

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Подільський осередок

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 17

Київ - Хмельницький, 2008

ББК 63.2 (4 укр)

17 том «Наукових записок» Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України та його Подільського осередку містить статті та нариси, підготовлені аспірантами та вченими-істориками з різних проблем історії Поділля та України.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

*А. Бойко, В. Брехуненко, Д. Бурім,
О. Маврін (відповідальний секретар),
Н. Миронець, Ю. Мицик, В. Наулко, О. Павлюченко,
П. Сохань (відповідальний редактор)*

Матеріали друкуються в мовній
та стилістичній редакції авторів

Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. – Т. 17. – 396 с.

ББК 63.2 (4 укр)

ISBN 966-02-3570-4 (серія)
ISBN 966-7872-64-9 (Т.17)

©Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2008
© Автори статей, 2008

Зміст

Віктор Атаманенко	5
Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру	
Дмитро Вирський	20
Поділля в С.Сарницького „Описі давньої та нової Польщі” (1585)	
Ірина Рибачок	36
Інвентар „Подільських” володінь Януша Острозького 1615 року як джерело до вивчення історії міст.	
Владислав Берковський	48
Економіка Правобережної України XVI – XVIII ст. в польській історіографії кінця XX – початку XXI ст.	
Світлана Дарчик	56
Окремі аспекти початкового етапу повстання Б. Хмельницького в мемуарах сучасників	
Петро Кулаковський	68
До історії єврейської колонізації Правобережної України: звенигородський кагал у другій половині XVIII ст.	
Ігор Сердюк	79
Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.	
Світлана Потапенко	101
“Відомості про старшин та їхніх дітей” 1766–1767 рр. як джерело з історії козацької старшини Слобідської України	
Микола Михайліченко	124
Абеткові списки дворянських родів Чугуївського повіту Харківського намісництва, як джерело з історії провінційного дворянства.	
Станіслав Дуб	130
Міграційна політика царського уряду щодо “неблагонадійних верств” Правобережної України у XIX столітті	
Юрій Земський	139
Лібералізм в Російській імперії середини XIX ст.: фактори обумовлення та специфіка утвердження	
Володимир Чупира	158
Марнівська на Поділлі в XIX ст. за матеріалами православної Подільської духовної консисторії	
Сергій Таранець	175
Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині XIX ст.	
Сергій Єсюнін	188
Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст.	
Валентина Шандра	195
Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні 19-	

початку 20 ст.

- Галина Поташнікова** 212
Кадрова політика департаменту митних зборів Російської імперії у 60-х рр. XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України)
- Лілія Іваневич** 225
Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького: нарративне джерело дослідження українського народного одягу та вишивки
- Володимир Ващенко** 233
Україна як проєкт метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності
- Анатолій Трембіцький** 244
Напрями релігійно-богословської діяльності членів родини Січінських-Січинських: проблеми наукової розробки.
- Андрій Трембіцький** 286
Науково-літературознавча та громадсько-просвітницька діяльність Юхима Філя (20-ті – 40-ві рр. XX ст.): історіографія проблеми
- Олександр Завальнюк** 306
Ректор Іван Огієнко в українській історіографії
- Олександр Григоренко** 321
Поляки на Поділлі й Південно-Східній Волині на початку XX ст. (1900 - 1914 рр.)
- Валентина Парандій** 329
Національно-демократична революція 1917-1920 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії
- Віктор Адамський** 336
Матеріали Державного архіву Хмельницької області як джерело до історії становлення вищої освіти на Поділлі
- Юрій Святець** 346
Соціально-економічний стан селянського господарства Правобережної України протягом 1922–1923 рр.
- Микола Олійник** 355
Фонди повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело з історії становлення правоохоронних органів.
- Юрій Олійник** 370
Документи ДАХМО як джерело дослідження гітлерівського окупаційного режиму в Хмельницькій області
- Василь Кислий** 379
Статистика переселенсько-депортаційних процесів в українському середовищі Холмщини, Надсяння і Лемківщини: шлях до радянської України (1944-1951 рр.)

Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру

Сучасні класифікаційні схеми письмових джерел обов'язково виділяють таку категорію (вид), як «статистичні джерела», починаючи з часу утвердження буржуазних відносин; але одночасно до цього ж періоду відносять трансформацію в статистичні описових за характером економіко-географічних і статистичних матеріалів. Таким чином, статистичні матеріали переходять у статистичні джерела, а суть цього переходу - перетворення статистичного опису в цифрове багатооб'єктне відображення дійсності. Наступний класифікаційний крок - виділення різновидів суто статистичних джерел - знову ж таки, виділяє групи «повноцінних» (які збираються спеціально для їх статистичної обробки) та «другорядних» (які збираються урядовими установами в силу реалізації ними своїх функцій). Зрозуміло, що останні можуть бути піддані статистичній обробці, часто навіть у первинному вигляді, а їх обліково-діловодчий характер не означає відсутності як програми і більш-менш розгалуженого формуляра, так і цифрового характеру інформації. Не підлягає сумніву, що і перші вимагали наступної після збору спеціальної статистичної обробки. Взв'язавши до уваги можливу (часто - реальну) недосконалість методики збирання даних для їх спеціальної статистичної обробки, можна точно так же, як до «офіційної» статистики висувають претензії другорядності і до статистики «спеціальної».

Значна увага до статистичних джерел перш за все новітнього часу, застосування до них специфічних, запозичуваних з інших галузей знань, методів, а в результаті – набуття методологічного досвіду, поширили відповідну методику і на суміжні за функціями і характером джерела. Але це не мало наслідком усталення термінологічної чіткості щодо цих, відмінних у видовому відношенні, груп документів. Про це, зокрема, свідчить хоча б вживання як синонімічних виразів «статистика», «статистичні джерела», «статистичні матеріали», «статистичний облік», «статистична інформація», «статистичні документи», «статистичні дані», «масово-статистичні документи», «статистичні комплекси», «статистичні праці» [17, 10-11; 19, 21, 219, 245; 20, 8]. У ряді випадків ця нечіткість підкреслюється уточнюючими виразами: «статистичні матеріали, статистика з історії промисловості» чи «статистика промислового виробництва... – комплекс статистичних джерел» [7, 35] тощо.

Генетична і типологічна близькість статистичних джерел до

джерел діловодчих, з одного боку, привела до об'єднання саме їх, в першу чергу, у категорію масових, але з іншого боку - відсутнє їх порівняння з точки зору всіх джерелознавчих параметрів. Зазначену вище понятійну нечіткість у даному контексті підкреслює підміна терміна “діловодча документація” визначенням “діловодство”; з іншого боку, до масових не завжди включають статистичні джерела, або включаються лише джерела статистичного характеру [18, 8; 33, 75].

На сьогодні, як серед джерелознавців, так і серед статистиків, відсутнє загально визнане визначення статистичних джерел. Пов'язано це з постійною корекцією поняття в напрямку звуження його значення: під статистичними джерелами сьогодні часто розуміють тільки статистично опрацьовані та агреговані дані - таблиці і графіки, а також різного роду цифрові матеріали, які є, як правило, джерелами другого рівня [34, 113]. Це вузьке розуміння статистичних джерел, під яким мається на увазі зведена., узагальнена інформація, завершальним етапом представлення та існування якої є статистична публікація. У широкому значенні до статистичних джерел відносять “всі матеріали, як опубліковані, так і архівні, що виникли на всіх стадіях статистичного вивчення, тобто це документи: а) пов'язані з розробкою програм обстеження і поточного звіту; б) первинні документи обліку, в тому числі., бухгалтерська звітність; в) попереднє зведення первинних статистичних даних; г) публікації різного роду зведених статистичних праць (чи, інакше, “комплекс документів, що утворився при зборі статистичних матеріалів, зведенні і групуванні даних, і формуванні таблиць”) [4].

Дещо відмінний підхід до визначення статистичних джерел, правда, без самого визначення, дано авторами одного з останніх російських посібників з джерелознавства. В ньому цілком справедливо пов'язується розуміння статистичних джерел зі статистикою і відповідна їх характеристика дається через порівняння з обліковою документацією – ще одне підтвердження складності чіткого розмежування цих двох категорій. Автори вважають, що статистичними є вид історичних джерел, орієнтованих на збирання даних для їх наступної обробки а метою вироблення управлінських рішень, тоді як облікова документація спрямована на забезпечення реалізації прийнятих рішень [12, 428]. Сама ж статистика розуміється тут не як наукова галузь, а як система збору свідчень для забезпечення зворотного зв'язку в системах управління різного рівня і вироблення управлінських рішень [12, 427]. У даному випадку також можна помітити взаємопов'язаність видів облікові і статистичні джерела, але вже на рівні управлінських функцій. Отже, можна говорити про наявність, щонайменше, двох підперіодів у генезі статистичних джерел – протостатистичного чи практично-статистичного

та власне статистичного. На першому переважали внутрішньогосподарський, бухгалтерський та державно-фіскальний облік, а на другому – статистичне наукове обстеження. На першому етапі були присутні елементи статистичного обстеження з відповідним документним забезпеченням, а на другому - зберігалися обліково-дідоводчі елементи. Якщо щодо другого періоду повністю виправданим є вживання терміу “статистичні джерела” в його повному обсязі, то щодо першого доцільніше було б використовувати як відповідний йому узагальнюючий, сукупний термін “джерела статистичного характеру” чи “протостатистичні джерела”, “описово-статистичні джерела”, а для окремих їх складових частин – “парастатистичні джерела”, “обліково-статистичні джерела”, “обліково-господарські”. Завданням даної статті є розгляд еволюції джерел статистичного характеру на основі свідчень документів Литовської Метрики.

Так чи інакше, розуміння статистичних джерел, їх генетичний, зв'язок з обліковою, діловодною, господарською документацією XVI – XX ст. має безпосередній вихід, на ряд теоретико-методологічних проблем джерелознавства, а також вимагає спеціального типологічного розгляду для кожного конкретно-історичного періоду. Відтак, завданням даної статті є висвітлення на первинному для джерельної бази історії України масиві документальних джерел генези та розвитку документів статистичного характеру та визначення основних напрямків їх розвитку на зламі середньовіччя та ранньонового часу.

Проблема генези та еволюції письмових джерел знайшла відображення як на конкретно-джерелознавчому, так і на теоретико-методологічному рівнях. Але недостатня дослідженість проблеми еволюції окремих видів джерел визначила недостатню розробленість категорій, пов'язаних саме з статистичними джерелами [7, 41]. Вивчення еволюції видів джерел дає можливість уточнити: переважання на той чи інший час певних цільової заданості і функцій та пов'язати конкретні групи джерел з відповідними суспільними інституціями та їх розвитком, а також конкретними проявами видів суспільної діяльності; зміни способів, методів, форм відображення в джерелах історичної дійсності; додаткову інформацію, яка в самому досліджуваному джерелі не міститься; залежність внутрішньої структури джерел від процесів, які покликали їх до життя; виділення груп на рівні різновидів та схожих ознак та функцій на рівні надвидів, інформативні можливості [6, 28-39; 15, 200-201; 23, 55-70].

Еволюція джерел статистичного характеру безпосередньо пов'язана з становленням та розвитком систем обліку. Дана проблема знаходить здебільшого відображення у працях статистиків [24; 26 – 30]. У

них виникнення статистики справедливо пов'язується з зародженням і розвитком буржуазних відносин і як метод пізнання соціально-економічних явищ вона оформлюється (в Російській імперії) в другій половині XVIII - початку XIX ст., але господарський облік - як первинна, форма статистики - сягає глибокої давнини [27, 4-5, 7]; іноді ж наявність "скільки-небудь завершеної системи статистики", як і появу обліково-статистичних джерел, відносять до давньоруських часів [24, 9; 28, 290]. При цьому статистики часто демонструють цілком зрозумілу джерелознавчу неграмотність [4, 9-10]. Схеми зародження та еволюції статистики (відповідно і зміни в сукупності джерел, що з'являються в її ході) у загальному виді виглядає таким чином: дані статистичного характеру з'являються спорадично з завершенням формування державних організацій для забезпечення їх військових і фінансових потреб; адміністративний облік згодом доповнюється обліком господарським, що першочергово стосується крупних маєтків чи маєткових комплексів (державних, монастирських, приватних); у цей час облік орієнтований на фіксацію наявного стану речей; розвиток товарно-грошових відносин (особливо з середини XVI ст.) мав наслідком поширення різних форм обліку і виникнення обліку бухгалтерського, і появу тенденції до визначення перспективних можливостей окремих напрямків господарювання; первинний і бухгалтерський облік – реєстрація та аналіз – підготували перетворення статистичного (облікового) досвіду (знань), практичної статистики у статистичну науку; вже велике феодальне господарство створює своєрідні облікові системи [27, 56; 28, 290]. Певний час статистика практична і наукова розвиваються ізольовано, а їх злиття відбувається тільки з середини XIX ст. і пов'язується з утвердженням буржуазних відносин. У даному контексті можна вдатися до порівняння таких відмінних та хронологічно віддалених періодів, як середина XVI та середина XIX ст. з точки та зору структури джерельної бази історії України. Вказані хронологічні точки є початком, підготовленим, зрозуміло, попереднім часом. а для XVI ст. - впровадженням якісних і кількісних змін у структурі джерельної бази: охоплення розвинутими документними системами все більшої кількості сфер суспільного життя (вперше - господарської), початок періоду масової документації (документна "революція"). І однією з характерних рис періоду було широке впровадження різноманітної облікової документації, орієнтованої на описання одиничних об'єктів, їх комплексів та всієї їх сукупності. Для українських теренів це - початок безпосереднього розвитку якісно відмінної системи подібної документації, при чому, у різних варіантах – залежно від особливостей і рівня розвитку тих державних організацій, до складу яких українські землі входили. На основі розвитку цієї системи і

з'являються суто статистичні джерела.

Суспільство на певному рівні розвитку спирається в своєму функціонуванні на більш-менш розгалужену систему оподаткування, саме державне життя без неї неможливе, оскільки сплатення перш за все прямих податків було визначальним у зарахуванні тих чи інших осіб чи громад до числа підданих відповідної держави. І в ранньому середньовіччі, і в ранньомодерні часи, як рицарям, так і буржуазним підприємцям рівною мірою був цілком очевидним характер податків як знака залежності та підпорядкованості [36, 33]. Не варто наголошувати і на функції обліку залежного/підданого населення, яку не могли не переслідувати подібні регулярні операції. Так, наприклад, перший відомий перепис населення, проведений в Римській імперії, “меншою мірою служив римській статистиці, аніж податковому кадастру, тобто опису, згідно якому римські провінції обкладалися податком”, що підтверджується рядом джерел [37, 39]. Для таких величезних розмірів і доброї організації держави перепис не міг не супроводжуватися відповідним документним забезпеченням. І хоча іноді зародження вітчизняних спеціальних документів, які фіксували надходження до державної скарбниці, відносять ще до давньоруських часів [24], таке хронологічне розширення для українських теренів їх побутування виглядає занадто сміливим і неузгодженим як з історичною практикою, так і з відомими (і не завжди збереженими) категоріями тогочасних джерел.

Різні варіанти обліку оподатковуваного населення – державний, адміністративний, господарський, а згодом і приватний його варіант – супроводжують цивілізоване людське суспільство, а на XVI ст. відносять виділення в окрему галузь знань бухгалтерського обліку, причому, саме з приватного господарського обліку, що поряд з остаточним утвердженням реєстрації кількісних фактів підготувало й наступне виникнення статистики [27, 12]. Державний облік на теренах Великого князівства Литовського відомий з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком є, на думку Г. Ловмянського, фрагмент опису Київської землі 1470 р. [42, 10]. Створення тоді опису Київської землі була пов'язана з ліквідацією удільного князівства, тобто, черговим заходом великокнязівського уряду з централізації держави, та пов'язаних з цим завдань правового та маєткового характеру. В той же час, можна говорити про те, що розвиток приватного обліку не дуже відставав від державного – так, інвентарі склалися вже в XV ст. щодо маєтностей як державних, так і церковних та шляхетських [13, 22].

Другим чинником треба вважати розвиток державного обліку, який проявився в кількох напрямках. За пер. пол. XVI ст. у Литовській

державі склалося кілька його форм: пописи війська, реєстрація вибирання сребщини, реєстрація населення [42, 15]. Зрештою, до проведення згаданих акцій державного характеру залучалися зем'яни, які не могли не використовувати набутий при цьому досвід у власних маєтностях. Ще більшому задіянню шляхти не могло не служити вдосконалення поборової техніки, коли з 1567 р. повітові поборці мали вивчати правдивість реєстрів, а шляхта – вибирати податок з підданих згідно перевірених списків [42, 23-24]. Остаточне утвердження феодальних відносин не могло не супроводжуватися відповідним документальним забезпеченням. Але їх індивідуалізація вимагала проведення хоча б приблизного обліку земельних ресурсів монархом. З точки зору можливостей уряду Велике князівство Литовське не було однорідним. В ньому весь час його існування як незалежної держави українські землі складали особливу частину. До кінця XV ст. вони в усій повноті практично не контролювалися центральним урядом. Як результат завершення феодалізації крупне землеволодіння сконцентрувалося навколо сильної центрально-регіональної влади на Київщині та навколо волинських князів, васалів чи то Дмитра-Любарта, чи то Федора Любартовича, чи то великого князя Ягайла, чи то короля Ягайла, чи то великого князя Свидригайла, чи то волинського князя з титулом «великого князя литовського» Свидригайла. Як наслідок, будь-які спроби перевірки власницьких прав на землю зустрічали різну реакцію в різних землях України.

Перш ніж її проілюструвати на «земельних описах» варто зупинитися на формах представлення характеристик васальних володінь. До середини XVI ст. вони представлені виключно в документах Метрики. Найдавніші свідчення, але про невелике число випадків, про роздачу земель зафіксовані в книзі №1 [39]. Симптоматично, що вони стосуються обліку на маєтковому рівні литовських, білоруських та російських земель Великого князівства Литовського (Вільно, Троки, Гродно, Смоленськ та ін.), а також контролю за обігом шляхетських маєтків і для українських земель [39]. Навіть маєткові операції українських князів (1501 р.) стосуються їх білоруських маєтків [39, 76]. Поза всяким сумнівом, неукраїнські маєтності представляли собою набагато більшу цінність, але визначити цю цінність можна було як на кінець XV – поч. XVI ст. тільки на підставі наявної господарської документації.

Набагато показовішою під кутом зору форм і категорій обліку є книга №3, яка охоплює 1440-1498 рр. [40]. Неукраїнські данини Казимира практично в усіх випадках чіткі та конкретні. Так, великий князь надає 7 чоловік у Кричеві [40, 34], а пожалування маєтків на Волині рідко містять характеристики маєтків, хіба що вказують на спустошеність: землі пусті

Берег, Волківці у Кременецькому повіті, села Каруків, Золчів, Арбічі біля Луцька, Княгинин та Кречевичі (Луцький повіт), дві Верби, Могильно, Гнойно, Смідин, Сомин, Увегош – «до того отчича» немає [40, 41, 58]. В майже всіх інших випадках як об'єкт надання вказується лише назва поселення [40, 41-42, 57, 58, 60, 62-65, 79]. Винятками є тільки 3 випадки. У першому – данина князю Михайлу Курцевичу на 6 сіл та 1 дворець (скоріше за все з селом) пов'язує з першими п'ять селян, з другим – одного, у другому – Івашку Ієвличу пожалувано сільце Угринів та «данники Черняевичи» в Здитові і в третьому – надано 5 чоловік у Гурійську [40, 57]. Можна вважати в цьому відношенні показовою данину Юшку Довгяловичу, який одержав 6 сіл на Волині та 5 підданих в Мозирі [40, 57].

Відмінності в рівні та характері обліку між литовськими та білоруськими землями з одного боку та українськими – з іншого видно і з таких фактів, які стосуються початку XVI ст. Данини відносно перших практично в усіх випадках містять вказівки на кількість служб чи жереб'їв або назви пусток [41, 209-210, 210-211, 215, 229-230, 242-243 і далі], чисельність підданих [41, 200-201, 229-230, 243 і далі], а то й їх імен [41, 210-211, 229-230, 232-236, 242-243 і далі], а в одному випадку навіть надання «пустовщини» у Волковийському повіті супроводжується вказівкою на імена двох «паробків» [41, 264]. Стосовно українських земель подібна деталізація практично відсутня. Надаються села, селища (тотожні, скоріше за все, дворищам) [41, 197, 230, 256, 266 і далі]. Навіть, зважаючи на значний досвід церкви у маєткових справах, підтвердження тестаменту з наданням Луцькій єпархії двох сіл не містять жодних вказівок на їх розміри [41, 256]. Такі є тільки в підтвердженні кн. С. Ю. Гольшанському на маєток Головин з чотирма тяглими людьми та Я. Монтовту з чотирма службами [41, 192-193, 248-249]. Показовими для даного сюжету є випадок надання М. Хребтовичу маєтків у Новогрудському та Гродненському повітах з вказівкою на кількість служб, а то й з переліком селян, а також у Володимирському повіті Волині – без подібних характеристик [41, 246-247]. Ще один випадок стосується надань маєтків в заміну втрачених на території Смоленщини «до очищення отчизны его» І. Кішці у Віленському повіті (60 чоловік з переліком) та В. Бокію на Волині (просто село Печихвости) [41, 200-291].

В окремих випадках в документах Литовської Метрики, коли надавалися запустілі маєтки, вказувалася кількість ставків та згадувалася руди на них [40, 58]. Такі випадки показують важливість та усвідомленість державного обліку промислових об'єктів, оскільки вони могли давати значні прибутки. Більш контрольованими були також митні побори. Книга №8 за 1499-1514 pp. [41] містить документи про доволі

складні фінансові операції, пов'язані з розподілом прибутків від митних оренд. Документи Метрики, які стосуються початку XVI ст., фіксують, поза всяким сумнівом, давню і достатньо напрацьовану практику звітності від різноманітних оренд (мит, корчем, воскобоєнь). Вони розглядаються дослідниками як позаземельні прибутки, які були традиційними ще для руських часів як одна з форм кормління. Позаземельні прибутки були явищем, яке передувало появі крупного (приватного – В.А.) землеволодіння [10, 168]. Пожалування частини позаземельних прибутків земським урядникам, що згодом могло пов'язуватися вже з відповідною посадою, було нормою у практиці Великого князівства Литовського [41, 130, 143, 188, 247].

Основним звітним документом, який підтверджував видатки, здійснювані за рахунок оренд, були «квитацеи» чи «личбы» [41, 129, 133]. Квити повинні були надходити до Скарбу і, скоріш за все, так і було. До записів у книги Метрики потрапляли лише випадки звіту орендарів перед великим князем. В окремих випадках наголошувалося на потребі обов'язкового пізнішого представлення йому квітів [41, 130]. Різниця між сумою продажу-оренди та реальними надходженнями від оренди могли становити значні величини, що й відображалось за допомогою квітів. Уряд розумів, що ця різниця в переважній більшості випадків буде не на його користь і тому впроваджував використання частини прибутків на державні потреби. Так, оренда луцького мита на три роки становила 2400 коп грошей, а вже через два роки орендар звітувався і підтверджував квітами надходження в розмірі 2570 коп грошей; при цьому частина прибутків була передана старості (200 кіп грошів), а також пушкарям та капланам (76 кіп 22 гроші) за півтора року [41, 129-130]. При продажу київського мита лист визначав, яку частину орендар мав давати готівкою, а яку витратити на урядові справи та підтверджувати квітами [41, 130]. Якоїсь чіткості в подачі свідчень про витрати орендарів державних митниць українських земель в документах Метрики все-таки немає. Натомість, наприклад, полоцькі восковничі в своїй «лічбі»-звіті, здійсненій перед маршалком та підскарбієм, точно визначили обсяги закупленого воску, витрати на «иншыя речы» та залишки грошей та загальна сума «за все про все» зібрана з полочан [41, 133]. Чіткість обліку видно хоча б з того, за який час проводяться звіти – 2 роки, 2 роки без 4 місяців та 8 днів [41, 129, 147]. За рахунок митниць проводився залік витрат великого князя, тобто відшкодування позичок [41, 140]. Регулярними були й звіти підскарбіїв та державців волостей [41, 131-132, 142-143].

Таким чином, можна говорити, що на середину – другу половину XV ст. у Великому князівстві Литовському існували такі різновиди

обліку, як господарський та бухгалтерський, але стосувався він окремих об'єктів. Розвинутішими вони були стосовно литовсько-білоруського ядра держави. Такий облік супроводжувався творенням відповідної документації, яка навіть при всій своїй все-таки повноті, тільки в силу не розчленованості функцій державних установ потрапляла до записів Метрики.

Облік на рівні адміністративно-територіальних одиниць та всієї держави відноситься вже до XVI ст. згадуваний найдавніший його зразком, фрагмент опису Київської землі 1470 р., Кількість об'єктів описання в ньому незначна і явно не охоплює навіть державних маєтків. Люстрація виділяє поселення, які характеризуються за кількістю підданих, їх категоріями та повинностями. Поліська частина, стабільніша за рівнем розвитку, як і білоруські та литовські частини держави, містить і інші показники – назви дворощ, господарські показники двору. В люстрації описано також міста Вінниця, Чуднів, Житомир. Описання Київщини було пов'язане з ліквідацією удільного князівства, але міцної облікової традиції закласти не могла в силу господарської мобільності регіону під дією різних чинників. Її продовження можна вважати описи поліських державних маєтків, наприклад, люстрація Овруча 1519 р. [3, 11-12; 40, 86-91], яка в книгах Метрики не ввійшла чи й не вписувалася. Подальший розвиток описово-статистичних джерел зберігав розглянуті їх різновиди, але доповнив їх 1) загальнодержавними обліковими документами та 2) ґрунтовними описаннями окремих господарських комплексів. До перших належали пописи війська ВКЛ 1528, 1565 та 1567 рр. Але їх практика була започаткована раніше. Відомим є попис всіх господарських дворян [41, 163-166], створений не пізніше 1512 р. [41, 14]. Такими загальнодержавними акціями були ревізії замків 1545 та 1552 рр. Їх проведення визначалося загостренням ситуації на південних кордонах Великого князівства Литовського та Польщі, а також передачею великокнязівського столу Жигимонту-Августу – у 1545 р. В дійсності ревізія переслідувала набагато ширші завдання. Перевірка виконання шляхтою повинностей з утримання замків, фінансового стану староств, використання наданих зі Скарбу коштів, прав шляхти та привілеїв на володіння маєтками та митні комори й прикоморки, маєткового забезпечення замків. Останнє було також пов'язане з відсутністю в розпорядженні уряду всієї сукупності володільчих документів (звідси, очевидно, й зазначений вище характер документів на надання українських маєтків), бо значна їх частина сягала своїм корінням часів існування удільних князівств сер. XV ст. (і в другій. половині XVI ст. волинська шляхта досить часто використовувала привілеї-данини часів князювання на Волині Свидригайла). Всіх поставлених завдань ревізія не

досягла. До підготовки було залучено Скарб, за участі якого було визначено ревізора та який не муг не приймати участі у розробці «науки» (програма). До підготовки ревізії були залучені колишні слуги Бони дяк, господарський дворянин Лев Потійович Тишкевич (був представником Скарбу) та господарський писар Валеріан Протасович Сушковський. Методом було особисте обстеження замків та опитування урядників і свідків. Лев Потійович Тишкевич мав знайомитися з місцевою з обліковою документацією [19].

З сусідніх з Волинню підпольських теренів походять одні з найраніших описань державних володінь. Це опис подільських замків 1494 р. [8, 68-71]. та описи Перемиського староства 1494 та 1497 рр. [9, 84-105]. На думку М. С. Грушевського, саме вони засвідчили появу в кінці XV ст. нових категорій джерел, до яких він застосував узагальнюючу назву “описі... замків і королівщин”, і яка протягом XVI ст. “займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин” [8, 68]. Якщо подільський опис мав головним, очевидно, скарбове, в тому числі й фіскальне, призначення, то перемиські описи, будучи також документами Скарбу, представляли собою посмертний та подавчий інвентарі-реєстри прибутковості державного адміністративно-господарського комплексу.

На розвиток облікової документації та вишкіл добрих господарників значний вплив справила діяльність Бони. В її держанні та володінні знаходилися, починаючи з 1519 р., Пінське та Кобринське староства, а далі – маєтності на території Гродненщини, Троччини, Ковенщини, Клеччини, Городельщини, Підляшшя, Галичини, Поділля та Волині (Ковельське та Кременецьке староства. Всі вони на 50ті рр. XVI ст.. розбудовалися, загосподарювалися, давали значні прибутки. В багатьох з них проводилася уніфікація селянського землекористування – зразок майбутньої волочної поміри. Хоча більшість джерел статистичного та облікового характеру, які створювалися в володіннях Бони до книг Метрики не потрапляли, більше того, вони знаходилися на зберіганні в коронному Скарбі, але школа Бони сприяла розповсюдженню зразків облікової документації в діяльності як державних установ, так і в приватних маєтностях. Прикладом може служити родина Фальчевських (Юрій – 1 з організаторів та ревізор акції 1545 р., Станіслав, Петро – 1 з авторів «Устави на волоки»). Значні економічні заходи стосувалися реєстрації державних володінь (пуш). подальшого управління та забезпечення ефективного функціонування маєтностей корлева Бона залучала широке коло шляхти, а під впливом її заходів прибутки Скарбу в ряді випадків зросли вдвічі [43, 197]. Так, вона запровадила в своїх маєтках, ще до загальнодержавного встановлення в 1551 р., сплату за

польськими зразками поголовного в розмірі червоного золотого з єврейського населення [2, 49-50; 11, 767]. Як стверджує М.Богуцька, в цій чудовій школі старости та урядники вчилися розумному та раціональному господарюванню, а Бона виховала цілий штаб енергійних господарських діячів, рекрутованих здебільшого з середньої та дрібної шляхти [38, 200, 204]. В даному випадку важливішим для нас є прагнення Бони до поширення пов'язаного з її заходами всеохоплюючого господарського обліку, який впроваджувався в ході аграрної реформи та впорядкування управління: "Бона любила про все знати і все мати заключеним у реєстри і рахунки – від зібраного збіжжя аж по кількість риби в належачих їй ставах" та "турбувалася, щоб рахунки і грошові розрахунки велися детально" [38, 197, 200]. Широка роздача королівщин магнатам мала наслідком впровадження до них її клієнтів, а це своєю чергою, якщо не знайомство, то запозичення більш досконалих форм та документів обліку і їх впровадження як в свої, так і магнатські володіння.

На поширення обліку впливав і ряд інших чинників. Одним з найголовніших слід визнати зміну аграрного устрою на українських землях, яка відбувалася протягом XVI ст., а на Волині була започаткована ще в першій його половині. Устрій попереднього часу не вимагав реєстрації продукції і, відтак, не існувало і відповідної документації. І тільки зародження і розвиток фільварково-панщинної системи привели до необхідності реєстрації кількості виробленої та реалізованої сільськогосподарської продукції. Радикальна ж і швидка зміна відбувається з середини XVI ст. і пов'язана вона була з проведенням волочної поміри, хоча, як вважає Б. З. Кописький, "Устава на волоки" відобразила та узаконила щонайменше піввікову практику організації феодалного помістя [14, 25].

Найдавніші українські документи, які несли фіскальне навантаження, також відносяться до розглядуваної доби. Так званий "податок земський", який у різних частинах Великого князівства Литовського називався по-різному [11, 717, 721], але мав і узагальнену назву "серебщина". Впроваджений, як вважає М.Ф. Довнар-Запольський, ще за часів Вітовта, він був пов'язаний з централізацією держави. Основний тягар у сплаті серебщизни лягав на центральні райони держави, оскільки часто спустошені «українні» землі, перш за все – українські, виклопотували пільги, як, наприклад, звільнення в 1503 р. на 14 років волинського зем'янства [1, 350; 11, 716]. Згодом Жигимонт I звільнив кн. К.І. Острозького та його бояр, а потім і все волинське рицарство від сплати серебщини (місцева назва – воловщина) та відбування підводної повинності (1509 р.), які відтепер відбувалися на користь землевласників [11, 716-717]. В майбутньому впровадження цих платежів та повинностей

вимагало сеймового дозволу, тобто перетворювались з постійних в екстраординарні, що накладалися за згодою самих платників [11, 722]. Поряд та одночасно з цим встановлюється регулярність сеймового вотування сребщини. Питання про це виникало одразу ж з початком постійних для першої третини XVI ст. військових дій з Москвою – у 1507, 1514, 1519, 1522, 1524, 1528, 1529 та 1534 рр. [11, 729-730] і лише 1538 р. великий князь поставив завдання накопичення коштів для можливої в майбутньому війни [11, 730]. Вотування і в подальшому сеймами податків залучало шляхту до творення відповідної документації, а вже згадане впровадження вибирання податків за перевіреними списками та під контролем поборців лише далі стимулювало цей процес.

Одночасно шляхта діставала досвід ухиляння від податків. Особливо це стосувалося українських земель. Ряд поборових універсалів “з особливим наголосом підкреслювали”, що сребщина повинна бути вибрана не тільки з центральних областей держави, але й з окраїнних, які з великою неохотою сплачували податки [11, 756]. Як зауважував М.Ф. Довнар-Запольський, на півдні України сребщина зовсім не вибиралася, а серед неплатників фігурують представники магнатерії [11, 756, 773]. Саме стосовно південної Київщини та Брацлавщини з метою збільшення податкових надходжень у 1560 р. була здійснена невдала спроба центрального уряду впровадження польських зразків оподаткування [11, 689-691].

Устрій Великого князівства Литовського давав можливість центральній владі втручатися в справи приватного землеволодіння. Можна говорити про два таких, пізніших, випадки; обидва вони стосуються маєтностей кн. Острозьких (передача Ковельського староства в приватні руки та повернення їх до державної власності тут не враховуються). Йдеться про акт ув'язання Б.Острозької у маєтності померлого чоловіка, на які претензії висував В.-К.Острозький, у 1542 р. Відбулося воно в результаті напруженої боротьби між вдовою та молодшим братом Іллі Острозького не без втручання влади [33, 33-48]. Незабаром було проведено поділ маєтностей, які перейшли до Беати та Гальшки Острозьких, між ними. Цей поділ було зафіксовано у відповідному дільчому акті [25, 17-39; 31, 34-39 зв.; 35, 1-6зв.]. Другий випадок стосується передачі О. Лаським маєтностей Б. Острозької королю. Створений при цьому документ зберігався у скарбових книгах Великого князівства Литовського, хоча Волинь на той час вже входила до складу Польської корони. Протилежний випадок стосується Ковельського староства, інвентар якого, створений в 1556 г., було включено до документів Коронного Скарбу [5, 44-46]. Свідчення цих джерел підтверджують поширеність описово-статистичної документації на

приватне землеволодіння під впливом держави, що доповнює інформацію документів Литовської Метрики.

Подальша еволюція описово-статистичних джерел відбувалося на основі розвитку вже існуючих норм та підходів та розроблених зразків в різних українських землях під владою Великого князівства Литовського та Польщі, але вже в Речі Посполитій. В цих умовах вплив на розвиток описово-статистичної документації справляли остаточне утвердження фільваркової системи з відповідною внутрішньогосподарською та обліковою документацією, запровадження регулярного контролю за станом державних володінь, більш чіткого та послідовного вибирання державних податків тощо. Ці документи відтепер концентруються у приватних архівах та фінансових установах – Скарбах. Але саме актовому матеріалу Метрики Великого князівства Литовського належить важлива роль у вивченні зародження та початкової еволюції статистичних джерел. Сама ж дана проблема далеко не вичерпується використаними тут фактами, а потребує подальшого дослідження на прикладі всіх територій, які входили до складу Великого князівства Литовського та використання різноманітних категорій джерел статистичного характеру, які походять з тих теренів України, що входили до складу Польщі та Росії.

-
1. Акты, относящиеся к истории Западной России.- СПб, 1846.- т. I.
  2. Архив Юго-Западной России. – К., 1869.-Ч.5.-Т.1.
  3. Архив Юго-западной России.- К., 1890.- Ч. 7.- Т.2.
  4. Антонова С.И. Статистические источники по истории СРСР пери ода капитализма.- М., 1968.
  5. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI-XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковальчани в історії України та Волині.- Луцьк, 2003.- Ч.1.
  6. Воронкова С.В. Эволюция видов письменных исторических источников (к постановке проблемы) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции: Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября, 1983 г.- М., 1983.
  7. Воронкова С.В. Проблемы истсчниковедения истории России перида капитализма: итоги и задачи изучения.- М., 1985.
  8. Грушевський М.С. Опись подільських замків 1494 р. // Грушевський М.С. Твори.- Львів, 2003.- Т.5.
  9. Грушевський М.С. Описі Перемиського староства 1494-1497 // Грушевський М.С Твори.- Львів, 2003.- Т.5.
  10. Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского.- СПб, 1993.

11. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.- К., 1901.- Т.1.
12. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. - М., 1998.
13. Ковальский Н.П.Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVIIв): Структура источниковой базы. - Днепропетровск,1982.-С.22.
14. Копыцкий Б.З.Новые документы об аграрной реформе в Белоруссии в конце XVI - первой половине XVII в. //Книговедение в Белоруссии.-Минск,1977.
15. Литвак Б. Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVI-XIX вв. // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавания в вузах. - М., 1979. - Вып. 2.
16. Литвак Б. Г. О некоторых приемах анализа и характеристике источников в трудах В.И. Ленина // Источниковедение истории сов общества.- М., 1964.
17. Литвак Б. Г. Очерки источнтковедения массовой документации XIX – началаXX в. - М., 1979.
18. Литовська Метрика: Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року.- К., 2005.
19. Массовые источники по соціально-экономической истории России периода капитализма. - М., 1979.
20. Массовые источники по истории советского рабочего класса периода развитого социализма.- М., 1982.
21. Массовые источники по истории советского рабочего класса периода развитого социализма.- М., 1982.
22. Массові ист по с-ек ист России пер кап.- М., 1979.
23. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера // История СССР.- 1979.- №5.
24. Нариси історії статистики України.- К.. 1997.
25. Описи Острожчини другої половини XVI- першої половини XVII століття.-К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.
26. Очерки по истории статистики СССР.- М., 1955-1972.- Сб. 1-5.
27. Плошко Б. Г., Елисеева И.И. История статистики.- М., 1990.
28. Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVII-XVIII.- М., 1945.
29. Птуха М. В. Очерки по статистике населения.- М., 1960.
30. Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР.- М., 1955.- Т.1; 1959.- Т. 2.
31. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА).-

Ф.389”Литовська метрика”.-Оп.1.-Од. зб.29.

32. Славко Т. И. Применение статистики при изучении массовых источников// Вопросы истории.- 1978.- №6.

33. Соболев Л. Борьба за наследство кн.К.И.Острожского в 40-е гг. XVI века// Острогiana в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму.- Старокостянтинів, 2001.

34. Трукан Г. А. Современные исследования и проблемы источниковедения советского общества// Источниковедение истории советского общества. - М., 1978.-В.3.

35. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.- Ф.256”Замойські”.- Оп.1.-Од. зб.8.

36. Шульц У. Синайский завет и обман налоговых органов во Фридрихсру// Все начиналось с десятины: Этот многоликий налоговый мир.-М., 1992.

37. Хойзер К. Жертва и налог:От античности до современности// Все начиналось с десятины: Этот многоликий налоговый мир.-М.:Прогресс; Универс, 1992.

38. Bogucka M.Bona Sforza.-Wrocław; Warszawa; Kraków,1998.

39. Lietuvos Metrika Knyga Nr. 1 (1380-1584). Užrašymų knygos 1.- Vilnius, 1988.

40. Lietuvos Metrika Knyga Nr.3 (1440-1498). Užrašymų knygos 3.- Vilnius, 1998.

41. Lietuvos Metrika Knyga Nr.8 (1499-1514). Užrašymų knygos 8.- Vilnius, 1995.

42. Łowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI:Zaludnienie w roku 1528.-Poznań, 1998.

43. Ochmański J.Dawna Litwa.-Olsztyn,1986.

Дмитро Вирський

Поділля в С. Сарницького „Описі давньої та нової Польщі” (1585)

«Прекрасне XVI століття» [4, с. 67], поза іншим, виразно позначене й картографічним бумом, міцно пов'язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. З точки зору історичного джерелознавства можна зауважити, що друковані мапи взагалі можуть претендувати на першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Саме на цій ділянці тогочасної «вченості» *Станіслав Сарницький* (бл. 1532 – 23.IX.1597) зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. До речі, цей малознаний в Україні автор походив з польсько-українського прикордоння (Холмщини) та бувало підписувався як «шляхтич руський» («роксоланський»). Знаний він здебільшого як не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа Речі Посполитої.

Аналізований тут С.Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585) [7] (за згадками, які містяться у тексті, за час його написання слід визнати 1584 р.) мав принаймні три вже уведених у «науковий обіг» джерела до «цілого» тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького, «Полонія» М.Кромера та «Опис європейської Сарматії» А.Гваньїні. Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводств), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського прикордоння – *Яна Сененьського з Помор'я* (пом.1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно саме він фінансував видання «Опис'у...» Сарницького.

«Опис...» відкриває передмова «Автор до читачів» (де Сарницький славить «Лехію», могутній скіпетр якої міцно тримає Литву,

Лівонію, Русь та Пруссію), яку продовжує присвята «святому та ясновельможному Королівству», далі йде «вступ», що містить три статті про античні народи. Наступний параграф «Про кордони давньої Сарматії» переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої, тут же окреслені вісім таких кордонів (з них 4-й – «від Підгайців до Східної Русі» та 5-й – «від Хотина і Валахії» – схематично «проведені» українськими територіями). Зрештою, Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи «А», «В», «С» і т.д.)¹.

«Українські» гасла «Опису» складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А. Стороженко та М. Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу «всепояснюючу» назву *«Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента за образом хреста при боці згаданої карти [мова про мапу В. Гродецького – Д. В.] та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується»*. Отже, класифікацію своїх «нарративних героїв» подав сам автор. Зауважимо, що значна частина міст (чи такі «знатних місць»?) згаданих у Сарницького – це шляхетські резиденції. Їх згадка надихає автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Крім вже готових «штампів» оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає «філологічні» пояснення, зокрема при тлумаченні походження топонімів. Метод «співзвучності» він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно

---

¹ Із зрозумілих причин (відмінність латинської та кириличної абетки та специфічні / застарілі форми правопису) абеткового принципу у нашому перекладі не дотримано, хоча літерні розділи („В”, „С”, „D”) залишені за оригінальною латинською абеткою.

притягує за вуха таку співзвучність (наприклад, коли пише: «І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг»). Зауважу, що в «осадженні» на місцевості певних античних народів, міст або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію у відповідні родоводи.

Зрештою, буває, що Сарницький попросту переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – *«Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює»*.

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось наприклад, при оповіді про м.Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: *«Звідси прислів'я поширене: кінь Бучацького табуна»*.

З усної традиції можуть походити й «економічні» інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось наприклад, все при тому ж Бучачі записано: *«В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які ніби пісок виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком»*.

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у не рідкому випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу гасел Сарницького, які представляють цікаві тут терени Поділля. Відповідні матеріали подаємо за абеткою (латинською) (видання оригінальних текстів та їх українських перекладів див.: [2]).

Відкриває нашу підбірку «подільських» гасел «Опису» місто *Бучач*. Нині це райцентр Тернопільської області, а на той час воно широко відоме як «стародавнього та славного роду Бучацьких колонія». Втім, пряма лінія цього могутнього магнатського роду за часів Сарницького уже вигасла, тому генеалогічну тему, яка зазвичай супроводжувалася в «Описі» представленням сучасних репрезентантів шляхетського дому, автор не розвиває. За визитівки Бучача подані місцева добича річкового золотоносного піску та розвинуте конярство.

Брацлав, нині скромне містечко Немирівського району Вінницької області, а за річпосполитських часів центр воєводства, Сарницький охарактеризував передусім як центр прикордонної оборони («Замок в якому завжди найміцніша залога наявна на сторожі»). Завважив

він, що за зображенням на гербі міста християнського апостола Петра, Брацлав також зветь і «містом святого Петра» (отже, такий собі «український Рим»).

Далі йде група південноукраїнських топонімів, які, утім, часто вписувались до подільського «простору»: *Балаклій*² на р.Чічкелі, де «замка руїни в місці вельми зручному»; *Баня Вітовтова*³, де є зруйноване укріплення та «нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай»; «сусідній» з нею *Міст Вітовтов*⁴ та один з важливих тогочасних центрів Причорномор'я – місто *Білгород*⁵.

Останній Сарницький помилково ідентифікує з античною Феодосією. Помиляється він і щодо місцерозташування міста, локалізуючи його у гирлі Дніпра, а не Дністра, принагідно ще й дискутуючи з Кромером, який таки правильно вважав Білгород дністровським⁶.

Сарницький відзначає велике транзитне значення цього міського осередку на суходільному «Очаківському» караванному шляху. Причому, зазначає, що саме останній є класичною ціллю нападів українських козаків, яким тут найлегше шукати «язиків», поінформованих у задумах турецько-татарської сторони. Взагалі, це гасло книги найбільш інформативне щодо козацтва, яке подається передусім як сторожа, розвідка боєм, громовідвід для гарячої молоді та школа війни для неї («Відтак, коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині [та] Скіфії [=володіннях Кримського ханства] поведяться, тоді до того

---

² *Балаклей* (Балаклій) – зруйнований замок. Розташований біля гирла р.Чічкеля (Чапчаклій) правої притоки р.Пд.Буг (є версія, що це нині територія с.Баланове Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків. Уперше згаданий в ярлику Тохтамиша Вітовту бл.1398 р. Найкращі часи для нього настали після 1442 р., коли Балаклій став ключовим пунктом системи оборони Поділля, створеної власником замку Теодоріком Бучацьким. Після 1447 р., в зв'язку з переходом Поділля під литовську зверхність, підпадає. 1546-1547 рр. тут пробували закріпитись турки. На це місце також претендували спадкоємці Бучацьких – Язловецькі. Польський король (1573-1574) Генріх Валуа обіцяв відбудувати Балаклій, утім, до цього так і не дійшло.

³ Місцина на правому березі Дніпра біля о.Тавань, залишки литовської митниці.

⁴ У районі сучасного м.Первомайськ на Пд.Бузі. „*Не далеко*” це хіба по міркам Дикого Поля.

⁵ Нині м.*Білгород-Дністровський*.

⁶ Вірогідно мається на увазі місце з „*Polonia...*”, де оповідається про Дністер, який за Кромером впадає до Чорного моря, чи радше до озера Овідового, що становить морську затоку під 53° довготи та 47° 30' широти біля міста турецького Білгород або Монкастро. В гирлі Дніпра у нього розміщено Очаків. Що саме Сарницький визнає за похибку? Найвірогідніше – розміщення Білгороду у гирлі Дністра, а не Дніпра (як, цілком помилково, у нього самого). Очаків Сарницького, як побачимо нижче, розташовано біля гирла Пд.Бугу. Утім, можливо йдеться просто про інші градуси довготи-широти, які маємо у Кромера.

самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квапливо прибігти назад, але неодноразово назад шию обертають, видивляючись чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на питання чому, отже, плямують сумнівом Марса, [іх] від себе відкидають, відповідають зазвичай. Добре, кажуть, коли [навіть] ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, задоволена все таки більш-менш і то нехай. У змаганнях це ніби майбутнє є, якщо навіть між тим до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається»). Згадує Сарницький і часи (з-перед 1484 р.), коли Білгород ще не належав туркам і був жвавим перевалочним пунктом збуту для пшениці з Поділля, яку аж до Кіпру вивозили (про свої «законні» історичні права на Дніпровсько-Дністровське межиріччя Річ Посполита ніколи не забувала).

Згадка ще доволі свіжозаснованого *Бару*, природно, не може обійтися без імені його вінценосної засновниці – королеви Бони Сфорца та вказівки на запозичення назви від однойменного італійського міста. Вказано на роль Бару та його авторитетних урядників-старост на шляху (Кучманському) татарських вторгнень.

*Базилія Руська*⁷ позначена першою, на сторінках «Опису», згадкою князя Василя-Костянтина Острозького (ще в тіні батька, «того Костянтина войовника»). Його ім'я й увічнено у назві міста.

Згадує Сарницький і про подільську *Бакоту*⁸. Втім, поза географічними координатами жодної інформації про цей прикордонний центр не наводить.

Розлогішою є стаття про *Південний Буг* (цю річку, на відміну від *Бугу-Західного Бугу*, він зве *Бог*), де Сарницький міг проявити свою антикознавчу ерудицію, згадавши дані Геродота та Птолемея. Назву «Бог» він пов'язує з культом річок у «древніх людей». Достатньо точно окреслено течію Пд.Бугу. Тут Сарницькому випадає нагода зафіксувати для сучасної йому науки «географічне відкриття» свого протектора Я.Сененьського – Південний Буг впадає не до Дніпра (як у Гродецького та Кромера), а прямо до Чорного моря, точніше його затоки-лиману.

---

⁷ *Базилія* – нині містечко Теофіпольського р-ну Хмельницької обл., засноване кн.В.-К.Острозьким у 1570 р.

⁸ Історичне містечко (згодом селище, 1981 р. затоплене водами водосховища) на території сучасного Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Наразі збереженням лишився хіба скельний Бакотський монастир.

При гаслі *Божек річка*⁹ є дуже симптоматична для захопленого античністю ренесансного вченого заувага, що Меджибіж, що Пд.Бугом та Божеком стоїть – то «ніби Месопотамія» (антична назва межиріччя Тигру та Євфрату).

З великим пієтетом автор описує *Кам'янець-Подільський*. Він зауважив, що це найбільш укріплений замок на молдовському напрямку кордону. Цілком традиційно згадав, що це місце укріплене більше природою, аніж людиною. Причому Кам'янець-Подільський опиняється в кампанії з іншими найвидатнішими містами країни, інформацію про які Сарницький вважав за потрібне прикрасити й поетичними характеристиками (у двох рядках):

*Хоча високими мурами Кам'янець оточений,
Утім, якби навіть з колосся їх зроблено, того
багато не вистачало б догледіти.*

Цікавим гаслом є *Качібей*¹⁰, про який зазначено, що це «замок давній зруйнований», при узбережжі «Овідієвого озера» (себто Дністровського лиману). Крім реалістичної згадки про минуле цього місця – «Був Польською торгівельною факторією широкозною, де сіль складалась морська», Сарницький вирішив вибудувати й його античний родовід як причорноморського порту. Урбаністичного «предка» Качібєя він зве Катіzos поміліонес.

Базується ця оповідь, гідна справжнього одеського жартуна, на помилково витлумаченій інформації Плінія. Насправді йдеться про *Catizos-Pugmaeorum* – плем'я пігмеїв-карликів, яке згадується у Плінія у розділі про Фракію (це книга III, розділ XI „Historia mundi” або книга IV, розділ XI „Historia naturalis libri XXXVII”). Що так звалось причорноморське місто у давньоримського енциклопедиста нічого немає, це цілком на совісті Сарницького. За Плінієм, катіzos-пігмеї втекли від „журавлів”-стінобитних машин, а в нашого автора «людці короткого зросту це місце воювали зі стінобитними машинами, те письменники переповідають».

Наступним з Поділля згадано *Хмільник*¹¹ – «укріплення проти скіфів у напрямку Бугу». Тут принагідно вміщено похвалу його сучасному старості – Якубу Струсю.

Далі йде окреслене суто географічно гасло *Красилів*¹². При гаслі

---

⁹ *Бужок* – невеличка річка, ліва (північна) притока Пд.Бугу, при її гирлі розташований Меджибіж (нині містечко Літинського р-ну Хмельницької обл.).

¹⁰ *Хаджибей* – замок-попередник Одеси.

¹¹ *Хмільник* – нині райцентр Вінницької обл.

¹² Нині м.*Красилів*, райцентр Хмельницької обл.

*Костянтинів*¹³ у черговий раз згадано князя В.-К. Острозького, зауважено що йому належить низка волинських міст згрупованих навколо шляху від Костянтинова до Меджибожа. *Чорний Острів*¹⁴ знову окреслено лише географічними координатами.

Царевгай з-під Сеняви дозволяє Сарницькому зробити ще одну фантастичну прив'язку античного топоніму – гай Діани Птолемея – до вітчизняного ґрунту.

Гасло *Коменча річка*¹⁵ до «Опису» заблукало вірогідно через стратегічну важливість сусідньої Тегині для польської зовнішньої політики. Утім, тут не можна виключати й родинний сентимент, адже родичі Сарницького нещодавно (1564 р.) воювали у «тегинських полях».

При гаслі *Черняхів*¹⁶ автор цікавиться більше р.Збруч, на якій розташоване це містечко. Річка «визнається дещо вужчою тут на вигляд, аніж у тих розлогих степах широких, досягши повноводдя».

Згадки прикордонних центрів з-поза меж сучасних автору польських (коронних) кордонів продовжує *Хотин* – молдовський замок та суперник Кам'янця-Подільського. Цю ситуацію суперництва Сарницький ілюструє крилатою фразою молдовського воєводи – «або ти, Кам'янець, Хотин наш, або Хотин Кам'янець поглине».

При гаслі *Чапчаклій*¹⁷ автор викладає проект реорганізації оборони прикордоння, запропонований комісарами-люстраторами Я.Сененьського, на напрямку загрозливого Кучманського шляху. Міцний захист від татар мало забезпечити зведення двох нових замків – на місті свіжих руїн Балаклеї при тій таки р.Чапчаклій (захищав напрямком на Очаків та низов'я Пд.Бугу) та на р.Русаві¹⁸.

Зауважимо, що біля гирла Русави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропоноване люстраторами місце для нового замку (згадане *Гродисько*?) могло знаходитися у верхів'ях річки, де зручно було

---

¹³ Нині м.*Старокостянтинів* – райцентр Хмельницької обл.

¹⁴ Нині містечко *Чорний Острів* Хмельницького р-ну Хмельницької обл. Менш вірогідно, що йдеться про однойменне село Жидачівського р-ну Львівської обл.

¹⁵ Мова про річку *Кам'янку* (польські варіанти назви *Kamięncze, Kamionka*) – ліву притоку Дністра (гирло з м.Кам'янкою, заснованим на початку XIX ст., вірогідно на місті давнішого поселення (є на мапі Боплана), знаходиться у 50 км нижче Ямполя на території сучасної Молдови).

¹⁶ Напевно мова про сучасне с.*Черняхів* Зборівського р-ну Тернопільської обл., яке утім розташовано у верхів'ях не Збруча, а Серету (який протікає поруч і майже паралельно).

¹⁷ Тепер *Чічкля* – права притока Пд.Бугу, недалеко лиману.

¹⁸ *Русави* – ліві притока Дністра. Довжина 78 км, тече глибокою (до 120 м) долиною, яка у пониззі розширюється. Біля гирла Русави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропоноване люстраторами місце для нового замку (*Гродисько*?) вірогідно знаходилося у верхів'ях річки, де зручно було перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу.

перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу. Втім, згадка, що замок на Русаві мав прикривати напрямок «при Тирі навпроти Тегині» працює на прив'язку проекту саме до місцерозташування майбутнього Ямполя.

Далі знову гасло позначене лише географічними координатами – *Добровода*¹⁹.

*Долина*²⁰ привернула увагу Сарницького зв'язком значень «долина» та «Поділля». Останнє він зве областю при цій долині розташованою, причому неясно чи йдеться тут про суто долинське мікро-Поділля чи про велику історичну область із цією назвою взагалі. Оскільки Сарницький далі до питання про тлумачення топоніму Поділля не повертається, вірніше радше друге (і карпатська Долина, доволі далека від реального Поділля, прив'язана до останнього цілком штучно).

Далі наведено два неясних топоніма, що за координатами мали б бути локалізовані на Поділлі – *Дунайв*²¹ та *Двоклічвич*. Не маємо певності також і щодо прив'язки наступного *Дашева*²².

Літеру «Д» замикає низка досить коротко окреслених українських гасел. Серед них і цікава тут *Дзван річка*²³, де є «замочок самотній Дзван, князя Острозького оселя».

Літера «Г» представлена «серійними» гаслами *Гродек*²⁴, *Гродек другий*²⁵ (згадуваний як «оселя Гербурта з Дедилова – мужа найславнішого, підкоморія кам'янецького²⁶»), *Гродек третій*²⁷ званий і

---

¹⁹ Можливо йдеться про сучасне с. *Доброводи* Збарзького р-ну Тернопільської обл. (в Україні існують й інші однойменні поселення, але їх згадка менш вірогідна). Інший вірогідний варіант – с. *Добровода* у Свентокшицькому воєводстві у Польщі (давня маєність краківських єпископів).

²⁰ Напевно мова про сучасне м. *Долина* Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл. Засноване воно перед 1443 р., магдебурзьке право отримало 1525 р.

²¹ Топонім неясний. Може йдеться про сучасне с. *Дунайв* Кременецького р-ну Тернопільської обл., але воно тоді ще, здається, звалось Денятин (згадка 1545 р.). Можливо також, йдеться про подільське м. *Дунайвиці*, знане з 1403 р., нині райцентр Хмельницької обл.

²² Якщо орієнтуватись на географічні координати, то йдеться напевно *Daschow* у Мекленбурзі (Німеччина), якщо координати помилкові, то може бути це сучасне містечко *Давіє* Іллінецького р-ну Вінницької обл.

²³ Сучасна річка *Жван*, ліва притока Дністра. На ній стоїть однойменне село Мурованокруливецького р-ну Вінницької обл. (напевно спадкоємець нижчезгаданого замочку).

²⁴ Топонім неясний, за координатами центральна Польща (а тут може бути чимало варіантів), наводимо його, бо далі згадані цікаві нам *Гродек другий* і *третій*.

²⁵ Можливо йдеться про сучасне м. *Городенка* – райцентр Івано-Франківської обл. (щоправда річка Гнезна, притока Серету, притоки Дністра дещо в сторону від неї, серед відомих маєностей М.Гербурта *Городок* відсутній).

²⁶ Напевно мова про *Гербурта Миколая з Дедилова* (бл.1544-1602) – на той час підкоморія галицького (з 1581 р.), згодом воєводи руського. Можливо тут його сплутано з батьком Яном, який справді був підкоморієм кам'янецьким.

Солоним Гродком.

Далі йдуть гасла, окреслені лише географічно. Серед них нам цікаві *Гиппаніс річка* (відсилка до гасла «Бог»-Пд.Буг) та *Гнезола*²⁸.

*Язловець*²⁹ є черговою статтею про місто-магнатську резиденцію. Окресливши місце розташування та укріпленість замку, Сарницький далі оповідає про діяння сучасних йому представників роду Язловецьких – Єжі (Юрія)³⁰ та його сина Миколая³¹.

Далі знову йдуть суто «географічні» гасла – *Ярмолниці вілла*³², *Ікава*³³, *Куропатники*³⁴, *Кронеч річка*³⁵, *Кучманія річка*³⁶, *Красилів*³⁷, *Кодима річка*³⁸ та *Ліндава річка*³⁹.

При гаслі *Марусса*⁴⁰ Сарницький знову поринає в античність. У цій назві він вбачає слід древньої мови кимврів (бо у Плінія поруч із оповіданням про кимврів згадане і загибле давнє море «Морімарусса»).

---

²⁷ Нині м.*Городок* – райцентр Хмельницької обл.

²⁸ Мова про річку *Гнізну* – притоку Серета, притоки Дністра.

²⁹ Нині *Яблунівка* (до 1947 – Язловець) – село Бучацького р-ну Тернопільської обл.

³⁰ *Язловецький* (Монастирський) *Юрій* (Єжі) (перед 1510-1575) – воевода руський, гетьман великий коронний. Його посольство до Туреччини відбулося у 1564 р.

³¹ *Язловецький* *Миколай* (бл.1550-1595) – староста снятинський, другий син Ю.Язловецького. 1582 р. піймав та доставив до Львова воеводу молдавського Янкулу (Ян V Сас (1579-1582)), який пробував без дозволу проїхати через землі Речі Посполитої до cesарської Угорщини.

³² Йдеться напевно про сучасне містечко *Ярмолниці* на Поділлі (засноване 1400 р., мадебурзьке право отримало 1455 р.), нині райцентр Хмельницької обл.

³³ Мова про річку *Ікеу* притоку Пд.Бугу.

³⁴ Напевно йдеться про сучасне с.*Куропатники* Галицького р-ну Івано-Франківської обл., але однойменне село є й у Бережанському р-ні Тернопільської обл.

³⁵ Мова про р.*Коронець* – ліву притоку Дністра та однойменне містечко – нині Монастирського р-ну Тернопільської обл.

³⁶ Нині річки з такою назвою не існує (в іншому місці Сарницький зве Кучмань *урочищем*). За іншими згадками Сарницького *Кучмань* локалізується з правого боку Пд.Бугу між Брацлавом та р.Кодимою. Під 1616 р. є згадка маєтності Кучмань у Вінницькому повіті (див.: [1]). У автобіографічній „сказці” Степана Лукомського (1701-1779) згадується „урочище при Кучмані, на Кодимі” (див.: [5, с.481]). Здається, прив’язати його до конкретної сучасної місцевості так і не вдалося (відомий дослідник Степового Побужжя Ф.Петрунь, збувається коментарем, що Кучмань – то урочище близько межі Подільського та Брацлавського воєводства). Відомо, що «Кучмань» була зручна як місце «між усіма шляхами», звідки зручно було наглядати за задумами татар.

³⁷ Містечко *Красилів* – райцентр Хмельницької обл. (вірогідно у Сарницького було принаймні два джерела, де згадане це місто, причому з різним правописом і трохи відмінними географічними координатами, тому він і вмістив згадки про нього під „С.” і „К.”).

³⁸ Річка *Кодима*, права притока Пд.Бугу.

³⁹ Мова про річку *Лядова*, ліву притоку Дністра (трохи нижче її гирла розташоване м.Могилів-Подільський).

⁴⁰ Мова про річку *Мурафа* (ліва притока Дністра).

Далі згадана вже друга (і старша) родова резиденція магнатів Язловецьких – *Монастирська*⁴¹. За нею, згадує Сарницький, цей рід колись звався Монастирськими. Її давні міцні укріплення згодом прийшли у занепад. Фортифікації тут відбудував та новими дубовими стінами зміцнив на свій кошт все той таки патрон оповідача – Ян Сененьський. З повагою до цього діяння Сарницький пише: «Це все для користі Речі Посполитої та нащадків своїх здійснив. Бо за часів нападів татарських зручне ніби для сховку будь-якого [і], хто потребує захисту, там шукати прихистку може». Згадує він також скромнішу волинську тезку цього міста.

Наступним йде гасло-дублет *Марусса річка* або Мархаска. Його поява напевно викликана різним правописом однієї назви в джерелах Сарницького.

І знову літеру завершують суто «географічні» гасла. Серед них і *Могила збіжна*, «де Божек річка витікає». Та Збіжна (Збожна) Могила, згадує Сарницький, є гірським піком «знатним» при Меджибожі.

За цим знову йдуть короткі гідрографічні гасла *Наркіє*⁴² та *Немця річка*⁴³. Розлогіша стаття про *Дністер* так само містить суто географічну інформацію (витоки, притоки, швидкість течії). Утім, тут Сарницький не упускає нагоди поспорити з античним автором. Він спростовує твердження Овідія про повільність течії Дністра, зауважуючи, що цей відомий римський поет або говорить про іншу річку, або склав свою думку лише за її повільнішою ділянкою біля самого впадіння до Чорного моря.

Далі автор «Опису» знову обертається на південний-схід. Мовить про *Очаків*⁴⁴ – «одне з найголовніших поселень скіфів», на яке, втім, претендують і «наші» магнати – Язловецькі та Сенявські. Тут, таким чином, зайвий раз артикуються польські претензії на все межиріччя Дніпра та Дністра.

Тему південно-східного кордону продовжує гасло *Овідієво озеро*⁴⁵. Про останнє Сарницький згадує, що лежить воно «між Гіпанісом та Тирою, але ближче сусідить з гирлом Тири». Доволі неясно, що має автор під «помітним там муром певним, товстим (шаром) свинцю покритим, що в море на пів милі видається». Можливо йдеться про якусь примітну кам'янисту косу?

---

⁴¹ *Монастирська* – нині райцентр Тернопільської обл.

⁴² Можливо йдеться про річку *Нарайвка*, яка зливається з р. Гнилою Липою при впадінні до Дністра.

⁴³ Річка *Немця* – ліва притока Дністра.

⁴⁴ Нині м. *Очаків*, райцентр Миколаївської обл.

⁴⁵ Дністровський лиман.

Дуже цікаво, що саме при цьому гаслі вміщено інформацію, що «Вітовт той, до самого моря коня довівши, паном себе моря Сарматського оголосив». Досить вірогідно, що тут ми маємо реліктове уявлення про символічний об'їзд – утвердження володарем нового чорноморського (дніпро-дністровського) кордону держави.

Далі знову маємо суто «географічні» гасла *Підгайці*⁴⁶ та *Полонне*⁴⁷. Цікавим є подільське (?) гасло *Пяніні*, яке нам так і не вдалося прив'язати до сучасної мапи⁴⁸. Як оповідає Сарницький це «місце, на думку старого Бернарда Претвича, дуже зручне, аби звести замок для захисту проти Скіфів, найлютішого племені загарбників, воно на самих підступах області варварської». Досить вірогідно, що тут ми маємо черговий нереалізований проект «українного замку», цікавий, утім, для характеристики діяльності Б.Претвича на українському кордоні.

Далі серія коротких, переважно географічних, гасел. Серед них нас обходять *Пасовиська Очаківські*, *Пиків*⁴⁹ («укріплене поселення»), *Плоскирів*⁵⁰, *Пробіто річка*⁵¹ та *Пісчамбот річка*⁵².

Далі три важливих гідроніми з подільських кордонів тогочасної України. Це *Русавя річка*⁵³, окреслена як прикордонний рубіж «Русі та Поділля», важливий з огляду на «часті спустошення татарські». Звідси зручно татар «переслідувати, щоб протидіяти». *Ров річка*⁵⁴ znana, бо «при тому потоці вгорі Бар – замок найукріпленіший». Зрештою, *Руставиця річка*⁵⁵ пам'ятна Сарницькому тим, що там «видатний муж Станіслав Струсь спочиває, батько тих, які хоробро б'ються зі скіфами»⁵⁶.

---

⁴⁶ Місто *Підгайці* – райцентр Тернопільської обл.

⁴⁷ Місто *Полонне*, райцентр Хмельницької обл.

⁴⁸ Ближче незнане. За координатами – це кордон Східного Поділля, район Пд.Бугу (може йдеться про с.*П'ятничани* у вінницькій волості?).

⁴⁹ Нині с.*Ликів* Калинівського р-ну Вінницької обл.

⁵⁰ Нині м. *Хмельницький*.

⁵¹ Знане ще *урочище Пробите* та *Пробитий шлях* (у бік Молдови, Ф.Петрунь вважає його тогочасним з пізнішим Гардовим шляхом), локалізуються на нижній течії Пд.Бугу. На мапі Боплана *Probite* – це острів на Пд.Бузі, розташований нижче гирла р.Кодими і вище о.Кременчука. У „Описі Татарії” М.Броневського записано „*Probite vel porta potius inaccessibilis*” („Пробите або, краще сказати, прохід неприступний”).

⁵² Вірогідно мова про *Пицаний брід* недалеко гирла р.Пд.Буг (про нього докладніше згадує Боплан).

⁵³ Річка *Русавя*, ліва притока Дністра.

⁵⁴ Річка *Ров* права притока Пд.Бугу.

⁵⁵ Вірогідно йдеться про річку *Руставицю* притоку Росі у її верхів'ях (тоді Сарницький помиляється щодо її впадіння до Бугу).

⁵⁶ *Струсь Станіслав* (1516/1521-1567) – ротмістр оборони поточної, староста хмельницький. Загинув у битві з татарами, оспіваний у поезіях Яна Кохановського та Миколая Сенпа-

Далі маємо коротке гасло *Скеля друга*⁵⁷. *Збараж*⁵⁸ окреслено як «колонію князів Збараських». Згадано й найвидатнішого представника цього магнатського дому («Квітне нині з того роду троцький воевода»).

Про *Сатанів*⁵⁹ мовиться, що він «майже на шляху, що йде до Кам'яця з Тернополя», за сім миль в обох напрямках. *Сенява*⁶⁰ є черговим гаслом про магнатську резиденцію. Про власників містечка Сенявських згадано, що їх «молодь ніби мур виставлений проти татарських вторгнень завжди себе виставляє назустріч». Згадані й сучасні Сарницькому «голови» цього магнатського дому («Квітули нині два воеводи руські з [того] роду, батько та син наступний [по ньому]»).

Далі йде ціла низка коротеньких гасел. Серед них і *Саврань річка*⁶¹, і *Серет річка*⁶². («Другий Серет Подільський, при якому є Залоще, Черняхів та Гнезьола. Річки зливаються під Теробовлею»), і *Шарне поле* («є пустинню: Влочисько⁶³ [також] зуть»).

Докладно, як ніхто інший у річпосполитській літературі, Сарницький оповів про татарські шляхи на Україні (цим він завдячує трудам люстраторів Я.Сененьського, про що прямо й каже у тексті). До речі, скорочений опис цих шляхів за люстрацією Я.Сененьського (чи таки вже за Сарницьким?) пізніше потрапив і на сторінки видання Гваньїні 1611 р. [3, с.728] (щоправда, в українському перекладі Ян Сененьський став Яном Сенявським, є й інші спотворення).

Саме визначення поняття «шлях» для автора «Опису» є «дорогою звичною Скіфів, які турбують звичайно землі найплodючіші Русі, а також Поділля». Таких шляхів Сарницький знає «три головніших»: Кучманський⁶⁴, Чорний та Волоський. Їх опис він вважає справою вельми достойною, з огляду як на приклад люстраторів Я.Сененьського, так і на

Шажинського. Батько *Якуба* (†1589) – старости хмільницького та *Юрія* (*Єжі*) (†1605) – каштеляна галицького.

⁵⁷ Нині *Скала-Подільська* (до 1939 – Скала) – містечко Борщівського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁸ Нині м. *Збараж*, райцентр Тернопільської обл.

⁵⁹ Нині *Сатанів* – містечко Городоцького р-ну Хмельницької обл.

⁶⁰ Мова напевно про українську Синаву (нині – м. *Стара Синава* – райцентр Хмельницької обл.), але координати, здається, вказані помилково.

⁶¹ Річка *Саврань* – права притока Пд.Бугу.

⁶² Мова про р. *Серет* – ліву притоку Дністра.

⁶³ Може „uloczysko”-урочище? Існує також м. *Волочиськ*, нині райцентр Хмельницької обл. На 1583 р. мало 135 димів з 675 мешканцями, отже навряд чи підходить під визначення пустині (хоча наприкінці XV ст. містечко спустошили татари і пам'ять про це могла бути ще живою).

⁶⁴ Найвірогідніша інтерпретація цієї назви пов'язана із турецьким словом *göçmen* у його кипчаському варіанті *köczmen*. Воно означає *кочівник*, отже Кучманський шлях – то *дорога кочівників*, *Кочівницький шлях*.

існування «античного взірця» такого роду діяльності – твір про шляхи римського імператора Антоніна Пія, «який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати». Пряме прирівнювання праць Я.Сененьського та римського імператора – мабуть найбільші лестощі автора «Опису» хлібодавцеві.

Шляхознавча праця корисна бранцям сучасних «варварів» – татар і турків, котрі «хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати, але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішої смерті, що рабство приносить, аніж втікши з каторги тієї в пустелях блукати або від диких звірів зжертими бути». Але оті записки Сененьського, як гадає Сарницький, дають полоняникам новий шанс – «надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть».

Далі автор «Опису» сумлінно передає усі відтинки (із позначенням відстані до кожного наступного пункту) Кучманського та Чорного шляхів. Цікаво, що перший він доводить зі Львова до Очакова (а не до Криму, як його прийнято змальовувати на сучасних історичних картах), а другий – зі Львова до Києва, а потім вздовж правого боку Дніпра до причорноморської Ольвії-Торговішти, звідки вже лиманом-морем до Очакова і далі (себто і тут маємо певні відміни від узвичаєного представлення «траси» цього шляху – порівняй, зокрема з реконструкцією Яворницького [6, с.36]).

Себто ці два шляхи – складають такий собі завершений трикутник (можливо з цим пов'язана заувага наприкінці опису «діагонального» Кучманського шляху – «Ця дорога є найкоротша з усіх»). Волоський же шлях (через його кращу відомість або через його непоєднаність з двома першими?) окреслює Сарницький схематично, лише за пришляховими населеними пунктами (за відстанями між ними пропонує звернутись прямо до записок люстраторів).

Завершує це взагалі найбільше гасло «Опису» мікро-параграф «Про охорону проходу або шляху» – справжня ода воїнам прикордонної сторожі, що змушує згадати фольклорні образи «застави богатирської». За Сарницьким це дуже авторитетна та високопрофесійна військова структура із власною назвою «сторожа трьох шляхів або тридоріжжя» та суворим відбором кандидатів («над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять»). Все їх життя – то

добровільна жертва заради інших: «вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають та хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога приносять вістки урядникам замків та вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо [і] одразу поспішають на зустріч тим виступити. І таким чином [на] Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилю цілого життя. О мужі! [Вони] усі відношення найвинятковішого гідні». Годі казати, що цей літературний образ є явною предтечею характеристик «ідеальної козацької спільноти», канонізованим для кожного українця у гоголівському «Тарасі Бульбі».

Наступне цікаве тут гасло *Струпа річка*⁶⁵ («У бік Тири спрямовується, не далеко від Підгайців»). А *Шаравка* стає приводом згадати добрим словом її знаного власника – Бернарда Претвича – «войовника того найславнішого, який сину залишив гідності духу надзвичайну окрасу». Замикають літеру «S» короткі географічні гасла, серед яких і *Щуровиці*⁶⁶.

*Теребовля*⁶⁷ – чергове гасло «Опису» окреслене лише географічними координатами. Цікавіше наступне гасло *Тегиня*⁶⁸. Про цей «замок при Білгороді» Сарницький повідомляє, що його цього року козаки низові рішуче штурмували (мова про знаний напад запорожців на Тягіню-Бендери 1583 р.). Лише за географічними координатами згадано і один із обласних центрів сучасного Поділля – *Тернопіль*.

Як визнання важливої ролі на Україні тюркських «федератів», цікава характеристика *Уланова*⁶⁹. За Сарницьким – це татарське («скіфське») укріплення, «яке Сенявські заклали під своїм підпорядкуванням». «І саме про цих товаришів по зброї там дано ознаку», – зауважує автор «Опису» (себто дано назву місту від імені „уланів” – знатних татарських вояків-кіннотників, згодом уланами звано рід легкої кавалерії).

І знову маємо гасло-дублет – *Відове озеро*⁷⁰. Тут цікаве посилання, що зв’язок останнього з Овідієм обстоюють русини («Руси запевняють – це Овідієво озеро було поки у засланні мешкав»). Сарницький схиляється до підтримки цієї версії, хоча й бачить її

---

⁶⁵ Річка *Струпа* – ліва притока Дністра.

⁶⁶ Напевно йдеться сучасні *Щурівці* – село Ізяславського р-ні Хмельницької обл.

⁶⁷ Нині м. *Теребовля*, райцентр Тернопільської обл.

⁶⁸ *Тегиня* (Тягінь, Тагіня) інша назва м. *Бендери* на нижньому Дністрі, примітна у XVI ст. турецька фортеця на відторгнутих 1538 р. у Молдовського князівства землях.

⁶⁹ Нині с. *Уланів* Хмельницького р-ну Вінницької обл.

⁷⁰ Дністровський лиман (див. вище гасло „*Овідієво озеро*”).

проблематичність, адже йому відомо, що римський поет своє причорноморське заслання відбував у неблизьких звідси Томах. Відтак, додає, що назва ця могла з'явитися, так би мовити, в пам'ять про видатного засланця. Знає Сарницький і про добичу скіфами-татарами солі «з води цього озера» (за докладнішою інформацією про це він відсилає до книги 3-ї власних «Анналів»).

Гаслом з подільсько-волинського порубіжжя є *Вишнівець*⁷¹ («на крутій горі»). Це водночас і гасло-резиденція і гасло-місце битви. Про власників цього міста – князів Вишневецьких, Сарницький пише, що їх «слава та окраса – військові чесноти – виповнили Європу, так, що повсюдно, навіть в областях північно-західних піснями їх славлять». Про «поле перемоги» з року 1512 зауважує, що «місце там вказують битви з татарами та вікторії польської».

Винницю окреслено як «староство на підступах Скіфії». Зрештою, завершують нашу підбірку подільських гасел з «Опису» Сарницького згадані лише за координатами *Заслав*⁷² та *Жуків*⁷³, а також *Зиньків*⁷⁴ («Замок на Поділлі, але занедбаний»).

У підсумку зауважимо, що Станіслав Сарницький, який першим у річпосполитській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (наративний образ країни), приділив теренам історичного Поділля дуже примітну увагу. Важливо і те, що при творенні своїх краєзнавчих замальовок, автор «Опису давньої та нової Польщі» інтегрував різноманітні і розпорошені попередні «досягнення» у царинах географії, історії та красного письменства доступні його сучасникам.

Можна казати, що все це стало безпосередньою річпосполитською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій «від географії», з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи праць Г.Боплана («Опис України». Руан, 1651, 1660; Париж, 1661) та А.Целларія («Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлеглі. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений». Амстердам, 1652 та 1659 – латинською; 1660 –

---

⁷¹ Нині містечко *Вишнівець*, Збаразького р-ну Тернопільської обл.

⁷² Сучасне м.*Ізяслав* – райцентр Хмельницької обл.

⁷³ Можливо йдеться про сучасне с.*Жуків* Бережанського р-ну Тернопільської обл. Однойменні села є також у Тлумачькому р-ні Івано-Франківської обл., Золочівському р-ні Львівської обл. та Славутському р-ні Хмельницької обл.

⁷⁴ Нині с.*Зиньків* Вінківського р-ну Хмельницької обл.

німецькою) праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Зрештою, перу автора «Опису» належать численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апіорного сприйняття певних ознак України взагалі і її південних земель зокрема. Чимало фактів, наведених Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вістках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. Таким чином, «освоєння» його матеріалів українською історичною наукою відкриває широкі дослідницькі перспективи.

1. AGAD. – MK 158. – P.369-373: 1616.11.08, Warszawa – *Wpis do księgi Metryki zeznania Ewy Grelskiej, żony Piotra Jankowskiego, któremu zeznaje, iż sprzedała Stanisławowi Zolkiewskiemu, hetmanowi koronnemu, staroście kamienieckiemu i braclawskiemu, wojewodzie kijowskiemu za 10.000 kop. gr. litewskich miasteczko Stanisławów leżące w woj. braclawskim i w pow. winnickim z Zjałowem, Nowym Podlesiem, Kuczmanem, Nowostawem i częścią w Jałowie Wielkim; dobra te oddziedziczyła po śmierci brata Bartosza Grelskiego, stolnika podolskiego, które zapisał mu ich ojciec, Stanisław Grelski, wojewoda ruski. Ekstrakt tego wpisu wydano hetmanowi; wśród świadków: "Florian Oleszko, wojski włodzimierski, sekretarz i pisarz Jego Miłości pieczętarza"* (z dnia 28.X.1616., w Zołkwie). (pol., rus.)
2. *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч.
3. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії/ упорядкув. та пер. з пол. о.Юрій Мицик. – К., 2007.
4. *Делюмо Жан.* Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006 (французький оригінал – Arthaud, 1973).
5. Киевская старина. – 1890. – Т.30. – №9.
6. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – Львів, 1990.
7. [Sarnicki S.] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius. – Kraków, 1585.

Інвентар „Подільських” володінь Януша Острозького 1615 року як джерело до вивчення історії міст.

Проблеми розвитку українських міст ранньомодерного часу посідають особливе місце в історіографії. Поза незначною кількістю робіт, присвячених в основному загальним тенденціям з історії українських міст (А. Заєць, П. Сас, Г. Швидько, О. Компан) [14; 21; 22; 17], а також опублікованих матеріалів краєзнавчих конференцій, що стосувались історії волинських міст¹, фактично є відсутніми комплексні дослідження історії окремих міст і містечок. Не виключенням в цьому відношенні є й міста Волині першої половини XVII ст., а особливо її південно-східної частини. Оскільки більшість міст регіону знаходилась у приватній власності однієї з найпотужніших магнатських родин – князів Острозьких, одними з головних джерел вивчення їх історії та розвитку є джерела, які утворились внаслідок функціонування приватної господарської документації, а саме в такому виді описово-статистичних джерел, як інвентарі. Варто відзначити, що володіння князів Острозьких досить добре представлені в інвентарях, загалом кількість інвентарних описів міст і поселень Волинського воєводства є незначною до середини 70-х рр. XVI ст., а в кінці XVI ст. кількість інвентарів зростає, наприклад в 90-ті роки кількість інвентарів різко збільшується (перевищуючи два десятки на рік) [1, 16]. У першій третині XVII ст. були описані наступні володіння князів Острозьких: Степанська волость в 1614 р., Старокостянтинівська, Красилівська, Базалійська, Шульжинська волості в 1615 р., Острозька, Рівненська, Сатіївська, Остропільська, Дорогобузька, Суразька, Крупська, Звягельська, Полонська, Княгининська, Любарська, Лабунська, Берездівська волості в 1620 р., Острозька волость у 1621 р. [2, 199; 8, 207]. Варто відзначити, що на сьогодні частина інвентарних описів володінь князів Острозьких є опрацьована і частково опублікована, наприклад, 1603 та 1620 рр. [12; 20]. Завданням даної статті є проаналізувати інформативні можливості інвентаря маєтностей Януша Острозького 1615 р., для характеристики розвитку волинських міст в першій третині XVII ст. на основі даного джерела.

---

¹ Матеріали конференцій, що стосувались міст південно-східної Волині (Старокостянтинівська, Кузьмина, Полонного і т.д.). Збірники матеріалів „Старокостянтинівщина в просторі і часі”, „Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15-17 червня 1995 року”, „Велика Волинь. Минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994” та ін.

Інвентарні описи маєтків української шляхти представляють собою особливий вид документальних джерел. Для свого часу вони мали також важливе юридичне значення і тому протягом тривалого часу зберігалися в приватних архівосховищах, завдяки чому значна частина цієї документації дійшла до нашого часу [15, 113; 4, 44; 7, 7]. Інвентарі складались при житті або по смерті власника на користь одного або декількох спадкоємців з вказівкою на все рухоме і нерухоме майно, а також з метою опису і перевірки реального стану володінь, як наприклад інвентар „подільських” володінь князя Януша Острозького 1615 р. [7, 7; 23, 580]. Спочатку інвентарні описи не мали якогось чітко розробленого формуляра і містили відомості в залежності від їхнього цільового призначення. Причини складання інвентарів були різними, іноді у випадку купівлі чи продажу, укладання договору оренди, при переході майна у спадщину, при його розподілі між спадкоємцями чи при з’ясуванні господарського потенціалу володінь. Ретельність складання інвентарів, що вплинула на їх інформативні можливості, залежала від причин їх складання. Інвентар „подільських” маєтностей Януша Острозького 1615 р. було складено з метою з’ясування стану південно-волинських володінь князя, його соціально-економічного, військового потенціалу. В інвентарі міститься інформація про будівлі, дані про “підданих”, про податки та повинності, про земельні наділи кожного господаря. Вивченням цього різновиду джерел займались такі українські історики як О. І. Баранович, М. Г. Крикун, М. П. Ковальський [8; 16; 18]. Значно зростає цінність даного інвентаря при порівнянні його відомостей з відомостями інших описово-статистичних джерел.

У науковій літературі вже неодноразово наголошувалось на специфіці розвитку південно-східноволинських володінь князів Острозьких. Важливими джерелами для вивчення міст південно-східної Волині в першій третині XVII ст. є інвентарні описи, зокрема 1615 та 1620 рр. Специфікою міського життя на цій території було те, що населення часто потерпало від нападів татар, а міста тут відігравали не лише роль потужних ремісничо-торгівельних, культурних, а й оборонних центрів. Власне, активний урбанізаційний процес, який розпочався на цих територіях з 70-х рр. XVI ст. і продовжувався на початку XVII ст. [14, 36], в першу чергу був викликаний потребами оборони від нападів татар. Особливу увагу розбудові міст на даній території приділяв один з найвідоміших представників роду Острозьких – Василь-Константин. Дослідження, які стосуються історії окремих міст південно-східної Волині до сьогодні в українській історіографії відсутні, за виключенням хіба що праць О. І. Барановича, які присвячені Константинову [6; 9] та матеріалів краєзнавчих конференцій.

Унікальним джерелом для вивчення історії міст південно-східної Волині є інвентар 1615 р. “подільських” володінь князя Януша Острозького. Цінність цього джерела зумовлюється в першу чергу двома обставинами: по-перше часом складання документу і по-друге – обмеженою кількістю подібних джерел для даної території. Відзначимо, що порівняно з центральною, ця частина Волині слабше забезпечена такого роду документами. Вже вказувалось на те, що досліджувана територія часто потерпала від татарських нападів, останній відомий нам спустошливий напад відбувся на ці території в другій половині 90-х рр. XVI ст. (1595, 1597 рр.), тобто час складання інвентаря – 1615 р. є підсумком майже двадцятирічного спокою в регіоні. Відомості, що подає інвентар володінь князя Януша Острозького 1615 р., є певною мірою показовими в тому сенсі, що представлені дані відображають економічний, демографічний та військовий потенціал в більш-менш стабільний період. Оскільки вже з наступного, 1616 р., напади татар знову почастішали, цінність відомостей даного джерела ще більше зростає. В територіальному відношенні інвентар степанських маєтностей 1614 р. та „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. є досить репрезентативним, в ньому представлена значна частина волинських володінь князя, що перейшла йому у спадок за актом поділу 1603 р., окрім лише Острожчини та Дубенщини [3, 15; 15, 121].

Інвентар „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. і раніше був відомий дослідникам. Це джерело знав і використовував у своїх дослідженнях відомий український історик І.Д. Бойко, зокрема в своїй праці присвяченій селянству [11]. Зокрема, автор посилається на цей документ, коли подає відомості про кількість збіжжя, яка збиралася в маєтках Януша Острозького та про кількість худоби в фільварках Старокостянтинівщини [11, 64-66]. Історик використав лише окремих фрагмент статистичних даних, які представлені в інвентарі. Сучасні дослідники теж використовують у своїх дослідженнях відомості даного джерела [3; 10]. Відзначимо, що до сьогодні ґрунтовна джерелознавча характеристика цього документа в українській історіографії відсутня.

Повна назва інвентаря 1615 р. володінь Януша Острозького зазначена на першій сторінці документу і значиться як „Inwentarzę maietnoszczy podolskich iasnie oswieczonego xiaczia pana p(ana) Janusza xiaczia ostrogskie(go), castellana crakowskie(go) wlodzimierskie(go), bialoczerkiewskie(go), kaniowskie(go), czirkaskie(go), boguslawskiego, pereaslawske(go) starosti, spisane ad die 26 marty anno 1615” [19, арк. 1]. Даний документ містить в собі описи маєтків, що були здійснені в березні 1615 р. Всі ці описи сформовані в книгу. Зараз цей документ зберігається в Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України у місті Львові.

Інвентар дійшов до нашого часу в своєму повному варіанті, він складається із 165 аркушів, варто відзначити, що частина з них є незаповненими. Необхідно зазначити, що нижня частина деяких аркушів опису 1614 р. Степанської волості є пошкодженими, зокрема сторінки від 147 по 154 включно; на яких містяться описи частини сіл та міста Деражні. Інвентар „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. складений польською мовою.

Інвентар 1615 р. володінь Януша Острозького не зовсім відповідає загальній структурі такого роду документів, оскільки містить лише вступ та основну частину. А окремі описи маєностей складаються зі вступу, основної та заключної частини. У вступній частині інвентаря міститься повна назва документу, подається повна офіційна титулатура князя Януша Острозького, вказується дата складання джерела (березень 1615 р.); точне датування описів окремих маєностей з вказівкою на число і місяць зазначається в кожному конкретному випадку в основній частині документу. На жаль, у вступній частині інвентаря 1615 р. не вказано осіб, які здійснювали опис. Така вказівка є характерною для такого роду документів. Аналізуючи текст, його палеографічні та граматичні особливості, стиль написання документу, можна припустити, що авторами цього рукопису були щонайменше дві особи. Підтвердження припущення про те, що авторами документу було щонайменше двоє осіб дає співставлення дат описання конкретних маєностей (Шульжинці описані 18 березня, Красилів – 21 березня, Базалія – 26 березня) [19, акр.1-165], а враховуючи темпи проведення опису, детальний опис волостей, який подається в інвентарі 1615 р. та рівень розвитку інфраструктури на початку XVII ст., практично не можливо, щоб одна особа за такий короткий термін могла описати. Вірогідно, що автори при підготовці інвентаря опиралися на вже існуючу господарську документацію, що стосувалася даних територій.

В основній частині інвентаря містяться описи п'яти волостей в наступній послідовності – Шульжинської (арк. 2-14), Костянтинівської (арк. 15-53), Красилівської (арк. 54-68), Базилійської (арк. 69-107), Степанської (арк.110-165). Послідовність опису волостей є такою: спочатку детально описується замок, його укріплення та будівлі, військовий потенціал, далі подається перелік його мешканців (або по вулицях, або за категоріями) з вказівкою на суму сплачуваного податку або на розмір землі, якою вони володіють. В кінці опису міста вказується загальна сума податку, кількість худоби та збіжжя, повинності, особливості функціонування господарських структур та окремою колонкою зазначається військовий потенціал. Після описів міст містяться описи сіл, з вказівкою на посесора. Так, з 142 сіл та фільварків

Шульжинської, Костянтинівської, Красилівської та Базалійської волостей, 62 села знаходилося в безпосередній князівській владі, а 80 – знаходилося в держанні шляхти-клієнтури князя Януша Острозького [19, арк. 1-165; 10, 17]. Що стосується Степанських маєтностей, то тут князю належало 65 сіл та фільварків, з них 26 перебували у шляхти-клієнтури [10, 17].

Інформацію про міста в основній частині інвентаря можна умовно поділити на демографічну (перелік жителів), соціальну (співвідношення різних категорій населення), господарську (заняття населення, розміри податків та повинностей, величина врожаю), топографічну (особливості розташування замку, міста, вулиць, міських будівель) та військову (відомості про оборонні укріплення, кількість зброї, пороху і т.д.). Разом з тим, інвентар „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. дає можливість не тільки проаналізувати стан міст та їх соціальні параметри на середину другого десятиріччя XVII ст., але після детального вивчення відомостей документу на основі отриманих даних можна проводити типологізацію представлених у ньому населених пунктів.

Для міських поселень ранньомодерної доби традиційно в українській історіографії використовують два терміни – „місто”, та „містечко”. На сьогодні в історичній літературі немає загальноприйнятої відповіді на питання: яке поселення, за якими ознаками і критеріями слід вважати містом, а яке містечком. Зустрічаємо дуже різноманітну класифікацію міст, так наприклад найбільші, великі міста (понад 500 будинків), менші міста (понад 300 будинків) та містечка (до 300 будинків), або поселення – до 150 будинків, міста – понад 250, а від 150 до 250 – перехідна форма чи малі міста – до 200 будинків, середні міста – 200-700 будинків, великі – більше 700 будинків, або поселення, які налічували до 500 будинків – містечка, понад 500 – міста [13, 22-23; 21]. Бачимо, що в основі всіх цих класифікацій лежить все-таки кількість мешканців міста. Поіменний перелік жителів міст, представлених в інвентарі 1615 р., зазначення роду їхніх занять, повинностей відкриває широкі можливості для дослідження історії, статусу міст та його мешканців.

Одним з найбільших міст південно-східної Волині, що подане в інвентарі „подільських” володінь Януша Острозького був Констянтинів. Враховуючи дату заснування міста, можна говорити про швидкі темпи його розвитку. У 1561 р. князь Констянтин-Василь Острозький купив у Василя Лабунського село Колищинці і майже одночасно отримав від Жигимонта II Августа привілей на осадження тут міста з правом проводити ярмарки і торги та надання магдебурзького права [14, 74; 9, 239]. Так, у інвентарі 1615 р. знаходимо свідчення існування в місті магдебурзького права, зокрема зустрічаємо вказівки на посади міських

управлінців (бурмистр, вйт, лентвйт) [19, арк. 18-25]. Опис населення в документі подається по вулицях. Відомо, що в середині другого десятиріччя XVII ст. в Костянтинові було 14 вулиць [19, арк. 18-25], найбільшими з яких за кількістю жителів були Жидівська (48 заселених будинків, 15 пустих), Тихонська (48 заселених будинків, 13 пустих), Львівська (47 заселених будинків, 3 пустих, на цій же вулиці розташовувалась мурована церква і шпиталь), Торчинська (43 заселених будинки, 6 пустих), вулиця в ринку (43 будинки, на цій же вулиці розміщувався костел, школа та шпиталь), Кам'янецька (40 заселених будинків, 4 пустих) [19, арк. 18-25]. Окремо міститься інформація про такі категорії міщан, як коморники та парканники. В Костянтинові інвентар фіксує 409 міщан, а також 85 коморників, 79 підсусідків, 50 парканників і 20 гайдуків [19, арк. 18-25]. В 63 випадках фіксується 2 дорослих чоловіки разом (Ясько з Янком, Грицько з Уласком, Семен з тестем) [19, арк. 18-25], що може бути свідченням співжиття однієї великої родини чи різних сімей в одному будинку. Значимо, що на 1615 р. в місті було 67 пустуючих будинків, частина яких погоріла [19, арк. 18-25]. З інвентаря можна почерпнути відомості, які свідчать, що соціальна структура населення Констянтинова була строкатою і складалась з різних соціальних груп. Так, станом на 1615 р. в місті проживало 27 сімей-шляхти [19, арк. 18-25], що становило майже 3,9% від усіх мешканців. Більшість домів шляхти розміщувалась на вулиці за костелом [19, арк.18]. Зустрічаємо різні категорій ремісничих професій – ковалів 10, колачників 4, римарів 3, ткачів 3, слюсарів 2, різників 2, пушкарів 2, кравців 2, порохівник 1 і т.д. [19, арк. 18-25]. Інвентар „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. містить відомості про побережників, броварів, відомо, що в місті було 3 священники, 1 писар, 1 аптекар, 1 лікар та ін. [19, арк. 18-25]. В Костянтинові документ фіксує чимало слуг, парканників, коморників. Так, були слуги у ремісників, яких нараховувалось близько 13 [19, арк. 24], а також слуги були у шляхетських родинах і при замку. Парканники мешкали при парканах, належали до бідної категорії міщан, які не володіли земельними наділами. В інвентарі містяться вказівки про десятників, можливо, що це свідчення того, що в Констянтинові зберігалися традиції десятково-сотенної системи. Коморники – це люди, які не маючи власного житла мешкали у коморах інших господарів. Загальна кількість коморників у Костянтинові за відомостями інвентаря „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. дорівнювала 85 [19, арк. 23], вони працювали у міському фільварку. З відомостей документу можемо робити певні припущення про етнічний склад міст. Так, поряд з українцями в Костянтинові проживали і інші етнічні групи – євреї, поляки, литовці та

ін. Так, на середину другого десятиріччя XVII ст. в Костянтинові існувала окрема єврейська вулиця (Ulicza Zydowska), на якій було 48 будинків, але євреї проживали і на інших вулицях. Таких родин було 29 [19, арк. 18-25]. Таким чином, загальний відсотковий склад євреїв в питомній вазі населення міста за даним джерелом дорівнював близько 11 %.

Наступним в інвентарі „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. описане місто Красилів. Точна дата описання – 21 березня 1615 р. зафіксована в документі [19, арк. 56]. На відміну від інших міст, що описані в інвентарі 1615 року, населення міста подається не по вулицях, а за категоріями. В Красиліві інвентар фіксує 282 будинки, серед них лише 3 були незаселеними [19, арк. 67]. Окремо в документі подаються красилівські підсусідки, котрих в місті налічувалось 31 [19, арк. 57], „каліки”, котрих зафіксовано 9 [19, арк. 57зв.], новоприбулі – 8 [19, арк. 57зв.], чемериси – 12 [19, арк. 57зв.], гайдуки – 20, служки ремісників 24 [19, арк. 58]. В Красиліві проживало 10 шляхетських родин [19, арк. 58зв.], що становило майже 3,6 % від загальної кількості населення. Очевидно, в місті існувала десятково-сотенна система, оскільки згадується 13 десятників [19, арк. 56-59]. Інвентар „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. фіксує в Красиліві наступні категорії ремісників – кравці, ковалі, боднарі, римарі, крамарі та ін. На основі прізвиць, що подаються в інвентарі, бачимо, що більшість населення складали українці, меншими етнічними групами були литовці, поляки та євреї. Останніх було небагато, вони в основному були орендарями.

Місто Базалія було описане 26 березня 1615 р. [19, арк. 69]. Базалія дістала міський статус в другій половині XVI ст., а у поборовому реєстрі 1576 р. зазначено, що „новоосаджена” Базалія була спалена татарами [14, 78]. На час створення інвентаря в місті існувало одинадцять вулиць [19, арк. 71-77], найбільшими серед них були – Чаполовська (44 будинки), Війтівська (43 будинки, на цій вулиці знаходився кослел, школа і шпиталь), Спаська (38 будинків, на цій вулиці знаходилась церква св. Спаса), Козлова (38 будинків, на цій вулиці розміщувалась єврейська школа) [19, арк. 71-77]. В Базалії на 1615 р. нараховувалось близько 475 будинків [19, арк. 76]. Окремо інвентар 1615 р. володінь Януша Острозького фіксує шляхетські родини, яких в місті проживало 13 [19, арк. 75]. Питома вага шляхти від загальної кількості населення тут становила близько 2,7 %. Разом з переліком мешканців в документі подаються розміри землі, якими володіли жителі Базалії. Залежно від розміру земельного наділу міщан Базалії можна поділити на декілька категорій: 1) ті, хто володіють півланом – 155 чоловік; 2) ті, хто володіють ланом – 78 чоловік; 3) ті, хто мають до півтора лани землі –

7 чоловік; 4) ті, хто володіють 2 ланами – 5 чоловік; 5) ті, хто володіють до 3 ланів – 3 особи; ті, хто володіє 4 ланами – 1 особа [19, арк. 71-77]. В інвентарі зафіксована міська верхівка – 2 бурмистри, лентвойт. В Базалії зустрічаємо ремісників різних категорій – ковалів 7, ткачів 4, пекарів 4, різників 2, теслів 2, крамарів 2, ключників 2, колісників 1, боднарів 1. В документі зафіксовано 1 стадника, 2 риболови, 1 солодовника, 1 пивовара, 15 гайдуків [19, арк. 71-77]. Коморників нараховувалось в місті 148 чоловік [19, арк.], що становило значну частку від загальної кількості населення міста. До нижчих верств населення міста відносились слуги – 10 чоловік та парканники – 49 [19, арк. 77]. Відомо, що в міському фільварку було задіяно 29 базилійських міщан [18, арк. 77]. Етнічний склад міста теж був досить різноманітним, найчисельнішими тут були українці, менше було поляків, в інвентарі містяться дані, що тут проживало 13 єврейських родин [19, арк. 69-77].

В інвентарі 1615 р. міститься опис ще одного містечка південно-східної Волині – Кузьмина. У XV ст. Кузьмин дійсно був значним населеним пунктом і відігравав значну роль у захисті південно-східної Волині від татарських нападів. Після того, як литовський князь Олександр у 1497 р. подарував Костянтину Івановичу Острозькому Красилів з рядом навколишніх сіл, починається піднесення Красилова, який перебирає на себе функції адміністративного центру Кузьминської волості [5, 21]. Спорудження замку, надання ряду привілеїв, сприяли розвитку ремесл і тогівлі, що перетворювало Красилів в ремісничо-торгівельний центр волості. З того часу Кузьмин починає занепадати, а з заснуванням і розбудовою Костянтинова, Кузьмин остаточно втрачає ті позиції, які він мав на початку XVI ст. У 1593 та 1595 рр. Кузьмин постраждав від нападу татар. З 1597-1614 рр. характеризується спокоєм, відсутністю руйнівних нападів татар, воно відбудовується від спустошливих нападів (хоча Кузьмин продовжував залишатись аграрним поселенням). Підтвердження цього фіксує інвентар „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. В документі зафіксовано незначну кількість населення, яка фіксується за категоріями. Доказом того, що Кузьмин за своїми соціально-економічними характеристиками на початку XVII ст. був сільським поселенням можуть свідчити відомості інвентаря про категорії населення, його чисельність. Так, в містечку було 12 „тяглих”, 28 підсусідків, 20 городників, 13 новоприбулих, 7 ремісників, 3 гайдуки [19, арк. 35-35зв.]. В документі вказано, що сума всієї осади Кузьмина становила 100 [19, арк. 35зв.]. За своїми економічними показниками містечко поступається і іншим містам, що подаються в інвентарі. З документу зрозуміло, що основним заняттям кузьминських міщан було землеробство, в інвентарі зафіксована чимала

кількість збіжжя, разом з тим подається незначна кількість худоби в кузьминському фільварку. Щоправда, пізніше, у зв'язку з виникненням труднощів щодо збуту збіжжя, князь Януш Острозький починає переорієнтовувати свої фільварки на розвиток тваринництва і Кузьмин не стає винятком [5, 23].

Широко представлені в інвентарі топографічні відомості. Дані інвентаря 1615 р. дозволяють визначити особливості забудови міст. Важливою топографічною інформацією є опис розташування системи укріплень (вежі, башти, мури, вали), вулиць та міських споруд. Опис майже кожного міста розпочинається з передмістя, особливостей його розміщення та сполученості з містом. Так, наприклад, вказується, що передмістя та місто Шульжинці розділяє рів з водою, через який було прокладено міст, що вів до брами в місто. Місто Шульжинці оточувало шість башт [19, арк. 2]. В інвентарі „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р. подається розгорнутий опис господарських споруд, їх інтер'єр, кількість меблів. Схожий порядок опису і іншого міста представленого в документі – Красилова. Він розпочинається теж з опису передмістя, яке було відділене від міста ровом. До міста вела новозбудована брама з баштами [19, арк. 54]. Далі теж подається опис господарських споруд та їх стан (світлиць, комор, стайнь і т.д.). Топографічна інформація зафіксована в інвентарі 1615 р., яка стосується міста Константинова, ще раз підтверджує обороноздатність та укріпленість міста від нападів татар. Наприклад, місто Константинів на початку XVII ст. з усіх боків було обсіпане валами, навколо міста було сім башт. До міста вели три муровані брами. В Константинові була мурована ратуша, навколо неї було 29 крамничих комор, 14 склепів. При ратуші була мурована вежа [19, арк. 15]. В інвентарі володінь Януша Острозького міститься детальний опис константинівського костелу, кам'яниці та інших споруд. Не менш захищеною від татар була Базалія. Вода омивала місто з трьох сторін, а з четвертої сторони знаходився рів і вал, на якому розміщувався дерев'яний паркан [19, арк. 71]. Башт у цьому паркані було вісім [19, арк. 71]. До міста вели три брами.

В інвентарі 1615 р. зафіксована новозбудована ратуша в Базалії. Центральною частиною міста був ринок, вказується, що на ринку знаходилось 35 крамничих комор [19, 71]. В інвентарі перераховуються міські церкви, корчми, школи. В Красилові існувало три церкви і відповідно було три священники [19, арк. 56-59]. Корчми у містах часто орендувалися євреями. Подані відомості не вичерпують весь спектр топографічної інформації представленої в джерелі і вимагають подальшого дослідження.

Інвентар володінь Януша Острозького 1615 р. вміщує

різноманітні відомості, що стосуються соціально-економічного розвитку міст. Зокрема, документ подає відомості про розмір чиншу, вказує хто з міщан був вільним від податку. Здебільшого не платила податку місцева шляхта, інколи і інші категорії населення теж неоподатковувались, хоча причини такої ситуації в інвентарі не вказувались. Міщани платили як грошовий податок – чинш, наприклад в Шульжинці, Констянтинові, Кузьміні платили по одному злотому [19, арк. 4, 24], сума „порохового” була неоднаковою в різних містах, так в Шульжинці сума цього податку становила 2 гр. лит., в Кузьміні 4 гр. лит. [19, 4-35зв.]. Мешканці міст платили натуральний податок, здебільшого продуктами сільського господарства (домашня птиця, збіжжя). Наприклад, в Шульжинці з будинку давали 2 каплуни, 1 гусака, 10 яєць [19, 4], відзначимо, що така категорія, як підсусідки платили лише половину розміру податку. В кінці опису міст міститься інформація про загальну суму зібраного податку, а також подається перелік обсягів повиностей для різних соціальних категорій. Так, наприклад, загальна сума податку з Констянтинова становила 806 грошей [19, арк. 24зв.], з Базалії – 682 [19, арк. 76]. До важливих економічних даних відносяться записи про кількість врожаю. В більшості випадків інвентар фіксує не лише збіжжя 1614 р., але й попередніх років 1612, 1613 рр. Це може свідчити про труднощі пов’язані зі збутом збіжжя, або ж, можливо, значні продовольчі запаси пов’язані з потребою оборони. Подаються відомості про кількість худоби в маєтностях Януша Острозького.

Надзвичайно важливими є відомості в інвентарі „подільських” володінь Януша Острозького 1615 р., що стосуються обороноздатності та військового потенціалу міст. Окрім детального опису оборонних укріплень про які говорилось вище, міститься інформація про кількість різноманітної зброї, пороху, обладунку в замках та містах, що значаться в документі окремою колонкою „Armata mieiska”. Порівнявши дані, що в них вміщені, бачимо, що найбільші військові запаси були в Констянтинові і в Базалії.

Отже, відомості інвентаря „подільських” володінь Януша Острозького дозволяють визначити стан і рівень розвитку не лише окремих галузей господарства, а продуктивних сил міст представлених в ньому. Високий ступінь інформативності даного документу, робить його надзвичайно цінним для дослідників історії українського міста першої половини XVII ст. В цілому, інвентарний опис володінь князя Януша Острозького 1615 р. є одним з важливих джерел з історії міст Волині XVII ст., що дозволяє вивчати окремі питання різних сфер міського життя. Зауважимо, що віддача інвентаря зростає при залученні до дослідження близьких у видовому відношенні джерел як державного, так і

приватного походження.

1. Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // Наукові записки. – Острого, 1998 – Т. 1. – С. 16-27.
2. Атаманенко В.Б. Джерела вивчення демографії Волині XVI – першої половини XVII ст. // Український історик. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острого; Торонто; Париж, 2004. – С. 187-201.
3. Атаманенко В.Б. Південноволинські маєтності Януша Острозького першої чверті XVII ст. // Наукові записки. – Вип. 1. – Острого, 2000. – С. 13-26.
4. Атаманенко В.Б. Характеристика та шляхи підвищення інформативності волинських інвентарів другої половини XVI ст. // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 42-55.
5. Байдиц О.В. Гринюк Я.К. Кузьмин. Літопис історії. – Хмельницький, 2001. – С. 640.
6. Баранович О. З історії заселення Південної Волині // Записки історико-філологічного відділу. – Книга VI. – Київ, 1925. – С. 10-19.
7. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – Москва, 1955. – С. 7.
8. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – Москва, 1950. – Т. 32. – С. 198-232.
9. Баранович А.И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Старокостянтинова) // Ученые записки института славяноведения. – Т. 3 – Москва, 1951. – С. 236-263.
10. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614 - 1615 рр. // Острого на порозі 900-річчя. – Острого, 1998 – С. 17-20.
11. Бойко І. Селянство в Україні другої половини XVI першої половини XVII ст. – К., 1963. – 330 с.
12. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
13. Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч.1. – С. 22-23.
14. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – 205 с.
15. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной

историографии и источниковедения. – Вип. 2. – Днепропетровск, 1975. – С. 113-137.

16. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины. – Днепропетровск, 1982. – 89 с. Крикун М.Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – Київ, 1985. – № 5 (193). – С. 49-57.

17. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – Київ, 1963. – 287 с.

18. Крикун М. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С.126-137.

19. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України у Львові. Відділ рукописів. – Ф. 91. – Од. зб. 39/І-1. – Арк. 167.

20. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ; Острог; Нью Йорк, 2004. – 383 с.

21. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – Київ, 1989. – 231 с.

22. Швидько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 100 с.

23. Gieysztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI I XVII w. // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1962. – Rok X. – Nr. 3-4. – С. 575-591.

Владислав Берковський

Економіка Правобережної України XVI – XVIII ст. в польській історіографії кінця XX – початку XXI ст.

Економічна історія є одним з наймолодших інтердисциплінарних напрямків. Фактично як окрема дисципліна вона склалася лише в кінці XIX – на початку XX ст. При цьому особливої актуальності дослідження економічних процесів в Європі набуло в 20-х рр. XX ст. Сам в цей час сформувалася певна множинність напрямків досліджень економічних подій, що не лише пропонували свій варіант концептуалізації економічного процесу в історії, створювали свої теорії економічної історії, але й докладали певних зусиль в застосуванні нових методів аналізу економічних подій. Власне ця ситуація вимагає проведення певної систематизації та узагальнення комплексу історико-економічних знань, методів дослідження та класифікації проблематики. Адже, як справедливо відзначив свого часу білостоцький історик П. Гузовський "в історії економіки ми маємо справу з явищами не революційними, а еволюційними". Саме тому метою даної статті стала спроба продовжити розгляд основних тенденцій в дослідженні історії розвитку економіки на українських теренах періоду XVI – XVIII ст. в сучасній європейській історіографії [3, 258-264; 4, 347-360].

Отже, незважаючи на наявність у історіографії монографій та статей, присвячених розвитку економіки Східної Європи у XVI – XVIII століттях, на сьогодні немає праць, присвячених комплексному вивченню економічної ситуації на Правобережній Україні протягом вище вказаного періоду. Більш того література щодо вивчення питання розвитку економіки у Волинському та Подільському воеводствах протягом XVI – XVIII ст. є відносно невеликою за обсягом. При цьому більшість наявних робіт стосується переважно проблем розвитку міського ремесла та формуванню фільваркової системи господарювання. Також є можливим відзначити, що, як це не прикро, ведучу роль в дослідженні економічних процесів на теренах сучасної України на далі утримують представники польських історичних шкіл. Власне з огляду на цей факт, об'єктом даного дослідження стала польська історіографія останніх двох десятиліть.

Отже беручи до уваги загальні тенденції в польській економічній історіографії є можливим відзначити, що значне місце у працях польських дослідників історії господарства присвячено впливу польських земель на інкорпоровані землі сучасної України, а зокрема, спробі показати "багатовікову присутність Польщі на ... Україні" [11, 242].

Принагідно слід відзначити, що найбільш яскраво ця тенденція відобразилася в працях польських дослідників періоду 1950-1960-х рр. Саме в цей час особливої актуальності набирають теоретико-методологічні питання щодо термінологічних понять, пов'язаних з розвитком міських поселень, технікою та шляхами провадження торгівлі, основними юридичними нормами, ролі магдебурзьких привілеїв у економічному розвитку міст (Р. Щигель, Г. Самсонович, С. Гербст, А. Карпінський). В послідуючі десятиріччя тематична та географічна спрямованість польських досліджень кардинально не змінюється, а терени Правобережної України аналізуються в контексті економічного розвитку цілої Речі Посполитої. При цьому є можливим відзначити зменшення кількості історичних досліджень базованих на регіональному матеріалі і збільшення праць присвячених загальноісторичним проблемам. Так, наприклад, в останні десятиріччя ХХ ст. польські дослідники зосередили увагу на основних вимогах при дослідженні економічної історії: а) використання найтісніших міжпредметних зв'язків історії з соціологією та економікою; б) розвиток міжпредметних зв'язків зі статистикою, економетрією та технікою соціологічних досліджень [2, 16-25]; в) загальна теорія економічної історія та окремих її аспектів. Очевидно, що окремі положення висловлені в працях на дану тематику є характерними і для теренів Правобережної України. Так, наприклад, не можна тут не відзначити праці таких метрів польської економічної історії, як М. Богуцька, А. Виробіш, Г. Самсонович та П. Фіялковський. Зокрема в їх дослідженнях, присвячених окремим характерним рисам розвитку ярмаркової системи в Польщі, не лише розглянута проблема дефініювання понять "ярмарок" та "торг", проаналізовано градацію міських осад [9, 29], але й проведені паралелі між ярмарковими системами Західної та Східної Європи [31, 9-14; 33, 27-32]. Так, наприклад, згідно М. Богуцької, ярмарки Польщі були тісно пов'язані не лише з ярмарками Литви (Вільно), Білорусі (Могилів), але й з ярмарками українського Правобережжя (Кам'янець-Подільський) [5, 16-17]. Щоправда при цьому слід відзначити, що й надалі для дослідників економіки Речі Посполитої XVI – XVIII ст. терени Волині та Поділля знаходяться поза зонами активних торгових контактів [5, 25].

Певних якісних змін польська економічна історіографія набула з кінця ХХ ст., що пов'язано, не в останню чергу, зі змінами в політичному та економічному становищі Польщі, покращенні фінансування досліджень тощо. Таким чином, збільшилася кількість археографічних видань, що дозволяють охарактеризувати певні економічні тенденції. Наприклад, за активної участі люблінського історичного осередку при Університеті Марії Кюрі-Склодовської видано документи щодо участі

євреїв, зокрема волинських, у польській торгівлі (Г. Гмітерек) [36]. Єврейської проблематики також стосується видання матеріалів з історії єврейських кагалів, здійснене А. Міхаловською (зокрема це документи про способи збору податків та оплат, визначення обов'язків таксаторів в м. Дубно у XVIII ст.) [10, 15-20, 91-92, 108] та публікація привілеїв єврейським громадам періоду XVI – XVIII ст. [29]. Що більше розпочато колосальний проект з перевидання *Voluminy legum* – збірки законодавчих актів часів Польського королівства та пізнішої Речі Посполитої. Принагідно слід відзначити, що в порівнянні зі своїм взірцем нове видання – *Volumina Constitutionum* – значно розширено, оскільки до його складу внесено численні тимчасові конституції, а також деякі акти виконавчої влади. Власне ці акти не були опубліковані в VL, оскільки від моменту їх виконання вони втрачали своє зобов'язуюче значення, а отже не були важливим з точки зору XVIII-вічного видавця [34, 5-6].

В цей же час, на початку – в середині 1990-х рр., на історіографічній мапі Польщі з'являються нові дослідницькі осередки, як наприклад Білостоцький, Келецький та Люблінський, поступово втрачають свої позиції старі осередки (напр. Краківський).

Починаючи з 2003 р. історичним осередком в м. Бялисток розпочато серію конференцій присвячених, як проблемі функціонування та розвитку магнатерії в Речі Посполитій, а зокрема й її впливу на розвиток фільваркового господарства, так і питанням існування старопольського суспільства [7; 28]. Наприклад, Е. Дубас-Урванович аналізуючи проблему оренди та надань землі в маєтностях Томаша Замоїського в першій половині XVII ст. не оминула своєю увагою й терени Правобережної України. Зокрема дослідниця відзначила, що система адміністрування господарством земель розташованих на Правобережній Україні істотно відрізнялася від системи господарства на коронних землях. Так, переважало тут поєднання різних господарських форм під наглядом намісника магната, що знайшло своє відображення у внутрішній системі утримання ставів, карчем, млинів і т.д. [8, 106-107] В цьому ж контексті розглянув питання кредитних трансакцій та утримання маєтків на Київщині Г. Літвін та питання місця євреїв в магнатській адміністрації на Волині (в м. Острог) А. Кажьміерчик [18, 148-152; 21, 109-118].

Проблема ролі євреїв в економіці Речі Посполитої, а зокрема їх участь в торговельних операціях другої половини XVII ст. була розглянута представником келецького історичного осередку Ш. Казусеком. Базуючись, в основному, на реєстрах краківської цільної комори з кінця XVI – середини XVII ст. відзначено було, що найбільш активними на ринку м. Кракова були купці-євреї з Кременця. Натомість

участь представників купецької верстви з інших міст Волині обмежувалася транспортуванням значних партій худоби через Краків до Сілезії. Спорадично в Кракові торгували купці-євреї з Поділля, з міста Бар [17, 222, 225]. Однак вже в період 1655 – 1660 рр. торговельні контакти між Волинню, Поділлям та Краковом остаточно занепадають і припиняються [16, 48; 17, 244-245].

Щоправда, видання реєстрів з краківських цельних книг, здійснене Я. Малецьким, вказує на активну участь в торгівлі з Краковом купців-євреїв з Кам'яця-Подільського і в пізніші часи, зокрема в 1662 р. [12, 208] До певної міри це ж підтверджує й дослідження Є. Мотилевича [27, 256-269], в якому відзначено, що з занепадом торгово-економічного значення Львова в кінці XVII – першій половині XVIII ст. також тимчасово занепадає й торгове значення Кам'яця, тим більше що й саме місто окупується турецькими військами.

Питання ролі євреїв в економічному розвитку Правобережної України було піднято в кількох останніх прижиттєвих статтях відомого історика-юдаїста М. Горна. Зокрема ним було відзначено, що починаючи з постанови пйотрківського сейму 1538 р. та послідуючої постанови Вааду Чотирьох Земель (Waad Arba Aracot) 1581 р. відбувається поступове зменшення впливів євреїв на економічну ситуацію в центральних та західних воєводствах Корони польської. Більш того вже в кінці XVI і в першій половині XVII ст. практично призупинено було процес впровадження єврейського капіталу в оренду великих господарських комплексів Велико та Малопольщі. Власне ці явища стали підставою щораз інтенсивнішого застосування єврейських капіталів в державленні магнатських латифундій, староств та економії на Волині та Поділлі [13, 23; 14, 28-32]. Очевидно, що активізація єврейської спільноти не могла не викликати спротиву зі сторони місцеовго населення, що знайшло своє відображення в появі заборон на проживання та діяльність євреїв в окремих населених пунктах. Зокрема М.Горн такими містами відзначив Кам'янець та Кременець [15, 467].

При цьому М. Горн відзначив, що інтенсивність впливу євреїв на економіку розглядуваних теренів була значно зменшена лише в період від 1648 до 1720-х рр. Зокрема якщо за перші роки Визвольної війни середини XVII ст. чисельність євреїв зменшилася на 20-25 % (тобто до 500 тис. осіб) то вже станом на середину XVIII ст. чисельність євреїв зросла до 730 тис. осіб. Зокрема в цей час до грона найбільших єврейських осередків входять Дубно, Межиріч Корецький, Олика [22, 195-196]. При цьому не можна не погодитися з висновками дослідник щодо того що за період від 1721 по 1795 рр. євреям не лише вдалося відновити свою господарчу потугу, але й значно розширити свій вплив на

економічний розвиток Правобережної України [13, 25-26].

Певну увагу питанню етнічно-релігійного складу населення Правобережної України в XV – XVIII ст., а також участі національних меншим в розвитку економіки краю, на початку 1990-х рр. присвятили свої дослідження вже згадані вище А. Виробіш та Г. Самсонович. Щоправда в дослідженні останнього автохтонне населення Волині, Поділля та Наддніпрянщини – русини, представлено як одна з етнічних груп на рівні з євреями чи вірменами [30, 466-467]. На економічну діяльність вірменських, караїмських та татарських колоній Володимира, Кам'янка та Луцька побіжно звернув свою увагу А. Виробіш, відзначивши їх значний вклад в формування сітки торговельних контактів цих теренів [32, 477-481].

Є. Мотилевич разом з Й. Кусом розглядаючи зв'язки між ремеслом і ярмарковою торгівлею та форми провадження торгівлі, на прикладі міста Ярослава, вказали на сталі контакти між цим містом і волинськими містами [19, 29-43; 20, 51-70; 25, 30-35; 26, 45-50]. Також дослідниками визначено було основний асортимент товарів, що постачалися на ярмарки цього міста волинськими купцями з Острога, Кременця, Луцька [20, 56-57; 25, 30-35]. Більш того звернувши увагу на проблему взаємин коронних міст Польщі з Волинню та Поділлям Й. Кус, відзначив, що одним з основних посередників між містами Правобережної України та містами Західної Європи в XVI та XVII ст. виступає Ярослав [19, 29-30; 20, 51-52].

Окремо, на нашу думку, слід відзначити статтю А. Мехальського, спеціально присвячену торговим стосункам Волині з Гданськом від XIII до першої половини XVIII ст. [23, 221-258]. Позитивною рисою даного дослідження є не лише підняття питання про зв'язки Волині з надбалтійськими містами і вказівка на майже абсолютну недослідженість проблеми, але й заперечення тез С. Мелчарського про епізодичні контакти між Волинню та Гданськом [23, 221; 24, 8-10]. Поряд з цим праця страждає від наявності значних вад. Так, наприклад, для підтвердження своїх тез автор наводить приклади, що стосуються Львова, Кам'янка-Подільського, Вінниці, Києва і лише в поодиноких випадках власне волинських міст – Острога, Луцька, Володимира тощо [23, 233, 240]. Іншим недоліком є базування дослідника виключно на дослідженнях інших вчених (переважно польських) з фрагментарним залученням матеріалів архівів Гданська та Варшави, що не могло не позначитися на рівні та якості розглядуваної статті.

В кінці XX ст., в контексті дослідження міжнародних контактів починають з'являтися праці присвячені образу Речі Посполитої в уявленнях іноземців. В цьому контексті окремо згадувалися й східні

креси цієї держави – Волинь та Поділля. Зокрема, проблема відображення земель Речі Посполитої XIV – XVI ст., а в тому числі й Волині та Поділля, в очах англійців підняв в своїх дослідженнях представник люблінського історичного осередку Г. Зінс. Аналізуючи різного роду реляції англійських дипломатів дослідник звернув увагу й на економічні характеристики цих земель. Так, наприклад, Волинь англійцями була відзначена як найбільш врожайна провінція Речі Посполитої [35, 208-29].

В загальному підсумовуючи дане дослідження не можна не відзначити той факт, що польські історики досліджуючи економіку Речі Посполитої, а в тому числі й Правобережної України періоду XVI – XVIII ст., значно доклалися до розгляду розвитку правової та етнічної системи Речі Посполитої щодо унормування та класифікація економічних відносин, визначення основних понять та термінів, розробка нових підходів у визначенні соціального та національного складу, трансформації та функціонування інституту купецтва, його зв'язків з політичною та аристократичною верхівкою держави. Однією з ключових проблем, розглянутих у польській історіографії, є проблема просторової та часової трансформації торгівельних відносин у Речі Посполитій. Поряд з цим не можна не відзначити, той факт, що й надалі в польській історіографії помітною є: а) значна недооцінка ролі та впливу земель Правобережної України на формування економічної системи Речі Посполитої; б) недооцінка господарського розвитку міст Волині та Поділля, при чому особливо підкреслюється їхня нерозвиненість та слабкість, залежність від власника; в) необізнаність польських дослідників з сучасними українськими дослідженнями [1, 100-102; 6, 113-129]; г) залучення мінімуму доступних джерел. Таким чином, за окремими винятками, у польській історіографії кінця XX – початку XXI ст. надалі панує теорія незначного економічного розвитку земель Правобережної України періоду XVI – XVIII ст.

---

1. Берковський В.Г. Відомості про татарський напад 1593 р. у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Велика Волинь. Т.20). – Хмельницький, etc., 2000. – С.100-102.

2. Берковський В.Г. Волинська торгівля XVI – першої половини XVII ст. у польській історіографії // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С.16 – 25.

3. Берковський В.Г. Економіка ранньомодерної Європи в працях західноєвропейських дослідників // Український історичний збірник 2007 (Вип. 10). – Київ, 2007. – С.258-264.

4. Берковський В.Г. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник 2006 (Вип. 9). – Київ, 2006. – С.347-360.

5. Bogucka M. Jarmarki w Polsce w XVI – XVIII wieku // Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. – Toruń, 1996. – T.1.

6. Byliński J. Najazd tatarski na Wołyń w 1593 roku na tle innych najazdów w XVI wieku // Aere perennius. – Poznań, 2001.

7. Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości. – Kraków, 2007. – 275 s.

8. Dubas-Urwanowicz E. Nadania, dzierżawy i "trzymanie do wiernych rąk" w dobrach Tomasza Zamojskiego w latach 1618-1638 // Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. – W-wa, 2006.

9. Fijałkowski P. Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV – XVIII w. – W-wa, 1999.

10. Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych. – Wa-wa, 2003.

11. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000.

12. Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593 – 1683. – Kraków, 1995.

13. Horn M. Rola gospodarcza Żydów w Polsce do końca XVIII wieku // Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Z. Guldonowi. – Kielce, 1996.

14. Horn M. Rzemiosło żydowskie na ziemiach polskich, litewskich białoruskich i ukraińskich od wieku XII do 1795 roku // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka. – 1996. – T.LI, nr.1/3: Studia i szkice historyczne.

15. Horn M. Stan i potrzeby badań nad stosunkami żydowsko-ukraińskimi w dawnej Rzeczypospolitej i podstawa źródłowa do tego zagadnienia // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 2000. – № 4.

16. Kazusek S. Handel żydowski Krakowa w połowie XVII wieku. Tabele materiałowe i statystyczne. – Kraków, 2006.

17. Kazusek S. Żydzi w handlu Krakowa w połowie XVII wieku. – Kraków, 2005.

18. Kaźmierczyk A. Magnaci i Żydzi // Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. – W-wa, 2006.

19. Kus J. Jarmarki jarosławskie i ich wpływ na rozwój miasta w XVI i XVII wieku // Rocznik historyczno archiwalny. Archiwum Państwowe w Przemyślu. T.IX. – Przemyśl, 1995.

20. Kus J. Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI – XVII w. // Zeszyty Muzealne. Muzeum w Jarosławiu. – Jarosław, 1996. – R.I (1996), zesz. 1.

21. Litwin H. Transakcje kredytowe i dzierżawne a system klientalny na Kijowszczyźnie w pierwszej połowie XVII wieku. Sonda // Patron i dwór:

magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. – W-wa, 2006.

22. Leszczyński A. Samorząd żydowski w miastach Korony (1623 – 1764) // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – T.1.

23. Miechalski A. Związki handlowe Wołynia z miastami nadbałtyckimi od XIII do pierwszej połowy XVIII w. // *Studia bałtyckie. Historia.* T.3. – 1998.

24. Mielczarski S. Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji. – Gdańsk, 1962.

25. Motylewicz J. Handel zewnętrzny Jarosławia w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku w świetle rejestrów celnych // *Zeszyty muzealne. Muzeum w Jarosławiu.* – Jarosław, 1998. – R.2 (1997/98). Zesz.2.

26. Motylewicz J. Rzemiosło jarosławskie w XV – XVIII wieku i jego związki z handlem jarmarcznym // *Zeszyty muzealne. Muzeum w Jarosławiu.* – Jarosław, 1996. – R.1 (1996). Zesz.1.

27. Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu.* – Kraków, 2000. – t.I.

28. Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – t.I: *Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI – XVIII stuleciu.* – 491 s.

29. Przywileje gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej XVI – XVIII w. – Jerozolima, 2001.

30. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku // *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia ofiarowane F. Kirykowi.* – Kraków, 1993.

31. Samsonowicz H. Niektóre cechy charakterystyczne sieci jarmarcznej w Polsce późnego średniowiecza // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – T.1.

32. Wyrobisz A. Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowożytnej (XVI – XVIII w.) // *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia ofiarowane F. Kirykowi.* – Kraków, 1993.

33. Wyrobisz A. Uwagi o kalendarzu jarmarków w miastach Korony w XVI wieku // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – T.1.

34. *Volumina Constitutionum.* Vol. 1 (1550-1585). – Wa-wa, 2005.

35. Zins H. Polska w oczach Anglików XIV – XVI wiek. – Lublin, 2002.

36. Materiały źródłowe do dziejów żydów w księgach grodzkich Lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669-1697/ Opr. H.Gmiterek. – Lublin, 2003.

Окремі аспекти початкового етапу повстання Б. Хмельницького в мемуарах сучасників

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) належить до найгероїчніших сторінок української історії. Хоча майже 400-річний проміжок часу розділяє наші епохи і, здавалося б, що всі можливі питання вже досліджено, але кожного разу піднімаються нові проблеми, які провокують наступну роботу науковців і не втрачають актуальності та новизни. Одним з них є бачення тогочасних подій очима шляхтичів-мемуаристів епохи у взаємозв'язку із культурними та фактологічними чинниками, які вплинули на їхній світогляд.

Проблеми джерелознавства історії України середини XVII століття, незважаючи на окреме їх висвітлення в працях польських дослідників П. Борка, Т. Хинчевської-Хеннель, М. Барльовської та інших [12–14], в багатьох аспектах лишилися невивченими. З іншої сторони, українська історіографія тільки побіжно звертала увагу на річпосполитську мемуаристику як джерело до української історії, насамперед в контексті публікації окремих спогадів та щоденників або шляхом представлення комплексу свідчень даного періоду. Найбільшою мірою цю прогалину намагались заповнити В. Антонович [1–2], Ю. Мицик [8–9], Я. Федорук [10], Н. Яковенко [11].

Мемуари очевидців і сучасників Національно-визвольної війни неминуче використовувались істориками, хоча найчастіше для підтвердження тез, висунутих в інших джерелах, зважаючи на їх колоритність, відповідність духові періоду та його настроям. І хоч мемуаристи належали до ворожого повстанцям табору і їхній негативізм у зображенні повстанців не викликає здивування, а упереджене ставлення до козацьких старшин є нормою, вони були живими людьми, які могли відсторонено дивитись на речі і критично оцінювати події.

Безумовно, шляхтичі-мемуаристи, лєвова частка яких приймала безпосередню участь у війнах проти козаків, мали власну думку щодо причин цього виступу. Намагаючись бути відвертими (хто якою мірою), вони не могли закривати очі на явні спонукальні мотиви повстанців. Дрібний шляхтич з Волині Йоахим Єрлич визнавав, що причиною „війни домової” між козаками та річпосполитською шляхтою були жорстокість, свавілля та зневага останньої до українців, низів Польщі, її непослух королеві. За це, на його думку, шляхту необхідно було провчити.

Відверта упередженість до річпосполитської аристократії розкривається у зображенні розбійницьких нападів магнатів на маєтки дрібної шляхти [19, 40]. Тут простежується гіркий життєвий досвід самого Єрлича, оскільки через напад С. Лаша на його маєток в 1646 р. автор зазнав значних збитків [14, 75]. Його упередженість до козаків проявлялася тоді, коли вони нищили середню шляхту та її маєтки, а схвальність дій – коли повстанці вели боротьбу проти великих магнатів. Позиція мемуариста розкриває суперечливу ситуацію, яка панувала в середовищі шляхетсько-магнатської верстви напередодні та в роки Національно-визвольної війни і в Польщі, і в Україні.

Дрібний шляхтич з Червоної Русі Якуб Лось намагався більш відсторонено дивитись на події. На його думку, „... причиною козацької війни були надмірні утиски від руських панів, які зайшли так далеко, що вже й дітей [не можна було] хрестити без дозволу жидів-орендарів, яким ласі пани віддавали в оренду доходи” [20, 57]. Роки молодості та зрілого життя автора припали на період неабияких воєнних лихоліть (повстання Б. Хмельницького, часи „Потопу”), однак не володіючи великими статками, він особливо не мав що втрачати, тому здорова критика і раціоналізм присутні в його нотатках, як ніде більше порівняно з колегами по перу. Цю думку підтримував також литовський канцлер А. С. Радзивіл, хоча позиція останнього впливала передусім із побожності: „...джерело війни з бунтівниками полягає в утиску підданих і церковних маєтностей...” і „... причиною цієї бурі є сила наших злих вчинків”; ситуацію могла врятувати тільки побожність короля, який би замолив гріхи держави перед Богом [22, 85, 177].

Той-таки Радзивіл в щоденнику вмістив відомості, що основною скаргою козацького посольства до Варшави в липні 1648 р. були „кривди від старост, які мешкали над Дніпром і на гетьмана Потоцького, який присягнув викоринити ім'я козаків”. На його переконання, потреба у союзнику, який би допоміг змінити ситуацію на краще, і змусила останніх заключити перемир'я з татарами [22, 82]. Радзивіл передав слова посланців від Хмельницького, висловлені в сенаті, що „вина за розливу кров на коронному хорунжому [Олександрю Конєцпольському] та руському воєводі [Яремі Вишневецькому]” [22, 148]. Він також згадував про доведені вже до рівня аксіоми слова короля до Хмельницького під час аудієнції в кінці 1647 р., коли „сам король погодився, аби помстились [козаки] за отримані кривди залізом” [22, 85]. Цікаво, що анонімний автор діаріуша про Жовтоводську битву подібні, хоч і трохи видозмінені слова вклав у уста коронного канцлера Є. Осолінського як підбурювача козацького повстання: “Хіба ви не люди, що не маєте добрих привілеїв від короля, де ж поділась ваша давня відвага, де ж поділись славні у своїх

ділах козаки” [15, 259]. Його слова виникали з утаємниченої поїздки на Україну Є. Оссолінського в серпні 1647 р. Очевидно, що автор належав до шляхетської групи, яка вважала, що таким чином король Владислав IV намагався налагодити стосунки з козаками, а це буквально через рік вилізло боком.

В аспекті визначення причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. як ніде простежується провіденціалізм литовського канцлера, який вказував: „Чим хтось грішить, тим і є покараний, хоча і в інших монархіях були піднесені реbelie, ... жодна, однак, не виявилась жорстокішою, ніж в нас. Ніхто не визискував підданих більше, ніж наша Польща ... ” [22, 219]. Твір Радзивіла, незважаючи на раціоналізм і прагнення заглушити емоції, коли йшлося про об’єктивне висвітлення подій, насичений великою кількістю містичних історій, які пов’язуються з великою навіть для XVII ст. релігійністю автора. Дані розповіді, за щирим переконанням канцлера, знаменували не що інше як присутність Бога у конфлікті з козаками на стороні поляків, хоча та ж таки Божа рука карала населення Речі Посполитої за її гріхи [22, 199].

Величезне значення особистісного чинника у перебігу подій відмічав і учасник українсько-річпосполитського протистояння Миколай Ємболовський, тільки тут вже у ролі переслідувача Хмельницького виступав Дмитро Чаплинський, який за дорученням Олександра Конецпольського керував Чигиринським староством. Відтак, автор мав більш достовірну інформацію порівняно з колегами по перу [4, 27]. На думку мемуариста, кривда, завдана козацькому ватажку, була тим визначальним фактором, яка змусила його очолити виступ [18, 46]. В нотатках також мимохіть згадувалось про обіцянку Б. Хмельницького домагатись поновлення козацьких вольностей, що привело до об’єднання навколо нього „свавільних куп”. Ця ж думка як вказівка на мету повстання в його нотатках зазначається не раз [18, 46, 57]. Принагідно слід зазначити, що невідомий автор діаріуша про Жовтоводську битву перебував на таких же позиціях [15, 257].

Схожої думки був і райця м. Казимир Марцін Голінський, який зі слів своїх численних інформаторів стверджував, що „причиною того є Богдан Хмельницький, в якого було маєтності забрано, надані королем за заслуги; назначив потім король комісію, аби вгамували його кривду, котрий, як розповідають панове комісари, хотів помститись за смерть сина, якого вбили, ... через свою кривду почав бунтувати козаків ...” [6, 50]. Щодо шляхтича з Червоної Русі Станіслава Освенцима, то він не вказував конкретних причин вибуху козацького невдоволення, але вважав, що головним поштовхом було небажання населення виконувати повинності, а універсали, видані „скривдженням Хмельницьким” тільки

давали повстанцям змогу „збиратись купами” [3, 126]. Мемуарист не міг охарактеризувати дії інакше, як „свавільні”, оскільки в свідомості обивателя XVII ст. такий вчинок був прагненням порушити закономірний хід речей. На подібних позиціях стояв і смоленський воевода Філіп Казимир Обухович: козацьке повстання, за ним, було бунтом „тих, які забули Божий страх і присягу, що давали своєму королю” [21, 226]. Піти проти волі людини, призначеної самим Богом, а ще й в союзі з кількадесятьма тисяч поганства – ось що було найбільшою кривою в очах шляхтича, який сам не завжди підтримував політику короля, але жодним чином не зазіхав на її „небесну” обраність. Союз же із мусульманами проти братів-християн в очах інтроверта-католика, православного в минулому, було неабияким гріхом. Подібну пісню, хіба тільки з трохи меншими нотками обурення в голосі підхопив і казимирський райця [6, 248].

У шляхетських нотатках про конфронтацію між повстанцями та урядовою стороною неминуче знайшли відображення настрої суспільства Речі Посполитої того періоду. Мемуаристи, так чи інакше занотовуючи суспільну думку періоду, не оминули увагою „турецькі плани” Владислава IV. На їх переконання така політика монарха створила сприятливі умови козакам для будівництва потужного флоту і дозволила згуртувати сили. Серед літописців епохи були як прихильники [18, 44], так і противники таких планів короля [21, 225; 22, 82]. Проте всі були переконані, що після вибуху повстання 1648 р. даний фактор негативним чином вплинув на події – ворожа Речі Посполитій сторона використала це для збільшення своєї могутності. М. Ємьоловський прямо вказав, що король послав Є. Осолінського до козаків, аби ті підготували якнайбільше чайок і, як тільки буде потреба, йшли війною на турків: „Дозволено тому ж Хмельницькому на ті козацькі імпрези купи [збирати]” [40, 44]. Принагідно слід відзначити, що в одному таборовому щоденнику, який описував битву під Жовтими Водами, присутнє намагання звести вину короля до нуля, вказуючи, що Хмельницький попросту викрав кореспонденцію останнього і вирішив скористатись нею задля організації бунту [15, 251]. Відлунням цих намірів звучали слова литовського канцлера, який вказував, що одним з пунктів зізнань козацького посольства до сенату 1648 р. був привілей, виданий Владиславом IV після зустрічі із радниками, „аби наші [урядові] хоругви не просувались за Білу Церкву” [22, 143].

Першою подією, яка змусила керівництво Речі Посполитої повірити у могутність повстанців, була битва під Жовтими Водами 29 квітня – 16 травня 1648 р., хоча вірогідність подій, які відбулися на полі битви, суспільством польсько-литовської держави довго піддавалась

сумніву – наскільки нереальним це здавалось. Порівняно з іншими військовими кампаніями доби даний бій чи не найменше був відображений у спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів. Такий стан речей можна пояснити кількома факторами: сучасники не були схильні занотовувати ганебні сторінки історії війська Речі Посполитої, сподіваючись, що дуже швидко ситуація зміниться на краще. Коли ж літописці епохи переконалися у важливості подій, які відбувалися, було запізно – черговим громом серед ясного неба прокотилася поразка під Корсунем, вогнище повстання розгорілося – і тут вже було де знайти застосування перу. До того ж, в результаті битви під Жовтими Водами вціліла дуже незначна частина війська, відомості про події, які відбулися, передавалися з вуст у уста і „обросли” товстим шаром легенд, бо очевидці, які могли пролити світло на події, або загинули, або потрапили в полон до татар. Зрештою, битва мала місце на набагато більш віддаленій території від центральних земель, що тим самим додавало плюсів до її ілюзорності.

Чи не найбільше уваги даній військовій кампанії приділив Й. Єрлич, і цьому є певне логічне пояснення. Створюючи свої нотатки в тиші київських монастирських стін та перебуваючи найближче, порівняно з іншими мемуаристами, до театру бойових дій, шляхтич мав достовірні джерела інформації [13, 83]. Він в кілька разів завищив кількість татар, які прийшли на допомогу козакам, переплутав ім'я їхнього ватажка, однак загальний перебіг подій (прихід татар, зрада реєстровців, смерть С. Потоцького, захоплення шляхтичів в полон татарами) поданий ним, є недалекою від істини [4,44]. Останній факт викликав неабиякий жаль в мемуариста, він обурювався тим, що ротмістрів на рівні з челяддю було віддано в полон орді [19, 63].

Литовський канцлер А.С. Радзивіл перебував на набагато більшій відстані від ареалу повстання, але з присутньою йому скрупульозністю відсортовував інформацію, яка надходила, тому образ Жовтоводської битви в „Щоденнику ...” витворений достатньо правдиво. Магнат із жалем писав про „особливо нещасливий місяць, коли гетьман [Б. Хмельницький] натиснув на збунтованих козаків; вони закликали на допомогу татар, котрих 40 тисяч було послано ханом на допомогу ребеліантам (заколотникам)...”. Він з подробицями зобразив картину переходу реєстрового козацтва на сторону повсталих, коли „до рук ребеліантів потрапило 300 мужів, шляхти і жовнірів..., інші [полонені] були забрані татарами до неволі” [22, 74–75].

У спогадах М. Ємьоловського битві під Жовтими Водами (як і Корсунській) відведено порівняно незначне місце – очевидно, таким чином шляхтич намагався, слідуючи за хронологією подій, створити

прелюдію для розповіді бою під Пилявцями, в якому він брав безпосередню участь. Мемуарист обмежився констатацією негідної поведінки Б. Хмельницького, який „зав’язавши товариство з татарами проти поляків”, виступив проти шеститисячного кварцяного війська [18, 46]. Притому він наголошував на нерівномірному співвідношенні ворогів: „...потужна орда і мала купа козаків...” [18, 47], проти чого категорично виступають дослідники [4, 58]. Акцент на зрадницькій поведінці зробив і М. Голінський, тільки вже в контексті об’єднання запорозьких реєстрових козаків із нереєстровими [6, 50]. Поряд із короткою заміткою про цю подію, казімирський райця вмістив два листи з відомостями про цю битву. Скрупульозно підходячи до вірогідності включеної туди інформації, шляхтич назвав їх „правдивими”, охарактеризувавши результат бою як „розгром кварцяного війська” [6, 51, 54].

Фактично непомітною лишили цю сторінку історії жовнір повітової хоругви сandomирського воєводства Я. Лось та смоленський воєвода Ф.К. Обухович. Перший, – очевидно, з тієї причини, що нотував у даному випадку відомості 30-літньої давності, коли самому заледве було 16 років – висловився без емоцій: „Того ж року [1648 р.] загинуло польське кварцяне військо: одне на Жовтих Водах, інше під Корсунем, гетьмани були взяті в полон” [20, 57]. Щодо смоленського воєводи, то, можливо, джерелом для його нотаток цього періоду були враження брата Теодора Міхала, учасника посольства до повстанців в липні 1648 р. [17, 159–163]. Певну роль відіграв і великий життєвий досвід автора, який відчував гіркоту порівняно недавньої поразки армії і намагався її трохи применшити: „Частину кварцяного війська над Жовтими Водами знищили” [21, 228]. В даному випадку можна яскраво прослідкувати хто в яких об’ємах оцінював поразку власного війська, наприклад, той-таки Ємьоловський висловився: „...справді дощенту погромили...” [18, 47].

Шляхтич з литовським родовим корінням Богуслав Маскевич не відзначився участю у головних битвах з армією Хмельницького протягом 1648 р. В перших числах квітня цього року Я. Вишневецький відправив його в якості посланця до гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, аби розвідати ситуацію, яка склалась у війську. При поверненні до князя, який в районі Ржищева з військом форсував Дніпро, не узгоджуючи свої дії з командуючими річпосполитського війська, мемуариста і застала звістка про поразку під Жовтими Водами [7, 416]. Знаючи про події, які розгортались на полі битви, тільки з чуток, Богуслав дав їм наступну характеристику: “В останніх числах квітня Хмельницький з бунтівниками і ордою окружив 40 тисяч кварцяного війська ... і розбив на голову біля Жовтих Вод...” [7, 416].

Лейтмотивом досліджень з історії переможних сторінок

Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. є розповідь про трофеї, які потрапляли до рук козаків. В розповіді Б. Маскевича ця думка проходить крізь опис битви під Жовтими Водами, коли „горді коронні пани вибрались на війну з усіма багатствами” [7, 420]. Це все повстанці прибрали до своїх рук, самих же панів на великий сором Короні погнали в татарську неволю. Дані ремарки цілком вписуються в судження мемуариста-воїна, враженого поведінкою цивільних людей у військовий час.

Битва під Корсунем, яка відбулась 25–26 травня 1648 р., не могла не знайти свого відображення на сторінках рукописів шляхтичів, зважаючи на резонанс серед всіх суспільних груп Речі Посполитої. Можна тільки собі уявити палітру настроїв у серцях мешканців польсько-литовської держави, яка опинилась без головного керманіча перед обличчям страшних лихоліть (20 травня 1648 р. помер король Владислав IV) [4, 60]. Розуміючи історичну значимість переломних подій, свідком яких вони стали, мемуаристи прагнули занотувати їх в письмовому вигляді.

Кожен з шляхтичів-літописців епохи вніс свою лепту у витворення загальної картини битви, і їх свідчення тою чи іншою мірою давно залучені до наукового обігу. Литовський канцлер писав про хитрий маневр зі сторони козаків, коли було відведене русло річки, яка обтікала урядовий табір [22, 34]. Обухович згадував про раптовий напад козаків і татар з обох боків [21, 228]. В нотатках Маскевича констатувався виритий козаками рів на дні „злополучної долини, ... яку ніяк не можна було обійти” [7, 419]. Шляхтич обурювався поведінкою командуючих урядовою армією: “Та й чорт знає, звідки би там взявся той порядок, коли великий гетьман Микола Потоцький, краківський каштелян, постійно напивався і сидів п’яний в кареті, а інший польний гетьман Калиновський, хоч і радий був щось зробити, але його не дуже слухались” [7, 419]. Однією з причин поразки війська автор вважав той факт, що полякам довелось вести бій піхотою, що було зроблено за наказом М. Потоцького, а це для них було зовсім незвично і “дуже дурно”.

Схожої думки був і Й. Єрлич, який пов’язував поразку із аморальністю та військовою бездарністю М. Потоцького. Останній полюбляв випити, про що більше піклувався, ніж про добробут Речі Посполитої, „якось вночі радився про панночок або про молодих дівчат і жінок, ... не слухаючи свого колегу польного гетьмана Мартина Калиновського, ні інших полковників та ротмістрів. Через постійне пияцтво і велику розпусту загубив військо ...”. Друга причина – жорстокість останнього до українців, ігнорування ним порад і

застережень коронного хорунжого Юрія Любомирського, брацлавського воєводи Адама Киселя, померлого короля Владислава IV, що привело до озлобленості повсталого люду [19, 64].

Всі без винятку мемуаристи були вражені результатами битви та писали про величезний розмах, який набрало повстання. Б. Маскевич стримано, як справжній воєвода, вказував, що для ворога це була „нечувана раніше перемога” [7, 419]. Литовський канцлер назвав її „другим величезним смутком, який огорнув королівство” та порівняв поразку з битвою на Цецорських полях в Молдавії 1620 р., внаслідок якої військо Речі Посполитої було розгромлене об’єднаними силами Османської імперії та Кримського ханства, але якщо в 1620 р. це сталося зимою, то в 1648 р. – навесні, що створювало реальну загрозу подальшого просування ворога. Писав він і про значне збільшення чисельності козацького війська після цієї перемоги – „...чисельність козаків виросла до 70 000, а перед тим було їх 12 000, взагалі збігалось до них багато [селян], котрих Хмельницький відсилав до плуга, пихато вважаючи, що може диктувати права Королівству” [22, 34]. Емоціям Ф.К. Обуховича, який головну роль у битві відводив орді, а про козаків майже не згадував, теж не було меж: „Після такого страшного погрому заюшене поганство всю Україну спустошило... Однак та хлопська сваволя кожного дня множилась...” [21, 227-228]. На його думку, вирішальним фактом тут була смерть короля, коли відсутність головного державного керівника унеможлиблювала її повноцінний захист [21, 229, 278]. Скорбота за королем, як за люблячим батьком, який помер в скрутні для країни часи, присутня і в нотатках М. Голінського [6, 107]. М. Ємьоловського натомість переповнювало почуття жалю через масову загибель своїх колег по зброї та цілковита невпевненість у подальшому майбутньому держави: „Сказати тяжко, який великий страх і тривога тоді опанували всю Польщу... Всі ні про що, тільки про втечу, смерть і останню втрату думали” [18, 47].

Період між битвами під Корсунем та під Пилявцями в спогадах та автобіографічних щоденниках шляхтичів рясніє передусім описами численних мордувань, катувань, вбивств, пљондрувань святинь, які чинив повсталий люду на територіях ще не так давно „обітованих” в очах шляхти Речі Посполитої. Кожен з мемуаристів розставляв свої акценти у розповіді про безчинства. Одні літописці епохи наголошували на релігійному характері бунту, бо передусім страждали католики, яких „Хмельницький разом зі своїми свавільниками знищував і з нечуваною жорстокістю мордував. Костели по-поганському оскверняв, грабував, деякі палити казав, священників, як тиран вбивав, і з мертвих знушався. Навіть до бідних селян, які були католиками, не було поваги, однаково всіх убогих і багатих жорстоко і по-тиранському вбивали” [18, 48]. В

цьому ж дусі автор згадував про знущання, які чинились над євреями, але тут шляхтич вже побачив часткову вину останніх „через всі ... кривди і здириства українських людей”. Інші мемуаристи долучалися до хору голосів, пишучи про викидання тіл з трун на поїдання собаками, згвалтування шляхтянок, запікання дітей на очах у батьків і віддавання їм останнім за їжу – таке „тільки шалена отрута хамського роду, який втік з найгіршого пекла і збунтувався на згубу Божої слави і шляхетського стану, міг вигадати” [21, 229]. Згадками про подібні тиранства насичений і твір А.С. Радзивіла, якого як щирого християнина обурювали такі вчинки ворогів, „жорсткість варварів ніде не могла порівнятись з їх жорстокістю, ... в шаленстві до того дійшли, що довірилися на допомогу татар і турків, маючи надію винищити Русь по всі часи” [22, 159]. У М. Голінського призвідником лівової частки цих нещасть виступав М. Кривоніс, на литовських землях його криваву місію виконував „шляхтич Куневич, засуджений на інфамію” [6, 107, 110, 143]. Й. Єрлич теж не стояв осторонь процесу „таврування” і в його „Літописці...” нагромаджено чи не найбільшу кількість депресивних сцен, покликаних передати жорстокість ворога і викликати у читача почуття помсти [19, 64, 74, 97, 111, 119].

Відхилення від даного правила у мемуаристів зустрічались рідко, але все-таки вони були. Наприклад, один з них мимохіть зазначав, що винищення католицького люду не було тотальним. Згадуючи про повернення козацького війська з-під Варшави восени 1648 р., він писав про жертву, зроблену Б. Хмельницьким здавалося б запеклому ворогу – гвардіану католицького монастиря в Сокалі [18, 58]. В той же час, коли становище змінилося з точністю до навпаки і жовніри намагалися відвоювати владу на українських територіях, літописці епохи, як правило, без емоцій ставились до подібних безчинств своєї армії. Наприклад, описуючи події лютого 1651 р., коли урядові війська захопили містечко Ямпіль на Поділлі, шляхтич з чималим військовим досвідом С. Освенцим спокійно констатував: „вони [війська] ... перерізали поголовно всіх жителів, містечко спалили і захопили багату здобич”, відносячи таку поведінку до рангу звичайних речей [3, 34]. Так само згадуючи про напад урядового війська на Староконстянтинів в березні цього ж року він створив картину поголовного винищення жителів [3, 43]. Однак не можна звинувачувати шляхтича в надмірній холоднокровності – в часи, коли кров лилась рікою, про спокійне життя лишалось тільки мріяти, до масових вбивств люди звикли, і поняття „жорстокість” мало зовсім інший еквівалент [14, 118].

Найбільш спокійним в даній ситуації себе показав А.С. Радзивіл. Незважаючи на безпосередню загрозу, яку таїв козацький вихор для його

власних земель, він наголошував на необхідності посольства до козаків, а тим часом “якнайпотаємніше радитись ... над способом заспокоєння їх [ворогів]” [22, 83]. Автор щоденника, вказуючи про загрозу війни з Туреччиною та Московією, вважав, що „передусім має бути загашений вогонь, а вже пізніше шукати винуватця”. Коли інші мемуаристи галасували про подальший поступ ворога, він вбачав Божу ласку хоча б у сповільненості їхніх дій за таких драматичних обставин [22, 79]. Не відкидав канцлер і можливості усунення Хмельницького від влади – в такому випадку не варто було порушувати встановлених з козаками домовленостей, бо це була б гра з вогнем [22, 94]. Смоленський воєвода, створюючи мемуари ретроспективно, вже знав про наступний хід подій, тому не тішив себе ілюзіями мирного залагодження конфлікту, пов’язуючи це насамперед із поведінкою ватажка повстанського війська, який за допомогою переговорів тільки намагався відтягнути час в очікуванні орди [21, 2, 230].

Таким чином, причини повстання Б. Хмельницького в мемуарах сучасників часто пов’язувались з особистою образою гетьмана, який зумів об’єднати навколо себе невдоволених, та “турецькими планами” Владислава IV, які створили сприятливі умови для їх консолідації. При цьому сучасники не заперечували соціальні та релігійні причини виникнення протистояння. Битва під Жовтими Водами найменше відображена в шляхетських нотатках, насамперед зважаючи на небажання фіксувати ганебну сторінку історії Речі Посполитої. До того ж, за умов загибелі або потрапляння в полон майже всіх її свідків, відомості про бій були дуже хаотичними. Проте, незважаючи на приналежність до ворожого табору, мемуаристи не змогли обійти мовчанкою негідну поведінку вождів урядового війська під час Корсунської битви.

-
1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – 382 с.
  2. Антонович В. Предисловие // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под. ред. В. Антоновича; перев. К. Мельник. – К., 1896. – Вип. 1–2. – Т. 2. – С. 405–406.
  3. Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651 // Киевская старина. – 1882. – Т. I (январь, февраль). – 136 с.
  4. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Пер. І. Сварник. – Перемишль-Львів, 1996. – 326 с.
  5. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: українське монастирсько-церковне, світське, крайове літописання XVI-XVII ст.,

компіляції козацького літописання XVII ст. як історично-літературне явище. – К., 2005. – 904 с.

6. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189/II: Pamiątkowa księga Marcina Golińskiego). – 1619 арк.

7. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под. ред. В. Антоновича; перев. К. Мельник. – К., 1896. – Вип. 1–2. – Т. 2. – 439 с.

8. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави (до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького) – Рівне, 1994. – С. 110–170.

9. Мицик Ю. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – 262 с.

10. Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87.

11. Яковенко Н. Життепростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наук. праць на пошану професора В. М. Нічик / Ред.-упоряд.: Л. Довга, Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 477–501.

12. Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648–1657 // Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie / Pod. red. R. Ociecek i M. Piechoty. – Katowice, 1994. – S. 69–84.

13. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie. – Kraków, 2002. – 315 s.

14. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 426 s.

15. Chruszcz I.E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniach uczestnika wyprawy Żółtowodzkiej i naoczny świadek wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego. – Lwów, 1934. – S. 249–267.

16. Czynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – 189 s.

17. Jakuba Mihałowskiego wojskiego Lubelskiego a później kasztelana Bieckiego Księga Pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wyd. staraniem i nakł. c. k. Nauk Krakowskiego / Wstęp A.Z. Helcel. – Kraków, 1864. – 856 s.

18. Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1676) / Opracował J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – 620 s.

19. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / Z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T. 1. – 187 s.
  20. Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernej / Opracował R. Śreniawa-Szypowski. – Warszawa, 2000. – 195 s.
  21. Pamiętniki Filipa, Mihała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / Opracowali H. Lulewicz i A. Rahuba. – Warszawa, 2003. – 640 s.
  22. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656) / Przeł. [z łac.] i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – T. 3 – 583 s.
- Temberski S. Roczniki (1647–1656) / Oprac. W. Czermak // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1897. – T. 16. – 474 s.

До історії єврейської колонізації Правобережної України: звенигородський кагал у другій половині XVIII ст.

В другій половині XVIII ст. єврейство Речі Посполитої, що складало замкнену етнічну групу, переживало тяжкі часи. Не кращим було становище і українських євреїв. Вкрай хистка політична ситуація, в якій знаходилася польсько-литовська держава, постійні втручання у її внутрішні справи сусідів, у першу чергу Російської імперії, періодичні заворушення корінного населення України, безмежна шляхетська анархія визначали занепад Речі Посполитої, століттям раніше великої держави Центрально-Східної Європи, і не могли не позначитися на стані обробної промисловості й торгівлі, що були основними об'єктами капіталовкладень з боку євреїв. На відміну від тваринництва, рільництва, лісових промислів, які перебували у відносно кращому становищі, обробна промисловість знаходилася в цілковитій стагнації: процвітали лише винокурні, без яких не обходилося жодне чого-небудь варте господарство [10, 15]. Всі ці винокурні, як правило, орендувалися євреями [13, 49]. Колись численні на Правобережній Україні буди (поташні заводи), гути (склоробні підприємства), рудні й гамарні (металургійні заклади) траплялися в другій половині XVIII ст. лише зрідка [13, 49–50]. Торгівля, яка в 50–60-х рр. перебувала в більш сприятливих умовах, після першого поділу Речі Посполитої (1776 р.) різко скоротилася внаслідок як втрати цілого ряду важливих торговельних шляхів, уведення високих мит на ввезення товарів до Австрії та Пруссії, так і вимушеного перенесення місця проведення контракткових ярмарків з традиційного Львова, який відійшов до Австрії, до волинського міста Дубна. Торгівля ж в польсько-литовській державі, на думку С. Бершадського, знаходилася в XVI ст. майже виключно в єврейських руках [11, 408]. Подібну ситуацію в торгівлі М. Каманін вважав характерною і для XVIII ст. [13, 15].

Разом з погіршенням економічної ситуації в містах все вище зазначене стало однією з причин інтенсивного переселення євреїв зі звичних для них Волині й Поділля на південний схід Речі Посполитої: південну Київщину і південно-східну Брацлавщину.

Іншою причиною даного переселення склали два важливих для єврейства факти: знищення в 1775 р. Запорізької Січі і наказ російського уряду від 16 листопада 1769 р., згідно з яким євреям дозволено було поселятися лише «В Новоросійському краї» [16, 269]. Однак відносно

слабка залюдненість Південної України і заборона місцевої російської адміністрації займатися євреям рядом традиційних своїх ремесел, в першу чергу шинкарством, стримувало єврейство від швидкого переселення туди. Так, протягом 1776 – 1778 рр. декілька кагалів Речі Посполитої, в тому числі Балтський, прохали новоросійську губернську канцелярію прийняти їх в російське підданство і поселити в межах Новоросійської губернії, супроводжуючи це прохання рядом умов, зокрема і наданням дозволу на шинкарство. В останньому їм було відмовлено і євреї, хоч і переселились в Новоросійську губернію, але замешкали в північних її районах, поблизу кордонів Речі Посполитої, а не біля гирл Інгулу, Бугу, Дніпра, як планувала канцелярія [12, 15–16].

Зрештою, не менш важливою причиною переселення євреїв на південний схід Речі Посполитої стало широке розповсюдження там оренди і шинкарства в зв'язку з християнською землеробською колонізацією цих земель, яка набула особливого розмаху після придушення Коліївщини 1768 р. Даний факт також сприяв поживленню руху єврейства з міст в села.

До тих територій Речі Посполитої, куди досить інтенсивно переселялися євреї протягом другої половини XVIII ст., належало і стара Звенигородщина – територія з центром в містечку Звенигородка, що в згаданий період входила до складу Брацлавського воєводства. Серцевину цієї території складало Звенигородське староство. Звенигородські старости згадуються з початку XVI ст. Цю посаду займали особи, що одночасно виступали як «брацлавські й вінницькі старости». Звенигородський замок знаходився поруч з Чорним шляхом, яким татарські чамбули вдиралися в українські землі. Як наслідок, з кінця XV – початку XVI ст., коли татарські набіги набрали регулярного характеру, цей замок неодноразово опинявся в ситуації облоги. У 1517 р. татари вщент зруйнували Звенигородський замок [14, 33]. Згодом, достеменно невідомо коли, замок відбудували, але 1541 р. татарам вдалося його повторно знищити. Цьому замку належала важлива роль в обороні південних рубежів Великого князівства Литовського, тому напередодні 1546 р. замок знову згадується як функціонуючий. Втім невдовзі він вже вкотре був взятий татарами, які всі укріплення перетворили в руїни [20, 32–33]. Після цього територія Звенигородщини надовго залишалася пустою. Повторне заселення цього краю розпочалося у 1620-х рр. Протягом цього часу посада звенигородського старости зберігалася, але вона була титулярною, оскільки особи, що йменувалися звенигородськими старостами, жодної юрисдикції щодо нібито існуючого староства не мали. Після появи тут населених пунктів Звенигородка з околицею належала то до Корсунського, то до Богуславського староства.

Лише з 1650 р. документи фіксують окремого звенигородського старосту – Лукаша Гулевича. Після ряду переселень місцевого населення на Лівобережжя (як добровільних, так і примусових) та згону жителів Звенигородщини 1711–1712 рр. у тому ж напрямі край знову опинився у складі Корсунського староства [15, 50, 87]. Лише у 1750-х рр. Звенигородське староство як самостійна одиниця королівських маєностей Речі Посполитої відродилося. Староство на ленному праві тримали з 1755 до 1780 р. Фелікс Солтик, а протягом 1780 – 1793 рр. – його дружина Соломея Солтикова [7, 121].

Територія цього староства охоплювала басейн південної частини середньої та нижньої течії річки Гнилий Тікич. Південною межею староства була річка Вись: від впадіння в неї р. Калигірки до устя спільного русла Гірського і Гнилого Тікачів [7, 119; 18, 14]. Староство постійно потерпало від зазіхань власників сусідніх земельних комплексів: зі сходу – Смілянщини Любомирських, з заходу – Уманщини Потоцьких, з півночі – Лисянщини Яблонівських, згодом Браницьких [5, 29–30; 7, 119–126; 8, 39–44v.]. Внаслідок цього, а також в зв'язку з відсутністю сировини, зокрема лісів, придатних для паління попелу і виготовлення поташу [7, 134], староство в економічному відношенні значно поступалося сусіднім земським володінням: Уманщині й Смілянщині. Відповідно його залюднення відбувалося дещо уповільненими темпами. Це характеризувало як християнську, так і єврейську колонізацію.

Вперше за досліджуваний період точні дані щодо єврейського населення Звенигородщини дає нам ревізія єврейських кагалів (так зване «поголівне») 1765 р., проведена згідно постанови конвокаційного сейму від 7 березня 1764 р. [3, 1]. Ця ревізія нараховує 92 особи єврейської національності, що мешкали в 13 населених пунктах староства (тут і далі див. додаток А). Найбільшими осідками євреїв на тоді були Звенигородка – 16 осіб і містечко Калниболото (сучасний Катеринопіль) – 19 осіб.

Проведена того ж року люстрація (генеральна ревізія) Звенигородського староства подає всього 18 населених пунктів, з них 9 слобід – осад, звільнених від сплати податків на користь держави [5, 22–29]. Порівняння люстрації з поголівною ревізією показує, що євреї, як правило, уникали селитися в мало залюднених слободах. Взагалі, люстрація свідчить, що євреї в старостві з'явилися недавно. В ній, наприклад, відзначено відсутність осілих євреїв в Звенигородці, за виключенням корчемного орендаря [5, 22]. Це свідчення, слід вважати недостовірним, на відміну, від даних поголівної ревізії, яка, як вже згадувалося, фіксує тут 16 євреїв. Принагідно слід зазначити, що статистичні дані офіційних документів про євреїв викликали сумнів щодо достовірності як в сучасників, так і в дослідників [19, 157–160]. Серед

євреїв був поширений забобон про те, що народ, який буде полічений, згине [17, 200]. Відтак, навіть дані поголівної ревізії слід вважати заниженими. Крім того, більш пізні поголівні ревізії прикордонних з Росією староств фіксують велику ймовірність переходу частини кагалу за кордон на час ревізії [3, 330].

Причини розходження в даних згадуваних документів щодо числа євреїв, які мешкали на території Звенигородського староства, пояснюються також і об'єктивними чинниками. 60-ті рр. – це пік розвитку гайдамацького руху на Правобережній Україні. Звенигородщина виявилася в його епіцентрі. Для гайдамаків євреї виступали, поряд з шляхтою і уніатським духовенством, сильним подразником і, дуже часто, ставали жертвами їх дій. Натомість, оборонних споруд, які могли б дати прилисток євреям, у Звенигородці, за виключенням шпихліру, не було [5, 22]. Тому не випадково, що під час Коліївщини 1768 р. територію Звенигородщини та суміжних територій, за свідченням очевидців, євреї залишили. Вони переважно сконцентрувалися в Умані, де в результаті переходу сотника надвірної міліції Потоцьких Івана Гонти на бік повсталих і швидкого взяття міста гайдамаками, значною мірою, були винищені [6, 384].

Однак, після придушення Коліївщини російськими військами і стабілізації ситуації в Південній Київщині євреї знову потягнулися в Звенигородщину. Вже поголівна ревізія 1775 р. фіксує в Звенигородському старостві 111 євреїв, що на 19 осіб перевищує число євреїв за станом 1765 р., тобто напередодні Коліївщини. Найбільше євреїв ця ревізія виявила знову ж таки у містечках Звенигородці й Калниболоті (відповідно 21 та 29 осіб). Дещо змінилася географія розселення євреїв. Вони, як і 1765 р. мешкали в 13 населених пунктах. Цілком природно, що євреї з'явилися в п'яти осадах: двох селах (Залізничка і Юрківка), які в 1765 р. були ще слободами, ще в двох селах (Гуляйполе і Багачівка) й одній слободі (Михайлівка), що лежали поряд з основними центрами їх проживання – Звенигородкою і Калниболотом. Натомість, інші п'ять населених пунктів староства євреїв у 1775 р. вже не налічували. Очевидно, виявилися неперспективними осади: село Вербовичі і слобода Лохова, оскільки в наступних після 1765 р. люстраціях староства їх назви не фігурують. Пояснюється і відсутність євреїв у селі Вербівці: село в той час стало об'єктом нападів людей власника Смілянщини Ксаверія Любомирського [7, 124] і, як наслідок, була небезпечним для проживання місцем. Щодо зникнення євреїв в селах Верески і Розсохуватка, то тут вичерпну відповідь дає наступна (1778 р.) поголівна ревізія, яка вказує, що орендарями у Вереськах є русин (українець), а у Розсохуватці – волошин (молдаванин) [3, 333–334].

Поголівна ревізії євреїв звенигородського кагалу 1778 р. свідчить про значне пришвидшення єврейської колонізації території староства. За три роки (1776, 1777 і 1778) число євреїв в ньому зросло вдвоє і склало 222 особи. Вони мешкали вже у 21 населеному пункті староства. Лише дві осади покинули євреї порівняно з 1775 р.: очевидно вимушено слободу Михайлівку, яка 1774 р. була фактично знищена збройним козацьким загonom Ксаверія Любомирського [7, 123–124], і село Залізничку, яке, ймовірно, тримав в оренді якийсь час не євреї.

Ця ж ревізія 1778 р. констатує факт бурхливого зростання єврейського населення в селі Стебному і навпаки уповільнення їх збільшення у Звенигородці. Можливо це є свідченням спроби звенигородських євреїв приховатися від перепису в сусідньому Степному, але більш ймовірно – наслідком несприятливих, детальніше невизначених політичних умов для проживання євреїв у Звенигородці.

Наступний поголівний перепис євреїв староства датований 1784 р. Він фіксує 300 євреїв, що дає приріст порівняно з 1778 р. в 28%. Вперше з'являються сталі помешкання євреїв (не при корчмах, шинках чи винокурнях) – 14 будинків у Звенигородці [3, 373]. На 1784 р. євреї мешкали вже у 27 населених пунктах Звенигородського староства. Єврейська оренда і шинкарство поступилися християнській у селі Ігнатівка і слободі Попів Ріг; слобода Черкацька, де 1778 р. нараховувалося 8 євреїв, що входили, ймовірно, до сім'ї місцевого шинкаря, у 1780-х рр. як населений пункт Звенигородського староства не згадується. Натомість євреї витіснили своїх християнських конкурентів з сіл Залізничка і Розсохуватка і опанували ще сім нових сіл та слобід староства.

Протягом 80-х рр. XVIII ст. єврейська колонізація Звенигородського староства продовжувала наростати. Поголівний перепис євреїв 1787 р. налічує вже 387 осіб. Єврейські орендарі й шинкарі з'являються ще в трьох населених пунктах – селах Радчисі й Новому Ставі та хуторі Стойкові. Найбільш заселеними євреями населеними пунктами залишалися містечка Калниболото (98 осіб) та Звенигородка (51 особа, з них 7 на передмісті). Втім єврейське населення Звенигородки зменшилося порівняно з 1784 р. на 15 осіб. Так само зменшилося тут число і єврейських будинків – їх стало 13 [3, 495].

Згідно підрахунків, зроблених на основі інвентаря Звенигородського староства, складеного у другій половині 1780 р. [8, 4–18v.], населення цієї королівщини складало 6636 осіб. Дослідження цього ж інвентаря показує, що єврейське населення внаслідок того, що було в переважній більшості неосілим в старостві, у ньому, як правило, не відображене. Підрахунки даних поголівних реєстрів євреїв 1778 та 1784

пр. свідчать, що кагал староства збільшувався в середньому на 15–16 осіб щорічно. Отже, наприкінці 1780 р. чисельність єврейської громади складала 253 особи, або 3,7% від загального населення королівщини. Подібний відсоток був характерний для староств сусіднього Київського воєводства [13, 216].

Щодо зайнятості євреїв, то, як вже побіжно зазначалося, її складовими виступали оренда, винокуріння, торгівля.

Особливо широкого розмаху набула єврейська оренда корчем. Якщо за даними 1765 р. корчемна оренда (між іншим дуже централізована – надана всього за одним контрактом) складала 20 тисяч 800 злотих [5, 29], то згідно люстрації 1789 р. – вже 95 тисяч 280 злотих [9, 56–60]. За даними цієї люстрації в Звенигородському старостві нараховувалося 32 корчми [9, 128–134]. До корчемної оренди, як правило, додавалася оренда млинів та винниць (гуралень і броварень) [1, 128–132; 5, 28]. Того ж 1789 р. в старостві було 23 млини, що на один млин менше, ніж 1765 р., але їх потужність значно зросла: млини мали 47 каменів проти 26, 127 ступ проти 23, 21 пару фолюшів, яких люстрація 1765 р. взагалі не фіксує [9, 56–60; 5, 27–29]. Кількість гуралень і броварень 1789 р. сягнула числа 23 [9, 56–60]. Всі корчми, млини та винниці Звенигородщини, за незначними винятками, перебували в єврейській оренді.

Про одного з таких орендарів оповіла у 1787 р. Соломея Солтикова у листі до магната Щесного Потоцького. Як свідчить її лист, Хаїм Беркович декілька років перед цим тримав у старостві значні оренди. Після його смерті (очевидно, цілком несподіваної для старостиної) дружина померлого не змогла розрахуватися з орендодавцем і С. Солтикова змушена була погодитися на відтермінування внесення орендних плат. Вдова залишила у Калниболоті в своєму помешканні котли та інші речі свого чоловіка й виїхала до батька у Тростянець. Брат померлого – Сруль Беркович, що на той час тримав у оренді село Маньківку, прибув до Калниболота й вивіз ті речі. Крім цього, Сруль підмовив пасерба вдови – Арлиська – забрати із застави її речі й втекти у невідомому напрямі. Оскільки всі задіяні у такому беззаконні особи перебували або переховувалися у володіннях Щ. Потоцького, С. Солтикова просила сприяти в їх розшуку [2, 12–12 зв.].

Найбільший прибуток для євреїв давала оренда населених пунктів в цілому. Як правило, вона тривала один рік. Орендар вносив старості орендну плату двома ратами (частинами): першу – за чотири тижні перед Новим Роком, другу – наприкінці завершення оренди, яка укладалася, зазвичай, весною, перед початком польових робіт. Плата вносилася орендарем або російськими рублями, карбованими за правління

Єлизавети Петрівни, або польськими срібними грошами, що свідчить, між іншим, про кризовий стан фінансової системи Речі Посполитої. Тимчасовій юрисдикції орендаря підлягали млини і винниця. З меленого чи горілки на користь скарбу або ж військового гарнізону орендар побирати частку права не мав; натомість, з меленого іншими особами орендарю належало дві мірки, а мельнику – третя. В свою чергу, орендар з мельником мали виділяти кошти на вивезення попелу і купівлю каміння. Громаду договір оренди зобов'язував почергово (поколіїно) косити сіножаті, збирати сіно, складати сіно в скирти або ж надавати віз для його перевезення. Якщо ж селянин відмовлявся виконувати ці повинності, то мав заплати орендарю 3 польських злотих. На громаду також покладался обов'язок возити дерево до орендарської винниці. Продаж горілки було чи не найважливішим джерелом орендарських прибутків, тому орендарі в договорах з старостами домагалися заборони куріння горілки не лише для селянської громади, але й часто для попів і місцевої шляхти, за винятком okazij типу весілля тощо. Всі жителі орендованого села, слободи чи містечка, за винятком козаків і мельників, мали почергового сторожувати нерухомість і майно, що перебували в оренді. Часто дозволялося орендареві заснувати селітряний майдан для виготовлення селітри. Договір при цьому зобов'язував орендаря сплатити до державної казни 1 тисячу злотих за використання права державної монополії, до якої відносилось селітроваріння. Орендар отримував і судові функції щодо селян. Щоправда, чинив він його не одноосібно, а залучаючи вїйта та двох представників громади. Заборонялося орендареві будувати свою винницю. За два тижні до завершення оренди орендар звітувався перед представником старости [1, 128–132].

Значна частина євреїв староства займалася торгівлею. Так, люстрація 1789 р. фіксує в Звенигородці кільканадцять євреїв (цифра, безумовно, значно занижена), що живуть в хлопських хатах; з них частина належала до оренди, а інші займалися дрібним гендлем [9, 127]. Та ж люстрація серед будівель іншого значного центру проживання євреїв в старостві – містечку Калниболоті – називає «великий ратуш з крамами» [9, 130], який, судячи з тогочасної логіки речей, мав перебувати в єврейських руках. Подібне можна сказати і щодо зафіксованої в Звенигородці інвентарем 1780 р. «через дорогу навпроти корчми», що знаходилася посередині ринку, рубленої хати для шинкування [8, 4 v.]. Даний інвентар нараховує в Калниболоті, крім ратуша, ще 14 крамниць [8, 11].

Зрідка представникам звенигородського кагалу вдавалося здійснити і досить серйозні торгові операції, очевидно, що не без значної вигоди для себе. Так, 2 січня 1792 р. в Звенигородці група

калніболотських і звенигородських орендарів: Мендель Шмуйлович, Хаїм Морткович, Мошко Геніхович, Янкель і Лейзор Пейсаховичі, Абрам Морткович, Мошко Лейбович, Мойса Фабішович, Абель Лейбкович, Рунін Зельманович, Елі Давидович, Мортко Пейсахович, Хаїм Лейзорович – уклали контракт з уповноваженим Коронного скарбу Миколаєм Кастеллі на різ бидла в Калніболоті протягом 1792 р. і віддавання худоби в руки Кастеллі, очевидно, на потреби війська, в кінці кожного кварталу за 2500 злотих польських [1, 156–157].

Таким чином, у другій половині XVIII ст. під тиском, насамперед, економічних обставин євреї з Волині й Поділля потягнулися на південну Київщину та південний схід Брацлавщини, в тому числі й на територію Звенигородського староства. Відсутність тут жорсткої конкуренції з боку своїх одноплемінників, міщан та шляхти створювала кращі умови для єврейського підприємництва, ніж ті, що існували в регіонах, з яких вони прибували. Це переважувало небезпеку прикордонного життя, яке, як, наприклад, у 1768 р., приносило масштабні катастрофи для єврейської громади. Укорінення євреїв у досліджуваний період ще набуло сталих ознак. Місцеві євреї зберігали тісний зв'язок з попереднім місцем проживання, часто поверталися туди, коли завершувався термін оренди того чи іншого майнового комплексу. Однак неухильні економічні й політичні тенденції, що посилювали роль Російської імперії у внутрішній політиці Речі Посполитої, зміщували основний напрям її зовнішньої торгівлі на схід та південний схід, неминуче обумовлювали осідання тут єврейських підприємців і, взагалі, досить швидке збільшення єврейського населення в недалекому майбутньому.

---

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 46: Звенигородський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 1: Книга трансакцій до міста Звенигорода.

2. ЦДІАК. – Ф. 49: Потоцькі. – Оп. 2. – Спр. 2430: Листи Солтиків до Потоцьких.

3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (Архив ЮЗР). – К., 1890. – Ч. V. – Т. 2: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765–1791 гг. – Вып. 1.

4. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. V. – Т. 2: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765–1791 гг. – Вып. 2.

5. Архив ЮЗР. – К., 1905. – Ч. VII. – Ч. 3-2: Акты о заселении Южной России; Люстрации украинских староств XVIII ст.

6. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів.

– К., 1970.

7. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (ASK). – Dz. 46.9.

8. AGAD. – ASK. – Dz. 56. Z 8.

9. AGAD. – ASK. – Dz. XLVI – 9.

10. Антонович В.Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки юго-западного отдела императорского географического общества. – К., 1874. – Т. 1.

11. Бершадский С.А. Литовские евреи. – СПб., 1883.

12. Боровой С.Я. Еврейская землевладельческая колонизация в Новой России: Политика – Идеология – Хозяйство – Быт: по архивным материалам. – М., 1928.

13. Каманин Н.М. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765–1791 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1890. – Ч. V. – Т. 2. – Вып. 1.

14. Крикун М. Брацлавське воеводство у XVI – XVIII століттях. – Львів, 2008.

15. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1.

16. Никотин И.В. Столетний период (1772–1882 г.) русского законодательства в присоединенных от Польши губерниях. – Вильна, 1886. – Т. II.

17. Перковський А.А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4.

18. Jabłonowski A. Atlas ziem ruskich dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa; Wiedeń, 1905.

19. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administratywnego. – Kraków; Warszawa, 1897. – Т. 1.

20. Nykiel B. Zdrada Bohdana Słupicy w 1551 r. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6: «Вірність» – «зрада» в уявленнях і практиках середньовіччя і раннього Нового часу.

ДОДАТОК А
ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО СТАРОСТВА*

Населені пункти	1765 р. кількість	1776 р. кількість	1778 р. кількість	1784 р. кількість	1787 р. кількість
містечко Звенигородка	16	21	25	66	44 + 7
село Стебне	8	5	26	9	11
село Єрки	7	7	9	14	11
село Ігнатівка	5	9	5	-	-
містечко Калниболото	19	29	54	95	98
слобода Вереськи	2	-	-	-	-
село Новоселиця	5	4	7	2	8
село Розсохуватка	8	-	-	4	4
слобода Колодисте	4	12	6	2	9
слобода Лоташова	6	2	7	5	13
село Вербовичі	2	-	-	-	-
село Вербівець	6	-	4	6	9
слобода Лохова	4	-	-	-	-
село Залізничка	-	5	-	7	8
село Гуляйполе	-	4	9	5	12
село Юрківка	-	7	4	7	36
село Богачівка	-	4	7	6	9
слобода Михайлівка	-	2	-	-	-
слобода Черкацька	-	-	8	-	-
село Озірна	-	-	7	11	12
слобода Попів Ріг	-	-	4	-	-
слобода Сосова	-	-	6	5	7
слобода Пальчик	-	-	5	4	5
слобода Петраківка	-	-	9	4	6
слобода Гончариха	-	-	5	4	5
слобода Бродецьке	-	-	5	4	16
слобода Шостакова	-	-	7	6	11
село Хлипнівка	-	-	-	7	2
село Гудзівка	-	-	-	5	3
село Скаловата	-	-	-	8	4
слобода Лисича Балка	-	-	-	4	8
слобода Ямпіль	-	-	-	3	6
слобода Піщана	-	-	-	4	7

слобода Луківка	-	-	-	3	7
село Радчиха	-	-	-	-	2
село Новий Став	-	-	-	-	4
хутір Стойків	-	-	-	-	3
Всього	92	111	222	300	387

* Складено на основі: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1890.
– Ч. V. – Т. 2: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765–1791 гг. – Вып. 1. – С. 9, 215, 335–336, 373–374; Вып. 2. – С. 495.

Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.

„Пропасть, пролегающая между нашим пониманием детства и его восприятием до демографической революции и появления её предпосылок, очевидна.” – писав Філіп Ар'єс [3, 50]. Французький вчений своєю книгою „Ребёнок и семейная жизнь при старом порядке” заново відкрив дитинство, як об'єкт історичних досліджень, порушивши низку провокативних питань, навколо яких до сьогодні точаться активні дискусії. Одним з таких є концепція бездушного ставлення до малої дитини та дитячої смертності в епоху до демографічної революції*, а звідси поширення таких явищ, як дітовбивство та масова дитяча смертність.

Досліджуючи дитинство, Філіп Ар'єс посилається на праці французьких істориків-демографів. Це закономірно, оскільки вивчаючи основні демографічні характеристики соціуму, як то статево-віковий склад, народжуваність, смертність ці дослідники не могли обійти увагою дитину. З точки зору демографії дитинство цікаве не лише у площині вивчення його демографічних характеристик, а й у площині вивчення демографічної поведінки дорослих щодо дітей, яка і визначає ці характеристики.

У вітчизняній історичній науці в даному ракурсі дитинство у „дореволюційному”, ранньомодерному соціумі майже не вивчалось. Окремі його характеристики (народжуваність, репродуктивний період жінок, чисельність дітей в сім'ї) дослідив сучасний історик Юрій Волошин. Він, на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 років, вичав населення розкольніцьких слобод та сіл Стародубського полку [10]. Демографічну поведінку сільського населення Переяславського полку за даними метричних книг другої половини XVIII століття досліджує Наталя Пилипенко [36].

---

* „Демографічна революція” – термін введений у 1934 році французьким демографом Адольфом Ландрі на позначення переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення, що почався в кінці 18 ст. у ряді країн Західної Європи. За концепцією французького вченого, демографічна поведінка традиційного суспільства обумовлена потребою забезпечити відтворення населення в умовах високої смертності. Це реалізується через санкціонування високої народжуваності, відповідні суспільні стереотипи поведінки (табу на контрацепцію та аборти). Індустріалізація значно знижує рівень смертності, що відкидає необхідність багатодітності і створює передумови для зниження народжуваності. [16, 112–117].

Російська історична наука приділяє більше уваги вивченню дитинства у ранньомодерному міському соціумі. Певні його демографічні характеристики висвітлені у монографії Бориса Миронова „Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие” [32]. Цьому ж автору належить праця „Социальная история России периода империи”, третя глава якої називається „Демографические процессы и начало демографического перехода”. В ній російський історик дослідив коефіцієнти народжуваності та смертності дітей в містах і селах різних регіонів Російської імперії, причини дитячої смертності, дітовбивство, ставлення дорослих до немовлят та їх смерті [33].

З останніх робіт слід відмітити монографію ще одного російського урбаніста А. Каменського „Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века”, окрема глава якої присвячена демографії міста Бежецька і, зокрема його дитячому населенню [22]. Б. Миронов і А. Каменський показують можливості різних підходів до урбаністично-демографічних досліджень, перший дослідник застосовує демографічний аналіз на макрорівні, останній на основі демографічних даних вивчає повсякденність та „антропологію міста” Бежецька. А. Каменський у передмові до своєї праці відзначив, що найкраще антропологія міста висвітлена на французькому матеріалі [22, 15–20]. Від себе додамо, що й демографія міста та дитинства найкраще висвітлена теж на французькому матеріалі французькими істориками Ж.-Л. Фланденом, А. Ландрі, С. Месьє, М. Моріно, А. Де Во, Р. Баерлем, П. Грубером, М. Рейнхардом. З їхнього значного наукового доробку нас цікавлять демографічні показники народжуваності та смертності у містах Фландрії, Провансу, Бовезі упродовж всього 18 століття [6, 50–52], або ж відомості про природній рух французького населення напередодні революції [6, 52].

У такому ж напрямку працювали польські історики-демографи 60–70-х років ХХ ст. А. Щипьорські, І. Геишторова, К. Гурни. Вони вивчали показники народжуваності і смертності дітей різного віку у містах Речі Посполитої, дитячі хвороби, чисельність дітей у сім’ї [1]. Дякуючи цим історикам, ми маємо такі дані щодо Торуні, Далешнице, Варшави, Кракова, Познані, однак не можемо їх порівняти з такими ж стосовно українських міст, бо щодо останніх такі дослідження не проводилися. Щоб хоч частково заповнити цю лауну ми спробуємо вивчити окремі демографічні характеристики дитячого населення міст Гетьманщини другої половини ХVIII століття.

Вказаний період нас цікавить, як епоха, що передувала демографічній революції і характеризується традиційним типом

відтворення населення, а отже і специфічними уявленнями щодо таких явищ, як народження, смерть, старість, дитинство. Крім того, цих же хронологічних меж стосуються дослідження міста Торунь істориком Казимиром Гурни [1], міст Російської імперії дослідника Бориса Миронова [32], та сіл Стародубського полку українського вченого Юрія Волошина [10]. Отже, отримані показники, ми зможемо порівняти з аналогічними даними європейського міста, міст Росії та українських сіл.

За основне джерело використаємо Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 років* – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився у 1765 – 1769 роках за указом Катерини II [12, 4]. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим.

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення міст Лівобережжя другої половини XVIII ст.* 969 книг опису зосереджують відомості про 18 міст і їх жителів [12, 5]. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [24]. Щоправда міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад з опису Хорола залишився лише один аркуш [47, 296], а Гадяча – шість [45, 11–16]. Описи таких міст, як Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб збереглися практично повністю.

У своїй статті спробуємо проаналізувати матеріали Генерального опису Стародуба – давнього полкового міста, економічного і адміністративного центру. Це дозволить порівняти демографічні характеристики міського населення з населенням сіл цього ж регіону (дослідження Юрія Волошина). Крім того, опис цього міста, на відміну від інших (наприклад Переяслава), охоплює дітей віком до одного року, що для нас дуже важливо.

Проведенням Генерального опису у Стародубському полку займалася комісія на чолі з російським офіцером підполковником Бенедиктом Круглиновим. Під час перепису міста, відповідно з інструкцією, вказувалося його географічне положення, описувалися укріплення, громадські споруди, ярмарки і базари, гродські землі, магістратські і ратушні прибутки та проводився подвірний перепис

---

* В історичній літературі джерело частіше фігурує під назвою „*Румянцевський опис*”, яку вперше застосував історик Олександр Лазаревський у 1860-х роках [28].

* Про Генеральний опис, як джерело, його проведення, подальшу долю документу, зміст і демографічні дані є ряд праць різних років [4], [9], [25], [37], [39].

господарств міщан і козаків. Переписувалися всі мешканці дворів обох статей (в тому числі і діти), вказувався їх вік, стан здоров'я, спосіб заробітку на життя, приналежність до певного суспільного стану [4, 406–410].

Загальна схема проведення опису у Стародубі** була наступною: полкова комісія надіслала у магістрат і сотенні правління вимоги подати відомості за відповідною формою та інструкціями. Магістрати та правління склали списки жителів міста і передавали їх до комісії. Остання, відповідно до списків, розіслала інструкції землевласникам з вимогою подати відомості про свої маєтності. Далі члени комісії перевіряли отримані дані та проводили подвірний перепис населення. Отриману інформацію звіряли з відомостями ревізій за попередні роки і склали чорновий опис, який ще раз перевірявся і переписувався набіло [26, 132–134].

Чистовики перепису міста Стародуба знаходяться у книзі 148а, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді №57. Дослідники опису, поділяють його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо [29]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які складаються з чернеток та чистовика.

Чистовики, що містяться у книзі 148а, датуються 1766 роком. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі „чини та імена” вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися його дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку [46].

На основі цих даних спробуємо дослідити статеві-вікові

---

* Подробницям проведення Генерального опису у Стародубі, характеристикі джерела присвячена кандидатська дисертація московської дослідниці Тетяни Круглової [27].

співвідношення¹ дитячого населення міста, народжуваність та окремі аспекти дитячої смертності. Для цього застосуємо історико-демографічну методику аналізу „одного переписного листа” розроблену французькими вченими Л. Анрі та Л. Блюмом**.

Щоб визначити межі дитячої вікової групи звернемося до Румянцевського опису, укладачі якого поділяли населення на дітей (0-14), осіб активного віку (15-59) та „престарелых” (60 і старші). Ми скористаємося цим поділом, який, на думку сучасних вчених відповідає тогочасним уявленням про дитинство і старість [10, 112], тогочасному законодавству***, а також обраній нами демографічній методиці.

У чистовику опису Стародуба ми нарахували 1319 дітей віком 0-14 років, що загалом складає 30,7% населення міста, тоді, як частка осіб активного віку становила 62,7%, літніх – 6,6%. У селах цього ж полку, порівняно зі Стародубом (*див. мал.1*), частка дітей була значно вищою і становила 41,9%. Різниця в 10% між селами і містом досягається головним чином за рахунок населення активного віку, якого було більше у Стародубі. Ця перевага, на нашу думку, була сформована міграцією осіб активного віку, яка істотно вплинула на вікову структуру міста.

Малюнок 1.

Частка дітей в населенні Стародуба та сіл Стародубського полку* за даними Генерального опису (%).

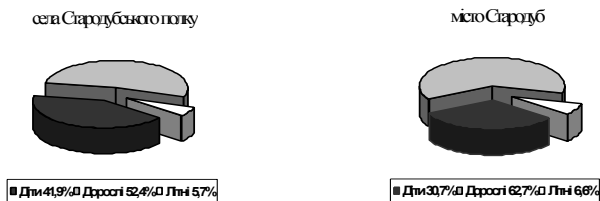
---

¹ Вік і стать є основними демографічними характеристиками. Зазвичай, аналізуючи статевовікову структуру визначають три показники: 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок; 2) віковий поділ; 3) співвідношення статей в окремих вікових групах [34, 61–64].

* * Терміном „один переписний лист” вчені позначили списки людей складені з метою виборів, обліку присутності, рекрутських наборів, фіскальною метою, переписи населення, статистичні таблиці, які характеризують стан населення на момент перепису. З облікової документації Гетьманщини 18 ст. „одним листом” є, наприклад, компути, ревізії, Генеральний опис [2, 14].

** У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зерцало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6., арт. 1) повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат – з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії нас більше цікавить не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком. Тому більш прийнятним підходом до вікової періодизації виглядають норми саксонського права: „Возрасть есть четвероякий: первый отрочество ... по саксонскому въ двенадцати летахъ, второй, когда кто въ лета разсуждения приходить, то есть имеетъ 14-тъ летъ, и потому можетъ учинить тестаментъ (духвниция, розпорядження майном на випадок смерті – І.С.), третій въ 18-тъ летъ, и таковой можетъ собственностію своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить...; четвертый въ 21 годъ.” [40, 21].

* Дані Юрія Волошина [10, 112.]

Аналіз демографічних характеристик дитячої вікової групи розпочнемо з вивчення її статеві-вікової структури, для цього порахуємо чисельність хлопців і дівчат різного віку (*див. табл.1*).

Таблиця 1.

Статеві-вікова структура дитячого населення Стародуба
(станом на 1766 рік)

	Вік														Разом	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		14
Хлопці	39	22	59	56	42	46	44	43	46	27	39	35	65	39	45	647
Дівчата	24	37	55	57	53	47	48	52	58	40	43	25	58	31	44	672
Разом	63	59	114	113	95	93	92	95	104	67	82	60	123	70	89	1319
Стат. спів.	162,5	59,5	107,3	98,2	79,2	97,9	91,7	82,7	79,3	67,5	90,7	140	112,1	125,9	102,3	92,7

У описі Стародуба ми нарахували 647 хлопців і 672 дівчини. Тобто, серед дитячого населення міста хлопці склали 49%, а дівчата – 51%. Звичайно, що це середні дані, і співвідношення між статями могло істотно змінюватися серед дітей різного віку, тому далі проаналізуємо його докладніше.

Вивчаючи статевий розподіл населення, демографи визначають показник статеві співвідношення, він обчислюється за формулою:

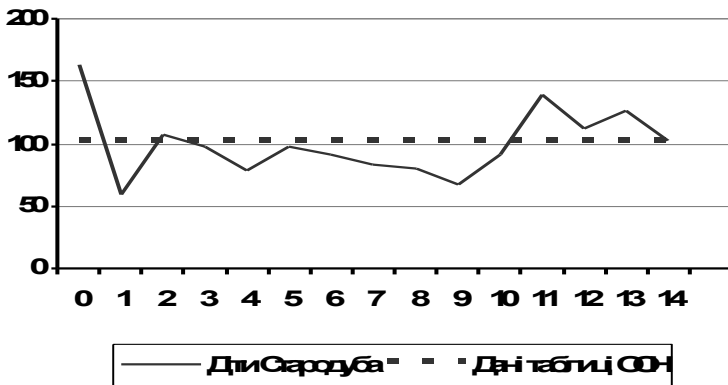
Статеві співвідношення = $100 \times \frac{Чч}{Чж}$, (де Чч – чисельність чоловіків, Чж – чисельність жінок).

Для дитячого населення Стародуба він дорівнює: $100 \times \frac{647}{672} = 92,7$. Показник свідчить про помітну перевагу дівчат і є доволі низьким, однак перевага жіночої статі є характерною для всього населення Стародуба. Так для осіб активного віку показник статеві співвідношення дорівнює 83,4, для людей літнього віку – 64,2, для населення міста загалом – 86,4. Тобто, на фоні решти населення статеві співвідношення дитячої вікової групи виглядає доволі збалансовано.

В демографічній науці є поняття – „вторинне співвідношення статей”, яким позначають співвідношення хлопчиків і дівчат народжених живими. Воно є біологічною константою і дорівнює 105-106 народжень

хлопчиків на 100 народжень дівчат [34, 62], що дає відповідний статевий показник 105. Менший показник співвідношення статей у дітей дослідники схильні пояснювати у першу чергу вищим рівнем смертності серед хлопчиків [2, 28–29]. Щоб докладніше проаналізувати статеве співвідношення визначимо його показник серед дітей різного віку (див. табл. 1), значення показника наносимо на графік (див. мал.2). Для порівняння на графіку позначимо статеве співвідношення характерне для традиційного суспільства, за даними типової таблиці ООН [2, 28].

Малюнок 2.

Статеве співвідношення дітей міста Стародуба

Серед немовлят віком менших за 1 рік показник найбільше відрізняється від норми і демонструє аномально високу чисельність хлопчиків: 162,5 при нормі для новонароджених 105. Однак, за дослідженнями сучасних чеських медиків, константа статевого співвідношення новонароджених може змінюватися під впливом хвороби батьків. Так, у матерів, інфікованих паразитом *Toxoplasma gondii*, ймовірність народження хлопчиків зростає у двічі, статевий показник може досягати 200 [8]. Іншою можливою причиною може бути недооблік дівчаток, характерний на думку дослідників для облікової документації XVIII століття*. Проте вже серед дітей віком 1 рік ми спостерігаємо аномально велику чисельність дівчаток, загалом крива графіка

* У цьому контексті Борис Миронов має на увазі дані ревізького обліку та метричних книг [33, 158].

демонструє перевагу останніх поміж дітей віком 3-10 років.

Перевага хлопців відновлюється у вікових групах 11-14 років, причому її пік доводиться на 11 років, де показник статевого співвідношення сягає значення 140. На перший, погляд відсоток хлопців серед дітей цього віку, міг зрости здебільшого за рахунок міграції, адже серед них були вихідці з сіл і містечок, які у Стародубі йшли в учні чи наймити. Однак це припущення не підтверджується, бо мігрантів віком 11 років у описі зафіксовано лише двоє і, до того ж, це були хлопець і дівчина. Міграція є причиною іншого піку, який випав на 13 років. За нашими підрахунками з 39 хлопців цього віку 7 були не місцевими.

На нашу, думку статеве співвідношення дітей віком 0-12 років визначалося природними чинниками. Константа вторинного співвідношення статей встановлюється значною кількістю народжень протягом певного проміжку часу. Ймовірно, що крива графіку демонструє механізми формування цієї константи, коли сплеск народжень хлопчиків компенсувався аналогічним сплеском народження дівчаток, перевага дівчат 7-9 років, компенсується аналогічною перевагою хлопців 11-12 років.

У контексті вивчення статевого співвідношення дітей потрібно, на нашу думку, торкнутися ще двох моментів. Перший – це отримані результати і верифікація джерела. Вище ми відмічали, що характерним недоліком облікової документації XVIII століття** дослідники називають недооблік дівчаток. Однак, у Генеральному описі Стародуба якщо і був недооблік, то не дівчаток, а немовлят незалежно від статі. Другий момент – це ставлення батьків до дітей різної статі. Можна зустріти твердження про більшу „цінність” хлопчиків у ранньомодерному суспільстві і пов’язані з цим недогляд чи, навіть, убивства дівчаток [41, 29–30]. Американський вчений Р. Хеллі доводив цю тезу більшою чисельністю хлопчиків у джерелі [33, 201]. У даному випадку чисельність дівчат вища, що не підтверджує їх недогляд, як поширене явище. Однак „цінність” хлопчиків могла зростати внаслідок їх „дефіциту” і на, нашу думку, визначалася у кожному конкретному випадку.

Звернемо увагу на сім’ю козака першої полкової сотні Марка Труханова [46, 590]. У Марка та його дружини Ганни (обом по 40 років) на момент перепису було 9 дітей. Їхній первісток – син Андрій народився коли батькам виповнився 21 рік, через чотири роки народився другий син – Федір*. Далі з інтервалом в рік народилося шість дівчаток: Марія, Віра, Ксенія, Пелагія, Мотрона, Ірина. Всі вони вижили і записані здоровими

---

* Маємо на увазі ті джерела, які передбачали облік осіб жіночої статі.

* Інші діти могли народитися й померти, але ми враховуємо живих на момент опису.

(підкреслення моє – І.С.), отже мали необхідний догляд, навіть, якщо при кожних наступних пологах батьки чекали сина. Відмітимо, що вони його дочекалися через тринадцять років після народження Федора – на час проведення опису наймолодшому сину Марка та Ганни – Іллі було 3 місяці.

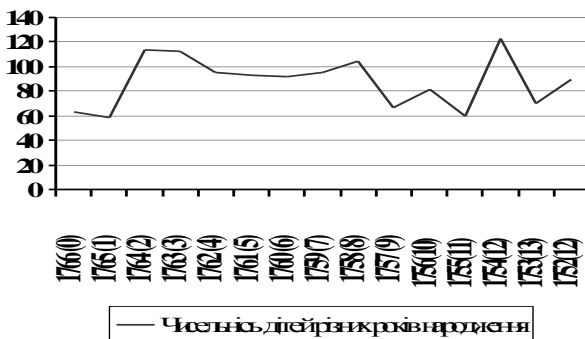
Щоб детально простежити віковий склад дітей Стародуба підраховуємо їх чисельність в окремих вікових категоріях (*див. табл. 1*), результати наносимо на графік. Враховуючи те, що перепис населення міста проводився у 1766 році, на осі X позначаємо рік народження дітей та їх вік (в дужках), а на осі Y – чисельність окремих вікових груп. (*див. мал. 3*)

Графік ілюструє коливання чисельності дітей різних років народження, поряд з роком народження в дужках позначено вік дітей на момент опису. Крива не відповідає класичній демографічній моделі суспільства з високим рівнем народжуваності і високим рівнем дитячої смертності^{**}. На нашу думку причин такої невідповідності може бути декілька: недооблік, коливання народжуваності та смертності, міграції (для дітей старшого віку). Розглянемо ці аспекти докладніше.

Крива демонструє різкий спад чисельності дітей віком 0, 1, 9, 11, 13 років, відмітимо, що на ці ж роки доводяться найбільші відхилення від норми показника статевого співвідношення, отже ці явища взаємопов'язані (*див. мал. 1*). Недооблік дітей віком 9-13 років є малоюмовірним, скоріше за все він стосується немовлят.

Малюнок 3.

Чисельність дітей різного віку за даними Генерального опису

* * При такій моделі у структурі населення найбільше дітей до одного року, далі їх чисельність різко знижується через пік дитячої смертності, що доводиться на перші роки життя, у наступних вікових групах крива плавно рухається до низу.

Однак немовлят у описі зафіксовано навіть більше ніж однорічних дітей. З них 41 дитина (65%) записана, як „піврічна”, їх вік вказаний здебільшого за допомогою дробу – „1/2”, у чотирьох випадках записаний словом: „полгода”. Дітей віком 1-4 місяці (включно) нараховуємо 30% (19 дітей), їх вік вказаний у місяцях „3 м(еся)ца” [46, 278], або тижнях „10 недель” [46, 430]. Зрештою, у описі знаходимо три дитини віком два тижні – два хлопчики [46, 65, 277] і одну дівчинку [46, 262], які є наймолодшими мешканцями міста зафіксованими у джерелі. Отже при переписі Стародуба не зафіксовані лише новонароджені – діти, що народилися за кілька днів до перепису, якщо такі були. Фіксації новонароджених могли заважати вірування пов’язані з дитиною. Навіть на початку ХХ століття етнографи фіксували велику кількість різних заборон пов’язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми [5], матері могли приховати таких немовлят через побоювання зурочити немовля, тощо [31, 379–386].

Аналізоване нами джерело і відповідні демографічні методики дозволяють визначити загальний коефіцієнт народжуваності* для дітей віком 0-9 років. Він обчислюється співвідношенням числа живонароджень одного року до середньої чисельності населення того ж року. Для обчислення коефіцієнту застосовують наступну формулу:

$$n = N / P \times 1000,$$

де N – чисельність народжень за даний період, P – чисельність населення на середину періоду. Коефіцієнт визначається у проміле і означає кількість подій на тисячу чоловік. Генеральний опис обліковує дітей які вижили, тому для обчислення кількості народжень (N) з’ясуємо показники смертності немовлят. За даними Бориса Миронова у ХVІІІ столітті рівень смертності немовлят для регіонів Європейської Росії становив 300 на 1000. Відповідно до нього вирахуємо число народжень для населення віком 0-4 та 5-9 років. Для цього скористаємось даними отриманими Л. Анрі та А. Блюмом на основі типових таблиць смертності Коула й Демені і оберемо середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000 [2, 41]. Для дітей віком 0-4 роки він становить 1,61, віком 5-9 років – 2,1.

Діти вікової групи 0-4 роки народилися у 1762 – 1766 роках, їх загальне число становить 444 особи. З урахуванням дитячої смертності число народжень в цей період становило:

$$N(0-4) = 1,61 \times 444 = 715.$$

Аналогічно для групи 5-9 років:

---

* Найбільш поширений у демографії для визначення рівня народжуваності, крім загального визначаються спеціальні, вікові, кумулятивні коефіцієнти народжуваності [10, 127].

$$N(5-9) = 2,1 \times 451 = 947.$$

Разом на 1757 – 1766 роки доводиться 1662 народження, в середньому 166 народжень на рік. Для підрахунку коефіцієнту народжуваності нам потрібно встановити середню чисельність населення в 1757 – 1766 роках. В чистовику опису зафіксовано 4275 осіб. Прийнято вважати, що приріст населення у ту епоху був досить значним [33, 179] – не менше 1% на рік [10, 128]. Тому середня чисельність населення могла становити: $0,95 \times 4275 = 4061$.

З отриманих показників обчислюємо загальний коефіцієнт народжуваності для 1757 – 1766 років:

$$n = 166 / 4061 \times 1000 = 41\%.$$

Отриманий показник відповідає надвисокому рівню народжуваності^{*} однак значно менший за коефіцієнт обчислений Юрієм Волошиним для сільського населення Стародубщини 1758 – 1767 років – 60% [10, 129]. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт встановлений Борисом Мироновим для міст Європейської Росії XVIII століття – 60% [33, 159]. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності. За дослідженнями Казимира Гурни коефіцієнт народжуваності в Торуні у 1760-х роках сягав 35,7%. Польський історик дійшов до висновку, що показник залежить від числа населення в місті. Наприклад для маленького містечка Далешіце з населенням 1109 мешканців він становив 47,9%, тоді, як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35 – 38% [1, 80]. Серед людності великого міста, істотну частку складали трудові мігранти, які приходили туди у пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Ймовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Бориса Миронова коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею [33, 187]. Тоді постає питання про контроль над народжуваністю населенням Стародуба з показником 41%^{**}.

За дослідженнями французьких демографів у XVIII ст. в Англії і Франції контрацепція була повсюдно відома і поширена. Наприклад у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 роки до неї вдавалася четверта частина подружніх пар [7, 170–175]. В

---

* За шкалою народжуваності запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим загальні коефіцієнти менші 16 вважаються низькими, з 16 до 24 – середніми, з 25 до 29 – вище середніх, з 30 до 39 високими, а 40 і більше – надвисокими [16, 209–210].

** У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим „фізіологічним максимумом” – 76%, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів – членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю регулювання народжуваності [33, 187].

Україні у ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії. Характерні приклади магічної практики спрямованої на переривання вагітності наводить Катерина Диса. Для цього носили на шії амулет та пили магічний трунок. Відьма Оришка Личманиха варила його із загадкового „*пилип-зілля*”, яке росте „*аж на Україні*”^{*}. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, а навпаки, – в інших випадках ними намагалися лікувати безпліддя [18, 157, 237–241]. Магічні практики не завжди впливали на народжуваність (наприклад зілля Оришки не спрацювало), але вони свідчать про те, що демографічна поведінка була суб’єктивною і визначалася індивідуальними потребами.

Число зачатъ зменшували голод, неврожаї, епідемії, вони ж і підвищували рівень дитячої смертності. Небезпека чекала на дитину вже під час пологів, єдину допомогу могла надати „баба”^{2*}, так у той час називали жінку, яка хоч раз приймала пологи. Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Навіть лондонські бабки-повитухи, які у XVIII ст. повинні були отримати ліцензію на практику, за дослідженням Морін Уоллер, часто ставали причиною смерті своїх пацієнок та дітей [44, 58–69]. Ймовірно, що бабу могли звинуватити у смерті дитини, наприклад за народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала коли бабувала [20, 20–22].

Терміном „баба” у Румянцевському описі Стародуба позначено вісім жінок різного віку. За нашими підрахунками в той час у місті відбувалося мінімум 166 пологів на рік, тобто в середньому по 20 на бабу, однак очевидно, що вони користувалися різним попитом і мали різний авторитет. Наймолодшою з них була „баба Прасковья Миронова”, якій на час перепису виповнилося 23 роки. Вона була здоровою, наймалася по півроку за один карбованець, харчі і одяг [46, 574]. Можливо вона не мала великого досвіду чи взагалі прийняла пологи випадково. Малоімовірно, щоб її кликали жінки 30–40 років. Наступною за віком була наймичка військового товариша тридцятирічна „баба Мотрона Иванова” [46, 218].

---

* Оришка Личманиха була з Правобережжя і про своє „відьмакування” свідчила у Кременецькому суді в 1754 році [18, 237–241].

² „Баба” – „...жінка, що приймала дітей під час пологів...” [20, 20–21]. За словником Даля один з варіантів тлумачення терміну „баба” – „повитуха, повивальная бабка” [15, 32]. В різних регіонах України повитух могли називати по-різному. У північних районах говорили „баба”, „бабка”, в Середньому Подніпров’ї – „пупорізка”, „породільна” [11, 67]. Микола Сумцов писав, що бабою жінка могла вважатися після того, як народила дівчинку [41, 29–30].

Щодо іншої жінки привертає увагу формулювання „баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова”. При цьому у дворі дітей не записано, самій Ірині виповнилося 45 років [46, 226]. Наймичкою була і „баба Ховроня”, якій на час перепису виповнилося 50 років [46, 330]. Решта „бабів” були літнього віку: у міщанської вдови Домни „живёт на пропитании баба Прасковья Иванова дочь” – 60 років „дряхла” [46, 220]. Шістдесятирічна баба Устина – „слепа и глуха” [46, 571]. Дряхлими були вісімдесятирічні Мотрона [46, 448] та Анастасія Денисиха [46, 420].

Ми звертаємо увагу на вік і стан здоров’я бабів, бо малоімовірно, щоб старі й слабкі Мотрона та Анастасія приймали пологи, Устина була молодшою, однак сліпою і глухою, Параска Іванова була дряхлою. Отже на час перепису приймати пологи фізично могли чотири жінки, з яких одній виповнилося лише 23 роки, і яка не мала достатнього досвіду. Тому „практикуюча” баба у Стародубі могла приймати 55 і більше пологів в рік. Відмітимо, що роль баби в житті новонародженого не обмежувалася актом пологів, вона була важливим компонентом обрядовості, вірувань та забобон пов’язаних з дитиною.

Отже породіллям і новонародженим Стародуба доводилося мати справу з бабами, які навряд чи якимось контролювалися полковим лікарем Ломиковським. Їхня діяльність скоріше залежала від міських пліткаррок, які могли розповсюджувати відомості про невдалі пологи та повитухневдах. Таку бабу з часом могли перестати кликати. У цьому відношенні жінкам і дітям європейських міст щастило більше. В бюджеті Торуня починаючи з XV ст. існувала певна квота, що йшла на утримання лікарів і повитух. У 1761 році на утриманні міста була ціла медична служба: головний міський лікар, три лікарі, хірург, наглядач міських лазень, три повитухи [1, 84–85].

Якщо пологи пройшли успішно, дитина народилася живою і здоровою це ще не означало, що вона досягне дорослого віку через високий рівень дитячої смертності. За даними церков Києво-Печерської лаври у 1763 році померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3% [35, 62]. За дослідженнями Бориса Миронова 25 – 30% новонароджених не доживали до 1 року, а 57 – 58% – до 5 років [32, 56]. Така смертність була притаманна і класичному місту, за дослідженнями Д Моравицької у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60% [23, 275]. У Торуні в 1769 році з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою [1, 88]. У 1775 – 1789 роках серед всіх померлих протестантів Торуні 20,8% були дітьми до 1 року, або ж 35,2% дітьми п’яти років і молодші [1, 87]. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку

Сен-Жан з 1722 по 1767 рік вижили 2224 (46%) [7, 170].

Рум'янцевський опис не дозволяє нам обчислити коефіцієнти смертності дитячого населення Стародуба бо містить дані за один рік, однак ми можемо оцінити її на прикладі близнюків [16, 40]. За статистикою одна двійня народжується на кожні 80 положів [16, 40]. Їх у 1757 – 1766 роках в місті відбулося мінімум 1662, в яких мали народитися близько 20 пар близнюків. Ті пари, де на момент перепису залишилися живими обидві дитини, повинні бути зафіксовані у описі серед дітей віком 0-9 років. Вони є, однак лише дві з двадцяти можливих.

Одна двійня – семирічні Володимир та Євгенія народилися у 1759 році в сім'ї міщанина Григорія Мацієвича та його дружини Тетяни. Крім них у подружжя була трирічна донька Анастасія та син Прокіп віком 1 рік [46, 313].

Другу двійню – дев'ятирічних Івана та Анастасію (народилися у 1757 році) знаходимо у сім'ї пушкаря полкової стародубської артилерії Василя Яковлева та його дружини Ксенії. Крім двійні у них були дочки Уляна – 11 років, Катерина – 5 років, Марфа – 2 роки та чотирьохмісячний син Степан [46, 413]. Тобто у сім'ї Яковлевих було 6 дітей При цьому самому Василю на час перепису виповнилося 26, а його дружині Марфі 28 років.

В обох випадках привертає увагу перерва в народженні дітей слідуючих після двійні. Як Тетяна, так і Ксенія свою наступну дитину народили через три роки на четвертий, ймовірно, що народження двійні ослабило здоров'я жінок, однак у описі вони обидві записані, як „*здоровы*”. Відмітимо, що обидві сім'ї де вижили близнюки були заможними. Григорій Мацієвич „*собственного капитала имеет до ста рублей*” [46, 314]. Василь Яковлев міг дозволити собі наймати чотирьох робітників, яким сплачував загалом 16 карбованців в рік [46, 414].

Отже близнята вижили лише в багатих сім'ях, де їх, як і інших дітей могли нормально доглянути, де матері могли менше працювати, бо були наймички. Тобто дитяча смертність була різною в окремих сім'ях, більше того, у деяких її взагалі могло не бути. Суб'єктивні фактори, як то матеріальне становище родини, ставлення конкретних батьків до дітей могли бути сильнішими від обставин. Так близнята Яковлевих народилися у несприятливий для немовлят 1757 рік* і вижили обое.

Випадки, розглянуті нами, були не часті, обое дітей вижили лише в двох парах близнят з двадцяти, які повинні були народитися за десять років. Ця тенденція була помічена ще в ранньомодерну добу, поглянемо,

---

* Підрахунки демонструють аномально малу чисельність дітей народжених у 1757 році, що свідчить про падіння народжуваності та зростання дитячої смертності (див. мал. 3).

як її зобразив Климентій Зіновійв – український поет середини XVII – поч. XVIII ст.:

„...же многи жоны по двое родяць дети...

И чему найбільи того на свете бывает

же едно умирает едно оставяет.

А часом и обоє також помирають:

и мало где близнюки на свете возрастают.” [21, 109–110].

У тогочасному суспільстві смерть немовляти була звичним явищем і розцінювалася інакше ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у ворожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль, якщо потоне, то дитина умре. Дитина помре, якщо жінка хоче солоної риби, або у неї виходить молоко з грудей. Недовго жити „тихим” дітям, тим, що після народження поводили очима або вродилися лицем униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся, тощо [14, 48–49].

Маленька дитина не вмiла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Філіп Ар’єс „ребёнок был маленькой забавной вещицей” [3, 9]. На думку французького вченого таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала бо була пов’язана з життям занадто тонкими нитками [3, 49–50]. Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями його могли вкрасти чорти чи підмінити на свого підкидька [30, 380–381]. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів і тому, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину [14, 70–71]. Щоб вберегтися від нечисті, в кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Малоросії, а й для інших країн Європи, зокрема Німеччини [42, 80–81].

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем в ранньомодерному суспільстві, де, навіть, хвороби дорослих, пояснювали втручанням злих, темних сил [31, 300–303]. Визначити дитячі хвороби було в ті часи набагато важче. Так у описі Стародуба, де вказано стан здоров’я кожної дитини, зустрічається лише констатація фізичних вад, таких, як сліпота [46, 416], більмо [46, 29], кульгавість [46, 466], до того ж це стосується дітей віком від трьох років. Цілком імовірно, що хвороби, які спричиняли раптову смерть немовлят, могли бути не помічені батьками, а якщо і діагностувалася, то пояснювалася дією нечистої сили. Окремі епідемічні хвороби, наприклад віспа, у першу чергу вражали малих дітей, як це було у Торуні в 1760 – 1761 роках [1, 78]. Крім хвороб одними з основних факторів дитячої смертності були

недогляд, голод та дітовбивство.

Останнє знайшло своє відображення у судових справах Гетьманщини XVIII ст.^{*}, фольклорі та тодішньому іконопису. Так, на одній ікон, що зображує страшний суд поряд з іншими персонажами намальована жінка з надписом „*та, що дети тратила*”, поряд з нею демон тримає вбиту дитину [41, 680]. Про вбивство дитини йдеться у народній пісні:

*„Чого в дівки а презаплакани глаза.
Мабуть дівка мале дитя зродила,
А зродивши на Дунай-ріку однесла...”* [13, 63].

У даній пісні мати не шкодує за дітям, а навпаки проклинає його. На сьогодні відомо чотири такі пісні записані П. Гнедїчем та П. Чубинським в другій половині XIX – на поч. XX століть. В усіх цих варіантах мати топить небажану дитину в річці чи криниці:

*„...Вона собі сина породила
Въ глибокім колодязі потопила...”* [43, 363].

В піснях і судових справах дитину вбивають, щоб приховати сам факт її народження, а отже і факт несанкціонованих суспільною мораллю статевих відносин (наприклад дошлюбних). Суспільство реагувало на такі злочини суворою карою** чи намагалося попередити їх. На думку Миколи Сумцова обряд „покривання” хусткою вагітної незаміжньої дівчини мав на меті оголосити про вагітність покритки, і „*эта огласка беременности устраняла детоубійство*” [41, 291]. Очевидно, що такий гріх був добре відомий церкві. Наприклад, починаючи з XVI – XVII ст. в російських покайних требниках, серед питань, які треба було задати жінці на сповіді були й такі: „*Отроча не удавила ли? Или зелье пив, извергла его? Или дитя некрещеное уморила?*” [38, 111–116].

Філіп Ар’єс зазначає, що у ранньомодерну добу існував ще й інший варіант дітовбивства, ще більше поширений ніж перший і абсолютно безпечний. Діти часто помирили від задухи в одому ліжку з батьками, з якими вони спали. Тут важко провести межу між умислом і недоглядом, французький вчений наголошує на „яростных” вимогах духовенства забороняючих класти дітей на ніч разом з батьками [3, 16]. Це явище (помічене Ар’єсом у Франції) в українських землях на межі XVII – XVIII століть спостерігав Климентій Зіновійв:

*„...же своих малых детей жены присыпляют.
Або з неосторожностей ихъ тое ставаетъ.*

---

* Наприклад у збірнику Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. із 134 документів 4 стосуються дітовбивства [17].

** Литовський статут 1588 р. (розд. 11, арт. 60) передбачав страту матері, що вбила дитину.

А часом и безъ пьянства пригода много може:

Тылко и от такого греха ратуй ихъ бже." [21, 110].

Якщо історики-демографи визнали існуюче у ранньомодерну добу байдуже ставлення до маленьких дітей, то французькі історики ментальності відмітили рідкість згадок про них і їх смерть у сімейних щоденниках [3, 13]. Спробуємо перевірити цю тезу на українському матеріалі й звернемось до щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, який, за словами Олександра Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу [19, III]. Щоденник охоплює 1727 – 1753 роки і є цікавим для нас бо упродовж ряду років, його автор робив записи практично кожен день. Запис від 23 листопада 1731 говорить: *„Даль Алексію 1 р. 50 к., а прежде забралъ онъ же на следуючій службѣ его рокъ 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рокъ начался отъ 8. Чубу даны 5 к. За чинбу лисиць . На молебствіе у Вознесенія 40 к., на молоко для детей 3 к. Сего числа въ 3-мъ часу пополудни дароваль мне Бог сина, котрому дано имя Петръ по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.”* [19, 30].

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: *„Отправлено крещеніе сину нашему Петру, котрому воспріемныкомъ былъ господинъ полковникъ стародуб. Аленсандръ Ивановичъ Дуровъ и ея м. панія Андріева Миклашевская.”* [19, 30]. Слідуючий – 3 грудня 1731 року: *„Сего числа умовили мамку до Петруся на рокъ, а давать ей грошми п'ять копъ...”*. Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 року і теж пов'язана з його нянькою: *„Мамце Петрусевої сего числа дано 30 к.”* [19, 40]. Остання відмітка про Петра у щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку з смертю сина. 4 лютого 1733 року він записав: *„ Въ Есмани службѣ Божой выслушавъ и пообедавъ (где розышилось на розницю 12 к.), прибыль до Глухова в 1-мъ часу по полдни и тутъ зараз пошоль до двора ясневельможного, где засталъ еще при концу обеда... (перераховує кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом – І.С.) Тут же получилъ и ведомость, что синъ мой Петръ представилься въ Стародубе прошлаго генваря 18, болезнію на болячку под горлом.”* [19, 97].

Отже безпосередньо Петру у щоденнику присвячено три записи, які констатують народження, хрещення і смерть сина. Всі ці події описані одним реченням, після переліку інших подій. В день, коли Микола Ханенко дізнався про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом *„пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись въ Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)....”* [19, 97], а вже потім скупі і спокійно згадав про сина.

Однак, на нашу думку, це не означає, що Микола Ханенко не любив дітей. У його щоденнику зустрічаємо дітей, старших за Петруся. Починаючи з 1742 року часто згадується його син Василько [19, 154–155, 164, 173–174, 191–192, 200, 219, 251, 254, 257, 262] однак менші діти ігноруються. Показовим у цьому відношенні є запис від 3 квітня 1743 року: „*Въ сей Светлаго Воскресенія Господня празникъ синъ мой Василь и другіє мале дети причащались в церкви городецкой*” [19, 200]. Автор щоденника згадує на ім'я лише старшого сина, а малі діти названі „*другие*”. Це ми можемо побачити і в народній творчості, жартівлива пісня про сімейку Омелька у такому ж дусі перераховує дочок: „...*Та дві Насці в запасці, та дві Христі в намисті, та дві ляльки в колісці...*” [13, 102].

Таке ставлення до дітей різного віку очевидно вважалося нормою і відповідає тогочасним моральним настановам. Вже відомий нам Климентій Зіновійов повчав матерів, що плакали за своїми померлими дітьми:

*„Неслушне то такъ жены сотворяють
котрые ревне по детяхъ рыдають...
...Абы здорovia а отроча будеть.”* [21, 108].

Автор вірша радив переживати за тих дітей, що вже старші і їдять хліб, тоді, як за малими нічого плакати, вони харчів ще не псували, аби здоров'я було, а дитя буде. За твердженням Ф. Ар'єса таке ставлення до дитини визначалося існуючою демографічною ситуацією. На нашу думку, такий зв'язок був двостороннім, оскільки демографічну ситуацію формувала демографічна поведінка конкретних індивідів з їх власною мораллю, переконаннями, цінностями. Така поведінка, вочевидь, була різною у місті та у селі, бо їхні демографічні характеристики відрізнялися.

За нашими підрахунками частка дітей серед населення Стародуба була меншою ніж в селах полку, однак при цьому у місті було значно більше людей дітородного віку, тобто частина міських жителів могла свідомо ставитися до народження дитини. За коефіцієнтами народжуваності Стародуб значно ближче до європейських міст (Торуня, Кракова, Познані), аніж до навколишніх сіл чи російських міст. Отримані нами показники порушують питання про ймовірність контролю над народжуваністю у місті, тим більше, що способи такого контролю на той час вже були відомі і застосовувалися. Загалом використання даних Генерального опису для вивчення народжуваності, на нашу думку є продуктивним, так само, як і для вивчення статево-вікової структури дитячого населення.

У цьому відношенні джерело виявилось інформативним і

дозволило проаналізувати співвідношення між статями дітей різного віку. Ми простежили механізми формування цього співвідношення, коли абсолютна перевага хлопчиків серед малюків до одного року змінювалася такою ж перевагою дівчат серед однорічних дітей. При цьому серед дітей віком 0-1 рік число хлопчиків і дівчаток абсолютно однакове. Результати проведеного аналізу свідчать, що вбивство дівчаток у Стародубі не було поширеним. Не підтверджується також вища „цінність” хлопчиків. Статевий та віковий склад формувалися у першу чергу за рахунок дії біологічних компенсаційних механізмів, коли після сплеску народжень хлопчиків спостерігаємо сплеск народжень дівчаток, або ж після стрибка смертності відбувається стрибок народжуваності.

Дані Генерального опису Стародуба не дозволяють визначити точні показники дитячої смертності, однак приклад з близнюками засвідчив її значні розміри. У місті, де на кожному третьому похороні ховали дитину до п'яти років, до дитячої смерті повинні були звикнути. Діти помирали вже під час пологів, і причиною цього могли бути дії самої матері або баба-повитухи. Народна медицина була практично безсила проти віспи чи інших епідемічних хвороб. Надвисока дитяча смертність, „незрозумілість” немовляти створили фаталістичне (за сучасними мірками навіть цинічне) ставлення до малолітньої дитини, що у свою чергу могло спричиняти недогляд, уможливило переривання вагітності та дітовбивство. Такі явища були притаманні й європейським містам, однак в тому ж Торуні населення утримувало постійних міських повитух, діяльність яких контролювалася лікарем.

Традиційні уявлення про немовля і ставлення до його народження і смерті знайшли своє відображення у народних звичаях, повір'ях, фольклорі, поезії, приватних щоденниках. Його намагалася змінити церква, однак такі світоглядні зміни будуть відбулися лише в результаті демографічної революції, яка на нашу думку, на українських землях розпочалася значно пізніше ніж в країнах Західної Європи.

---

1. Gorny K. Ze studiow nad stosunkami ludnosciowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Spoleczne. – Torun, 1977. – Historia. XI. – S.71–97.

2. Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии./ Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207с.

3. Аръес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Пер с франц. Я.Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416с.

4. Багалеј Д. Генеральная опись Малороссии. // Киевская

старина. – 1883. – №11. – С.402–432.

5. Беньковскій И. Поверья и обрядности родинъ и крестинь. // Киевская старина. – 1904. – №10. – С.1–3.

6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К. Основи, 1995. – 543с.

7. Бродель Ф. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи, ч. 1. – Пер. с фр. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 244с.

8. Будьте здоровы! // Знание – сила. – 2007. – №6. – С.97–98.

9. Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии. // Киевская старина. – 1882. – №12. – С.453–461.

10. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312с.

11. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – Киев: „Наукова думка”, 1981.

12. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184с.

13. Гнедичъ П. Матеріали по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уездъ. Выпускъ II. Часть I. Песни необрядовые. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссії. Полтава: тип. Г.И. Маркевича, 1915.

14. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256с.

15. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. – М.: Русский язык, 1978. – Т.1. А – З. 1978. – 699с.

16. Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 608с.

17. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до видання В.А.Передрієнко. – Київ: Наукова думка, 1976. – 415с.

18. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століття. – К.: Критика, 2008. – 302с.

19. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727 – 1753г.) // Киевская старина. – 1884. – №3. – С.1–16; №4. – С.17–32; №5. – С.33–48; №10. – С.92–117; 1885. – №4. – С.145–160; №6. – С.161–176; №7 – С.177–192; №9 – С.193–208; №10. – С.209–224; №12. – С.241–256; 1886.

– №.1. – С.257–272.

20. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703с.

21. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391с.

22. Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – 403с.

23. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини).– Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440с.

24. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. // <<http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>>

25. Ковальський І.С. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С.97–101.

26. Ковальський І.С. Проведення Генерального опису в переяславському полку. // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С.131–135.

27. Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка). Автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – М.:1982. – 25с.

28. Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи. – Чернигов, 1866.

29. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204с.

30. Милорадовичъ В. Заметки о малорусской демонологіи // Киевская старина. – 1899. – №9. – С.380–381.

31. Милорадовичъ В. Народная медицина в Лубенскомъ уезде Полтавской губернии. // Киевская старина. – 1900. – №1. – С.46–61; №3. – С.375–395.

32. Миронов Б. Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Ленинград: „Наука” 1990. – 272с.

33. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 583с.

34. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.:

Кондор, 2006. – 300с.

35. Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. – 80с.

36. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип.9. – С.69–82.

37. Путро О. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С.143–147.

38. Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI – XVII века. // Знание – Сила. – 2008. – №7. – С.111–116.

39. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття. // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція, „Наука и образование без граница”, – 2007. Том 12. История. - София. „Бял ГРАД-БГ” ООД, 2007 – С.17 – 20.

40. Собрание Малороссийских прав. 1807 г. – К.: „Наукова думка”, 1993. – 363с.

41. Сумцовъ Н. Культурные переживания. // Киевская старина. – 1889. – №3. – С.665–684, №10. – С.18–50; №11. – С.281–327.

42. Сумцовъ Н. О народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденного ребенка. // Журналь министерства народнаго просвещенія. – 1880. – №11. – С.80–81.

43. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣль. Матеріалы и изследованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т.V. Песни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя. – СПб.: тип. Майкова, 1874.

44. Уоллер М. Лондон. 1700 год. – Смоленск: Русич, 2003. – 384с.

45. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 124.

46. ЦДАК України – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

47. ЦДАК України – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 436.

**“Відомості про старшин та їхніх дітей” 1766–1767 рр.
як джерело з історії козацької старшини
Слобідської України**

1. Особливості укладання

“Відомості про старшин та їхніх дітей” – умовна назва комплексу обліково-статистичних документальних історичних джерел, підготовленого в Слобідсько-Українській губернії наприкінці 1766 – в першій половині 1767 рр. Відповідні документи відклалися в двох справах – № 115 та № 116 – фонду 1710 “Слобідсько-Українська губернська канцелярія” Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [26–27]. Як видно з Опису 2 фонду, раніше ці справи становили два томи (т. 1 і т. 2) однієї справи № 105.

Цінність даного комплексу документів визначається насамперед тим, що його було укладено невдовзі по скасуванню полково-сотенного устрою Слобідської України, що відбувалося впродовж грудня 1764–липня 1765 рр. [16, 19–20]. Складовими уніфікаційних заходів імперського уряду стали: ліквідація Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського та Харківського слобідських козацьких полків і формування на основі їх гусарських [20, с. 77; 5, с. 203–204]; введення загальноімперського адміністративно-територіального поділу (утворення Слобідсько-Української губернії у складі Ізюмської, Острогозької, Охтирської й Сумської провінцій з поділом кожної на чотири або п’ять комісарств та шести комісарств “Харківського відомства”) [20, с. 181–189; 4, с. XII]; запровадження нових управлінських структур (Слобідсько-Української губернської канцелярії, Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінційних канцелярій та двадцяти восьми комісарських правлінь) [2, с. 318; 3, с. 550–554]; усунення від керівництва краєм місцевої козацької старшини й зосередження владних повноважень в руках представників імперського уряду. Тож, “Відомості про старшин та їхніх дітей” проливають світло на становище слобідської старшини у перші пореформені роки.

Зауважимо, що ці документи становлять четвертий виявлений нами комплекс обліково-статистичних джерел до історії старшинського прошарку Слобідської України 60-х рр. XVIII ст. Першим таким комплексом є “Щорічні списки” 1760–1764 рр. – документи, що характеризують слобідську службу старшину в останні роки існування козацьких полків [9, арк. 28, 33, 35–40; 29, арк. 19–124 зв., 149; 30; 6, с.

16–27, 41–163]. Другий комплекс – “Іменні списки” (I, II) квітня-червня 1765 р. – персоналізує останній склад старшинського корпусу слобідських козацьких полків напередодні їхнього розформування [25; 28; 6, с. 28–34, 164–290]. “Відомості про старшинських дітей” листопада 1765 – червня 1766 рр. – третій комплекс джерел, підготовлений щойно по ліквідації козацької автономії Слобожанщини, в якому подано переліки дітей чоловічої статі колишніх старшин з інформацією про їхній вік, освіту, службу [24; 6, с. 35–39, 291–344]*. Нижче ми будемо неодноразово звертатися до названих комплексів історичних джерел, адже в цих документах й у “Відомостях про старшин та їхніх дітей” дуже часто фігурують ті самі особи. Як наслідок, продуктивним є зіставлення даних, їхня взаємна верифікація, доповнення. Те ж саме стосується порівняння чотирьох різновидів документів з погляду суто джерелознавчого аналізу.

Мета підготовки “Відомостей про старшин та їхніх дітей” полягала в тому, щоб зібрати інформацію про всіх осіб, які на той час мешкали в Слобідсько-Українській губернії і за своїм званням чи походженням вважалися представниками слобідської козацької старшини, та з’ясувати спосіб здобуття ними чи їхніми предками старшинського звання. У відповідному розпорядженні Слобідсько-Української губернської канцелярії від 13 вересня 1766 р. наказувалося: “во все провинциальные канцелярии и Харьковского ведомства в камисарства пошлать... указы, а при оных приложить формы и велеть немедленно по достоверной по делам выprawке учинить по оным ведомости о всех оных старшинах, как отставных, так и неотставных, и о их детях, кои в оклад к платежу податей прежде не полагались (тут і далі все підкреслено нами. – С. П.)” [26, арк. 1]. Таку інформацію слід було зібрати з огляду на те, що певна частина старшин здобули це звання, в дійсності не служивши, за утримання виборного козака, але претендували користуватися правами, рівними з іншими старшинами – нащадками місцевих старшинських родів чи вихідцями з нестрашинських кіл, які дісталися до старшинських урядів дійсною службою. У розпорядженні це обґрунтовувалося досить розлого (наведемо цей уривок повністю, бо він яскраво відображає сприйняття козацької старшини в слобідському соціальному середовищі та підтверджує функцію підпрапорницького звання як “містка” до старшинських урядів.): “По прежнему учреждению в здешних слободских полках положены были чины: по полковнике полковая старшина – обозные, судьи, асаулы, ротмистры, полковые

---

* Цей комплекс історичних джерел ширше проаналізовано в окремій статті, яку незабаром буде видрукувано.

писари, хорунжие, також сотенная старшина – сотники, которые против регулярных полков никаких чинов не имели; по имянному ж 733 году апреля 10 дня указу... повелено к казакам подпрапорных определять из старшинских детей, в сходность чего здешних слободских полков старшинские дети и производимы были всегда в подпрапорные; и как сия линия самая ближайшая по тогдашнему обыкновению была к достижению старшинских чинов, то ис подпрапорных теже старшинские дети вступали и в старшинские, то есть в сотничие и протчие вишеписанные чины, а потом и ис казаков и протчих разночинцов в подрапорные и ис подпрапорных теже и в старшины производимы были; почему оной род старшинской пред другими здешними разночинцами с отменою и почитался; и хотя бы кто из старшинских детей и родственников и в службе не обретался, то однако против обывательского общества с отменою содержаны, к чему доказательством служит то, что оные старшинские дети в бывалую в 732 году в тех полках перепись в оклад не полагались, а при нынешней в тех козачих полков реформе таковыя старшины по высочайшей... конфирмации штап- и обер-афицерскими чинами награждены; другой же род старшинами называющеися, есть из разночинцов, такои, что не служа в действительной некоторые тогдашними чинами службе, а только под образом тем, будто бы оные служили, протчие же из разночинцов, положенных в оклад, за одно содержание от своего кошту в службу козака, которого оне и должны были по тогдашнему обряду содержать, получили старшинские чины и настоящим старшинским правом пользоваться желают” [там само, арк. 1–1 зв.].

Окремої уваги заслугоує згадка про уряд підпрапорних в уривку. Загалом, він належав до “нижніх” – нестаршинських урядів, але водночас складав особливий, наблизений до старшин “привілейований прошарок” [1, с. 38–39] (відповідник значковим товаришам Гетьманщини). Перші обрахунки підпрапорних в слобідських полках належать до 1720-х рр. [9, арк. 176–189 зв.]. Відомим є поклик пізнішого джерела – “Екстракта о Слободских полках” – про те, що “подпрапорные учреждены в разных годах с 714 году из старшинских детей, которые наперед сего назывались полковыми казаками” [2, с. 150]. В. Маслійчук у своїх роботах спеціально зупиняється на цій проблемі [12, с. 106–109; 13, с. 90–96]. По-перше, вчений акцентує увагу на відповідності підпрапорних й значкового товариства [12, с. 106–108], а по-друге, аргументовано доводить, що на ниві “перенесення родинних відносин” у сферу політичної влади й управління (що супроводжувало виокремлення старшинської верстви з козацького загалу) на початку XVIII ст. утворюється “прошарок «підпрапорних»” як “інстанція” “для юридичного закріплення

спадковості старшинського звання” [13, с. 78, 93].

Саме таку функцію за урядом підпрапорних було законодавчо закріплено одним із указів імператриці Анни Іоанівни стосовно реформ 1733–1735 рр. на Слобожанщині [18]. Іменним указом від 10 квітня 1733 р., виданим за донесеннями князя Олексія Шаховського від 17 березня того ж року, визначалося: по-перше, укомплектування кожного слобідського полку визначеною кількістю козаків (Охтирський полк – 1000 осіб, решта чотири – по 800 осіб); по-друге, обрання до цих полків “із старшинських дітей подпрапорних скільки надлежит” [там само]. Інакше кажучи, прерогативу служити підпрапорними було закріплено за дітьми вже тодішньої старшини слобідських полків – представників місцевих старшинських родів. Саме на цей указ покликаються в розпорядженні Слобідсько-Української губернської канцелярії від 13 вересня 1766 р. Загалом, старшинських дітей віком 5–6, 9, інколи 2–3 роки записували до підпрапорних, аби підростаючи і навчаючись вони просувалися вгору до старшинських урядів [13, с. 94; 6, с. 21–22].

Згадані у розпорядженні переліки старшин та їхніх дітей мали бути укладені за чотирима “формами” (зразками). Комплекти “форм” було розіслано разом із указом губернської канцелярії до чотирьох провінційних канцелярій (Ізюмської, Охтирської, Острогозької та Сумської) та шести комісарств “Харківського відомства” (Табл. 1) [26, арк. 2 зв.–5]. Ці документи-зразки заслуговують детальнішого аналізу, адже саме вони визначили зовнішні особливості підготовлених відомостей. У “формах” було точно сформульовано назви відомостей і рубрик, кількість останніх, також продемонстровано спосіб представлення інформації. Назви документів-зразків були наступними:

Табл. 1. “Відомості про старшин та їхніх дітей”. Назви “форм” [там само, арк. 2 зв. (Перша “форма”), 3 зв. (Друга “форма”), 4 зв. (Третя “форма”), 5 (Четверта “форма”)]

Документ-зразок (“форма”)	Назва
Перша	Форма 1-я. Ведомость из Липецкого камисарства о находящихся во оном камисарстве старшинах отставных и не в отставке находящихся и о их детях, коих предки в перепись 1732 году и до состояния 1733 году о определении подпрапорных из старшинских детей указа старшинами были
Друга	Форма 2-я. Ведомость из Мерефянского камисарства о находящихся во оном камисарстве старшинах и о ихъ детях, происходящих от таких фамилий, которых предки в перепись 1732 году и до указа 1733 году из разночинцов, а не из старшинских детей подпрапорными и канцелярскими служителями были, а потом по настоящей службе получили старшинские чины

Третя	Форма 3-я. Ведомость из Харковского камисарства о находящихся во оном камисарстве старшинах и о ихъ детях, происходящих из разночинцов, а не из старшинских детей, после указа 1733 году в подпрапорные, канцелярские чины и из них в старшины по настоящей службе или за содержание подпомог, кои прежде в оклад полагались
Четверта	Форма 4-я. Ведомость о сотниках и подпрапорных, которые в те чины произведены из разночинцов, не быв ни в какой службе, и о их детяхъ, которые в оклад положены, а ежели кто в оклад не положен, то чего ради.

Відомості за першими трьома “формами” вміщували чотири рубрики (Табл. 2а), а за Четвертою – лише дві, з яких перша була без назви (дані про особу та її походження), друга подавала інформацією про вік (Табл. 2б). Лише відомість Сумської канцелярії за Четвертою “формою” має третю рубрику (без назви) з інформацією про спосіб одержання старшинського звання і підставу звільнення від сплати подушного [27, арк. 31].

Табл. 2 а. “Відомості про старшин та їхніх дітей”.

Рубрикація Першої, Другої і Третьої “форм” та відповідних відомостей [26, арк. 2 зв.–4 зв.]

Звання старшинских детей	Сколько от роду лет	Когда в службу вступил и какими нижними чинами происходил	В бытность в службе в походах и камандирациях были	Когда произведены в старшинские чины и кем
--------------------------	---------------------	---	--	--

Табл. 2 б. “Відомості про старшин та їхніх дітей”.

Рубрикація Четвертої “форми” та відповідних відомостей [там само, арк. 5]

	Сколько от роду лет
--	---------------------

Крім того, в розісланих зразках було продемонстровано порядок розміщення даних у кожній рубриці та приклади формул для пояснення. У відомості за Першою “формою” [26, арк. 3] в першій рубриці мали бути вказані уряд, прізвище, ім’я і по батькові (через формулу “сын”, тобто “полуютчество” [31, с. 39]) особи; дані про предків (“Отец ево или дед, такиета именами, до 1733 году состояли старшинами, такими имянно, почему он старшинского звания исчеслялся”); дані про дітей (“У него дети” з уточненням, якщо необхідно, “неслужащие” і “обучаются грамоте”). У другій і третій рубриках подавали інформацію про вік і початок служби, уряди до старшинських; четверта рубрика інформувала про виконані службові завдання (командирування, походи), а п’ята – про старшинські уряди й можливу відставку. Інформаційне наповнення рубрик відомостей за Другою “формою” [26, арк. 4] було таким самим,

тільки в першій рубриці походження уточнювалося – “ис казаков или ис подпомощников за содержание подпомоги или из другого какого звания”. У *відомості за Третьою “формою”* [там само, арк. 5] в першій рубриці слід було зазначити, чи стягується подушне (“показать, положены ль в оклад или не положены”). Для *відомостей за Четвертою “формою”* [там само, арк. 6] пропонувалися формули: “Оной сотник и сын ево в оклад положен или не положен и за чем”; “из подпомощников, не быв болше ни в какой службе, оной чин дан ему в оставку” чи лише “в окладе”.

Урешті, не всі провінційні канцелярії й комісарські правління надісиляли *повний комплект відомостей (за чотирма “формами”)*. Серед документів, що надійшли з Ізюмської та Охтирської провінцій відсутні відомості за Четвертою “формою”, з Вільшанського комісарства – за Другою, з Мерэф’янського – за Другою і Четвертою, з Липцівського було надіслано тільки за Першою [там само, арк. 19–23, 25–25 зв., 26а–36, 64–101; 27, арк. 33–62 зв.]. У всіх випадках таку ситуацію місцеві канцелярії пояснювали відсутністю старшин, яких можна було б зарахувати до відповідної категорії (“таковых... не оказалось” чи “не имеется” [26, арк. 25 зв., 36; 27, арк. 33 зв.]). Повністю укомплектованими були документи Харківського й Валківського комісарств, Сумської та Острогозької провінцій [26, арк. 104–108; 27, арк. 1–31, 63–102]. Навіть більше, Харківське комісарське правління, зважаючи на те, що “сверх тех форм по городу Харкову находится еще старшина и другие чини из иностарнных нацей, кои за разные их службы получили старшинские чини” [27, арк. 101], надіслало “Ведомость ... о находящихся онаго камисарства в городе Харкове иностарнных нацей людях, кои за разные их службы получили старшинские чини” [там само, арк. 102].

До комплексу *супровідних документальних матеріалів* “Відомостей про старшин та їхніх дітей” зараховуємо: розпорядження Слобідсько-Української губернської канцелярії від 13 вересня 1766 р.; чотири “форми”, розіслані до місцевих канцелярських установ; указ губернської канцелярії, розісланий 23 вересня того ж року; рапорти комісарських правлінь і провінційних канцелярій [26, арк. 1–5, 9, 10–11, 12, 13, 14, 15–16, 17–18, 24–24зв., 39, 40, 104; 27, арк. 1, 33–34, 86]. Як і у випадку з “Відомостями про старшинських дітей”, ці документи утворюють *типову* групу з такими самими *підгрупами* (відповідно до способу залучення до підготовки відомостей):

1. *Директивну*: розпорядження від 13 вересня; указ, розісланий 23 вересня 1766 р.; чотири “форми”;
2. *Звітну*: рапорти комісарських правлінь і провінційних канцелярій.

Супровідні рапорти “Відомостей про старшин і їхніх дітей”

залежно від їхнього змісту також поділяються на *дві групи*:

про надходження указу;

про виконання указу (надсилання підготовлених переліків).

Як і “Відомості про старшинських дітей”, *первинні* “Відомості про старшин та їхніх дітей” підготували в усіх комісарствах Слобідсько-Української губернії (далі – *комплекти відомостей із комісарств*). Із шести комісарств “Харківського відомства” вони надійшли безпосередньо до губернської канцелярії, тоді як з комісарств Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінцій – спершу до провінційних канцелярій. У цих чотирьох провінційних центрах надіслані з підпорядкованих комісарств відомості перевірили, доповнили й на основі їх уклали *“генеральні”* (тобто зведені по провінції, термін із рапорту Сумської канцелярії [27, арк. 15 зв.]) чи, інакше кажучи, *вторинні* відомості й уже ці *комплекти відомостей із провінцій* надіслали до губернської канцелярії. Зокрема, в першому рапорті Охтирської канцелярії стосовно комплектів із комісарств висловлювалася можливість, “когда в чем потребно будет и выправится возможно, дополнение учинить, для чего и в здешней архиве все потребные справки отыскивать... кому следовало подтверждено” [26, арк. 15]. У другому рапорті цієї ж канцелярії затримання підготовки пояснювалася тривалими “по делам бывшей полковой канцелярии выправкам” уже отриманих від окремих комісарств переліків та очікуванням на повернуті для виправлення “по недостаточным противу форм изъяснениям” комплектів із інших комісарств [там само, арк. 40]. Зі змісту супровідних рапортів випливає також, що в провінційних канцеляріях робили “точные копии” з надісланих із губернської канцелярії “форм” і надсилали до підпорядкованих комісарських правлінь, які повинні були “о всех живущих ведомства их в войсковых казенных слободах и во владельческих поселениях старшинах и протчих чинах и о их детях,... не пропусая никого, по прописанным в указе пунктам и формам, выправясь достоверно по вступившим в те камисарские правления з бывших сотенных ратуш делам, а от кого подлежат будет – по истребвании сказокъ и других следующих к тому обстоятельств, и сочиня против тех форм... ведомости”, надіслати до провінційної канцелярії [там само, арк. 27]. Та ж Охтирська канцелярія встановила кінцевий термін для надходження комплектів зі “своїх” комісарств – не пізніше 15 жовтня 1766 р. [там само, арк. 40]. У такий спосіб комплекти відомостей з Ізюмської, Острогозької, Охтирської та Сумської провінцій пройшли додатковий етап підготовки у порівнянні з відомостями з комісарств “Харківського відомства”.

У цитованих вище уривках знаходимо інформацію про *джерела*

до підготовки відомостей та методику збору даних. Отже, джерелами виступили “сказки” (розповіді, дані) самих старшин та “дела” (документи), що зберігалися в архівах комісарських правлінь від колишніх сотенних ратуш і в архівах провінційних канцелярій від колишніх полкових. Поклики на такі джерела підготовки вміщують і самі відомості. Так, показовими є замітка про росіянина сотника Івана Васильовича Горлова, дід якого “по показанию от камисарства” був записаний “вряд з дворянами и верстан денежным окладом”, а батько “служыл в бывшем Ахтырском полку козачую службу”, проте “по делам же в здешней провинциальной канцелярии никакова о том вида не отыскалось [27, арк. 48 зв.]”, та фрагмент про предків судді Острогоського полку Федора Татарчукова, дід якого “ис черкес горских вступил в российскую службу тому назад лет с полтора ста... и служил з самого начала как он, так и сын... многие года в слободских полках старшинами, а сколько хто лет имянно, того он, судя, знать не может, потому что по смерти их остался он от отца в тре, а от деда – в шести лет” [там само, арк. 64 зв.].

Складається враження, що місцеві канцелярські установи досить часто покладалися на інформацію, надану самими старшинами, й не завжди перевіряли її за архівними документами. На користь цього свідчать два факти.

По-перше, у відомостях у значній частині дат, на відміну від призначених для Воєнної колегії “Щорічних” та “Іменних” списків, вказано лише рік. Приміром, у відомості за Першою “формою” Сумської провінції навіть стосовно особи, дані якої відкривають документ, – дворянина Степана Івановича Кондратьєва – датами “службової біографії”^{**} зазначено тільки 1739, 1744, 1746 та 1757 рр. [27, арк. 2]. У тому ж переліку вказано, що Василь Григорович Богаєвський одержав сотницький уряд в “747 в сентябре м [еся]це”, а комісарську посаду в Миропільському комісарстві – “765 году сентября 17 дня” [там само, арк. 8 зв.]. Насправді, за великого бажання точну дату початку служби Богаєвського – 18 вересня – можна було відшукати, адже колишня полкова канцелярія подавала її щонайменше двічі – в “Щорічних” списках за 1762 р. та в матеріалах до “Іменного” за 1765 р. [29, арк. 21 зв.; 25, арк. 21–21 зв.]. Ще відвертіше сформульовано у відомості за Третьою

---

* * Російська дослідниця В. Фаїзова застосовує цей термін стосовно даних про службу дворян [22, с. 21]. Ми будемо послуговуватися ним для позначення даних про службу козацьких старшин. Найбільш розлогі приклади “службових біографій” з чотирьох різновидів обліково-статистичних джерел уміщено в “Іменних списках” (I, II) 1765 р. [25, 28]. Одними з найдовших у цих документах є статті про службу останнього полкового судді Сумського козацького полку Олександра Парафіївського [25, арк. 17 зв.–18].

“формою” Мереп’янського комісарства. В цьому документі стосовно відставних підпрапорних Григорія Кононовича Глинського та Степана Степановича Богаєвського вказано лише рік початку служби (1736 р. та 1756 р. відповідно), а далі зазначено – “а какогo м [еся]ца и числа не упомнит” [26, арк. 36 зв.].

По-друге, фактичні дані стосовно певної частини осіб у порівнянні з інформацією “Щорічних” та “Іменних” списків виявляються неправильними. Таку ситуацію найчастіше спостерігаємо у відомостях Сумської [27, арк. 3зв., 4а, 6 зв., 7 зв.–9 зв., 12–13, 14, 15–16, 18, 28 зв., 29 зв., 31], Ізюмської [26, арк. 64 зв., 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 80, 82, 89, 90, 91, 94, 99] та Острогозької [27, арк. 64, 66 зв.–67, 68, 72 зв.–74, 76 зв., 84 зв.] провінцій, окремі неузгодженості помічено також у документах з Валківського [26, арк. 105, 106–106 зв.], Вільшанського [там само, арк. 26, 26а зв.], Липцівського [там само, арк. 20, 21 зв.], Мереп’янського [там само, арк. 34 зв.] та Харківського [27, арк. 88–88 зв., 91 зв., 95 зв.] комісарств. Так, про сотника колишнього Сумського полку Якова Івановича Подольського у відомості зазначено, що він почав служити сотенним хорунжим 1753 р., продовжив підпрапорним – 1756 р., а сотницький уряд здобув 1759 р. [там само, арк. 12 зв.] У дійсності ж дати мали бути такими: 17 березня 1752 р., 22 жовтня 1757 р. та 11 листопада 1760 р. [29, арк. 25 зв.; 30, арк. 3 зв.; 25, арк. 26]. Колишній старший полковий осавул цього ж полку Андрій Іванович Кондратьєв почав служити 17 березня 1752 р. [29, арк. 21; 30, арк. 2; 25, арк. 17], а у відомості записано 1753 р. [27, арк. 3] (а дату здобуття осавульського уряду не уточнено – тільки 1759 р. [там само], хоча колишня полкова канцелярія неодноразово подавала дату 22 березня 1759 р. [29, арк. 21; 30, арк. 2; 25, арк. 18]). Подібним чином зазначено дати служби полкового осавула Харківського козацького полку Івана Яковича Ковалевського: в датах початку служби (7 червня 1733 р. [29, арк. 77 зв.; 25, арк. 51 зв.]) і надання сотницького уряду (30 травня 1738 р. [там само]) відомість подає лише рік [26, арк. 26а], а замість 10 березня 1733 р., коли підпрапорного Івана Ковалевського було призначено канцеляристом [29, арк. 77 зв.; 25, арк. 51 зв.], у відомості читаємо 1737 р. [26, арк. 26а]. У відомостях Острогозької провінції відхилення від відповідних дат, що їх знаходимо в “Щорічних” та “Іменних” списках, коливаються від кількох днів до кількох років. Так, стосовно сотника Адріана Яковича Жидкова датою надання підпрапорницького звання у відомості вказано 12 березня 1755 р. [27, арк. 67], а в обліково-статистичних документах 1762 р. і 1765 р. – 2 березня 1755р. [29, арк. 40; 25, арк. 11]; роком надання цього ж уряду Дмитрові Гавриловичу Лофицькому відомість подає 1744 р. [27, арк. 74], у той час, як “Іменний” список (І) – 1 червня 1753 р. [25, арк. 12 зв.].

На такому тлі рівнем підготовки (а значить, і сумлінним ставленням провінційної канцелярії) приємно дивують відомості Охтирської провінції [27, арк. 36–62 зв.]. В цих переліках інформацію подано навіть детальніше, ніж в “еталонному” “Іменному” списку (I) 1765 р. [25, арк. 60–71]. Недаремно ж відповідний комплект уклали найдовше – майже дев’ять місяців (як показано в Табл. 4, з кінця жовтня 1766 р. до середини червня 1767 р.). Обмежимося одним прикладом – даними першої записаної особи. Таким виявився останній полковник колишнього Охтирського козацького полку Михайло Іванович Боярський. У Табл. 3 продемонстровано порівняння даних цих облікових документів:

Табл. 3. Дані “Іменних” списків (I, II) [25, арк. 60; 28, арк. 1 зв.] та “Відомостей про старшин та їхніх дітей” за Першою “формою” [27, арк. 36 зв.–37]

Охтирської провінції стосовно Михайла Івановича Боярського

Назва обліково-статистичного документа	“Відомість про старшин та їхніх дітей” за Першою “формою” Охтирської провінції жовтня 1766 – червня 1767 рр.	“Іменні списки” (I, II) квітня–червня 1765 р.
Дані обліково-статистичного документа		
Походження	З духівництва (“из священнических детей”).	З духівництва (“священнической сын”).
Почав служити підпрапорним	3 9 грудня 1730 р.	3 9 грудня 1730 р.
Полковий ад’ютант в Слобідському драгунському полку	3 2 липня 1737 р.	3 1737 р.
Поручик	3 27 червня 1738 р.	3 1738 р.
Капітан	3 9 червня 1741 р.	3 1741 р.
Полковий ротмістр Охтирського козацького полку	3 27 червня 1745 р..	3 1745 р.
Полковий обозний	3 30 січня 1750 р.	3 1750 р.
Командування Ізюмським козацьким полком “за полковника”	1753 р., 1755 р., 1757 р.	–
Полковник	3 29 січня 1759 р.	3 29 січня 1759 р.
Командування слобідськими полками “за бригадира”	1762 р., 1763 р.	1763 р.
Підполковник Охтирського гусарського полку	1765 р	–
Участь у закордонних походах російських військ	1743-1753 рр. – Польський, 1737 р. – Очаківський, 1738 р. – Дністровський, 1739 р. – Хотинський.	Польський, Очаківський, Дністровський, Хотинський.

Комплекти відомостей із комісарств та провінцій до Слобідсько-Української губернської канцелярії мали надіслати щонайшвидше (“в самой скорости” [26, арк. 2]) від часу отримання указу. Однак, за інформацією супровідних рапортів, підготовлені в місцевих канцелярських установах переліки надходили з кінця жовтня 1766 р. (Липцівське комісарство), протягом листопада (Вільшанське й Мереп’янське комісарства) і грудня (Валківське комісарство) 1766 р., січня (Сумська провінція), лютого (Острогозька провінція), березня (Харківське комісарство) й, нарешті, до кінця червня (Охтирська провінція) 1767 рр. (Табл. 4). Супровідний рапорт про надсилання відомостей з Ізюмської провінції не виявлено. Але той факт, що комплект обліково-статистичних документів із цієї провінції відклався серед документів Спр. 115 – між відомостями з Мереп’янського і Валківського комісарств, – дозволяє припустити, що згаданий комплект надіслали до губернській канцелярії в міжчасі початку грудня 1766 р. – початку січня 1767 р.

Табл. 4. Дані супровідних рапортів провінційних канцелярій і комісарських правлень стосовно підготовки “Відомостей про старшин та їхніх дітей” [26, арк. 9, 10–11, 12, 13, 14, 15–16, 17–18, 24–24 зв., 39, 40, 104; 27, арк. 1, 33–34, 86]

Провінція/ комісарство	Відіслано указ	Отримано указ	Рапорт про отримання указу: дата відсилання ^{***}	Рапорт про неможливість виконання указу до визначеного терміну	Надсилання “Відомостей”	Рапорт про відсилання “Відомостей”: дата відсилання
			дата надходження	дата надходження		дата надходження

* ** Дату відсилання рапорту з місцевої канцелярської установи проставлено в нижньому лівому куточку кожного документа; дату надходження рапорту до Слобідсько-Українській губернській канцелярії проставлено в верхньому правому куточку аркуша через формули “Подан [місяць] [число] [рік], записав, отдан к отпуску” чи “Подан [місяць] [число] [рік], записав, сообщил [?] с протчими заложит”; прочерк означає, що документ не виявлено; числа, взяті в квадратні дужки, реконструйовано нами, оскільки відповідні аркуші пошкоджено.

Ізюмська	23.09.1766	28.09.1766	29.09.1766	18.10.1766	[5 грудня 1766 р. –12 січня 1767 р.]	–
			12.10.1766	27.10.1766		
Охтирська	23.09.1766	26.09.1766	28.09.1766	26.11.1766	20.06.1767	20.06.1767
			07.10.1766	02.11.1766		25.06.1767
Острогозька	23.09.1766	10.10.1766	11.10.1766	–	18.02.1767	18.02.1767
			31.10.1766			[?].02.1767
Сумська	23.09.1766	02.10.1766	02.10.1766	–	2 [2].01.1767	2 [2].01.1767
			17.10.1766			30.01.1767
Валківське	23.09.1766	28.09.1766	30.09.1766	–	31.12.1766	31.12.1766
			06.10.1766			12.01.1767
Вільшанське	23.09.1766	24.09.1766	25.09.1766	–	26.11.1766	26.11.1766
			29.09.1766			28.11.1766
Липцівське	23.09.1766	25.09.1766	28.09.1766	–	20.10.1766	20.10.1766
			06.10.1766			25.10.1766
Мереф'янське	23.09.1766	25.09.1766	27.09.1766	–	30.11.1766	30.11.1766
			06.10.1766			05.12.1766
Салтівське	23.09.1766	27.09.1766	29.09.1766	–	–	–
			06.10.1766			–
Харківське	23.09.1766	25.09.1766	27.09.1766	–	12.03.1767	12.03.1767
			28.09.1766			17.03.1767

Палеографічні особливості документів комплексу “Відомостей про старшин та їхніх дітей” наступні. Чотири “форми”, підготовлені в губернській канцелярії, написано одним почерком і чорнилом – тим самим, що й розпорядження губернської канцелярії від 13 вересня 1766 р. [26, арк. 1–5].

Палеографічні особливості цього почерку: літери прямі, середнього розміру, з’єднані написання та декоративні елементи відсутні, витримано відстань між літерами одного словами та словами в рядку; крім необхідних випадків, літери не виходять за межі рядка; читається добре; характерно “д” – з двома “ніжками”, опущеними до низу, “т” – на трьох вертикальних перекладинах, “ж” – “зірочкою” з трьох перекладин, “у” в двох варіантах – схожа на сучасну (з “ніжкою” до низу) та на грецьку “γ”. Ці характерні риси зближують аналізований почерк з російським скорописом другої половини XVIII ст., а значить, і з почерком № 1 “Іменного” списку (I) [6, с. 28]. Усі директивні типові супровідні матеріали було підписано Євдокимом Щербініним, Тихоном Яменським та Андрієм Яковлевим [26, арк. 1 зв.–5].

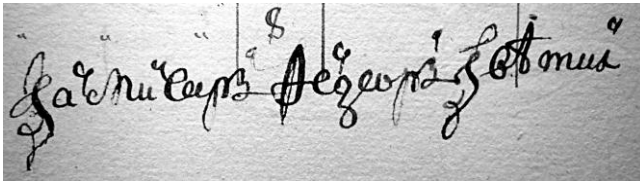
У комплекті документів із Сумської провінції рапорт і відомості виконано одним почерком (№ 1: рівний, прямий, порівняно незначна

кількість виносних; виправлення і описки зустрічаються зрідка; добре читається) і чорнилом (№ 1), але необхідні уточнення виконано почерком (№ 2) секретаря Андрія Яковлева й темнішим (№ 2) чорнилом [27, арк. 1–31]. Скріпи на документах: “Кань//це//ля//ри//сть// Петрь// Хрисъ//тенковъ//” (у лівому нижньому куточку лицьової сторони аркуша), “Секре//тарь// Ан//дрей// Якї//въ//левъ//” (посередині аркуша) та “В дїлжности// регистратора// канцеляристь// Василей// Надточеевъ” (відомість за Третьою “формою”). Одним почерком (№ 1: літери невеликі, дещо закруглені, без декоративних елементів; характерне написання “н” як “N”; незначна кількість виправлень; читається добре) і чорнилом (№ 1) оформлено документи Охтирської канцелярії [там само, арк. 33–62 зв.], але окремі примітки (як “з 766 во исправления поручаемых гражданских дел” [там само, арк. 56 зв.]) виконано тим самим почерком і світлішим чорнилом (№ 2). Скріпи на документах: “В должности се//кре//та//ря// пол//ко//вой// пи//сарь// Кли//ментъ// Аи//ли//по//вичъ” (ближче до правого краю посередині аркуша) та “Канцеляристь// Павел// Савенковъ//” (по нижньому краю аркуша). Документи Острогоської канцелярії написано одним почерком (№ 1: літери закруглені, середньої величини, помірна кількість виносних, майже відсутні декоративні елементи, характерне велике “С”, написання “н” як “N”; невелика кількість виправлень; добре читається) і чорнилом (№ 2), але окремі записи й виправлення виконано тим самим почерком і світлішим (№ 2) чорнилом. Скріпи на документах: “Секре//тарь// Ае//дор// Мать//вевъ” (ближче до правого краю посередині аркуша) та “Канъ//це//ля//ристь// Павелъ// Железниковъ” (по нижньому краю аркуша) [там само, арк. 34, 63–85 зв.]. Відомості з Харківського комісарства написано одним почерком (літери дещо закруглені, ледь нахилені вліво; добре читається) і чорнилом (світло-коричневим). Скріпи на документах: “В должности// секретаря// полковой писар Яковъ Таранухинъ//” (ближче до лівого краю посередині аркуша) та “Канцелярской// писарь// Яковъ// Сисоевъ//” (по нижньому краю аркуша) [там само, арк. 86–102]. Комплект документів Ізюмської канцелярії виконано одним почерком, близьким до київського скоропису: літери досить дрібні, округлі, ледь нахилені вправо, помірна кількість виносних (“х” – на кінці слів “петелькою” вліво, “д” – з “ніжкою” догори, “м” – “змійкою” з “хвостиками” донизу, “л” – “дужкою”, “в” – “калачиком”), декоративний ефект досягається завдяки додатковим петелькам на подовжених елементах літер (“д”, “е”, “к”, “г”, “у”); чорнило світло-коричнєве. Скріпи на документах: “В должно//сти// секре//таря// полковой писар Яковъ Таранухинъ” (ближче до лівого краю посередині аркуша) та “Кан//це//ля//ри//сть// Григорей

Мищенко” (по нижньому краю аркуша) [26, арк. 80–85].

Завершуючи палеографічний аналіз комплексу “Відомостей про старшин та їхніх дітей”, хотілося б привернути увагу до одного підпису, який, як на нас, є чудовим прикладом каліграфічного мистецтва “київської школи” [17; про особливості слобідського скоропису також: 7–8], особливо на тлі дуже наближених до російських зразків, що ними рясніють документи Слобідської України 60-х рр. XVIII ст. Мова йде про власноручний підпис комісара Мереф’янського комісарства Харківської провінції (колишнього сотника – з 1743 р. [25, арк. 55]) (Мал. 1)****:

Мал. 1. “Відомість про старшин та їхніх дітей” за Третьою “формою” Мереф’янського комісарства. Власноручний підпис комісара Федора Квітки [26, арк. 36]

2. Інформативні можливості

Коло даних до історії козацької старшини Слобожанщини, представлених у “Відомостях про старшин та їхніх дітей”, вельми широке. З одного боку, важливою є “відкрита” інформація джерел – стосовно родинних зв’язків у старшинському середовищі, його кількісних і вікових характеристик, соціального й етнічного походження представників козацької верхівки та їхньої долі в перші пореформені роки; з другого боку, не менш цінними є “приховані” дані, як-от уявлення нащадків про переселення предків на Слобожанщину чи бачення тогочасними слобожанами Правобережної України й Гетьманщини.

Тож, за нашими підрахунками “Відомості про старшинських дітей” вміщують дані 1343 осіб – старшин розформованих козацьких полків та членів їхніх родин чоловічої статі. Як правило, представлено інформацію про батьків і їхніх синів, але досить часто зустрічаються дані онуків, братів, племінників та пасербів. У першому випадку після формули “у него дети” (“у него сын”) чи “дети ево” наводиться по низхідній відповідний перелік. Часом таких переліків вміщено три-

---

* **** Красивими “кучерявими” є також підписи вже згаданого Олександра Парафіївського та комісара Салтівського комісарства, а перед тим останнього молодшого полкового писаря Харківського полку Івана Романовського [26, арк. 12 зв., 17 зв.–18].

чотири в одній статті – якщо родина велика і нараховує кілька поколінь або ж перераховано братів і їхні сім'ї. Приміром, такий “каскад” утворюють дані відставного підпрапорного Сумського полку Романа Васильовича Бондарева і чотирьох його синів – Якова, Матвія, Олексія та Федора, з яких троє старших уже мали власні сім'ї. Такою є і стаття про старшинську родину Куколевських (подаємо фрагмент відомості за Першою “формою” Острогозької провінції [27, арк. 63–64 зв.]):

№	Звання старшинь и ихъ детей	Сколко от роду летъ
1	Полковой обозной МаРимъ Ивановъ сынъ Куколевской.	81
	Дд ево Андрей Скотченко по выходе ис Полши до 733 году в Ъзюмскомъ полку состоялъ полковымъ судею, почему онъ из старшинского звания исчислялся. Фамилия же Куколевской по отчиму ево – бывшему полковнику Федору Куколевскому.	
	У него снъ – ротмистръ отставной Сергей Куколевской.	55
	У него дети:	
	1. согъникъ Иванъ Куколевской,	29
	2. Петръ – в службе в Острогожскомъ гусарскомъ полку вахмистромъ,	24
	3. Андрей – в том же полку квартърмистромъ.	17
	Да племянникъ ево родной полковой хорунжей Андрей Леонтьевъ сынъ Куколевской.	54
У него дети:		
1. Илья Куколевской,	35	
2. Иванъ – в службе в Острогожскомъ гусарскомъ полку вахмистромъ.	27	
У Ильи дети:		
1. Николай,	8	
2. Михайла ничему не обучены.	2	

У кількох випадках у відомостях подано інформацію про онуків, але не вказано імен синів старшин. Так, через формулу “внук ево” записано Олексія Даниловича Савича – онука відставного сотника Сумського полку Василя Савича [там само, арк. 12] і Семена Афанасійовича Ананьїна – онука померлого на той час відставного сотника Ізюмського полку Єгора Ананьїна [26, арк. 100 зв.]. Полегшують генеалогічні розшуки формули “братья ево родные” (як стосовно Василя, Степана, Івана, Павла та Афанасія – братів підпрапорного Сумського полку Григорій Івановича Давидова [27, арк. 13–13 зв.]), “брат родной” (про Костянтина Костянтиновича Чупринова – брата сотника Охтирського полку Федора Чупринова [там само, арк. 44 зв.]) чи “у него двоуродной брат” (про Єлисея Андрійовича – двоюрідного брата

відставного сотника Ізюмського полку Дмитра Григоровича Двигубського [26, арк. 71 зв.]). Формулою “у него племянник” зафіксовано родинні зв’язки між Василем Донцем та його племінником Миколою Яковичем [там само, арк. 23], а “пасынок” – між відставним підпрапорним Сумського полку Федором Романовичем Вакулиним і його пасербом Осипом Лук’яновичем Кайдашевим, а також відставним сотником того ж полку Григорієм Васильовичем Крамаревим і Семеном Романовичем Закревським [27, арк. 23, 25 зв.].

Та сама відомість може вміщувати кілька статей про представників одного роду. Приміром, вагому частину відомості за Першою “формою” Сумської провінції займає інформація про представників сумського полковничого роду Кондратьєвих, які були досить чисельними в порівнянні з іншими старшинськими родинами. У Сумському комісарстві мешкали праправнук осадчого м. Сум відставний полковник (служив протягом 1739–1757 рр.) Степан Іванович з синами Миколою, Андрієм, Петром та Іваном; відставний поручик Андрій Іванович з сином Іваном; неповнолітній Фаддей Андрійович (син полковника Сумського полку); підпрапорний Яків Дмитрович та його син Григорій; сотник Іван Іванович з сином Михайлом та його брати Павло з сином Василем, Омелян і Осип; відставний ротний квартирмейстр Дмитро Григорович та його брат сотенний хорунжий Іван [там само, арк. 2–6]. У відомості наголошується надання дворянства засновнику роду осадчому м. Сум Герасиму Кондратьєву грамотою московських царів Іоанна та Петра Олексійовичів і цариці Софії Олексіївни від 2 серпня 1687 р. [там само, арк. 2–4, 10, 11 зв.; докладніше про Кондратьєвих: 10–11, 14, 21, 23].

Практично по всій відомості за Першою “формою” Ізюмської провінції “розкидано” інформацію про численних Щербин і Двигубських, кількох Любашевських і Сошальських. Тож, усі записані до переліку Щербини були нащадками сотників Миколи та Павла, які служили під час перепису 1732 р. Їхні онуки – сотники Василь і Павло Петровичі, Григорій Лукич і Степан Фомич, підпрапорний Степан Лукич – на середину 1760-х рр. уже були у відставці, а з тринадцяти правнуків служив тільки Осип Степанович (в Ізюмському гусарському полку) [26, арк. 72 зв.–73 зв., 75 зв.]. Із Сошальських у тому ж полку служили брати Іван та Семен Олександровичі (сини відставного сотника), а з Любашевських – Василь Семенович (син полкового судді). З Двигубськими пов’язані інші – по-своєму унікальні – дані: Максим Єлисейович був, схоже, наймолодшим зі всіх записаних до комплексу “Відомостей про старшин та їхніх дітей” осіб, адже його вік не обраховували навіть у “тижнях” (що також зустрічаємо в джерелі

[27, арк. 23 зв.]), а констатувалося лише – “ныне родился” [26, арк. 71 зв.].

Між іншим, дані *про вік* “Відомостей про старшин та їхніх дітей” є досить цікавими, навіть більше: вони дозволяють (із необхідною мірою умовності, як і завжди під час роботи з такою інформацією) “побавитися” з віковими характеристиками не лише старшинських дітей, а й самих полкових обозних і ротмістрів, численних сотників і ще численніших підпрапорних незадовго перед тим ліквідованих козацьких полків. Тож, хай там як, але сотник Ізюмського полку Тимофій Федорович Тертичніков був людиною дуже похилого віку і “80”, записані проти його імені в документі [там само, арк. 66 зв.], не викликають подиву. По-перше, він був “найстаршим” [25, арк. 36–36 зв.; 6, с. 18] сотником Ізюмського козацького полку напередодні розформування, тобто найраніше – 1730 р. – дістав цей уряд (і найдовше на ньому прослужив) відносно решти тринадцятьох комплектних і трьох понадкомплектних сотників полку (за “Іменними списками” 1765 р. [25, арк. 36–36 зв.]), а служити козаком почав ще далекого 1710 р. По-друге, з даними про вік Тимофія Федоровича узгоджується така ж інформація стосовно двох його синів – Миколи і Семена, які за джерелом мали 44 і 36 років відповідно, і онуків Сави та Федора Миколайовичів – 10 і 1 рік. Знову ж, орієнтовно такі дані про вік прийняти можна. Крім того, опосередковано їх підтверджує (а значить, і верифікується ними в свою чергу) інформація про вік і дані “службових біографій” інших сотників Ізюмського полку (адже вони були “молодшими” за службою за Тимофія Тертичнікова). Отже, за непрямою інформацією сотник, записаний під № 2 в останньому переліку сотенної старшини Ізюмського козацького полку, Андрій Кувичинський (служив сотником з 1737 р., а починав значковим товаришем у Полтавському полку 1724 р. [там само, арк. 36 зв.–37; 29, арк. 93 зв.–94]) на час підготовки “Відомостей про старшин і їхніх дітей” помер, бо в цьому документі окремо вміщено дані дітей “померлого сотника Андрія Кувичинського” і першим названо 33-річного вахмістра Ізюмського гусарського полку Федора [26, арк. 84 зв.]. Інформації про дальшу долю сотника, записаного під № 3 в “Іменному списку” 1765 р., – Федора Самборського, – поки що немає, а Герасим Павлович Тимошенков (сотник під № 4) був людиною зрілого віку (50 років за відомостями) і служив ще з 1729 р. (в Ізюмській сотенній ратуші, пізніше – в Ізюмській полковій канцелярії), а сотникував з 1740 р. [25, арк. 38 зв.; 29, арк. 94 зв.].

Така перевірка одного джерела – в даному випадку “Відомостей про старшин та їхніх дітей” – іншими може тривати до безкінечності, проте й кількох ілюстрацій достатньо, аби ще раз переконатися: інформацію про вік можна (і слід) обігрувати в комбінаціях з

різноманітними даними, одночасно верифікуючи й аналізуючи її. Однак не завжди матеріал для таких маніпуляцій доступний – даються взнаки кількісні виміри “Відомостей про старшин та їхніх дітей” (біографічні довідки більше ніж тисячі осіб) і ймовірність зустріти необхідну інформацію про них деінде. Тому наразі й нотуємо як “цікавинки” дані про вік відставних підпрапорних Степана Степановича Богаєвського (85 років), Кирила Степановича Панасенка (77 років), Степан Яковича Гуковського (72 роки), відставного ротмістра Андрія Кузьмича Чмихова (67 років) і, на сам кінець, відставного підпрапорного Якова Івановича Медкова (90 років!) [26, арк. 27 зв., 40; 27, арк. 54 зв., 80 зв.].

Подібно до “Іменних списків”, “Відомості про старшин та їхніх дітей” вміщують украй важливу *інформацію стосовно соціального походження представників старшинського середовища та окремі дані про етнічне походження.*

Тож, до “найпрестижніших” (за Першою “формою”) переліків було вписано нащадків найбільш знаних слобідських старшинських родів. В Ізюмській провінції, окрім згаданих вище Тертичникових, Сошальських, Щербин і Двигубських, такими були Капустянські, Богуславські, Лисаневичі, Пештичі, Любицькі, Молчанові [26, арк. 64–78]; в Острозькій провінції – Куколевські, Сіверські, Данилевські, Чмихови, Головинські [27, арк. 63 зв. –68 зв.]; в Сумській провінції – окрім Кондратьєвих, ще Алферови, Пустовойтови, Красовські, Штепи, Савичі, Подолські, фон Філерси, Романові й Апостоли-Кигичи [там само, арк. 2–14 зв.].

Добре знайомими є й прізвища більшості осіб, записаних до відомостей за Другою “формою”. Серед таких в Ізюмській провінції – останній полковий суддя Ізюмського козацького полку (1755–1765 рр. [25, арк. 33 зв.]) Семен Степанович Любашевський, згаданий сотник Герасим Павлович Тимошенко, сотник Семен Федорович Кишинський і підпрапорний Іван Федорович Норець [26, арк. 80 зв., 81 зв.]; в Острогозькій провінції – підпрапорні Михайло Григорович Жидков та Кирило Романович Подолський [27, арк. 69–зв.70]; в Охтирській провінції – останній полковник Охтирського козацького полку (1759–1765 рр. [25, арк. 60]) Михайло Іванович Боярський, останній молодший полковий осавул цього полку (1762–1765 рр. [там само, арк. 61]) Юхим Іванович Зашаловський, підпрапорні Петро Петрович Якубинський і Марко Миронович Сумець [27, арк. 36 зв.–38 зв.]; у Сумській провінції – відставний полковий суддя Іван Несторович Рубанов, останній старший полковий писар (1757–1765 рр. [25, арк. 18 зв. –19]) Сумського козацького полку Роман Матвійович Косовцов та підпрапорний Данило Олександрович Парафіївський [27, арк. 15–16].

Вихідцями з козацького середовища була більшість осіб, дані яких вміщено у відомостях за наступною – Третьою – “формою”. Такими були, приміром, представники родини Тимошенкових – останній старший полковий писар Острогозького козацького полку (1759–1765 рр.) [25, арк. 2 зв.] Іван Павлович Тимошенко і його рідний брат молодший полковий писар цього ж полку (1759–1763 рр.) Федір [27, арк. 72]; останній старший полковий осавул цього ж полку (1757–1765 рр. [25, арк. 1 зв.]) Гаврило Федорович Зайцев і сотник Гаврило Антонович Венецький [27, арк. 71 зв., 73]. Попри це, батько підпрапорного Антона Васильовича Антонова походив із духівництва, а відставного підпрапорного Івана Яковича П’ятниченка – із селян (“был в подданстве в селе Михайловка за бунчуковым товарищем Андреем Полуботком”), батько ж Михайла Мартиновича Шеремета служив канцеляристом, а відставного сотника Григорія Васильовича Крамарева “до 733 году был в малороссийском Лубенском полку значковым товарищем” (у Сумській провінції) [там само, арк. 21, 22 зв., 24 зв.–25 зв.]. З духівництва походив відставний сотник Василь Іванович Андріївський і полковий хорунжий Павло Іванович Новосельський (у Охтирській провінції) [там само, арк. 49, 50 зв.]. Численні представники родини Лофицьких – підпрапорні Григорій Іванович, Дмитро Гаврилович, Олексій Семенович, сотник Іван Федорович – також були вихідцями з середовища духівництва [там само, арк. 27–27 зв., 73 зв.–74 зв., 76 зв., 77 зв.]. Із селян (“из подданных малоросиян” [там само, арк. 75 зв.]) висулювався сотник Семен Олексійович Арбузовський (в Острогозькій провінції), і знову ж із середовища духівництва – сотник Пантелеймон Максимович Попов та з міщанства – відставний сотник Павло Якович Гуковський (у Харківському комісарстві) [там само, арк. 95, 96 зв.].

Нарешті, дещо урізноманітнює інформацію про соціальне походження старшин відомість за Четвертою “формою”. Так, в Острогозького полку підпрапорницьким званням з купців був нагороджений Петро Антонович Мединцов та з селян – Олексій Прокопович Сурмін, а сотничим – Петро Синельников, який довгий час служив міським отаманом [там само, арк. 80 зв.–81].

Що стосується *інформації про етнічне походження старшин*, то знову ж, зважаючи на відносність таких даних і необхідність перевірки їх за іншими джерелами, продемонструємо цю інформативну можливість джерела. Тож, у відомостях зауважено, що підпрапорний Петро Пужковський був греком (“из греческой природы”), так само, як і сотник Юрій Дмитрович Башнаков [там само, арк. 103 зв.]; сином вихреста був відставний підпрапорний Михайло Костянтинівич Білопольський (його батько “по восприятии из еврейской породы Греческого исповедания

находився во услужении в белополского сотника Федора Куколя-Яснополского” [там само, арк. 25]). З’ясовуємо й деякі генеалогічні дані про підпрапорного Харківського полку росіянина Миколу Федоровича Авдєєва [там само, арк. 109]. Маємо констатувати, що інформація відомостей про греків підтверджується іншими джерелами. Так, у відомостях Харківського комісарства вміщено дані кількох відомих діячів грецької громади Харкова другої половини XVIII ст. [14] (їхнє етнічне походження в аналізованому джерелі зазначено як “греческой нации” [27, арк. 102]): відставного сотника (а впродовж 1749–1758 рр. – харківського городничого) Івана Анастасійовича Анастасьєва, його брата відставного підпрапорного (протягом 1750–1752 рр. – харківського городского отамана; пізніше – в 1769–1775 рр. – харківського міського голови) Федора [там само], відставного сотника (представника харківського міщанства в Комісії для складання Нового Уложення 1767 р.) Іллі Івановича Черкеса [там само].

Окремої уваги заслуговують “екскурси в минуле” – спогади старшин про їхніх предків. Такі фрагменти дозволяють придивитися, в якій формі через більше ніж століття поставали для нащадків спогади про прихід предків на Слобожанщину. Тож, для них Правобережна Україна була вже “Полшею” (“по выходе ис Полши”) [там само, арк. 63 зв.], а Лівобережна – “Малоросією” [там само, арк. 103 зв.]. Цікаво це прослідковується в статті щодо відставного підпрапорного Петра Яковича Краснокутського, дід якого Ярема 1707 р. “с Полши вишел в Малоросію шляхтичем, а отец ево Яков был значковым товарищем” [там само, арк. 92]. Не менш показовою є замітка щодо полкового осавула Харківського полку Максима Трофимовича Горленського, предки якого “вишли с Полской области из Минского повету - дед Самойло служил в Малороссии в Черниговском полку значковым товарищем, а отец – в Полтавском полку сотником” [там само, арк. 88]. Нарешті, “вышел ис Полши из города Лвова в 722-м году”, а в 1737 р. почав служити “волунтером” у Харківському, а потім в Острогозькому полках відставний полковий писар Олексій Савицький [там само, арк. 94].

***

Таким чином, наприкінці 1766 – в першій проловині 1767 рр. у Слобідсько-Українській губернії було підготовлено ще один – після “Відомостей про старшинських дітей” – комплекс обліково-статистичних документів стосовно місцевого старшинського прошарку. До підготовки переліків були залучені ті самі канцелярські установи: Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Ізюмська, Острогозька, Охтирська і Сумська провінційні канцелярії та комісарські правління. Процедура підготовки документів також повторювалася: з губернської та

провінційних канцелярій виходили директиви до підпорядкованих управлінських структур, а в протилежному напрямку надсилали укладені переліки. В той же час, підготовка “Відомостей про старшин та їхніх дітей” мала дві важливі відмінні риси: по-перше, надіслані до губернської канцелярії комплекти не було зведено в загальний перелік по губернії; по-друге, тексти документів в цій канцелярській установі не переробили. Як наслідок, аналіз інформативних можливостей всього комплексу варто проводити як на прикладі комплектів відомостей з окремих провінцій чи комісарств, так і всіх комплектів разом. Інформація “Відомостей про старшин та їхніх дітей” частково перегукується з уміщеною у “Відомостях про старшинських дітей”. У обох випадках дані джерел стосуються персонального складу старшинського прошарку Слобожанщини, родинних зв'язків та вікових характеристик його представників. Водночас, інформативні можливості “Відомостей про старшин та їхніх дітей” значно ширші для проведення генеалогічних і просопографічних досліджень. Важливою перевагою цього різновиду обліково-статистичних документів є вміщені “службові біографії” не лише служилих у першій половині 1760-х рр. старшин, а й відставних, також дані стосовно служби представників старшинського корпусу скасованих слобідських козацьких полків у новосформованих військових одиницях та управлінських структурах Слобідської України. Нарешті, заслуговує уваги інформація щодо етнічного походження старшин. У цілому, завдяки “Відомостям про старшин та їхніх дітей” старшинське середовище Слобожанщини стає ще більш упізнаваним – у перехідну для краю та його мешканців добу.

-
1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968. – 210 с.
  2. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетиях. – Харьков, 1890. – Т. 2. – 438 с.
  3. Багале́й Д. И. Очерки истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 591 с.
  4. Багале́й Д. И. Предисловие // Его же. Материалы для истории колонизации... – Харьков, 1890. – Т. 2. – С. I–XV.
  5. Головинский П. А. Слободские казачьи полки. – СПб, 1864 – 247 с.
  6. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. / Упорядн. Потапенко С. – Х., 2008. – 496 с.
  7. Иваницкая И. Палеография архивных документов местных

административних учреждений Слободской Украины в XVIII в. // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція – К., 1965. – С. 231–238.

8. Іваницька І. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. – К., 1968. – С.181–186.

9. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. 9. – 203 арк.

10. Комаров В. В. Кондратьевы. Род воинов и благотворителей. – Сумы, 2005. – 47 с.

11. Левитский И. Исторические проблемы г. Сум Харьковской губернии // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославле. – М., 1908. – С. 79–114.

12. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – 252 с.

13. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: “родинний клан” та досягнення соціального статусу // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 76–103.

14. Маслійчук В. Л. Сумський полковник Герасим Кондратьев // Його ж. Провінція на перехресті культур... – С. 158–173.

15. Маслійчук В. Л. Цікава звістка про греків у Харкові 60-х рр. XVIII ст. // Його ж. Провінція на перехресті культур... – С. 42–49.

16. Маслійчук В. Л. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. // Його ж. Провінція на перехресті культур... – С. 141–155.

17. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – 120 с.

18. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб, 1830. – Т. IX. – С. 78.

19. ПСЗ. – Т. XVI. – С. 1003–1007.

20. ПСЗ. – Т. XVII. – С. 74–75, 77, 133–136, 181–189, 194–195.

21. Твердохлебов А. Наследное полконичество // Киевская старина. – К., 1887. – Т. 17. – С. 152–170.

22. Фаизова В. И. “Манифест о вольности” и служба дворянства в XVIII столетии. – М., 1999. – 172 с.

23. Филарет (Гумилевский). Отделение III: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский // Его же. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – 606 с.

24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві

(далі – ЦДІАК). – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 17. – 89 арк.

25. ЦДІАК. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 62. – 71 арк.

26. ЦДІАК. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – 108 арк.

27. ЦДІАК. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 116. – 112 арк.

28. ЦДІАК. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 3. – 64 арк.

29. ЦДІАК. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – 185 арк.

30. ЦДІАК. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 83. – 79 арк.

31. Шепелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Ленинград, 1991. – 224 с.

32. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднання Слобожанщини в часи Богдана Хмельницького. – К., 1932. – 188 с.

Микола Михайліченко

Абеткові списки дворянських родів Чугуївського повіту Харківського намісництва, як джерело з історії провінційного дворянства.

В даній статті ми, на основі аналізу абеткових списків дворян Чугуївського повіту [3, арк. 138-177], спробуємо визначити закономірності формування і інформативний потенціал такого джерела з історії провінційного дворянства як абеткові списки дворянських родів.

Виникнення такого джерела, як абеткові списки безпосередньо пов'язане зі складанням родовідних книг, передбаченим Жалуваною грамотою дворянству 1785 року.

Відповідно до 72-ї статті Жалуваної грамоти дворянству перед складанням губернської родовідної книги повітові предводителі дворянства мали скласти і надіслати губернському предводителю «список по алфавиту всем Дворянским родам в том уезде именем недвижимым владеющим». Ці абеткові списки дворян повіту мали стати основою майбутньої родовідної книги дворян тієї чи іншої губернії [2, с. 352].

В Жалуваній грамоті подавалась спеціальна форма абеткового списку в який яка складалась з семи граф. В першу вписувалось прізвище, ім'я та по-батькові дворянина, його вік. В другу графу записувались відомості про шлюб (одружений, неодружений або вдовий, ім'я і вік дружини, її походження). В третю графу записувались відомості про дітей дворянина (імена, вік, місце служби і чин, якщо діти перебували на службі). В четверту, найбільшу графу записувалась населені пункти в яких дворяни мали кріпаків, вказувалась їх кількість за останньою ревізією (в абеткових списках дворян Чугуївського повіту також можна знайти інформацію про нерухоме майно дворянина, землі, угіддя тощо). В п'яту графу записувалось місце проживання дворянина, в шосту – чин, в сьому – місце служби і посада [2, с. 352].

Аналіз документів які збереглися у фондах Чугуївської дворянської опіки і Харківського намісницького правління дають нам можливість відслідкувати хід і механізм створення абеткових списків, визначити основні джерела надходження відомостей про місцеве дворянство.

Як відомо, Жалувана грамота дворянству була видана 21 квітня 1785 року, однак, лише 11 грудня 1786 року харківський губернський предводитель Григорій Шидловський отримує від генерал-губернатора Харківського і Воронежського намісництв Василя Черткова вказівки про

складання абеткових списків [3, арк. 67]. Така, більш як півторарічна затримка зі складанням абеткових списків стає зрозумілою, якщо ми згадаємо, що саме в грудні 1786 року відбулись чергові вибори до дворянських станових органів [3, арк. 80]. Таким чином, губернський і повітові предводителі позбавлялись зайвої роботи, маючи можливість одночасно зібрати відомості про дворян, які мали прийняти участь у виборах, і скласти абеткові списки.

Про механізм і джерела надходження відомостей які мали бути внесені до абеткових списків можуть свідчити документи які збереглись у фонді Чугуївської дворянської опіки. В цьому сенсі особливу цінність становлять формуляри, надіслані до дворянської опіки місцевими дворянами. Таких списків залишилось досить багато і вони у своїй сукупності майже повністю дублюють абеткові списки дворян Чугуївського повіту [6, арк. 1-152]. Це дає нам можливість робити висновки про те, що саме формуляри одержані від місцевих дворян ставали основою майбутніх абеткових списків.

Практично всі формуляри складені відповідно до вищенаведеної форми абеткового списку, однак деякі містять, крім іншого, інформацію про походження дворянина. Так, Дем'ян Болдін значить себе «из обер-офицерских детей» [6, арк. 50], Антон Барладін – «из иностранных мутянского (тобто молдавського – М. М.) дворянства» [6, арк. 62].

Варто також зауважити, що повітові предводителі вже мали досвід збору відомостей про місцевих дворян. Так, менш ніж за рік до появи Жалуваної Грамоти, в червні 1784 року, повітові дворянські предводителі вже склали списки «господам дворянам с показаним сколько кому отроду лет и сколько за ними душ по последней ревизии» для «сочинения генеральной всего Харьковского наместничества таблицы» [5, арк. 1-1 зв.]. А оскільки остання, ревізія проводилась в 1781-1782 роках, то на 1786 рік інформація про майнове становище дворянина не вважалась застарілою і могла бути використана при складанні абеткових списків.

За своїми ознаками (ординарність походження, однорідність змісту, однотипність форми) абеткові списки можна віднести до масових джерел, що, враховуючи велике інформативне навантаження списків, дозволяє використати їх для узагальненої характеристики становища дворянства того чи іншого повіту.

В цьому сенсі особливо важливими, на нашу думку, є відомості про кількість ревізійних душ, якими володіли місцеві дворяни.

Всього, за даними абеткових списків, чугуївські поміщики мали у своєму володінні 13499 ревізійних душ. З них «подданных черкас», тобто українців, – 9908 (73,39 %), «крестьян», тобто російських селян, – 3564

(25,4%). При цьому більшість «подданных черкас» мешкала в Чугуївському повіті (7301, або 73,68 %), в інших повітах Харківського намісництва мешкало 2312 душ, або 23,33 % (сюди входить 2055 «подданных черкас» які мешкали в Хотмизькому повіті в маєтках генерал-поручика Івана Самійловича Хорвата). Що ж стосується російських селян, то майже половина з них (1719 душ, або 48,23 %) мешкала в Чугуївському повіті, в той час як 51,57 % (1845 душ) – в великоросійських намісництвах [3, арк. 138-177].

Відомості про кількість ревізійних душ не лише свідчать про матеріальне становище дворян повіту, а й дозволяють стратифікувати слобідське дворянство за кількістю кріпаків. Відомо, що до скасування кріпацтва основним показником заможності дворянства були не розміри земельних володінь, а кількість кріпаків. Тому сучасники проводили стратифікацію дворянства не від кількості землі в маєтку, а від кількості ревізійних душ [1, с. 86].

На думку російського дослідника Б. Миронова, дворянство, з урахуванням майнового становища можна поділити на три страти – нижча, середня і вища. Нижча страта, складалась з безпомісних і малопомісних дворян з кількістю кріпаків чоловічої статі менше 20, середня – з середньпомісних, які володіли від 21 до 100 ревізійних душ, вища – з господарів великих маєтків, з кількістю душ більш як 100. При цьому корпоративні права місцевих дворян і ступінь їх участі в управлінні напряму залежали від їх матеріального становища, оскільки право займати будь-яку посаду в дворянському самоуправлінні отримували лише ті з дворян, які мали річний дохід не менше 100 крб. Це значило, що дворянин повинен був мати не менше 20 душ, оскільки в 1780-і роки середній оброк складав 5 крб. сріблом з ревізійної душі [1, с. 86-87]

Така схема стратифікації дворянства за майною ознакою, звичайно, досить умовна, однак вона дозволяє виділити серед слобідського дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну і впливову верхівку (дивись табл. 1).

Таблиця 1

Майнове становище дворян	Всього в %	Всього дворян
не мали кріпаків	30,7	44
менше 20 душ	42,65	61
20-100 душ	11, 18	16
більше 100 душ	8,39	11
більше 500 душ	1,39	2
більше 1000 душ	2,09	3
відомості відсутні	4,19	6
всього	100	143

Це досить високий відсоток, якщо ми врахуємо, що на 1777 доля малопомісних дворян Європейської Росії рік сягала 59 % [1, с. 89]. При цьому великі власники, з кількістю душ більш як 100, мали у своєму володінні 12415 ревізійних душ, що складало 91,96 % від загальної кількості ревізійних душ, якими володіли дворяни повіту [3, арк. 138-177].

Важливу інформацію дають нам абеткові списки і про службову посаду дворянина. Проаналізувавши інформацію про службовий стан чугуївського дворянства, яка міститься в абеткових списках, ми можемо реконструювати склад місцевої бюрократії, особливо, якщо враховувати той факт, що земський ісправник, повітовий маршал дворянства, повітовий суддя і засідателі повітового суду обирались зі складу місцевого дворянства. Отже, за абетковими списками, місцева бюрократія мала наступний персональний склад:

1. Ігнат Ветошников – земський ісправник; [3, арк. 144 зв.-145]
2. Іван Зарудній – повітовий маршал дворянства; [3, арк. 149 зв.-150]
3. Дмиро Квітка – повітовий суддя; [3, арк. 153 зв.-154]
4. Іван Романовський – засідателі повітового суду; [3, арк. 167 зв.-168]
5. Іван Попов – повітовий стряпчий; [3, арк. 161 зв.-162]
6. Михайло Черноглазов – повітовий скарбничий [3, арк. 173 зв.-174]

Важливу інформацію про провінційне дворянство дають нам відомості про сімейний стан дворян.

Таблиця 2.

Службове становище дворянський синів	Становище дворян відповідно до «Табели о рангах»				
	<i>обер-офіцери</i>	<i>штаб-офіцери</i>	<i>чиновники до VIII класу</i>	<i>чиновники VIII класу і вище</i>	<i>Генерали</i>
Діти до 15 років					
унтер-офіцери	7	1			
канцеляристи			1		
обер-офіцери					
Діти старше 15 років					
унтер-офіцери	20		1		
канцеляристи	1				
обер-офіцери		1			
Штаб-офіцери					2
чиновники до VIII класу	1		2		

Так, аналізуючи характер служби дворянських синів (дивись табл. 2) видно, що дворянські сини віддавали перевагу військовій службі, при цьому часто в полк їх записували в досить ранньому віці. Так, за даними абеткових списків, син капітана Дмитра Квітки Петро, в дванадцятирічному віці, служив в Харківському легкокінному полку кадетом [3, арк. 153 зв.-154], а сини прапорщика Василя Попова Іван, семи років, і Григорій п'яти років, служили в Ізюмському легкокінному полку вахмістрами [3, арк. 165 зв.-166].

Оскільки алфавітні списки містять інформацію про соціальне походження дворянських дружин, ми маємо можливість розглянути становий характер шлюбів в дворянських родинх (дивись табл. 2)

Таблиця 2.

* Включає доньок обер – і штаб-офіцерів, чиновників, які мали чини відповідні обер - і штаб-офіцерським чинам, доньки представників козацької старшини і іноземного дворянства.

** виділені в окрему групу, оскільки в абеткових списках вказувалось не соціальне походження, а соціальне становище першого чоловіка.

Походження дворянських жінок	Всього в %	Всього
дворянки *	41,34	43
доньки однодворців	3,84	4
доньки канцеляристів	3,84	4
доньки священників	10,57	11
доньки купців	11,53	12
доньки міщан	7,69	8
доньки козаків	9,61	10
доньки унтер-офіцерів	2,88	3
доньки селян (казенних обивателів)	2,88	3
калмицькі доньки	3,84	4
татарські доньки	0,96	1
вдови **	0,96	1
всього	100	104

Як ми бачимо з таблиці 2, лише 41% дворян Чугуївського повіту укладали шлюб з представницями дворянського стану. Ми можемо говорити про досить низький рівень соціальної замкненості місцевого дворянства навіть порівняно з іншими повітами Харківського намісництва. Так, відсоток шлюбів з представницями дворянського стану серед дворян Богодухівського округу досягав 76% [4, арк. 210-229 зв.], Миропільського – 80% [4, арк. 179-183 зв.], Білопільського 88%

[4, арк. 190-208].

В даній статі ми накреслили лише деякі напрямки наукового використання абеткових списків. Інформативний потенціал абеткових списків надзвичайно високий оскільки дозволяє визначити соціальне, економічне і демографічне становище місцевих дворян як на рівні окремих родин, так і на рівні дворянства окремого краю. Таким чином абеткові списки дворянських родів є важливим джерелом з історії провінційного дворянства.

---

1. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. - СПб., 1999. - Т. 1.

2. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16187.

3. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 911.

4. Там само. – Спр. 912.

5. Там само. – Ф. 1923. – Оп. 1. – Спр. 9.

6. Там само. – Спр. 15.

Станіслав Дуб

Міграційна політика царського уряду щодо “неблагонадійних верств” Правобережної України у XIX столітті

Із входженням впродовж кінця XVIII-XIX ст. до складу Російської імперії більшої частини Польщі, Правобережної України, Фінляндії, Північного Кавказу та Закавказзя постійно посилювалася централізаторська політика уряду. Особливо наполегливо імперська влада діяла в Українському Правобережжі найбільш стратегічно важливій з придбаних територій. Особливість цього регіону полягала в тому, що Росія у XIX ст. “згадала” про те, що селяни Правобережжя – “православні роські”, які перебувають під гнітом католиків-поляків. Чи не вперше, російський уряд почав застосовувати політику класового та національного протиставлення. Утискам піддавалися католицька і греко-католицька церкви, хоча, значною мірою, ці заходи були спробою повернути “авторитет” православ'я на той рівень, яким він був до часу дискримінаційної політики поляків, що проводилася в Українському Правобережжі з другої половини XVII ст. аж до “розподілів Польщі” (сеймові рішення 1667, 1676, 1699, 1712, 1732, 1764, 1768) [12; 13].

Значну увагу Російська імперія вимушена була приділяти тепер також вирішенню національного питання. «Величезна кількість євреїв, на яких завжди з певним острахом дивилося російське самодержавство, поляки в недалекому минулому запеклі вороги, українці з “сепаратистськими” настроями – всі ці проблеми поставши одноразово постійно про себе нагадували протягом всього часу підпорядкування Українського Правобережжя імперії» [3, с.2]. Вочевидь, що найжорсткіше влада ставилася до поляків. Адже лише поляки, пам'ятаючи недавно свою велич спромоглися на повстання проти влади. Євреї виявили політичний і культурний конформізм, українці, сприймалися владою як гілка “єдиного русского народа”, а перетворившись в умовах політики Речі Посполитої та, згодом, і Російської імперії в суцільно селянський стан – за дискримінаційної політики не спромоглися впродовж XIX ст. до національного самовияву.

Даніель Бовуа вважає, що мрія про витіснення з Правобережжя поляків і полонізованих українців виникла відразу після анексії Правобережної України в часи Катерини II [1, с.22]. Вже тоді масово позбавлялися титулів поляки і у них відбиралися маєтки, котрі роздавалися Канкрінім, Лопухінім, Енгельгардтам [1, с.22], а місцеві

губернатори підштовхували уряд до прийняття більш рішучих заходів, спрямованих на дискримінацію польського населення. Так, наприклад, віленський генерал-губернатор Муравйов вислав царю Олександрю II пропозиції щодо виселення із західних земель усіх поляків [1, с.25].

Тим не менш, репресивність російської політики щодо Польщі в першій половині та середині XIX ст. не варто перебільшувати. Олександр II, якого неросійські народи запам'ятали “тираном”, пішов на цілу низку поступок у польському питанні. За словами А. Каппелера, ці поступки були досить істотними: «амністовано учасників Листопадового повстання, скасовано військовий стан, дозволено одну польську вищу школу (Медичну академію у Варшаві)» [10, с. 196]. До 1863 року царський уряд не проводив націоналістичної політики, спираючись на старі принципи станової лояльності неросійських еліт. Навіть селянське питання, наболіле для Російської імперії, уряд намагався вирішити в процесі “консультацій” з місцевим дворянством, в тому числі, з польською шляхтою. Тривалий час уряд визнавав (звісно, неформально) культурне домінування поляків на Правобережній Україні, сподіваючись у відповідь на лояльність шляхти. Однак, Російська імперія не встигала за стрімкими, революційними змінами у свідомості неросійських еліт. Ці зміни мали модернізаційний та націотворчий характер. Починалася ера націоналізму, яка зрештою змела з політичної карти Європи станові монархії.

Поразка польського повстання 1863 року надала можливість російській владі проводити експропріації “цілком легітимно” і значно погіршила становище правобережних поляків. «У наступні десятиліття, – пише А. Каппелер, – російська політика щодо Польщі ставила за мету вирішити польське питання раз і назавжди репресіями та примусовою інтеграцією. Як це вже було після 1830 року, більшість російської громадськості, охоплена новою хвилею ворожості до Польщі, підтримувала цю політику» [10, с. 197]. Польща перетворилася на “Привіслинський край”, почалася справжня жорстка русифікація, витіснення “польськості” не лише з “исконно русских земель”, а й із самої Польщі.

Треба сказати, що асиміляційно-репресивна політика Російської імперії щодо поляків та українського руху, всупереч поширеним стереотипам, не була породжена нібито одвічною “іманентною імперськістю” Росії. Це була політична реакція на “бунт”, ускладнена появою націоналістичних настроїв серед російської громадськості. Можна висловитися ще конкретніше: це була по суті політика, орієнтована на тогочасну модель політичних кроків європейських держав (Англії, Франції, Німеччини), які використовували адміністративно-

репресивний апарат задля створення національно гомогенних держав. Це була політика націоналістична, а не імперська, оскільки вона руйнувала власне імперську традицію партнерства з регіональними неросійськими елітами. Російська імперія “вирішила” стати Великоросією, не змінюючи при цьому своїх політичних кордонів, чим викликала спротив народів, які не бажали ставати “росіянами”. “Націоналізація” російського суспільства дозволила урядові побачити загрозу не лише в поляках, а й у політично “невинних” українцях, запевнення яких у власній аполітичності влада перестала сприймати всерйоз. «Польская и малороссийская партии, – писав київський генерал-губернатор Анненков, – расходящиеся в окончательных целях, сходятся в средствах, ибо и поляки стали в воззваниях своих к простому народу тоже напоминать им о прежней независимости Украины, о казачестве...» [11, с. 90]. Звідси, як відомо, випливала політика “заборон українства” другої половини XIX – початку XX ст.

Однак, у середині XIX ст. ця репресивна політика зовсім не зачепила інші регіональні еліти імперії, які лишилися лояльними щодо царя, з якими тривала співпраця. Йдеться передусім про німецькомовні балтійські еліти та Фінляндію. Більше того, уряду доводилося навіть жорсткими заходами стримувати російську націоналістичну публіцистику, яка розпочала у пресі кампанію за скасування привілеїв неросійських земель імперії. Відома відповідь Олександра II на прохання представників німецької еліти захистити їх від дошкульних атак російських журналістів: «мені наплювати на цю пресу, яка намагається поставити вас на один рівень із поляками» [10, с. 200]. Як свідчать дослідники, «уряд толерантно сприйняв навіть повернення тисяч навернених у православ'я естонців і латишів до протестантизму» [10, с. 200]. Як це не дивно для дослідників, які вважають репресивність, уніфікацію, централізацію та асиміляцію “субстанціальними” рисами Росії як держави, деякі регіони в пік політики покарання Польщі навіть розширили свої права. Так, «у 1865 році Фінляндія вперше отримала власну грошову одиницю., в 1878 році – цілком самостійну армію» [10, с. 202]. Очевидно, “демонізація” Росії – не найпродуктивніша модель для аналізу національної політики імперії в XIX ст.

Однак, повернемося до Польщі, якій пощастило значно менше за фінів та прибалтійських німців. У січні 1864 року для польського населення був запроваджений спеціальний податок – 10% від розміру річного прибутку землеволодіння. Згодом, під контролем царя було створено спеціальний каральний орган – Комісію по виявленню засобів впровадження російського елемента в західних губерніях, що планувала виселити із Правобережжя близько 10 тис. поляків [1, с. 31]. Остаточо

знищити польське землеволодіння мав опублікований 10 грудня 1865 року указ “Про заборону купувати нові землі особам польської національності” [8] (це при тому, що вже на середину XIX ст. 9/10 усіх шляхтичів не мали кріпаків і були майже безземельними). Після прийняття цього закону масові конфіскації, примусове викуплення за символічну плату земель у поляків (переважно чиновниками) стали звичним явищем, а внаслідок цього скорочення польського економічного і ідеологічного впливу набуло незворотнього характеру, влада продовжувала тиск на правобережну шляхту. І хоча інтенсивність цього тиску накінець 60-х років дещо зменшується, але Петербург продовжували підштовхувати місцеві губернатори зацікавлені в закінченні перерозподілу земельних ресурсів і переробних підприємств. Так, значна частина звітів подільських губернаторів кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. присвячувалась польському питанню. У звіті за 1867 рік подільський губернатор О. Д. Горемикін аргументував свою позицію тим, що польське повстання 1863 року зазнало поразки не завдяки урядовим зусиллям, а тому що не було підтримане місцевим українським селянством. «... підтримка, яку виявив народ уряду, мала своїм джерелом більш матеріальну користь і становий атнагонізм ніж усвідомлення своєї кровної спорідненості з рештою російського народу» [2, с. 22]. Але утвердження російськості, до цього зводилися усі наступні тези у даному звіті, повинно мати не спорадичний, а системний характер. Губернатор першим кроком і головною запорукою в заведенні російських порядків на Поділлі вбачав імперську пропаганду через засоби освіти. Окрім цього, на думку губернатора, ситуація потребувала кращої організації конфіскацій польських земель.

По-перше, вважав губернатор, ці заходи не були вповні достатніми кількісно, а по-друге, в зв'язку з плінністю чиновників не були достатньо наполегливими [2, с. 23]. У своїх звітах, налаштовуючи уряд проти польської громади Поділля, коли не знаходили вагомих доказів нелояльності, для аргументації використовували будь-які надумані зачіпки. Поляки звинувачувалися у тому, що між собою не говорять російською, хоча вони нею добре володіють, уникають зближення з росіянами сусідами, поводяться позірно відокремлено. «Справжні ж причини цього відчуження полягають у розвитку поглядів і устремлінь, і в неспівчутті до системи уряду про установаження тут російського землеволодіння» – писав І. В. Мещерський [2, с. 32].

Звітуючи про політичну поведінку польської громади губернатор бідкався, що вона нічим не виявляла свого сепаратизму. Що й викликало підозру. «Але з іншого боку не виявлялось і доказів на користь полишення місцевими поляками своїх національних зазіхань» [2, с. 33].

Навіть у підприємницькій і господарській діяльності поляків вбачалися негативні для держави перспективи. В звіті за 1869 рік говорилося, що цукрова справа в Подільській губернії розрахована на короткотермінове існування, до повного винищення лісів, і в цьому не можна не запідозрити певної мети з боку місцевих польськочатолицьких поміщиків. «Мета ця, очевидно, полягає в тому аби не сподіваючись, на урядові заходи по встановленню тут російського землеволодіння, утримати за собою надовго свої маєтки, польські поміщики прагнуть здобути з них усі можливі вигоди тепер, але закладають збитки на майбутнє» [2, с. 38]. Губернатор переконував імператора, що поляки прагнуть швидко використати усі ресурси цукрової промисловості, а після її занепаду залишиться пустеля [2, с. 38]. Згодом, у 1872 році позиція І. В. Мещерського в цьому питанні стала ще більш жорсткою. Губернатор змальовуючи “жахливу” картину польського “економічного паразитизму” писав: «Втім, землевласники-католики, з прихованою недобррозичливістю до всього російського не можуть і стосовно ведення господарства, слугувати прикладом для селян. Усі їхні маєтки, з усіма приналежностями: заводами, млинами, корчмами і лісами за невеликим винятком знаходяться в оренді у євреїв або таких самих дворян-католиків, котрі природньо турбуються про збереження своїх інтересів і видобуваючи із землі усе, що вона їм може дати, не витрачаючи нічого на підтримку її сили і продуктивності. Доля таких маєтків відома: повне розорення господарських споруд, виснаження ґрунту та знищення лісів” [2, с. 56].

Також, звіти формували думку про те що черезполосиця селянських та поміщицьких господарств навмисне створена польськими землевласниками [2, с. 43], а без усунення черезполосиці покращення господарства і побуту селян неможливе. Губернатор пропонував примусити місцевих польських поміщиків викупити сервітутні права у селян, задля того аби потім росіяни змогли викупляти у польських поміщиків безпроблемні землі [2, с. 44]. Аналізував Мещерський І. В. і перспективу утворення поземельного банку для нових поселенців росіян і місцевого непольського населення.

Проте, і ліквідація черезполосиці, і фінансова підтримка росіян через земельний банк, і освіта місцевого селянства, все це розглядалося губернаторами лише як важливі, але побіжні заходи для витіснення поляків з Правобережжя, головний же акцент робився на примусових реквізиціях та переселеннях [2, с. 57]

Паралельно з наступом на поляків-землевласників влада розпочала усіляко тиснути на чиншевиків. Наступ на чиншевиків мав подвійну мотивацію: по-перше наявність чиншевиків як і інших

незвичних для російського самодержавства категорій селян створювало труднощі в імперському управлінні економікою, по-друге, чиншевики, завдяки тому, що називалися місцевими селянами – “шляхтою” сприймалися російською владою як нащадки збіднілої польської шляхти. Власне, чиншеве право було встановлене в Правобережжі за часів Речі Посполитої і зазнало значного впливу магдебурзького права. Чиншеві угоди уклалися між польськими магнатами і/або збіднілою польською шляхтою, або українськими селянами. Угода передбачала вічно спадкову оренду. Обов’язки орендарів полягали у грошовій сплаті або виконанні повинностей, інколи встановлювався раз і назавжди визначений розмір “чинша”. Власник не мав права виселити чиншевика без погодження сторін, навіть за несплату чинша, проте міг застосовувати примусові заходи. Чиншивик згідно чиншевого права зі згоди власника міг передавати землю третій особі. Чиншивик мав право володіння не лише землею але й її надрами [4, с. 255].

Після приєднання частини земель Речі Посполитої до Росії було видано кілька законів, що регулювали господарсько-економічне та правове становище чиншевиків. На землях колишнього литовського князівства маніфест 30 жовтня 1794 року проголошував збереження давніх прав і володіння майном за законами князівства. Указ 25 червня 1840 року хоча і поширював на литовські губернії (включно з Білоруссю) дію імперських законів, проте визнавав законність актів здійснених до 1840 року за старими законами [4, с.255].

Втім, на колишні польські землі подібні переваги не поширювалися. В багатьох випадках поміщики (часто самі етнічні поляки) використовували дискримінаційне законодавство на свою користь. Позаяк угоди між орендарем і орендодавцем у минулому уклалися переважно усно, поміщики примушували чиншевиків укладати нові письмові угоди, підвищуючи з кожним новим контрактом орендну плату. Таким чином, кількість чиншевиків значно скоротилася уже в першій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст., очевидно у зв’язку з польським повстанням 1863 року, репресії посилюються і стосовно чиншевиків. Згідно урядової постанови від 19 лютого 1868 року було наказано однодвірцям приписатися до міських громад або сільських общин, проте і виконання вимог влади не убезпечило однодвірців від подальших репресій. Ті, хто з якихось причин не змогли розчинитися в незвичному середовищі, згодом за урядовим розпорядженням були примусово переселені в Новоросію та Крим.

Подібне ставлення до своїх громадян обурювало громадськість. Прогресивна преса встала на захист чиншевиків і однодвірців

Правобережжя. Найжорсткіше критикували урядову політику українські ліберали. У 1875 році в контрольованій ними газеті “Киевский телеграф” вийшла низка статей, що присвячувалася проблемам однодвірців та чиншевиків (“Об однодворцах юго-западного края” № 144, “О чиншевом праве” № 102, “Чиншевой вопрос” № 82).

У своїх матеріалах автори “Киевского телеграфа” відкрито говорили, що єдиною причиною виселення чиншевиків є те, що місцеве населення називало їх шляхтою. Відмінність однодвірців від інших категорій селянства, насамперед, державних і приватних селян полягала в тому, що вони не знаходилися в кріпосній залежності, не відбували повинностей, а сплачували встановлений оброк – чинш. До реформи поміщики, згідно традиції, їх не притісняли. Після польського повстання 1863 року, можливо тому, що поширеною серед українського населення назвою однодвірців була – “шляхта”, дана категорія населення зазнала урядових репресій.

“Киевский телеграф” опублікував низку статей, в яких вказувалося на правові та історичні особливості, джерела та історію формування станів однодвірців та чиншевиків. Досліджувалися можливі соціальні наслідки переселення. Говорилося про те, що окрім особистої трагедії для кожного переселенця, урядові дії загострять міжстанові стосунки і погіршать матеріальне становище решти правобережних селян. Землі звільнені від однодвірців закупають крупні і середні капіталісти, в той час як українські селяни позбавлені можливості купити собі додатковий наділ, бо землі продаються великими кушами, і до того ж російські капіталісти мають при покупці пільги і їм сприяє банк “Общество взаимного поземельного кредита”. На думку українських лібералів, однодвірці є важливою цінною ланкою для розвитку культури села. Говорилося, що край втрачає «один із найпрогресивніших елементів свого населення» – однодвірці, на відміну від решти селянства, мали традиції вільного господарювання і їхній спосіб життя вирізнявся більшою свободою, а світогляд був менш заскорузлим і забобонним. «...У них сильніше було розвинено усвідомлення особистої гідності і вдача їхня була незлобливою; у них більше й прагнення до освіти й підприємництва загалом і бажання покращити свій побут, менше запліснявілої рутини і непорушності в побуті, словом, вони є в багатьох аспектах передовим прошарком сільської трудової маси – відіграють важливе значення для розвитку культури села» [6, с.1].

Автори “Киевского телеграфа” виявили механізм витіснення однодвірців і чиншевиків з Правобережжя: ще до примусового виселення, росіянам, котрі купували польські маєтки, давали різноманітні пільги, насамперед – звільнення від сплати кріпосного мита. По-друге, було

створено банк “Общество взаимного поземельного кредита”, котрий сприяв накопиченню земель лише росіянам. І по-третє, – деякі помістя передавалися “за заслуги”, тобто, без грошової компенсації попередньому власникові.

Українські ліберали, автори “Киевского телеграфа”, переконували читачів, що практикована урядом система колонізації південно-західного краю не могла привести, всупереч сподіванням ініціаторів, до утвердження російського землеволодіння у Правобережжі. Головна помилка колонізації полягала у тому, що маєтки продавалися великими “кушами”, а тому у купівлі могли брати участь тільки крупні і середні капіталісти. А організація товариства поземельного кредиту не видавала позичок під заставу дрібних маєтків. Таким чином, безпосередньо причетна до землеробства маса народу – російські селяни як і українські, залишились цілком ізольованими і не могли взяти ніякої участі у російській колонізації краю.

Усвідомлюючи, що не можуть припинити урядове свавілля, українські ліберали закликали царських очільників, відповідальних за ситуацію на Правобережжі, мінімізувати негативні наслідки антипольських репресій. Пропонувалося припинити насильницьке виселення однодвірців і чиншевиків; розширювати землеволодіння не російських капіталістів, а «місцевого російського» населення. Задля цього пропонувалося заснування народних банків і підтримка селянства при переході великих маєтків до їхніх рук [5, с.1]. Однодвірцям пропонувалося надати право викупу землі з наданням права вільно розпоряджатися нерухомістю [1, с.6].

Проте, незважаючи на усі зусилля українських лібералів, їхні потуги залишились марними. Після оприлюднення у 1876 році Емського указу громадівці втратили контроль над єдиним інформаційним каналом – часописом “Киевский телеграф”. Чиншевики та однодвірці, таким чином, залишилися без підтримки громадськості. Вже через кілька років джерела не згадують цю категорію населення. У 90-х зникають чиншевики і на території Білорусі.

---

1. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.:Основи, 1998. – 396 с.

2. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.

3. Земський Ю. С. Старовіри в політиці Російської імперії в Правобережній Україні (середина XIX ст.) // Доля старообрядства в ХХ

ст. – на початку ХХІ ст.: історія і сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів. – Київ, 2007 – С. 194 - 200.

4. Леонтьев А. А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб.: Издание книжного магазина “Законоведение”, 1909. – 401 с.

5. Колонизация юго-западного края // Киевский телеграф. - 1876. - № 10. – 8 с.

6. Об однодворцах юго-западного края // Киевский телеграф. - 1875. - № 144. – 8 с.

7. О чиншевом праве // Киевский телеграф. - 1875 - № 102. – 8 с.

8. Полное собрание законов (ПСЗ), 2-га серія, т. XL, 2 розділ, № 42759.

9. Чиншевой вопрос // Киевский телеграф. - 1875. - № 82. – 8 с.

10. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. - Львів, 2005. - 358с.

11. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна. - Львів, 1999.- Ч. 2-3 - С. 76-102.

12. Архив Юго-Западной России. Ч. 1., - Т. 4. - Акты об уни и состоянии Православной Церкви с половины XVII в. - К., 1871. - 746 с.

13. Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII в. // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С. 470-552

Юрій Земський

Лібералізм в Російській імперії середини XIX ст.: фактори обумовлення та специфіка утвердження

*Лібералізм – так в політиці, називається
напрямок протилежний консерватизму.*

*Це слово походить від латинського liber –
вільний. Лібералізм в цілому є прагненням до
суспільних реформ, які мають за мету свободу
особистості та суспільства, а також звільнення
людського духу від обмежень, які накладаються
церквою, традицією і т.п.*

Енциклопедія Брокгауза та Ефрона

“Уже з давніх часів в Європі існує тільки дві дієві сили, дві істинних держави: Революція та Росія... Між тією та іншою не може бути ні договорів, ні угод. Що для однієї життя, те для іншої – смерть” [14, с. 5] – так писав Федір Тютчев влітку 1848 р., тим самим, підкреслюючи величезну прірву, яка лежала між Російською імперією та всім іншим Європейським світом. Витончений майстер ліричної образності надзвичайно емко та точно наголошує на віковичній відмінності російського світу: непорушна “стабільність”, консерватизм традицій, впевненість, що завтрашній день неодмінно буде продовженням сьогоденного і вчорашнього – такими були ідеали життя російського самодержавства і вони, звісно, вочевидь дисгармоніювали із динамікою справжнього життя, коли свобода розвитку спонукає до вічного пошуку оптимального шляху реалізації власних прагнень (кожної особистості, зокрема та суспільств-народів-націй, загалом). Тож узагальнено, цей “світ свободи”, власне, світ західноєвропейської культури, Ф. Тютчев назвав Революцією. Однак, незважаючи на повсякчасне самозадоволення власною “непорушною стабільністю”, час від часу, своєрідні потрясіння-струси імперія Російська також змушена була пережити, аби «підтягнутися», перелаштуватися у відповідності до загальноєвропейських тенденцій розвитку і доволі швидко – за шість років з часу умиротвореного задоволення російською дійсністю, Ф. Тютчев став свідком не менш приголомшливих подій в самій Росії.

З середини 50-х років XIX ст. Росія вступила у нетривалий, надзвичайно неприродний для неї, але вимушений період лібералізму. Епоха, так званих, “великих реформ” засвідчила усвідомлення російським

істеблiшментом необхідності зреагувати на “вимоги часу”, відступивши від “священих” позицій непорушного консерватизму. Хоча, зрештою, поступки виявилися не значними – реформи половинчастими, а лібералізм, швидше вдаваним, аніж справжнім, а отже, з ним швидко та успішно покінчили. Все ж, заслуговують прискіпливішої уваги обставини, які обумовили рішучість Російської імперії до самореформування.

Імперія часів Миколи I перебувала в zenіті самозадоволення та самопохвальства – Росія з найчисельнішою армією, як член “Священного союзу” (разом із Австрією та Прусією з 1815 р.) була дієво найактивнішою державою на європейському континенті, долучаючись тут до всіх політичних подій не лише дипломатичним, але й військовим втручанням. Причому, така зовнішньополітична діяльність в самій Росії вважалася не інакше як благо та жертвність в ім'я спокою та стабільності в Європі. Зокрема, Михайло Погодін, відомий своїми політичними листами середини ХІХ ст., як глашати́й офіційної російської “суспільної думки”, писав: “Сорок років мільон російського війська готовий був летіти всюди – в Італію, на Рейн в Німеччину і на Дунай... А витрачених мільонів російських грошей і порахувати важко. Росія була ангелом-охоронцем...” [8, арк. 3 зв.].

В іншому листі, він же зображував політичну ідеальність, якої вже, здавалося йому, досягнуто було в Російській імперії 30-40-х років: “російський государ тепер без планів, без бажань, без приготувань, без замислів, спокійний в своєму царсько-сільському кабінеті, ближче Карла V і Наполеона до їх мрії про універсальну монархію, мрії, котру вони, на вершині своєї слави отримали після тридцятилітніх трудів, подвигів на успіхів” [2, арк. 13].

Констатація непорушного спокою в імперії, якої досягнуто було завдячуючи особі самодержця-імператора, набуває зовсім іншої характеристики у непублічному погляді із середини витвореної системи. Ось що писала в своєму щоденнику фрейліна Марії Олександрівни (дружини Олександра II) Анна Тютчева (донька згаданого вище Федора Івановича Тютчева) про імператора Миколу I. “Ніколи ця людина не мала й тіні сумніву щодо своєї влади та її законності. Він вірив у неї зі сліпотою фанатика, а ту безумовну пасивну покiрність, якої вимагав від свого народу, він перший сам виявляв щодо ідеалу, який він призваний втілити своєю власною особистістю, ідеал обраного реалізувати божественну владу, носієм якої він вважав себе на землі. Його самодержавство милістю Божою було для нього догматом і предметом поклоніння, і він з глибоким переконанням і вірою поєднував в своїй особі роль кумира та великого жерця цієї релігії... Він не хотів і навіть не

міг припускати нічого, що могло б стояти поза особливої системи понять із яких він вибудував собі культ... Ось чому ця людина могла бути для Росії протягом свого 30-літнього царювання тираном і деспотом, який систематично душив в керованій ним країні усяке виявлення ініціативи та життя. Гніт, який він здійснював не був гнітом сваволі, примхи чи пристрасті, це був найгірший із можливих видів пригнічення – гніт систематичний, обдуманий, такий, що самостверджується та переконує в тому, що він може і має поширюватися не тільки на зовнішні форми управління країною, але і на приватне життя народу, на його мислення, його сумління, і що він має право із великої нації витворити автомат, механізм якого перебував би в руках владики. Звідси походить під завершення його царювання всезагальне оцпеніння умів, глибока деморалізація всіх розрядів чиновництва, безвихідна інертність народу в цілому” [18, с. 46-47].

Вибудувавши у своїй вотчині систему сліпої та безмовної покори, самодержець був переконаний, що саме такий порядок і є єдино законним та правильним, і за такою схемою має будуватися політика у світі – вона має визначатися волею, переконаннями, смаками та симпатіями тих, хто її “помазаний” здійснювати, а отже будь які народні рухи, волевиявлення, а ще страшніше – революції – це все є бунтарства, що заслуговують найжорстокішої та безапеляційної розправи. В цьому сенсі, Микола I абсолютно не розумів і в жодному разі не міг допустити за можливе в Росії тих процесів, що вже на його час відбувалися в Європі.

М. Погодін, після відвідин Західної Європи ще у 1842 р. писав в таємному донесенні міністру народної освіти: “Я думав раніше, що так званий «дух часу» не існує, що це є вираз вигаданий вченими та поетами. Під час останньої своєї подорожі, хоч якою б вона не була короткочасною, я переконався цілком, що дух часу є і що з ним боротися важко. Стільки нових невідомих раніше стосунків з'явилося тепер в Європі, що дипломати і політики скоро мають втрапити в тупик на старих дорогах та на зношених колесах. Легко боротися та вживати заходи проти ворогів явних і знайомих, а нині виходять на світ і не знайомі, і невидимі. Зв'язки релігійні, династичні, зв'язки традицій ослабли... Преса стає все більш брутальною день від дня... навчання в університетах набуло іншого спрямування...” [1, арк. 34 зв.-35]. М. Погодін чітко відчув, що Європа переживала процеси “пробудження” націй. Процеси націотворення все більше зростали, йдучи на зміну династичним зв'язкам, що, в свою чергу, відходили в минуле, як пережиток середньовіччя. Тож, звісно, в цьому загальноєвропейському процесі російська дійсність справляла враження не лише архаїчності, але й ворожості, саме тому російський режим Миколи I було названо “жандармом Європи”. “Газетним їх верещанням

проти Росії немає меж... – констатував М. Погодін – пересуджують про пристрасті до завоювань, про відразу до будь-якої освіти, про безморальність нижчого духовенства, про селянське рабство, про жорстокості до солдат та кріпаків. В Англії я не був особисто, але її ненависть не поступається Австрійській та Пруській... Здавалось би всі шанси об'єднатися з Францією... одна перепона – французький дух, якого не сприймає государ” [1, арк. 35 зв.-35 а].

Отож, уже на початку сорокових років Російська імперія поступово вгрузала у стан політичної ізоляції та загальноєвропейського остракізму, а після подій “Весни народів”, в яких Микола I виступив душителем Угорської революції, Росія остаточно сформувала свій образ азіатського варварства в очах Європи.

Із наближенням до розв'язання, так званої, Східної, або Кримської війни, Російська імперія виявилася в повній самотності. Вже із початком військової кампанії, М. Погодін, з доріканням колишнім союзникам писав: “Ось гіркий плід 50-літньої російської політики зі всіма жертвами, благодіяннями, послугами та люб'язностями в стосунках із Австрією, Прусією та Німеччиною. Ось чим їх государі подякували своєму Батькові та Покровителю при найпершій нагоді, що відкрила їм можливість виявити йому якусь послугу. Інші європейські государі всі оголосили себе також супроти Росії, більше чи менше. Жоден голос не пролунав на її користь... Але не виявилися наслідки політики більш сприятливими також в ставленні народів.

Народи зненавиділи Росію і тепер росіянину майже не можливо подорожувати не зазнаючи самих відчутних образ, які не мають меж. Народи бачать в Росії, в її могутності найголовнішу перепону в їх розвитку і успіхах боротьби проти зневажливих урядів, вони озлоблені через її втручання в їх справи, підкреслюють тільки негативні її сторони... Ось чому зі всіх сторін Європи – із Іспанії, Італії, Англії, Франції, Німеччини, Угорщини збігаються офіцери і солдати – не стільки допомагати Туреччині, скільки шкодити Росії” [1, арк. 55-56].

Голос М. Погодіна, в якому можна ще почути певні нотки стриманості та самокритичності був насправді в числі небагатьох напередодні та в перші місяці війни. Так звана, “громадська думка”, яка, звісно, відображала погляд офіційної політики – тобто настрої самодержця та його міністрів – зайняла ура-патріотичні позиції. Кримська війна, що була, по-суті, спровокована російською дипломатією видавалася чимось настільки жаданим, що повинна була відбутися обов'язково і якнайшвидше, аби довести “гнилому” заходові хто насправді відстоює правду, хто є самим втіленням справедливості і хто має моральне право встановити богоугодний порядок у вгрузлій в

інтригах наскрізьно грішній та вічно невдячній Європі.

Глава російських слов'янофілів Костянтин Аксаков в лютому 1854 року писав: “Жодні грізні приготування ворогів нам не можуть бути страшними для нас може бути страшним лише одне: якщо ми злякаємося, але цього бути не може. Злякатися означає не мати страху Божого, тому що страх Божий позбавляє від усякого іншого страху. На нас збирається вся Європа? І що ж? Тим краще, Росія буде боротися своїми могутніми силами, рідними, єдиноутробними, без примісу іноземних союзників, не дуже вірних. Той не знає Росії, хто має сумнів в можливості такої боротьби. Скільки сил матеріальних і ще більше духовних лежить в Росії, які розверне вона в теперішню хвилину перед віроломною і бездушною Європою? Що може зробити світ народу, який натхненний вірою і готовий постати як одна людина?... Якщо потрібно, вся Росія перетвориться на військовий табір, всі 60 млн. в одне військо, готове полягти до останньої людини, всі від багача до злидня віддадуть все до останньої копійки...” [6, арк. 7 зв.-8].

Не менш патетична самовпевненість звучала в тому ж часі із вуст “офіційного історика” Олександра Попова: “З якою настоженою увагою кожен істинно руський очікував рішучої вістки про війну з турками! Благоговійно перехрестившись кожен читав маніфест 21 Жовтня, усвідомлюючи, що нарешті прийшов роковий час для мусульман, вирішується вікова задача Російської імперії” [9, арк. 2]. І далі – ... “ніхто, навіть із найбільш боязких не сумнівається в перемогах Росії над турками в теперішньому часі... Росія повинна вирішити самостійно це питання; будь-який союз із Заходом для неї буде смертельним. В цій боротьбі не держава ворогує з державою, не народ з народом, але Схід і Захід викликані на останню битву. Православ'я з Латинством і безвір'ям” [9, арк. 13 зв.-14 зв.].

Відомо, що офіційною підставою для розв'язання війни були претензії Росії щодо стану святих місць Єрусалиму, а також умови життя православних, які перебували в кордонах Османської імперії.

Через надзвичайного посла російського імператора в Константинополі, князя Олександра Меншикова, в лютому 1853 р. Микола I витребував відставки турецького міністра зовнішніх зносин, який, на думку імператора, несумлінно діяв в питаннях щодо християнських святих місць. Порта поступилася безапеляційно. Тоді новому турецькому міністру було передано список подальших російський вимог з приписом зберігати їх в таємниці від європейських дипломатів. Російський імператор жадав всю Туреччину поставити під свій протекторат, аби православні піддані султана у випадку зловживань своїх турецьких властей могли апелювати про захист до російського царя і,

відповідно, вся православна церква Туреччини, зі всіма її імунітетами, мала б підпорядковуватися російському опікуванню. Туреччина згодна була переглянути умови дотримання прав та привілеїв православної церкви на своїй території, але погоджуватися на опікування власними підданими ще й з боку Російської імперії було неприйнятним [14, с. 14-20]. Надмірні амбіції Росії на Близькому Сході та на Балканах викликали природне невдоволення на Заході і, таким чином, справа розв'язання війни була вирішена.

Військові дії розпочалися, так званою, Дунайською кампанією, в якій російські війська більше демонстрували свою присутність на турецькій території Балкан, аніж, власне, вели бойові дії, і вже тоді недавня самовпевненість росіян все швидше й більше почала розвіюватися. Фельдмаршал Іван Паскевич, котрий оперував близько 120 тисячами військ, з самого початку Дунайської кампанії вдався до оборонної тактики, а згодом, почав відстоювати думку про необхідність відведення російських військ на власну територію [14, с. 38]. Польове командування об'єктивно оцінювало справжню боєздатну спроможність власної армії. В миколаєвській Росії продовжували панувати переконання часів наполеонівських війн, що головною силою в бою є “штик-молодець”, який значно дієвіший “дурної кулі”. Тож в той час як іноземні армії вже мали нарізні та ударні гвинтівки, російська піхота була озброєна кремнієвими рушницями. Зберігалася і стара тактика ведення бою – зімкнутий стрій був єдиною формою шиккування, що була відомою російським солдатам. Мета такої побудови війська – удар в штики, натомість вогню із рушниць значення практично не надавали жодного. На навчання стрільби асигнувалося 10 патронів на солдата в рік і то лише на папері, а на ділі ж – стволи рушниць навіть не чистилися і зазвичай були заржавілі, оскільки важливим був їх блиск зовні, а також ефектне брязкання, коли полк виконував команду “на караул”, або “на плече” [14, с. 26]. Тобто, для російської армії технічне переозброєння, яке відбувалося в Європі у 30-40-х роках, пройшло повз – писали військові очевидці. Більше того, нова тактика ведення війни, коли армія діяла як маса стрільків у розсипаному строю вимагала аби солдат умів зорієнтуватися на місцевості, знайти собі укриття, правильно вибрати ціль – нічого подібного російський солдат не знав, він як заведена лялька навчений був ходити взад-вперед по плацу за командами офіцера. “Думати” йому було найсуворіше заборонено, тож для того аби ефективно працювала нова зброя потрібно було ще й виховати нового солдата [14, с. 26-27]. Російська армія підготовлена була до проведення парадів, які так полюбляв Микола I, однак ефективно вести сучасний бій армія була не здатна.

Війна дуже швидко та надзвичайно об'єктивно виявила застарілу відсталість не лише російської армії, але й загального рівня життя та моралі в Російській імперії, продемонструвавши цілковиту вдаваність її величі. Вже після завершення безглуздої Дунайської кампанії, з'явилися серйозні побоювання щодо бойової спроможності російської армії і 28 січня 1855 р. Микола I видав Маніфест, в якому повелів розпочати формування всезагального державного ополчення [5, арк. 4]. Кампанія з ополченцями лише очевидніше продемонструвала "приховані" проблеми Російської імперії. Санітарні умови, як і організація харчування, були настільки жакливими, що ополченці вимирали тисячами. За п'ять місяців після призову, не бачачи свого супротивника курське, орловське, калужське, тульське ополчення втратило близько 50% свого складу [14, с. 65]. Стан доріг був таким, що обози рухалися місцями зі швидкістю 4 версти на добу [14, с. 65]. Фінансові витрати за роки війни поставили країну на межу банкрутства. Доходи казни з 1853 по 1855 роки зросли із 227 млн. до 261 млн. руб., а витрати із 336 до 544 млн. руб. Дефіцит бюджету у 1853 р. складав 109 млн., у 1854 р. – 147 млн., а в 1855 р. – 282 млн. [14, с. 66]. Професор Московського університету Тимофій Грановський в листі до Костянтина Кавеліна, який перебував на посаді в штабі військових навчальних закладів писав: "Був свідком виборів в ополчення. Важко собі щось уявити більш гидке та сумне. Я не визнавав великого патріотизму та благородства в російському дворянстві, але те, що я чув у Воронежі далеко перевершило мої уявлення. Багаті чи достатньо спроможні дворяни без закидів сумління відкуплялися від виборів. Кандидати ж на посади начальників дружин, ще до свого обрання, відстоювали необхідність передати начальникам ополчень обмундирування ратників і не приховували своїх сподівань покращити власне благополуччя" [14, с. 65-66].

Такі ж проблеми російської армії та суспільства проявилися у битві за Севастополь. Ця військова база діждалася приходу "союзницьких військ" без підготовлених оборонних укріплень і ті 11 місяців, поки тримався Севастополь, були абсолютно ніким не очікуваними.

Моряки-артилеристи, які виведені були на берег через неспроможність ефективно вести бої парусним флотом проти союзницьких гвинтових кораблів, прислужилися обороні Севастополя тим, що навчені були вести швидкострільний артилерійський вогонь. Точності стрільби, коли кораблі зближувалися в морському бою до 50 сажень не вимагалось, важливо було якнайшвидше зробити якнайбільше пробойн в судні противника. Саме ці навички швидкострільності й руйнували, тривалий час, плани англо-французьких військ при їх підступах до батарей оборонців. Однак, втрати гарнізону севастопольців

зростали катастрофічними темпами і під кінець кампанії досягли 500-700 чоловік в день, а підступ траншей супротивника до передової оборонців складав 110-50 сажень. 30 серпня 1855 р. закривавлені розвалини міста були залишені моряками [14, с. 42-60].

Севастопольська катастрофа разом із трагедією всієї Кримської війни стала справжнім тектонічним зломом в історії Російської імперії.

Вже впродовж 1955 року тональність “громадської думки” різко змінилася. Зокрема, широкого розголосу та популярності набув тоді анонімний публіцистичний твір “Дума руського”, що інтенсивно переписувався та поширювався в рукописах. Сучасна дослідниця Л. Захарова пов'язує авторство “Думи” із іменем Петра Валуєва [11, с. 161], пізніше міністра внутрішніх справ імперії, а на той час – Курляндського губернатора. “Навіщо зав'язали ми справу, не розрахувавши наслідків, або чому не противилися із обережності до таких наслідків? Навіщо зустріли війну без гвинтових кораблів та штуцерів? Навіщо ввели жменю людей у князівства і залишили жменю людей в Криму? Навіщо заняли князівства, щоб їх залишити, перейшли Дунай, щоб із-за нього повернутися, блокували Селістру, щоб зняти облогу...?”

Всюди панує у нас бажання сіяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов... Всюди протиставлення уряду – народу, казенного – приватному, замість визнання їх природних і нерозривних зв'язків. Зверхність ставлення до кожного із нас, зокрема і до людської особистості, загалом утвердилася в законах...

Невже результати нинішньої системи видаються задовільними? Невже пагубний вплив цієї системи досі не доведено ні зовнішніми невдачами, ні внутрішніми недоліками, ні всезагальною недовірою до нашого начальства...? Невже благородство промов не сумісне з благородством справ і російський дворянський стан повинен говорити мовою в якій чуються відголоски золотої орди разом із вігіватістю семінарії...” [10, арк. 4-11].

Подібні емоції раптового прозріння та різко критичний аналіз життя в Російській імперії стають головними темами в публічному обговоренні наслідків Кримської війни. Одним із таких розгорнутих детальних розмірковувань над проблемами російської дійсності став анонімний твір “Думки вслух про тридцятиліття, що минуло”. Автор ретроспективно “переглядаючи” роки царювання Миколи I прагнув звернути увагу читача на реалії життя, які об'єктивно пояснюють зміст відверто очевидних помилок у внутрішній та зовнішній політиці. Він доводив, що головною рисою системи, яка витворена в Росії є цілковите спрямування всієї її політики на захист та збереження самодержавного

устрою, а також тотальна бюрократизація всіх сфер життя. Російська політика занадто сильно та радикально підтримувала устрій поза своїми кордонами, не допускаючи жодного права для вільної дії європейських народів, чим і пояснюється відсутність симпатії як в Європі так і всередині Росії до цієї політики. “В Європі і вдома ми йшли ніби наперекір загальній волі... ми старалися в усьому створити штучну єдність... Ми нетерплячістю своєю, гордістю і впертим консерватизмом всіх підняли проти себе і народи, і уряди, навіть єдиновірні та єдиноплеменні народи, навіть абсолютно монархічні уряди, навіть Австрію, одну із учасниць Священного союзу. У нас тепер немає друзів, немає прямих і природних союзників, ми віддані самі собі, відчужені від усіх і самотні” [3, арк. 4-5 зв.].

Аналізуючи внутрішню політику, автор тонко відзначив особливу роль психологічних рис постаті самодержця Миколи I, його вольовий тип самовпевненості у прийнятті рішень та емоційну упередженість тотальної підозрливості, які, багато в чому, стали визначальними для цілої імперії.

“Революційні потрясіння, які постійно відбувалися в Європі, а також їх відголосок, що мав місце в Росії у 1825 р. поселили в душі імператора не лише сильне роздратування проти будь-якого прояву духу незалежності, але й породили якусь недовіру до власних підданих, особливо до освічених верств суспільства” [3, арк. 5 зв.]. Тож імператор прагнув створити струнку систему управління, всі важелі якої перебували б цілковито у його руках, а відтак все суспільне життя Російської імперії наскрізь просякнуте та всеціло залежить від бюрократів різного рівня. Бюрократи або чиновники та канцеляристи сформували цілу окрему касту, вони “звикли жити за чужий рахунок і дивляться на Росію як на завойовану землю. Бюрократ вважає себе громадянином іншої землі навіть не в державі, а над державою, за людською природою він мало помалу переконується, що не він існує для нації, а нація для нього. Він подібно католицькому попу належить не Росії, а своєму папі – Петербургу, знає не батьківщину, а свого папу – міністра чи губернатора. Такий надмірний розвиток канцеляризму походить від... бажання підкорити все і всіх наглядю та опікуванню, а з цією метою накинути на все ниточки, кінці яких сходилися би в одне місце, в одні руки: де буква, а не дух, там і механізм, де ідеалом є поліцейська держава там потрібна нескінченна кількість віжок в руках одного погонича” [3, арк. 10 зв.-12].

Пагубність тотального бюрократизму в тому, що він своєю сутністю до закостеніння сковує будь-який рух, будь-яку енергію, що не походить по інстанціям із гори, бюрократизм консервує життя вчорашнього, позавчорашнього дня і як на ворога, як на найнебезпечнішого бунтаря дивиться на кожну ініціативу. За такої

системи, ті що перебувають на певних щаблях ієрархічного механізму є єдиними, хто наділений правом почуватися ланкою “живого організму” держави, лише вони здатні віддавати накази, приймати рішення, тлумачити ситуації, звіряючись, в кожному разі, із тим, хто сидить щаблем вище та керуючи як слугами – чиновниками нижчих щаблів. Така система цілковито знищила будь-яку роль закону в державі. Всі питання, а надто суперечливі проблеми, пише анонімний автор, “ми звикли вирішувати вдаючись до темних і негласних шляхів повз шляхи відкриті та законні. Ми збились зі стовбової дороги і заблукали на польових..., нас треба відучити від дверей таємної поліції та губернаторів і вказати на відкриті двері судів... Прислів'я: не бійся суду, а бійся судді – вказує на невисоку думку російського народу щодо нашого правосуддя... Жодні потаємні заходи, якими б суворими вони не були, жоден таємний контроль, ні жандарми, ні доносчики, ні прокурори, ні стряпчі, ні фліг-ад'ютанти і ревізори, ні генерал-губернатори і чиновники з особливих доручень не викоренять зла, яке так глибокого в'їлося всюди у сфері судової влади... Ми випробували всі ліки, крім одного... гласність в судочинстві, судочинство наскільки тільки можна усне при відкритих дверях, а також з правом публічних протестів через газети” [3, арк. 20-20 зв.].

Такою ж нищівною критикою автор аналізує стан справ в сфері військовій, духовній, освітній, в сфері громадської думки, публіцистиці тощо. А своєрідним підсумком-резюме, він заохочує громадськість до широкого публіцистичного обговорення всіх сфер життя Росії. “Критика та полеміка у нас задавлені зовсім, тому що в них легко проявляє себе самостійний і навіть різкий тон, а цього щонайбільше і бояться...

Зі скасуванням цензури уряд зможе дізнатися про себе правду. Навколо цього тепер все мовчить, або все говорить. Уряд знає Росію лише офіційну у якої все затягнуто мундиром. Пора б йому познайомитися із Росією, яка б не лестила, не лукавила, не приховувала б справжні думки під фразерством. Мундирна Росія не скаже правди, вона приховає істину, бо це їй не вигідно” [3, арк. 36 зв.-39].

Слова правди про справжню Росію залунали в тому часі звідусіль. Василь Ключевський свого часу писав: “Севастополь вдарив по розумовій заскорузлості” і після “обмертвілої залякнутості, в яку до того була занурена країна” вільне слово, як вираження внутрішнього розкріпачення перетворилося на суспільну силу, що відтіснила страх. Гласність стала першим проявом відлиги, що наступила скоро після сходження на престол Олександра II [11, с. 179]. Сучасна російська дослідниця Л. Захарова, яка наводить ці слова Василя Осиповича передбачливо зауважує, що терміни “гласність” та “відлига” не

привносяться у середину ХІХ ст. із сучасної політичної лексики, вони насправді були тоді вжитку [11, с. 179].

Отже, Росія опинилася після Кримської війни на рубезі між старою та новою історичною ситуацією. Трагедія Севастополя, здавалося, стала підсумком трагічного завершення миколаївської епохи в Росії. Смерть деспота Миколи І та ганебний програш останньої його справи, створювали враження руйнації всієї його системи – принаймні, всі розуміли, що далі так жити не можна. Тож гласність, явилась ніби сама собою, природно, як крик душі мислячого росіянина, який усвідомлював, що велич Росії, яку витворив Микола І була вдаваною, насправді Росія відстала, архаїчна, із засиллям азійських пережитків, а отже потрібно все змінювати.

За таких умов, цілком логічним є і виступ у загальному багатоголоссі, які вимагали змін та реформ, голосу Костянтина Победоносцева, хоча, знаючи цю особу як запеклого реакціонера-консерватора, що вже у 60-х, а ще більше у 70-х–80-х роках втілював власною персоною саму природу жорстокої машини самодержавства, виглядає просто парадоксальним те, як він у 1859 році надіслав у Лондон А. Герцену свою надзвичайно критичну статтю про міністра юстиції графа В. Паніна. Звісно, що цей факт є яскравим свідченням того емоційного піднесення та чистої романтичної віри, що панувала серед громадськості у можливість справжнього оновлення Росії. К. Победоносцев тоді писав, що покійний імператор прагнув піднести патріотизм як службу уряду і тому він (патріотизм) зовсім зник зі свідомості всіх чиновників від малого до великого, а “служба державна майже повсюдно стала службою особі Начальника, або службою мамоні” [13, с. 29].

Та найбільш критично і викривально щодо того зла, яке причаїлося в усіх закутках Російської дійсності прозвучали слова історика Тимофія Грановського в його публіцистичній праці “Східне питання”. Треба зауважити, що цей твір з’явився в числі найперших – ще у 1855 році, але раніше остаточної катастрофи Севастополя. При цьому, він став і останнім виступом Т. Грановського. 5 жовтня, того ж 1855 року, сорокадворічного історика не стало, а його “Східне питання” залишилося своєрідною сповіддю не лише Тимофія Миколайовича, але й усієї російської інтелігенції. “До 53 року Росія стояла наверху слави і могутності... Глава консервативної системи, вона в Європі вважалася колосом, неперможним, який погрожує підкорити весь роздертий внутрішніми бродіннями Захід. І раптом, за два роки, не маючи істотних поразок, цей колос падає з висоти могутності і являє світу внутрішню свою слабкість... Чудернацьке явище, з якого кожен руський повинен

дати собі звіт!...Але в Росії голос має один уряд, та тупі або найняті патріоти, які говорять йому (уряду) в угоду. Маса щодо останніх подій не мала жодної думки і освіченим людям не дозволено говорити. Але час навести ясність в цій складній справі... По-перше, треба викинути думку, що ця війна священна. Уряд прагнув подати її як захист прав єдиновірців та християнської церкви, але ключі Вселенського храму служили лише підставою... Чи могли ми воювати з Туреччиною як гнобительною народів, коли у нас самих весь суспільний устрій побудований на тій же основі... Ні, в Туреччині ми ніколи не з'являлися лібералами, навпаки ми завжди були проти всіх реформ, які проводили султани останнім часом... Всі наші прагнення в стосунках з Портою обумовлювалися бажанням розширити наші володіння та наші впливи... Ми не лицарі Христові, ми не ревнителі свободи, ми просто хотіли тримати Туреччину в постійній залежності від нас і набути на Сході переважаючої впливовості. Метою війни є виключно політичне розширення російських володінь на Сході...

Не маючи опозиції, уряд легко долає однаків, які подають голос... уряд звик робити що йому заманеться. Усяка примха, що взбреше у височайшу голову стає законом і всі зобов'язані їй вклонитися без розмірковувань. Заперечення вважаються грубощами і до престолу допускаються лише люди безмовні перед Височайшою особою...

Оточені ворогами, на чолі із дурним, самовласним і брутальним урядом, народ занепав, віри і патріотичного ентузіазму в ньому немає. Гірка доля, ми маємо безмовно і покійно йти вперед, несучи ярмо, яке самі на себе наклали. Це покарання за нашу лінь, за нашу байдужість до всіх благородних устремлінь людини, за нашу зневагу думки і свободи...

Тепер прийшов час звернути увагу на самих себе, вийти із оцепеніння, усвідомити всю мерзотність, яка переховується в нас і зрозуміти, що ми маємо діяти самі, не сподіваючись на чужу руку і чужу владу. Ці думки починають поширюватися в суспільстві, гнів стає сильним, найзапопадливіші захисники уряду відмовляються від нього. Загалом, царствування Миколи надзвичайно просунуло громадську думку. 29 літній гніт цілковито вбив колишню любов та довіру народу до свого уряду. Але найбільше цьому посприяла війна. Вона остаточно розірвала союз царя з народом, вона зганьбила це царствування, яке без неї могло б пишатися вдаваними успіхами та вдаваною могутністю” [7, арк. 4 зв.-22 зв.].

Зміна на російському престолі царсвенної особи за таких драматичних обставин сприймалася як знак, а водночас як проведенням уготований шанс, тож поряд із викриваючими критичними осудами дійсності та сповідями з'являлися й заклики та розмірковування яким же має бути майбутнє Росії, якого правління бажують від нового імператора.

Докорінної ламки усталеного устрою вимагав М. Погодін, аби змінити “...всю систему, систему паперового діловодства, систему взаємного обману та загального мовчання, систему пільми, зла і розпусти під личиною підлеглості та законного порядку” [16, с. 419]. Погрозуючи гнівом народної революції він звертався до новообраного царя: “Розсій променями милости та благности цю непроникну атмосферу страху, що накопичився впродовж стількох років. Ввійди в єднання з народом. Поклич до праці всі таланти – чи мало їх на святій Русі?... Звільни від надмірних утисків друк... Не книги небезпечні, а події” [16, с. 419].

Російська громадскість публічно переосмислювала власне життя та історію Росії. “Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям” – писав Юрій Самарін [16, с. 420]. “Севастополь повинен був впасти, щоб в ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення” – писав Іван Аксаков [16, с. 420]. А далі, в пориві боротьби за правду, за очищення, проти тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література.

Як зазначав літературний критик початку ХХ ст. Павло Сакулін, в справі викриття брехні у різних сферах суспільного життя, на середину ХІХ ст., з’явилась навіть певна спеціалізація. Олександр Кошелев викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков брехню церковну, Юрій Самарін брехню урядову, Іван Кірієвський брехню суспільну та індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварська [16, с. 421].

В такому стані 18 лютого 1855 р. успадкував Росію Олександр ІІ, коли сама атмосфера російської дійсності вимагала лібералізму в політиці та реформування в усіх сферах життя. Власне, система тотального гніту, вся чіткість механізму бюрократизованої державної машини, яку так старанно формував Микола І в умовах, що склалися в суспільстві за результатами війни, перестала діяти сама по собі.

Паризький мир, підписаний 18(30) березня 1856 р. був ганебним для тієї «величі» Росія, якою вона хизувалася до Кримської війни. Тепер Чорне море було визнане нейтральним, а протоки закриті для військових суден, а отже, формально, тримати військовий флот в південних морях для Росії стало поза законом. Аби хоча б частково завуалювати зміст власної капітуляції в Парижі, російська влада як для власних підданих, так і для всього світу оголосила, що в попередні роки Росія занадто багато уваги приділяла справам зовнішньополітичним, але тепер вся увага буде спрямовуватися на політику внутрішню.

Те затишшя, що встановилося з боку Росії у зовнішніх стосунках,

в найближчому часі після Паризького конгресу, було настільки незвичайним та затяжним, що на реакцію іноземних послів, Росія змушена була відповідати офіційно спеціальною циркулярною депешою 21 серпня 1856 р.: “До Росії звертаються із закидами, що вона самоізолюється і зберігає мовчанку. Говорять “Росія дується”. Росія не дується, Росія самозосереджується” [15, с. 168-169].

Публіцист та історик Сергій Татішев, який одним із перших вдався до створення життєпису Олександра II, переповідаючи події призвичаєння до Паризького миру, писав, що новопризначений тоді російський канцлер князь А. Горчаков через дипломатичні представництва прагнув просунути ідею, що “мир, підписаний в Парижі є початком нової політичної ери. Хвилювання запеклої боротьби тепер змінюються стосунками наповненими взаємною доброзичливістю... Государ імператор сподівається, що почуття, які наповнюють його в цьому сенсі будуть розділені всіма урядами, котрі із завершенням війни знову вступають у вільне розпорядження своїми інтересами. Імператор бажає жити в добрій згоді зі всіма урядами” [17, с. 252-253].

Для “внутрішнього вжитку” в імперії, міністром внутрішніх справ С. Ланським протягом місяця після маніфесту-прийняття Паризького миру – 20 квітня циркулярно всім губернаторам та предводителям дворянства було надіслано, як говориться в документі “запрошення до одностайного сприяння у виконанні священного обов'язку, вказаного у Височайшому маніфесті 19 березня”. Надзвичайно обережними, толерантними словами цей документ “запрошував” до співпраці у здійсненні нової політики в імперії: “Оголосивши Росії про припинення війни Государ імператор в Маніфесті 19 березня милостиво вказав на непорушне усердя і доблесні заслуги, виявлені в цей важкий час всіма верствами народу російського... Государ вилив (в докум.: излил) свої сердечні надії та бажання аби Богом ввірена йому Росія стверджувалася у внутрішньому її устрої... Росія вірна вірі і престолу стояла і стоїть твердою і нероз'єднаною, покійна в борні і в мирі мановінню державної влади, вона завжди готова виконувати волю свого монарха, не шкодуючи ні життя, ні статків, ні трудів вірних синів своїх. ...Повинні ми твердо і неухильно приступити до повного виконання світлих сподівань нашого возлюбленого государя..., коли він ледь лише зняв із себе тяготи турбот, що лежали на ньому в час славної, але тягосної борні, звертає всі свої помисли на внутрішній устрій Росії і благоденство своїх підданих... Я звертаюся до вашого руського серця, до вашого палкого бажання добра та високого почуття гідності і закликаю до одностайного сприяння у виконанні вказаної нам священної справи” [20, арк. 2-2 зв.].

Такі елейні слова стали своєрідною передмовою до поступок,

полегшень, дозволів, реабілітацій – власне, лібералізму, який став логічно вимушеною, за вказаних обставин, поведінкою всієї владної імперської машини.

Як зазначає Л. Захарова – “Олександр II під тиском обставин, за участі компетентних сановників почав емпірично, не маючи ніякої загальної програми, приймати нові рішення, що не вкладалися в стару систему і навіть цілковито суперечили з нею. Олександр II став на шлях визвольних реформ не в силу своїх переконань, а як військова людина на троні, усвідомивши “уроки” Кримської війни, як імператор і самодержавець, для якого понад усе були престиж і величчя держави” [11, с. 177].

Загалом, Олександр II за своїми якостями мало підходив на роль реформатора, він був вкрай не рішучою людиною і постійно мучився роздвоєністю почуттів. Згадувана вже А. Тютчева набагато менше уваги приділяє змалюванню портрета Олександра II, власне, із самого змісту образу цього самодержця впливає відповідь чому фрейліна, яка прислужувала дружині Олександра II, набагато більше могла сказати про його батька – Миколу I. “Для того, щоб вивести Росію із цієї колії потрібна людина виключної енергії і могутності, яка б об'єднала усі життєздатні елементи нації, все перевернула б, все б зреформувала, яка б вірила неухильно в історичне покликання Росії та її долю. Імператор – найкращий із людей. Він був би прекрасним государем в добре організованій країні і в мирний час, там де доводилося б лише охороняти, але йому бракує темпераменту перетворювача... Вони (подружжя коронованих) занадто добрі, занадто чисті, щоб розуміти людей і влаштувати над ними. В них немає тієї сили, того пориву, які б оволодівали подіями і спрямовували їх за своєю волею, їм бракує струнки захоплення” [18, с. 226].

Нерішучість у прийнятті рішень, кроки відступу, коли вже рішення були прийняті – проявлялися в управлінні Олександра II з самого початку його царствования, він часто проголошував різні ідеї, які заперечували і навіть виключали одна одну. Авторитет батька постійно панував над ним, він хотів бути вірним спадкоємцем влади та волі батька, а отже сильна влада одноосібно сконцентрована в руках самодержця та чітке безапеляційне підпорядкування цілої імперії було, без сумніву, бажаним ідеалом – власне про це він заявив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні державної ради новий самодержець визнав себе продовжувачем “бажань та бачень” своїх августейших попередників – Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька”, а на прийомі дипломатичних представників в Зимовому Палаці 23 лютого завірив, що

буде “настійливо притримуватися політичних принципів батька і дядька (Миколи I і Олександра I) – принципів Священного союзу” [11, с. 177]. Але “дух часу”, як говорив М. Погодін, вимагав зовсім іншого, тож в наступних маніфестах проголошувалося про відмову від активності в зовнішній політиці, про спрямування енергії на зміни всередині Росії, про покращення життя вірогідданих і т.ін.

Власне, певний час, можна сказати, обставини керували самодержцем і спрямовували його дії. В силу цих обставин було закрито Вищий цензурний комітет (3 грудня 1855 р.) і як “гриби після дощу” почали виникати нові видання – “Руський вісник”, “Руська бесіда”, “Сільський благоустрій” і т.д. – пише Л. Захарова [11, с. 179]. Коронація Олександра II в серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в'язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників Польського повстання 1830-31 років. Введена Миколою заборона на закордонні поїздки і висока плата за паспорти були скасовані. Скасовано було також контроль за університетами. За вимогою часу, Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній до активніших зусиль в підготовці та вирішенні селянського питання. Хоча і тут його слова та дії не були послідовними і рішучими: йому не хотілося ламати усталеного життя, але, водночас, він розумів, що це вимушена необхідність. Відомою в цьому сенсі є промова Олександра II на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р.: “Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і їх поміщиками, нажаль існують і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною; а тому багато краще, щоб це відбулося згори, а не знизу” [4, арк. 2].

Таким чином, хоч Олександр II і заявив про себе як про вірного наступника батька зі збереженням всіх його принципів правління, але насправді життєві обставини змусили його відмовитися від основ миколаївського авторитаризму, принаймні на певний час.

Річард Вортман вбачає у такій тактиці дій Олександра II зміну сценарію влади в імперії. Олександра II виховували не лише впевненим в історичній місії самодержавства і переконаним у відданості руського народу своєму царю. У ньому виховали також почуття співпереживання та співчуття власному народу. А отже, він позиціонував себе як національний лідер, який повинен був завоювати любов і відданість народу, він мав уважно ставитися до потреб і побажань народу. Тому на зміну благоговінню та сліпій відданості, що були зв'язком між Миколою I

та народом, тепер утверджувалися зв'язки взаєморозуміння та взаємоспівчуття і любови [19, с. 38-48].

Разом з тим, сама природа самодержавства – тобто необмеженої нічим влади монарха – спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Тому не треба впадати в ілюзії щодо поведінки, зокрема Олександра II. Як слушно зазначає Реймонд Пірсон, за жодних історичних обставин самодержці не робили добровільних поступок, які могли б привести до виникнення чогось, що нагадувало б “договірні права” – угоду між сувереном і народом, яка з'єднувала б ці сторони взаємними обов'язками. Традиції нічим не обмеженої влади перешкоджали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури як стороною офіційних осіб (від імені держави) так і стороною суспільства. “Для царського чиновника слово “законний” – пише Р. Пірсон – означало (згідно статті 47 Основних Законів) – існуючий на твердих основах позитивних законів, постанов та грамот, дарованих самодержавною владою” [12, с. 44].

Останні слова є визначальними у змісті природи самодержавства. Самодержець саме *дарує...*, а отже закон – це лише ласка царя, тому сьогодні він є справді ласкавим, а завтра його вчорашня милість може змінитися гнівом... і закон буде скасовано або змінено.

Один із “розвінчувачів” зла, що запанувало в Російській імперії, писав про миколаївські часи: “Якось вищий сановник сказав відомому літератору барону А. Дельвігу: “що ви мені говорите про закон? Закони пишуться тільки для нищих верств, а не для нас”. Про відомства більшої частини генерал-губернаторів не можна сказати й того. Закони ні для кого не пишуться, тому що всі вони підпорядковані абсолютному тлумаченню і вільному рішенню місцевого начальства, більшою мірою генерал-ад'ютанта, а генерал і флігель-ад'ютант і без того вже наділені особливою владою, в застосуванні якої підзвітні лише государю. Один генерал-губернатор на запит сенату чому він чинить не по закону, відповів: “я так вчинив згідно сили височайше дарованої мені влади”, приватним особам, звичайно, вони взагалі навіть не відповідають” [3, арк. 13-13 зв.].

А отже, причина утвердження короткочасного лібералізму в Російській імперії середини XIX ст. обумовлювалася виключно тактичною потребою, збігом складних історичних обставин. Відновлення авторитету влади самодержця в очах підданих, а також поновлення бездоганності роботи чиновницько- бюрократичної вертикалі в імперії потребували певного часу. Тож імперія на зламі 50-х–60-х рр. XIX ст. здійснила кілька вимушених поступок, але досить швидко – після “віднайдення” внутрішніх ворогів – польських “заколотників” та українських “сепаратистів”, повернула свій хід розвитку знову ж у русло

давніх, “добрих” традицій – “страны рабов, страны господ”. Причому, імперія на той час була вже насправді дещо іншою – тотальний “плач” російської громадськості впродовж 1855-59 років над власною “щербатістю” надзвичайно прислужився – вона (громадськість) згуртувалася і набула певної духовної єдності, тож коли у 1862-63 роках з’явився “зовнішній ворог” – “польська інтрига” (до якої “підступні” поляки втягли ще й “ненадійних” українців), то, за всіма законами керування суспільною свідомістю, дуже зручно та нескладно було переспрямувати увагу “стурбованої громадськості” від “самокопирсання” та “самопоїдання” (в боротьбі із власною внутрішньою недосконалістю) на “праведну” боротьбу із “зовнішнім ворогом”. Швидко знайшлися “патріоти”, які зчинили ефектний галас про “загрозу вітчизні” і “громадська думка”, забувши про власні претензії до своєї влади, тобто до самодержавства – поєдналася із зусиллями цього ж таки самодержавства для спільної боротьби–порятуння недоторканих завоювань імперії.

-
1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Відділ рукописів. – Фонд І. – Справа 6836.
  2. Там само. – Спр. 6838.
  3. Там само. – Спр. 11624.
  4. Там само. – Спр. 13904.
  5. Там само. – Ф. II. – Спр. 27493.
  6. Там само. – Ф. 160. – Спр. 265.
  7. Там само. – Спр. 266.
  8. Там само. – Спр. 270.
  9. Там само. – Спр. 289.
  10. Там само. – Спр. 296.
  11. Захарова Л. Г. Александр II // Российские самодержцы (1801-1917) / А. Н. Боханов, Л. Г. Захарова – М., 1993. – С. 160-214.
  12. Пирсон Реймонд. Привилегии, права и руссификация // *Ab imperio*. – 2003. – №3. – С. 35-56.
  13. Победоносцев: pro et contra / Вступ. ст., сост., примеч. С. Л. Фирсова. – СПб, 1996. – 576 с.
  14. Покровский М.Н. Крымская война // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С.5-71.
  15. Россия и Черноморские проливы / Отв. ред. Л.Н. Нежинский, А. В. Игнатъев. – М., 1996. – 557 с.
  16. Сакулин П. Н. Русская литература 60-х годов // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С.402-477.
  17. Тагицев С. С. Император Александр II, его жизнь и

царствование. В 2-х кн. – М., 1996. – Кн.1. – 608 с.

18. Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров. Воспоминания. Дневник. 1853-1882. – Тула, 1990. – 398 с.

19. Уортман Ричард. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. – М., 2004. – Т.2: От Александра II до отречения Николая II. – 796 с.

20. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 806. – Спр. 196.

Володимир Чупира

Марновірста на Поділлі в ХІХ ст. за матеріалами православної Подільської духовної консисторії

Складні відносини між різними конфесіями, між державою і Церквою, між віруючим та світським суспільством, значною мірою зумовлюються станом релігійності суспільства та проявляються у його характері. За визначенням І. Яблокова, стан релігійності є відносно стійкою системою релігійних властивостей індивіду або спільноти [48, с. 461]. На суспільному рівні стійкість релігійних властивостей пов'язана з умовами які сприяють або унеможливають їх збереження і відтворення в звичаях і обрядах, що передаються від покоління до покоління як важливий елемент традиційної системи цінностей. В умовах загострення боротьби ідеологій за панування традиційна релігійність: або придушувалась як неправильна – в період поширення та утвердження християнства, як ворожа – в радянські часи; або відроджувалась як основа справжньої духовності народу – в сьогоденні.

Однією з характерних особливостей традиційної української релігійності є комплекс рис притаманних християнству та язичництву. Вже в перші століття поширення християнства, серед руського народу, виникла синкретична релігійна система, що складалась з елементів язичництва та християнства. Зазвичай, її описують використовуючи термін "двовір'я" [30]. Останнім часом набуває поширення, запропонований Н. І. Толстим, погляд на традиційний характер релігійності населення Русі, що розпізнає його як "тривір'я" [41]. На думку Н. І. Толстого, середньовічна традиційна духовна культура слов'ян складалась із трьох компонент: християнства, слов'янського язичництва та неслов'янського язичництва або "ахристиянства" (анти християнства). Під ахристиянством розуміється комплекс релігійних вірувань, що були занесені разом з християнством, але йому протистояли. Адже до хрещення Русі, у візантійсько-римській християнських культурах склалось власне двовір'я з "християнством і антихристиянством або ахристиянством (тобто мирським, протиставленим християнству світосприйняттям, але таким, що уживалось з ним на побутовому, а інколи і на ідеологічному рівнях)" [41, с. 57-58]. Частіше за все ця компонента була також язичницьким субстратом, але неслов'янського походження, на тлі якого формувалось раннє християнство. Всі ці складові, у певній взаємодії, стали джерелами розвитку традиційної народної культури слов'янських народів, хоч і по-різному проявились в

ній, оскільки зазнали неоднакових впливів. Найбільших руйнувань зазнало автентичне слов'янське язичництво, хоч воно і стало "генетичною основою слов'янської народної культури і фольклору" [42, с. 33]. Християнство, з моменту його поширення на Русі, намагалось винищити традиційні вірування в різний спосіб: через винищення носіїв сакральних традицій – волхвів, через надання нового християнського змісту старим віруванням і обрядам, через інферналізацію тих духовних сутностей, яких не виходило вписати в християнську атрибутику. Ту частину традиційних вірувань яку не вдавалось пристосувати до потреб християнства визнали вірою неправильною – марною – такою, що не веде до спасіння душі. Але незважаючи на протистояння, ці духовні системи, взаємовпливали одна на одну. В системі народного світосприйняття традиційне язичництво і християнство поступово поділили сфери впливу – язичництво залишилось в межах природи (*людина-побут-природа*), а християнство – за межами природи – в людській і посмертній долі (*людина-спасіння*). Система взаємин *людина-природа* та *людина-доля*, стали цариною де формувались народні вірування, які можна називати "охристиянізованим язичництвом", або "оязичненим християнством". Такий стан релігійності сучасні дослідники визначають як "народну релігію", "народне православ'я" [37], або "народну побожність", звертаючи увагу на те, що ця релігійність не була тотожною ні давньослов'янському язичництву, ні канонічному християнству, хоч йому і не протистояла [49].

Але саме цей побутовий рівень вірувань та культових практик і став в очах православ'я джерелом "суєверій" – марновірств.

Традиційна релігійність, що і в XIX ст. була міцно вкоріненою в житті українського селянства, с частиною православних священників, особливо вихідців з інших регіонів, сприймалась як відверте протистояння православ'ю і викликала активні спроби її викорінення. Інколи це були просто заклики до заборони проведення традиційних селянських обрядових дійств, буз урахування їх сплетеності з традиційним селянським побутом і господарським календарем. Тому такі заборони, тільки віддаляли деяких парафіяльних священників від селянських громад. Для забезпечення перемоги офіційного православ'я в українському селі, необхідно було докладніше вивчити явище народного світогляду та узагальнити досвід боротьби з пережитками язичницького світосприйняття.

З цією метою, Російським Географічним Товариством у 1848 році, було започатковано широку програму для зібрання етнографічних матеріалів, що складалась з 6 розділів, які охоплювали відомості про антропологію, мову, домашній та громадський побут, народні знання, мораль та фольклор [36]. В межах цієї програми, для «навчального

посібника для викорінення марновірств і забобонів», Петром Єфименком у 1866 році було створено "Програму для собиранія сведений о народных суевериях и повериях в Южной России". Її було опубліковано в "Подольских Епархиальных Ведомостях" [39]. Програма складалась з трьох розділів: "Верования и суеверия", "Обряды", "Памятники народной словесности". Кожний з цих розділів мав підрозділи, що складались з питань, які, разом з примітками, повинні були конкретизувати та уточнити предмет дослідження. Така деталізація, аж до переліку запитань, була необхідною оскільки призначалась для осіб духовного звання, не завжди обізнаних з предметом. На це звернули увагу в Подільському статистичному комітеті, зауваживши, що з метою уникнення втрат і перекручувань етнографічного матеріалу від збирачів, треба більше приділити уваги народним переказам, легендам, і, в свою чергу, радили збирачам, щоб матеріали вони передавали "слово в слово" зберігаючи особливості народного мовлення [39, с. 180]. Загалом ці та інші програми виявились досить плідними, було зібрано значний етнографічний і фольклорний матеріал, що став основою для численних праць в царині народного світогляду та духовної культури слов'янських народів. Ціла низка публікацій, присвячених різним аспектам традиційної духовній культурі подолян, зокрема й щодо марновірств та забобонів, з'явились й і в ПЕВ. Не зникав інтерес до традиційних вірувань серед українських дослідників протягом II пол. XIX – поч. XX ст., і тільки у 20-70-х рр. XX ст. він поступився дослідженням соціально-побутових аспектів народного життя.

Деякі матеріали, що вміщують інформацію про деякі аспекти релігійності подільського селянства XIX ст., збереглись в справах Консistorії православної Подільської Єпархії [6]. Звичайно, відомості, що подані в цих документах несуть на собі відбиток конфесійного, досить часто стеріотипізованого погляду, передані специфічною канцелярською мовою тощо.

Із самого початку існування Подільської єпархії, стан релігійності народу був поставлений під пильний контроль Церкви. Подільська Духовна Консistorія (далі ПДК) наказала усім Духовним правлінням (далі ДП) "ежегодно рапортовать по дважды ... не делаются ли где в церквях какое суеверие, проявление ложных чудес, кликуш и прочих тому подобное" [7, арк. 2]. Одна зі справ ПДК за 1801 р. містить низку рапортів повітових ДП єпархії, в яких є звіти за перше півріччя [7]. У згаданій справі, жодне ДП не звітувало про наявність "кликуш и притворноюродствующих, босых и с колтунами, и прочае". Проте, напевно, все було так благополучно. Можна припустити, що деякі священники просто не доповідали про дрібні, з їх точки зору, прояви

марновірств, або про такі, що вже міцно вкорінені в селянській побут і жодне втручання зі заборонами не зарадять. Однак, в тих випадках, коли священник стикався з ними в перше і не знав їх, - писав "репорт" по інстанції. Так, наприклад, священник с. Яблунівки Летичівського повіту вимагав заборонити народні обряди на свято Івана Купали, в яких він почув наругу над християнським святим Іоаном Предтечею [10]. Інколи рапорти в ПДК виявляли певні упередження і забобони самих кліриків, що не були знайомі з місцевими народними традиціями, проявами культури і побуту неросійського населення Подільської єпархії. Новопризначений вінницький протоієрей у 1859 р. доповідав у ПДК: "Винницькие евреи при въездах и выездах города, вокруг оногo и на христианских переулках поставили столбы и протянули по оным железную проволоку. Христианское народонаселение выразило на это свое неудовольствие... При расправе я узнал, что эти столбы называемые "геревесами", обличают владычество евреев над христианами и что таковыe столбы когда-то лет 30 тому назад существовали, но по распоряжению начальства, были сломаны и доселе на возобновлялись..." [22, арк. 2]. Протоієрей скаржився, що вінницька міська влада йому відмовила, посилаючись на те, що не має відповідних наказів, і просив у ПДК "содействия сломать". На ці вимоги міська влада пояснила: "Евреи г. Винница устроили не геревесы, а шлабаумы с давнего времени на основании распоряжения губернского правления последовавших в 1824 и 1836 гг..." і запевнила, що "...существование таких ворот с собою никакого господства не выражает..." [22, арк. 9].

В нових для себе умовах – конкуренції з іновірними та інославними традиціями різних етноконфесійних груп населення Поділля, "греко-російська церква" змушена була слідкувати за будь-якими ситуаціями, що могли сприяти виникненню несанкціонованих об'єктів поклоніння або матеріальних зловживань притчу навколо них, існуючих або вигаданих. Так, у 1807 р. було покарано св. с. Лозова Могилівського повіту Тишкевича за те, що, всупереч забороні, дозволив поховати біля цієї церкви парафіянку, яка зробила на благоустрій церкви значні пожертви (90 червонців). Незважаючи на те, що слідство підтвердило як пожертву, так і її реєстрацію в церковних документах, священника було покарано "отсылкою в какой-либо по рассмотрению верховного начальства монастырь" [24, арк. 2 зв.]. Таке ж прискіпливе слідство стосовно можливого матеріального зловживання було призначено у відповідь на прохання міщанина Журавського поставити фігуру біля церкви "с устроением при том кресте кружки в пользу Крестовоздвиженской церкви" [20, арк. 2.]. Особливий інтерес церкви до матеріального аспекту простежується і в деяких справах пов'язаних з

можливими марновірствами.

Особливо пильно церква відслідковувала марновірства пов'язані з різноманітними уявленнями про "чудотворність" і "цілющість" ікон, колодязів, джерел тощо. Саме в них виявлялись ті марновірства, що породжувались у самій церкві та навколо церковному побутово-обрядовому житті, через неправильне розуміння християнства, перетлумачення його, невігластво. Подібні марновірства дожили і до сьогодні та, інколи, сприймаються деякими прихожанами як частина православного обряду або традиційної церковної культури [31].

Відносно часто, чутки про можливі дива виникали навколо ікон і колодязів або інших джерел води. Оскільки ікони були в постійному вжитку в кожній родині парафіян, то найчастіше саме від них і чекали чудесності. В матеріалах ПДК збереглось декілька справ, що виникли у зв'язку з необхідністю перевірки таких чуток. В травні 1803 р. було відкрито справу за рапортом ДП Гайсинського повіту, яке повідомляло що серед народу поширюється віра в чудотворну ікону. На писаній місцевим художником на простому полотні іконі, на якій зображено розп'яття Ісуса Христа, по ліву сторону від нього зображено постать св. Варвари, по праву – апостола Іоанна Богослова, за свідченням її власника селянина Павла Могили, з'явилися криваві краплі, які бачило багато свідків. Чутки про те, що ікона дає "...от разных одержимых болезней облегчение..." спричинили слідство з метою встановлення їх достовірності. Опитування свідків під присягою, підтвердили твердження про криваві краплі та випадки одужання. У лютому 1805 р. ікона була передана на збереження в кам'янецький кафедральний собор [14].

В жовтні того ж 1803 р. було відкрито, за доносом місцевого дячка, справу проти священника с. Браїлівки Ушицького повіту Федора Сумневича за внесення в церкву ікони як чудотворної (в священницькому облаченні, при "стечении народа", з молебнем) без проведення попереднього слідства [8]. Організоване слідство з'ясувало, що Сумневич не знав про чутки щодо чудотворності ікони і приймав її в церкву без народу, без молебну, і "не в священнической одежде, а в приличном" [8, арк. 2]. Тож вини його не знайшли, а дячка за неправильний донос було покарано. Було проведено слідство також і щодо чудотворності ікони великомучениці Варвари. У відповідності до процедури, з підписом "клятвенного обещания", було опитано колишнього власника ікони селянина Євстафія Слободянюка та свідків. За розповіддю Слободянюка, яку підтвердили свідки, 27 червня 1803 р. на іконі св. Варвари з'явилась вода (схожа на сльози як горошини), яку бачили він з дружиною та сусіди, коли дружина чистим рушником обтерла ікону, рідина виступила знову. Тоді її віднесли до місцевого поміщика Дівова, а вже за його

порадою, до сільської церкви. Оскільки свідоцтва підтвердились, то на підставі указу Синоду від 21 лютого 1722 р. ікону було передано до Кафедрального собору в Кам'янці-Подільському [8, арк. 14].

В ПДК досить обережно ставились до ікон, що народом визнавалися "чудотворними", але і місцеві священники, з різних міркувань, намагались відкрити справу для "закриття ікони". Так вчинив священник села Торчина, коли побачив, що його парафіяни ходять на поклоніння до сусіднього села. Внаслідок його скарги ікону закрили, але після його смерті, поклоніння їй парафіянами сусідніх сіл відновилося [19]. А в червні 1852 р., з ініціативи літинського ДП, було відкрито справу для "переуверення" – отримання свідоцтва на користь її відкриття. Такі свідчення дав старий селянин "имеющему от роду более 100 лет", мешканець с. Митинці Тимофій Коведа, який повідомив про те, що років за 70 тому, ця ікона старого письма належала місцевому священнику Рибаківському. І хоч на ній з'явилися сльози, він нікому її не показував, але "бывшие у него домашние заметили слезы и разнесли весть жителям села". Свідки бачили не тільки сльози на іконі, але й сяйво, що підтвердили під присягою [19, арк. 3].

У селі Залужжя Гайсинського повіту, в грудні 1824 р. на іконі зі зображенням розп'яття Спасителя, святителя Миколая і Матері Божої, що належала місцевому селянину, з'явилися "сльози". Після відповідних опитувань, рішенням благочинного, ікону "без церемоній" було внесено на збереження у місцеву Миколаївську церкву [17].

Джерелами марновірств, "ложных чудес" та "скверноприбыточестия" могли бути колодязі та джерела, а також "неосведетельственные телеса", що можуть шануватися як моці святих [7, арк. 25]. Потреба в чудесах і чудесних зціленнях в народі у важких соціальних умовах не зникала, а природних і штучних джерел на Поділлі не бракувало. Тому єпархіальне начальство намагалось якнайшвидше закрити несанкціоновані церквою об'єкти поклоніння. Для цього активно залучалась світська влада на підставі ст. 39, 14 тому "Свода Законов Российской империи", в якій йшлося про необхідність боротьби зі злочинами проти віри: "Приходские священники должны отвращать крестьян своих от всяких суеверий, а местное полицейское начальство стараться не допускать к совершению суеверных обрядов" [18, арк. 30]. В першу чергу закривались ті об'єкти, що вже набули серед народу слави чудотворних та цілющих за часів польського панування ("за унії"). У 1807 р. було закрито колодязь, що був розташований за версту від с. Юзефівки Балтського повіту, який селяни навколишніх сіл, уже більше десяти років, уважали цілющим. Спроби місцевого священника та благочинного відвернути селян нічого не дали. Проведене слідство з'ясувало, що за ці роки ніяких зцілень ні від яких

хвороб ну було, і на цій підставі Земський суд наказав соцькому колодязь засипати. Проте, невдовзі, селяни знову його відновили, аж поки не було наказано знищити його так, щоб "не міг бути відновленим" [9, арк. 2-5]. Навколо деяких джерел і колодязів існували легенди і перекази, тому, звичайно, одними постановами суду відвернути людей від шанування традиційних місць, було не легко. Інколи народна пам'ять, при потребі, відновлювала вже втрачені місця з якими пов'язувались народні вірування. Така історія була зафіксована у справі про закриття колодязя в с. Джуринці Гайсинського повіту початої у 1822 р. З народних переказів випливало, що 70 років тому, біля села був цілющий колодязь, над ним капличка, а при капличці старець. Але уніати засипали колодязь, розібрали капличку, а старця посадили у в'язницю, де той і помер. І ось під час посухи, серед селян почали поширюватись чутки – якщо відновити цей колодязь, то піде дощ. Селяни знайшли якийсь колодязь, розчистили його і визнали за чудотворний. А дві невідомо чиї могили, що знаходились поблизу, обнесли ровом, встановили браму і хрест і перетворили на об'єкт поклоніння. Після втручання єпархіального начальства та відповідного рішення земського суду все було знищено [16, арк. 2-5]. Так само було закрито криницю в с. Росоші Проскурівського повіту, чутки про цілющість якої, що відкрилась йому в сні, розпустив селянин римсько-католицького віросповідання [11, арк. 29].

Поштовхом для чуток про чудотворність джерел могло стати їх незвичне походження. Так у Гайсинському повіті, під час землетрусу (очевидно - зсуву ґрунту) в 1835 р., "опустилась гора" і на тому місці відкрилось джерело. "Народ стал стекаться на поклонение посчитав это естественное происшествие необыкновенным чудом..." [12, арк. 2]. У цьому випадку, слідство більше цікавилось тим, "не отправлял ли кто при помянутой криничке водоосвящения" [12, арк. 2 зв.]. Зразок опитувальника для проведення слідства для припинення "открывшегося суеверия" зустрічається в справі, що відкрилась Ольгопільським ДП для закриття колодязя в с. Любомирці. Він являє собою аркуш поділений навпіл: у лівій колонці запитання якого, в правій – відповіді свідків. Загалом слідство мало з'ясувати: "Когда начали называть чудотворным, и по какому поводу? В каком количестве стекаются люди, и если при стечении бывают денежные приношения то сколько таковых собрано и где хранятся?" [18, арк. 2]. На підставі зібраних свідчень з'ясувалось марновірство і приймалось рішення. "Из изыскания видно... что колодязь объявлен был целительным из одних только суеверных предрассудков тамошних крестьян... что из того колодца напившись вод, а прежде помолившись бросить грош, что будет здоровье..." [18, арк. 30]. Гроші

збирав староста і заносив до церкви (всього зібрано було три з половиною рублі) [18, арк. 30].

Вірування пов'язані з водою міцно вкорінені в традиційну селянську релігійність, хоч і мали спільнослов'янську (або індоєвропейську) основу, вже мали християнську оболонку. Магічно-обрядові дії уже, певним чином, пов'язувались з церквою, супроводжувались християнською молитвою, наслідували православну обрядовість. Так селянка що, за її словами, випадково розлила воду з пляшки перед аналоєм, була запідозреною в здійсненні марновірного обряду, оскільки використання води з магічними цілями було поширено серед населення Поділля [38, с. 352]. Проведене слідство хоч і не довело здійснення "марновірного обряду", але з'ясувало, що селянка справді набрала воду в колодязі біля церкви на Благівіщення, з метою використати цю воду для лікування хвороби очей, бо "так порадили люди" [23, арк. 2-11].

Притаманна селянам магічна свідомість найбільше проявлялась у різноманітних традиційних обрядах та ритуалах, що супроводжували господарський рік. Найчастіше ці обряди мали язичницьке походження, християнське тлумачення та символічний характер. Однак, екстремальні господарські й побутові потреби вимагали використання прадавніх магічних практик, як радикальних заходів. Ці практики використовувались селянами, хоч і усвідомлювались, і народом, і церквою як такі, що суперечать християнству.

Сліди використання язичницьких магічних практик у XIX ст. на території Поділля зберігаються в матеріалах православної Подільської Духовної Консисторії. Найчастіше вони стосуються обрядів "виклику дощу".

Обряди виклику дощу (плювіальні обряди) практикуються у всіх традиційних землеробських культурах. Витоки таких обрядів слов'ян відносяться до перших землеробських культур неоліту та енеоліту.

Первісні уявлення про зв'язок води, річок та дощу з першолюдиною існували у багатьох міфологіях різних народів світу. Ці уявлення відбилися у обрядах виклику дощу, пов'язаних з водінням людини, яка уособлює міфологічний персонаж навколо джерела, обливанням його водою. Наприклад, в Поліссі таким персонажем був міфологічний потопельник Макарка. Часто такі обряди проводили біля колодязів та водоймищ і супроводжувались обливанням водою учасників обряду [43; 44]. На Буковині та в Бесарабії, серед румунів та молдован, збереглися обряди відомі як "Папаруда". Під час засухи, від хати до хати, водили дівчинки яку обливали водою і називали "Папарудою". Іншим обрядом викликання дощу на Буковині був обряд відомий як "Калоян", під час якого носили ляльку, що персоніфікувала міфологічного

персонажа, а потім влаштовували її символічні похорони. Подібні обряди були відомі у гагаузів, у болгарів та сербів, де ляльку називали "Германчо", або "Герман". В українській традиційній обрядовості подібну роль могли відгравати обряди "похорону Ярили" [34; 35].

Важливу роль у здійсненні обрядів виклику дощу відігравали жінки, і особлива роль відводилась вдовам [32] та сиротам [47]. Серед українців, як і в південних слов'ян та романомовного населення Балкан були поширені повір'я, що пов'язували засуху зі створеними припонами дощу внаслідок "черепичної магії". Вважалось, що черепичники, цегельники і гончарі – усі, що обпалюють глину – затримують дощ. Для зняття "черепичної магії" потрібно було вкрасти їх вироби, знаряддя праці та кинути все те в воду (колодязь, річку) [45]. Дощові хмари у слов'ян ототожнювались з коровами, а дощ з молоком. Атмосферні явища стійко пов'язувались з діями відьом та упирів і впливом душ мерців, що померли не своєю смертю, особливо, самогубців [2]. Традиційною ознакою проявлення відьомства в українців була крадіжка молока. У відьомських процесах, на теренах України, часто, відьом звинувачували не стільки за зв'язок з нечистою силою, скільки за нанесену матеріальну шкоду [33]. Ця здатність і схильність до шкідництва коровам і пов'язувала відьом з відсутністю дощу – крадіжкою молока небесних корів.

Згідно поширеним на Балканах, в Карпатах, Україні та Польщі уявленнях, "нечисті" душі, особливо, повішаних, потопельників, самогубців, грішників та нехрещених дітей, перебувають у хмарах [46, с. 88-89]. Таких мерців у етнографічних дослідженнях називають "заложними". Цей термін, введений Д. Зелениним, широко використовується і в українській етнографічній літературі, хоч він, на думку В. Дашкевича, не був притаманний українським землям [27, с. 528]. Д. Зеленин пов'язував його зі звичаєм поховання таких мерців способом "заложення" – їх не хоронили, а ховали в ярах і закладали гіллям [29, с. 92]. Українці таких мерців називали "ходячими мерцями" і вірили, що вони можуть наносити шкоду живим. Потопельники і повішані, за народними повір'ями, могли ходити по землі сім років [5, с. 401-406].

Повір'я згідно з якими мерців поділяли на таких, що вмерли своєю смертю, і на тих що загинули дочасно, самогубців, або тих, які ще за життя знали з "нечистою силою", отже були "нечистими", в народі були присутні, від прадавніх часів до ХХ ст. Виходячи з цих уявлень і складались обряди викликання і зупинення дощу в українців та їх сусідів.

Отже, обряди викликання дощу на Поділлі, в своїй основі, мали уявлення про зв'язок небесних явищ та "чарів" відьом, упирів та

"заложних мерців". Тому дійства, що повинні були викликати дощ, були спрямовані, або на пошук відьом, з подальшим знищенням через них різних перепон дощу, або на усунення впливу мерців на погоду.

Пошук відьом, судячи зі справ ПДК, був досить традиційним – це було "купання відьом", яке практикувалось здавна і не тільки на Поділлі. Такі "слідчі експерименти" у середньовіччі проводились по всій Європі, а в деяких її частинах траплялись і в II пол. XVIII ст. В. Антонович у своєму дослідженні "Колдовство: Документы – процессы – исследования" наводив чимало випадків відьомських процесів, що траплялись на території України XVIII ст. і методи розпізнавання відьом. Вважалося, що "чиста вода" виштовхує нечисту відьму, тому жінок запідозрених у відьомстві випробовували утопленням, попередньо зв'язавши її "навхрест" – великий палець правої руки прив'язували до великого пальця лівої ноги і навпаки, а під зв'язані, в такий спосіб, руки та ноги протягали мотузку і так опускали у воду. Якщо тіло спливало – жінку визнавали за відьму [1 с. 52.].

На Поділлі випадки пошуку відьом з метою усунення перешкод для дощу траплялись і в XIX ст. І пов'язані вони були з спробами виклику дощу під час посухи. Перша справа, відкрита консисторією для розслідування випадку обряду виклику дощу стосується подій кінця квітня 1798 р. в с. Глибоча Гайсинського повіту. Справу було відкрито за донесенням св. Андрія Гуревича, який повідомив, що економ поміщика Іпполіта Ярошинського Мисевич зібрав близько ста жінок і велів їх "утоплять в воду", а потім змусив жінок волочити двоє волових саней, навантажених трьома полудіжками за дві версти в поле і там розливати [13, арк. 2]. Зі справи не зрозуміло, чи було визначено відьом, чи має значення вивезення води на поле на санях, чи немає тут зв'язку з давнім слов'янським поховальним звичаєм, чи був це експромт розлюченого економа, чи це були усталені дії в умовах посухи. Проте ці події викликали досить гостру реакцію з боку нової церковної влади. Економом зайнявся Земський суд, а Подільське єпархіальне начальство розіслало укази всім повітовим Духовним правлінням з вимогою не допускати законопротивного дійства. Проте заходи на попередження марновіств і забобонів, широкий розголос через духовні правління про покарання за протизаконні дії, не переважили побоювання наслідків посухи. Новий випадок, що залишив сліди у архівах ПДК трапився в 1805 р. в селі Лисиця Ушицького повіту. У серпні того року ушицьке духовне правління доповіло архієпископу Іоанікію про те, що селяни на чолі з прикажчиком Студзинським топили жінок в місцевому ставку для розпізнавання відьом, "вздымая оных на шлеях с прицеплением железа". Після того як сім таких відьом було визначено, їх закували з вимогою

щоб був дощ, якщо ж не буде дощу, то будуть покарані та понесуть осиковий хрест на "границю" [15, арк. 2]. Консисторія ініціювала слідство з метою покарати марно вірників передавши справу в нижній Земський суд. Цікаво, що за декілька років слідства і бюрократичної переписки, цю подію в суді стали представляти як безневинну місцеву забаву. Ось як це описується в листуванні нижнього Земського суду з ПДК: "...летнею порою в июле месяце женщины и мужчины припомяная случавшееся прежде сего ..., собравшись почти все общество села лица, купали женщин в ставку состоящем близ экономического двора, и пускали в воду на шлейках с осторожностью однакоже, что делали для забавы семейной и чтобы был дождь, а при сем раз одной крестьянке Прасковии Гусачихе на колена было положено плуговый лемеш, который втащил было ея в воду по шею, но за сим выйдя она с воды пошла домой, и все сие происходило без всякого оскорбления женщин и названия которой либо чем неприлично, економ же Студзинский никому из женщин при том случае никаких угроз в относимости показания их за то, ежели дождя не будет не делал, а об осиковом же кресте никто не споминал..." [15, арк 9]. Важко сказати напевно, чи були це справді народні забави – ігрища заради виклику дощу, коли "молодые сами на то настаивали, а престарелых к тому призывали", як про це говорили свідки під час слідства [15, арк. 17], чи економу Студзинському та його прихильникам під час слідства вдалось так залякати селян, що вони погодились, під присягою, визнати це все забавою. Проте, деталі цієї забави, що згадуються в справі досить значущі у традиційній магичній обрядовості. Про боронування води і орання плугами висохлих річищ згадує у своєму дослідженні обрядів викликання дощу в Поліссі М. І. та С. М. Толстие [43; 44]. А використання саней в поховальних обрядах та ритуалах відоме на теренах України з трипільських часів [3, с. 314.] і до ХІХ ст. включно [4]. Проте, можна припустити і те, що селянська громадська думка вимагала від свідків не давати правдиву інформацію, усвідомлюючи осудність магичної практики, з одного боку, а з іншого, - життєво необхідну потребу дощу. На цю думку наштовхують свідчення притчу, що пояснювали в подібних обставинах, чому вони не доповіли про використання селянами магичних обрядів: "...на донесение не решились бы, дороже спокойствие, в противном случае должны испытывать возможные притеснения, как от управляющего, так и от крестьян" [21, арк. 3].

Під час стихійного лиха, що загрожувало селянам серйозними наслідками, виникала ситуація загальної нервозності, яка могла переростати і в масову істерію. В таких умовах, навіть, безневинні жарти могли спричинити неконтрольовані дії людей. Так, під час посухи 1892 р.

в ольгопільському повіті, селянки вдерлись у маєток, схопили ключницю і кинули її в ставок, що знаходився поруч. Про причини такої поведінки селянок повідомляється в справі, що була відкрита для розслідування цього випадку: "дворянка Анна Шепельская, служащая ключницей у арендного владельца Кашинского, посылая сторожа за экономом Стефановским, чтобы позвать его обедать, и зная, что эконома в виду наступившей небольшой тучи, от которой ожидался дождь, торопился кончить молотьбу, имела неосторожность шутя выразиться, что если он, Стефанович, скоро не придет, то дождя не будет. Дождя действительно в этот день не было и шутка это была передана дворней женщинами в селе с разными прибавлениями: что будто бы у Шепельской по ночам и днем постоянно горят свечи, что она колдунья, знакома с ведьмами и через нее нет дождя" [26, арк. 2 зв. – 3].

Ішим способом, що використовувався селянами Поділля для виклику дощу, був пов'язаний з уявленнями про т.з. "заложних" мерців.

Якщо справи ПДК, що відкривались для розслідування випадків здійснення марновірних обрядів "виклику дощу" в першій половині XIX ст. були пов'язані з пошуком відьом і випробовування їх водою, то з другої половини XIX ст. з'являються такі, що пов'язані з пошуком заложних мерців. Проте, очевидно, що такі випадки траплялись і раніше. У 1859 р. у своєму рапорті благочинний Ямпольського повіту Кондрацький повідомляє, "по существующем в народе суеверном предрассудке издавна вошло в обычай на случай засухи откапывать из могил тела обвесившихся... " [21, арк. 2]. З матеріалів цієї справи дізнаємось, що селяни потерпаючи від посухи, звернулись до управителя маєтком в с. Яблонці за дозволом викопати з могил двох самогубців, що були поховані в лісі маєтку. Такий дозвіл вони отримали. "Селяне собрались и пошли в Яблонецкий лес, где был похоронен обвесившийся яблонецкий фельдшер... и выкопав его из могилы, побили ему голову и обливали водою, обратно закопали, но пришедшие вновь женщины с детьми разного пола и возраста, во второй раз требовали выкопать его, которые тоже по примеру первых обливали водою и разбивали над ним кувшины, оттуда все вместе, где подле приходского кладбища похоронен другой обвешанный ... его тоже выкопали и поливали водою .... На каждую церемонию собрались женщины и дети весьма много и производили бесчиние горше первого..." [21, арк. 2 зв.].

Уявлення про самогубців, що спричиняють посуху, призводило до того, що під час тривалої відсутності дощів, селяни шукали поховання самогубців і намагались перепоховати їх в іншому місці, подальше від села. Це призводило до того, що тіло самогубці могло бути перенесено декілька раз. Інколи для такого тіла, селяни не могли знайти місця

поховання, оскільки вважалось, що там де поховано тіло, там не буде дощу. Так сталося з тілом хлопчика із села Летава, спочатку його поховали в полі поблизу села Мар'янівки, потім в лісі с. Жабинець. Але місцеві селяни викопували тіло і відвозили в дім, де хлопчик повісився, аж поки, тіло його не опинилось у ставку ("Кулаевецком пруде") [25, арк. 3]. Так само вчинили з тілом дівчини, що повісилась і була похованою в лісі – її тіло викопали, віднесли в інше місце і "кинули в ров" [26, арк. 2]. Селяни села Мокре Балтського повіту, для перепоховання тіла самогубці, знайшли найбільш "зручне місце", його перенесли на "границю" – межу між селами Крони та Жури прямо в ставку на глибині в один аршин (71,12 [см](#)) [26, арк. 3].

Обряд виклику дощу через "напування покійника" хоч і використовувалось відносно часто, проте уже майже не зберігав прадавньої магічної метеорологічної обрядовості, що була виявом міфологічного світогляду. Часто це вже були забобони, що на основі непевної пам'яті про традиційні обряди, перетлумачували події, вишукуючи зв'язки їх з бажаними наслідками. Таким перетлумаченням причин і наслідків виглядає випадок, що трапився в с. Дубовій Кам'янецького повіту. Під час посухи 1872 року, селянка Зинівія Омелькова почала переконувати сельчан, що причиною посухи є померлий нещодавно односельчанин, який отримав рану "нечаяно наколов шийся на нож ..., что он умер не случайною смертию от раны, а от жажды к воде и то что если вылить на него воду, то пойдет дождь" [25, арк. 2-3]. Можливо важка агонія, що супроводжувалась сильною спрагою помираючого і спричинила таке тлумачення. В наслідок цього пояснення причини смерті й пам'ятаючи про повір'я, що пов'язували заложних мерців з посухою, селяни розкопали на кладовищі могилу до гроба і облили його водою. Якщо в більш ранніх справах, припинення дощу селяни пов'язували з тілами самогубців похованих за межами села, то в другій половині століття, обливати стали і покійників похованих на кладовищах, найчастіше тих, чия смерть, так чи інакше була пов'язана з водою. Так, в с. Кузьминцях гайсинського повіту, було розкопано могилу чоловіка, що втопився у колодязі й вилито на гроб 16 відер води [26, арк. 2]. В Ямпольському повіті водою обливали розриту могилу на кладовищі, в якій був похований потопельник [26, арк. 2].

Однак, навіть, та кількість справ, що збереглась в матеріалах ПДК, дозволяє припустити існування стійкого марновірства серед подолян, що змушувало їх і в кінці XIX ст. здійснювати осудні дії і тривожити покійників на кладовищах з метою здійснення окультних обрядів виклику дощу. В таких обрядах приймали участь, і масово –

значною частиною населення села або містечка, і невеликими групами представників різних віросповідань – і православних, і католиків. В окремих випадках, якщо судити з прізвищ зазначених у відповідних справах ПДК, учасниками таких обрядів були і родичі померлих, могили яких розривали і поливали водою. Так, могилу потопельника Волошенюка, серед інших, розривала і обливала водою Волошенюкова (можливо йдеться про дружину) [26, арк. 3]. Очевидно з метою вберегти односельчан від переслідувань за вчинений злочин проти віри, обряд поливання здійснювали люди похилого віку. Наприклад, в с. Глубочці Гайсинського повіту, розрили і вилили чотири відра води на гроб старики у віці 78 і 75 років [26, арк. 3 зв.]. Робили це зазвичай таємно, вночі. Необхідно відмітити, що значна частина справ про обряди виклику дощу, які зберігаються в матеріалах ПДК, відкриті за інформацією не священників, а поліції. В травні 1872 р. Подільський губернатор звертався до архієпископа з проханням "отклонения крестьян от укоренившегося в них суеверия" [25, арк. 3]. Виглядає так, що священники уникали донесення про наявність таких забобонів серед селян і, якщо обряди робились таємно, без подальшого розголосу, то і не доносили про це марновірство начальству. Повідомлення про ці злочини, згідно ст. 39, XIV т. "О предупреждении и пресечении преступлений против веры" до консисторії часто надходили з губернського правління. Під час важкої засухи 1891-1892 рр. від подільського губернатора надійшов лист, в якому повідомлялось про марновірства щодо виклику дощу і порушення могил. Він повідомляє, що з початку весни до липня 1892 р. такі випадки трапились у містечку Ориніні та селі Туклях Кам'янецького повіту, у м. Сатанові Проскурівського повіту, в с. Великій Русаві Ямпільського повіту, в Гайсинському повіті – в селах Кузьминці та Глубочка, в Балтському повіті в с. Мокрому, а в Ольгопільському повіті трапився випадок "пошуку відьми" [26, арк. 2-3].

В поле зору церковної та світської влад потрапляли не всі випадки, що могли бути визначені як марновірства, проте, ті, що залишили сліди в справах ПДК дозволяють краще уявити особливості традиційної релігійності подільського селянства. Незважаючи на тривалий процес боротьби християнства з проявами язичництва, в народній релігійності, навіть, наприкінці XIX ст.. присутні ознаки вірувань, коріння яких у міфологічно-магічному світосприйнятті. Як слушно зазначав Б. Рибаків, "...в історії релігії, очевидно, слід шукати не зміну вірувань, не повне витіснення старого новим, а нашарування нового на всю суму більш ранніх уявлень, створення амальгами різночасових і різностадіальних елементів" [40, с. 31]. Тому православній церкві на

Поділлі доводилось пильно слідкувати за тим, щоб народна побожність не проявлялась поза її контролем як марновірства.

Однак, навіть, та кількість справ, що збереглась в матеріалах ПДК, дозволяє припустити існування стійкого марновірства серед подолян, що змушувало їх і в кінці XIX ст. здійснювати осудні дії і тривожити покійників на кладовищах з метою здійснення окультних обрядів виклику дощу. В матеріалах консисторії не збереглось детальних описів обрядових дійств, однак, пошук відьом, використання лемеша, розбивання голови покійника (відділення голови), розбивання глечиків, обливання водою тіла, перепоховання тіл самогубців за межами території села, тощо, засвідчують зв'язок подільських обрядів з давньослов'янськими та наявність залишків язичницьких повір'їв і практик наприкінці XIX століття.

---

1. Антонович В. Чари на Україні // Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 114. - Львів, 1905. - 78 с.

2. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3-х т. – Т. 3. – М.: Индрик, 1994. – 840 с.

3. Бурдо Н. Б., Вдейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. — Харків: Фоліо, 2008. — 415 с.

4. Вовк Х. К. Сані в похоронному ритуалі на Україні // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 324-335.

5. Гнатюк Б.М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К: Либідь, 1991 – С. 387-406.

6. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО) - Ф. 315.

7. ДАХО. – Ф. 315. – Оп.1. – Спр. 35.

8. Там само. – Спр. 49.

9. Там само. – Спр. 76.

10. Там само. – Спр. 205.

11. Там само. – Спр. 208.

12. Там само. – Спр. 233.

13. Там само. – Спр. 1091.

14. Там само. – Спр. 1113

15. Там само. – Спр. 1121.

16. Там само. – Спр. 1145.

17. Там само. – Спр. 1147

18. Там само. – Спр. 1365.
19. Там само. – Спр. 1385.
20. Там само. – Спр. 1457.
21. Там само. – Спр. 1489.
22. Там само. – Спр. 1492.
23. Там само. – Спр. 1514.
24. Там само. – Спр. 5112.
25. Там само. – Спр. 9715.
26. Там само. – Спр. 9794.
27. Дашкевич В. Я. До питання про заложних тварин в ув'язненнях українського народу // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991 – С. 527-540.
28. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII– XVIII століття. – К.: Критика, 2008. – 302 с.
29. Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки. – Пг.: Тип. А.В. Орлова, 1916. – Вып.1. – 311 с.
30. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996 – 1998. Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства. – 384 с.
31. Ієрей Александр Пикалев, Церковные суевєрия // Православие. Ru <http://www.pravoslavie.ru/polemika/5749.htm>
32. Кись О. Особливості ставлення до вдови в українців (у XIX – на поч. XX ст.) // "І". Незалежний культурологічний часопис. - № 17, 2000. <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/17-zmist.htm>
33. Кись О. Украинская ведьма (эскиз социального портрета) // Гендерные Исследования. – ХЦГИ, 2000. - №5, - С.274-285.
34. Мойсей А. Комплекс обрядів викликання та зупинення дощу у румунів Буковини // Нар. творчість та етнографія. - 2005. - N 4. - С. 45-52.
35. Мойсей А. Обряд "Калоян" у румуномовного населення Буковини // Нар. творчість та етнографія. - 2006. – N 3. - С. 42-52.
36. Научный архив // Русское Географическое Общество <http://www.rgo.org.ru/Nauh-Arhiv.htm>
37. Панченко А. А. "Народное православие": к вопросу о предмете и методах исследования // Первые Димитриевские чтения. Материалы научной конференции 21-24 апреля 1996 г. - СПб., 1996. – С. 158-169.
38. Поділля. – Видавництво НКЦ "Доля". – 1994. – 504 с.

39. Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // Подольские Епархиальные ведомости – № 14, 1867. – С. 179.

40. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 1981. – 608 с.

41. Толстой Н. И. Проблемы реконструкции древнеславянской духовной культуры // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. - С. 41-63.

42. Толстой Н. И. Роль язычества в славянской культурной традиции // Славянские культуры и мировой культурный процесс: Материалы Международной научной конференции ЮНЕСКО. - Минск, 1985. - С. 33

43. Толстой Н. И., Толстая С. М. Вызывание дождя у колодца // Русский фольклор. Поэтика русского фольклора. - Л., 1981. Т. XXI. - С. 87-98.

44. Толстой Н. И., Толстая С. М. Вызывание дождя в Полесье // Славянский и балканский фольклор: Генезис. Архаика. Традиции. - М., 1978. - С. 95-130;

45. Толстая С. М. Лягушка, уж и другие животные в обрядах вызывания и остановки дождя // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. - М., 1986. - С. 18-22

46. Толстая С. М. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 52-95

47. Трофимов А. А. Сирота в славянском фольклоре, обрядах и верованиях

http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/TROFIM1.htm#_ftnref100

48. Яблоков И. И. Религиоведение. – М., 1998. – 536 с.

49. Яременко В. Народна побожність XIX ст. в Україні і шевченкова перцепція цього явища: (постановка проблеми) // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник – Львів "Логос", 2008. – С. 387-394.

Сергій Таранець

Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині XIX ст.

Соціально-економічна історія України загалом, як і Правобережної України зокрема, давно цікавила вітчизняних дослідників. Пріоритетне місце у цій царині належить відомому українському історикові, членові-кореспондентові НАН України І. О. Гуржію [3]. Упродовж останнього десятиліття економічна історія України продовжувала привертати увагу науковців, особливо у тих питаннях, які з точки зору марксистско-ленінської ідеології не заслуговували на вивчення за радянських часів. Тому на порядок денний ставилися питання промислового розвитку виробництва у поміщицьких господарствах Правобережжя [31], стану магнатських господарств на Волині [9], торгівлі промисловими товарами України з Білорусією [6], місцю дворянству іноземного походження у розвитку промисловості України [8], становленню та функціонуванню земельних банків в Україні [7].

Розглядаючи відомості про торгівлю у містечках Правобережної України, слід починати з класифікації ярмаркової торгівлі в Україні. Особливу увагу розвитку ярмаркової торгівлі надавав у своїх дослідженнях І. О. Гуржій [3]. Виходячи з впливу та значення ярмарків на розвиток економіки Російської імперії, він застосував класифікацію всеросійських та тих з українських ярмарків, що мали всеросійське значення – це: Корінний (30 верст від Курська), Харківські (три), Іллінський (в Ромнах), а з 1852 р. в Полтаві), Введенський (в Сумах), Маслянський (в Ромнах), Хрестовоздвиженський (у Кролевці), Контрактний (у Києві), Онуфрієвський (у Бердичеві) та Георгіївський (у Єлисаветграді). Два всеросійські ярмарки: Макарівський (у Нижньому Новгороді) та Ірбітський у Південно-Західному Сибіру) мали світове значення. При чому з 13 ярмарків, які діяли в Російській імперії, 10 (якщо не виключати Троїцький у м. Балті Подільської губ.) функціонували в Україні [4, С. 44].

В залежності від значення ярмарків (кількості покупців, привезеного та проданого товару, впливу на регіон) можна провести їх класифікацію.

Класифікація ярмарків

1. Світові: Макарівський та Ірбітський
2. Всеросійські (вони ж всеукраїнські): Харківські, Іллінський, Введенський, Маслянський, Хрестовоздвиженський, Контрактний,

Онуфріївський, Георгіївський та Троїцький.

3. Регіональні: Петропавлівський (у м. Ярмолинцях Подільської губ.)

4. Окружні: в м. Кульчини Старокостянтинівського п-ту Волинської губ.; та в містечках Київської губ. Білій Церкві та Жашкові

5. Місцеві:

а) одноденні;

б) дводенні;

в) триденні;

г) чотириденні;

д) шестиденні;

є) семиденні;

ж) десятиденні;

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається справа, яка характеризує стан торгівельних стосунків у містечках Правобережної України станом в 1850–1852 роки [10].

27 грудня 1852 р. київський генерал-губернатор І. І. Васильчиков розіслав земським справникам „відношення”, в якому розпорядився надати йому інформацію про наявні ярмарки [10, арк. 5]. Земські справники мали скласти документ за таким формуляром: 1) назва та приналежність населеного пункту; 2) кількість мешканців (чоловічої та жіночої статі, християн та євреїв окремо); 3) перелік ярмарків та термінів їх проведення (з вказівкою періодичності, якщо вони такими були); 4) з якого часу та з чийого дозволу функціонують ярмарки; 5) щорічний торгівельний обіг коштів; 6) номенклатура товарів; 7) походження товарів; 8) найходовіші товари; 9) кількість та географічне представництво продавців та покупців; 10) наявність інфраструктури для проведення торгівлі; 11) прибуток, який отримує власник містечка чи держава, а також мешканці відповідного населеного пункту.

У підсумку сформувалася справа, яка містить надзвичайно докладні дані про торгівлю по всіх містечках Волинської, Київської (за винятком Уманського повіту) [10, арк. 52] та Подільської губерній (за винятком Могилівського [10, арк. 10], Кам'янецького [10, арк. 9] та Летичівського [10, арк. 10 А] повітів). З Гайсинського повіту інформація від місцевого земського справника не надходила. Своїми рапортами уманський, могилівський, кам'янецький та летичівський земські справники повідомляли, що в містечках підпорядкованих їм повітів ярмарків немає, існують лише торги або базари. Справники деяких повітів, у котрих ярмарок не було, все одно надіслали в канцелярію київського генерал-губернатора інформацію про місцеву торгівлю.

Те, наскільки достовірною є представлена місцевими

чиновниками інформація, добре видно з „відношення” київського генерал-губернатора до вінницького земського справника від 30 травня 1853 р. Генерал-губернатор вказував на неточності звіту. На думку І. І. Васильчикова в містечках Браїлові, Тиврові, Ворошилівці та деяких інших ярмарки відбуваються, проте у відомості про це не вказано [10, арк. 268]. Генерал-губернатор І. І. Васильчиков вимагав негайно надіслати уточнені свідчення про всі ярмарки, що бувають у Вінницькому повіті. Земський справник дав відповідь, що в Браїлові, Тиврові, Ворошилівці, Мизякові та Станіславчику проводилися не ярмарки, а торги. Про останні у „відношенні” не йшлося, тому й він відомостей не подавав [10, арк. 269 зв.]. Стосовно інших повітів зауважень у І. І. Васильчикова не було. Однак окремі неточності вдалося виявити і в інших частинах справи, про що мова йтиме нижче. Таким чином, можна вважати, що у справі (за винятком вказаних вище повітів) представлена повна інформація про всі існуючі в середині ХІХ ст. ярмарки.

Найбільше одноденних ярмарків відбувалося у Волинській губернії – 513. Вони проводилися в 10 з 12 повітів. У Житомирському повіті – 96, далі: Новоград-Волинський та Рівненський повіти – по 73 ярмарки, Дубенський та Кременецький повіти – по 61 ярмарку, Ковельський повіт – 55 ярмарків, Старокостянтинівський повіт – 32 ярмарки, Заславський повіт – 29 ярмарків, Овруцький повіт – 19 ярмарків, Луцький повіт – 14 ярмарків.

У Київській губернії відбувалося 249 ярмарків у 11 (з 12) повітах. Найбільше ярмарків було в Київському повіті – 74, далі – у Бердичівському – 54 ярмарки, Радомишльському – 36 ярмарків, Сквирському – 24 ярмарки, Канівському – 20 ярмарків, Васильківському – 18 ярмарків, Липовецькому – 8 ярмарків, Чигиринському – 6 ярмарків, Таращанському – 5 ярмарків та Звенигородському і Черкаському повітах – по 2 ярмарки.

У Подільській губернії відбувалося 105 ярмарків у 6 (з 12) повітах. Найбільше у Літинському повіті – 51 ярмарок. У Вінницькому повіті – 21 ярмарок, Ушицькому – 20 ярмарків, Проскурівському – 9, Брацлавському і Ямпільському повітах – по 2 ярмарки. Загалом у містечках Правобережної України відбувалось 867 одноденних ярмарків.

Крім одноденних ярмарків на Правобережжі відбувалося 7 дводенних, 6 триденних, 3 чотириденних, 3 шестиденних, 1 семиденний та 3 десятиденних ярмарки. У середині ХІХ ст. на Правобережжі функціонувало 890 ярмарків.

Якщо за кількістю ярмарків лідером Правобережної України була Волинська губернія, то за щорічним торгівельним обігом коштів на них – Київщина. У середині ХІХ ст. щорічний ярмарковий обіг становив тут

483621 крб., тоді як у Волинській губернії – 365050 крб., в Подільській губернії – 113464 крб. Загалом по трьох губерніях він сягав 962135 крб. При цьому слід зазначити, що показник Подільської губернії був би суттєво вищим, якби надійшли дані з усіх повітів.

Неповне надання інформації про торги (базари) в Подільській губернії суттєво знизило зафіксовані у цій справі показники. Для Поділля вони становили 208 тис. крб., тоді як для Київської губернії – 696690 крб., для Волинської губернії – 203700 крб. Загалом по Правобережній Україні сума сягнула 1.108390 крб. сріблом.

У повітовому розрізі ярмарковий щорічний торгівельний обіг коштів Київської губернії становив: у Канівському повіті – 55,3 тис. крб., в Київському – 39,9 тис. крб., у Васильківському – 35 тис. крб., в Бердичівському – 22,4 тис. крб., у Сквирському – 18042 крб., Радомишльському – 15579 крб., Таращанському – 11 тис. крб., в Липовецькому – 7,3 тис. крб.

У повітах Волинської губернії: Житомирському – 67360 крб., Новоград-Волинському – 54 тис. крб., Ковельському – 52050 крб., Кременецькому – 48,6 тис. крб., Рівненському – 31771 крб., Заславському – 23531 крб., Луцькому – 20,5 тис. крб., Дубненському – 16245 крб., Овруцькому – 6250 крб. та Острозькому – 4743 крб.

У повітах Подільської губернії: Ушицькому – 42335 крб., Вінницькому – 15,5 тис. крб., Літинському – 4,1 тис. крб., Проскурівському – 2 тис. крб.

Варто звернути увагу на ярмарки Правобережної України, які тривали понад 1 день.

Дводенні ярмарки відбувались у м. Тульчині Брацлавського повіту Подільської губернії. Перший – 24 червня, другий – 1 жовтня. Ці ярмарки були відкриті на підставі указу Подільського губернського правління від 16 жовтня 1840 р. Для їх проведення в Тульчині було зведено близько 100 кам'яних та дерев'яних лавок (в т. ч. 16 купцями, решта власником маєтку – М. Потоцьким), 50 складів та погребів. Проте, незважаючи на посилене сприяння поміщика та рішення Подільського губернського правління, ярмарки в Тульчині так і не перетворилися на регіональні й мали місцеве значення. У 1850 р. в тульчинських ярмарках взяло участь 1160 чоловік, тоді як населення містечка становило 8813 осіб. Мізерними були виручки поміщика та мешканців цього населеного пункту. Вони склали 100 і 80 крб. відповідно [10, арк. 28 зв.].

Два дводенні ярмарки проводилися у м-ку Ведмедівці Чигиринського повіту. Щорічний торгівельний обіг становив 86 тис. крб., хоча покупців було не так вже й багато – 2156 осіб. Прибутки власника маєтку І. Фундукля склали 1268 чол., мешканців містечка – 290 крб.

сріблом [10, арк. 271 зв.]. У Телепині цього ж повіту, крім установлених торгів відбувалося два дводенні ярмарки, однак їхній щорічний обіг встановити не вдалося.

Триденні ярмарки відбувалися в Колигірці Звенигородського повіту Київської губернії 9 травня та 1 жовтня. На проведення їх поміщиком А. Лопухіним було отримано дозвіл Київського губернського правління в 1848 р. Власник маєтку збудував 4 лавки та винний погріб, місцеві євреї – 7 лавок. Проте вжиті заходи не призвели до піднесення колигірських ярмарків. Їхній щорічний обіг залишався досить низьким – всього 3 тис. крб. Ці ярмарки збирали до 1,5 тис. покупців, а власник маєтку та його мешканці отримували малі прибутки [10, арк. 93 зв.].

Дрібним був Рахманський триденний ярмарок в м. Фельштині. Його щорічний торгівельний обіг становив 10 тис. крб. У Фельштині збиралося до 1 тис. покупців [10, арк. 217 зв.]. Прибутки поміщика і мешканців містечка були невеликими. У Златополі Чигиринського повіту відбувалося два триденні ярмарки – на Трійцю та 14 вересня. Щорічний торгівельний обіг коштів цих ярмарків (включаючи базари) становив 104 тис. крб. На них збиралося до 7 тис. покупців [10, арк. 272 зв.].

На особливу увагу заслуговує триденний ярмарок в Ярмолинцях Проскурівського повіту. Ярмолинецький Петропавлівський ярмарок за кількістю привезеного та проданого товару посідав друге місце в Подільській губернії після знаменитого Троїцького ярмарку в Балті. На наш погляд, сума торгівельного обігу коштів, наведена у звіті проскурівським земським справником, не відповідає дійсності. Адже в поданій ним відомості за три роки (1850, 1851 та 1852 рр.) вказано 24529 крб. – сума незначна. При цьому справник насмілювався показати очевидно вірну кількість покупців – до 40 тис. осіб. Таким чином, кожен покупець мав зробити покупку тільки на 1 крб. 63 коп., що мало ймовірно, бо Ярмолинецький ярмарок славився як регіональний і сюди з'їжджались купці не лише з Подільської, Волинської та Київської губерній. Тут торгували та укладали угоди купці та промисловці з Харківської, Московської, Курської, Херсонської, Таврійської, Гродненської губерній, а також з Царства Польського, Австрії та м. Одеси [10, арк. 215 зв.].

Ярмолинецький ярмарок вирізнявся не лише своїми торгівельними обігами, але й асортиментом товару. Купці та торговці постачали сюди красний, шовковий та блаватний товари, сукно, шерсть, галантерейні, золоті, срібні та металеві вироби, цукор, бакалію, одяг, хутро, тютюн, книги, дзеркала, скляний, фарфоровий та фаянсовий посуд, екіпажі, коні та худобу.

Ярмолинецький ярмарок офіційно діяв на підставі указу імператора Миколи I від 9 листопада 1839 р. Власник містечка

О. Орловський від оренди ярмаркових приміщень отримував чималий зиск. Від оренди 120 лавок він мав до 3 тис. крб. прибутку, так само як і за трактир – 1200 крб., 2 сараї – 220 крб., найм 4 майданів – до 350 крб., від продажу алкогольних напоїв – до 1 тис. крб. Суттєву суму грошей від здачі в оренду своїх лавок отримували місцеві мешканці. За 150 лавок вони мали до 8 тис. крб. прибутку.

Крім Петропавлівського в Ярмолинцях існував ще один (шестиденний) ярмарок, який тривав з 15 по 20 грудня. Попри свою заявлену тривалість він, як і більшість інших штучних ярмарків, не міг зрівнятися з попереднім. Якщо вірити відомості проскурівського земського справника, його щорічний торгівельний обіг коштів становив близько 5 тис. крб., в той самий час в торгах брало участь не більше 4 тис. осіб [10, арк. 216 зв.].

У м. Чорноострові Проскурівського повіту крім трьох одноденних ярмарків на підставі указу Подільського губернського правління в 1830 р. діяв чотириденний Покровський ярмарок. Щорічний торгівельний обіг коштів його, на жаль, невідомий. В Чорноострові було споруджено 75 цегляних лавок, під торгівлю відводилося 3 майдани та збиралося до 3 тис. покупців. Поміщик Проледзецький отримував до 420 крб. прибутку, тоді як мешканці містечка – 500 крб. [10, арк. 218 зв.]

Шестиденні ярмарки на провідному тижні після Паски, відбувалися у Кульчинах Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Його щорічний торгівельний обіг становив до 40 тис. крб. Якщо враховувати той факт, що в цьому містечку налічувалося лише 950 мешканців, а на ярмарок збиралося до 1,5 тис. покупців, то цей ярмарок слід вважати окремим. Поміщиця О. Грохольська звела 20 лавок, від яких отримувала до 500 крб. прибутку. Деяко орендою власних приміщень заробляли й мешканці містечка (до 600 крб.) [10, арк. 76 зв.]. Проте, незважаючи на довгу тривалість, цей ярмарок так і не став визнаним регіональним центром торгівлі.

Семиденні ярмарки відбувалися: у Дзигівці Ямпільського повіту. Перший, Антонівський, який починався 13 червня, та другий чотириденний, який починався 8 вересня. Ярмарки існували згідно з указом Подільського губернського правління з 1851 р. Крім ярмарків, у цьому містечку через кожні два тижні по четвергах сходилися базари. Їхній сукупний щорічний торгівельний обіг був надзвичайно малим, ледве сягаючи 6 тис. крб. Дзигівські ярмарки відвідувало до 2 тис. покупців, тоді як населення містечка становило 5196 осіб [10, арк. 204 зв.].

У Клевані Рівненського повіту починаючи з 1654 р. функціонувало два семиденні ярмарки, які так і не змогли перетворитися

на потужні торгівельні зібрання. До 1850 р. замість них діяло лише 2 одноденні [10, арк. 240 зв.].

З 1840 р. розпорядженням Київського губернського правління відкрито 3 десятиденні ярмарки у Білій Церкві. Миколаївський тривав з 9 по 19 травня, Преображенський – з 1 по 11 серпня і Лук'янівський – з 18 по 28 жовтня. Попри намагання власника містечка В. Браницького перетворити білоцерківські ярмарки на центри місцевої торгівлі задля забезпечення прибутків місцевим мешканцям, ярмаркова торгівля тут так і не вийшла за рамки окружної. Місцеві євреї побудували 30 заїжджих будинків, 3 хлібні склади та 3 погребі. Власник маєтку звів 90 кам'яних лавок та 8 погребів. Щорічно на вищезгадані та на 8 одноденних ярмарків сюди приганяли худоби на 12 тис. крб., коней – на 12 тис. крб., завозили хліба на – 10 тис. крб., інших продуктів харчування на – 8 тис. крб., дерев'яного матеріалу – на 2 тис. крб., товарів місцевого виробництва – на 2 тис. крб. та товарів для крамниць – на 10 тис. крб. сріблом [10, арк. 178 зв.]. Загалом, річний торгівельний обіг усіх білоцерківських ярмарків сягав до 52 тис. крб. На кожний торг збиралося до 600 покупців.

Чи не найбільше значення мали ярмарки в містечку Чорнобилі Радомишльського повіту. Як відомо, Чорнобиль був центром торгівлі з давньоруських часів. Пізніше піднесенню Чорнобиля як важливого торгівельного центру сприяли заходи місцевої еліти впродовж XVII–XVIII ст. Відіграло свою роль і переселення сюди євреїв та російських старовірів. У середині XIX ст. у невеликому за чисельністю Чорнобилі традиційно відбувалося 3 ярмарки: 1) на Трійцю, який тривав 3 дні; 2) в день пам'яті Іллі Пророка (2 дні), 3) на Покрову (6 днів). Однак їхній сукупний торгівельний обіг залишався незначним – на рівні 14,1 тис. крб. Невеликою була й кількість людей, що брали участь у торгах – до 4 тис. осіб. У містечку функціонувало 130 лавок, 20 складів, 5 торгівельних майданів та 4 погребі [10, арк. 113 зв.].

У Волинській губернії в окремих випадках, попри укази Волинського губернського правління, ярмарки так і не були започатковані (в 1845 р. в м. Сарнах Рівненського повіту – 6 ярмарків; в м. Дунаєвцях Ушицького повіту – 2 ярмарки) [10, арк. 248 зв., 252 зв.]. Там, де ярмарки проводилися, вони мали суто місцеве значення та збирали зовсім малу кількість торговців та покупців. Наприклад, з 1547 р. (згідно з привілеєм Сигізмунда Августа) в містечку Моровиці Дубненського повіту, яке належало графові К. Ходкевичеві, відбувалося 6 одноденних ярмарків. Їхній щорічний торгівельний обіг був також незначним – до 380 крб. сріблом. Покупців збиралося до 560 чоловік, хоча тільки в самому містечку проживало 686 чоловік [10, арк. 188 зв.]. Зовсім куцою виглядала торгівля в містечках Овруцького повіту, зокрема

м. Народовичах, де з давніх часів функціонувало 3 одноденні ярмарки. Їхній щорічний торгівельний обіг сягав 1,6 тис. крб. Кожна з ярмарок збирала до 70 осіб покупців [10, арк. 197 зв.].

Якщо на Волині переважала ярмаркова торгівля, то на Поділлі та півдні Київщини, навпаки, відбувалися базари з частішою періодичністю. Якщо ярмарків на Волині (в різних населених пунктах) протягом року відбувалося до десятка-півтора, то торги на Поділлі та Київщині проводилися раз на тиждень, або раз у два тижні. Як правило, основним днем базарної торгівлі була неділя. Проте це не означало, що ярмарки в Подільській губернії зовсім не проводилися. Невипадково кам'янецький, моголівський, ольгопільський та брацлавський (частково) земські справники не представили інформації про ярмаркову торгівлю у своїх повітах. У цьому краї ярмарками називали крупні торги зі значною часткою іногородніх купців та з підвищеною скупченістю торгівельного люду.

Торги або базари не були характерними для північних повітів Правобережної України. Натомість цей різновид торгівлі активно розвивався в деяких південних регіонах Подільської та Київської губерній. Моголівський, кам'янецький та летичівський земські справники рапортували про цілковиту відсутність ярмаркової торгівлі у своїх повітах. Ямпільський, ольгопільський, балтський, тарашанський та чигиринський справники представили детальний опис торгів та базарів. Зокрема в м. Дзигівці Ямпільського повіту крім Антонівського семиденного ярмарку (13 червня) та Різдобогородицького чотириденного ярмарку (8 вересня) проводилися торги через кожні два тижні по четвергах; в м. Чернівцях проводилися торги через кожні два тижні по неділях; з такою самою періодичністю проводилися торги в Джурині, Ярузі, Старій Мурафі, Новій Мурафі, Томашполі та Красному [10, арк. 204 зв.-208 зв.]. У Ольгопільському повіті щонеділі та у свята відбувалися базари в м. Бершаді, через два тижні по неділях в Чечельнику, Жабокричі, Рашкові, М'ясківці та Кам'янці, щотижня по вівторках торги в Ободівці, а в середу через кожні два тижні в Піщанці [10, арк. 210-212 зв.].

В 1850 р. лідером проведення торгів на Правобережній Україні був Тарашанський повіт. Річний торгівельний обіг його базарів становив більше 278 тис. крб. На торгах повіту збиралося до 110 тис. продавців та покупців. Прибутки власників містечок були незначними. З п'яти містечок, у яких відбувалися базари, лише один поміщик отримував прибуток від продажу алкогольних напоїв, а два – від здачі в оренду торгівельних приміщень. У двох населених пунктах Тарашанського повіту прибуток від оренди приміщень отримували місцеві мешканці

(460 крб.) [10, арк. 164-169 зв.].

Найпотужнішим базарним центром Таращанського повіту Київської губернії та всієї Правобережної України було містечко Жашків, де на майдан торгівлі сходилося до 56 тис. покупців, а річний торгівельний обіг сягав до 200 тис. крб. Така висока активність місцевих жителів до торгівлі обумовлювалася щотижневим проведенням базарів (кожного четверга). До Жашкова з'їжджалися люди не лише з Київської, але й Волинської, Подільської та Херсонської губерній. Незважаючи на жваву торгівлю, власник жашківського майдану І. Гарновецький отримував незначні прибутки від продажу горілки та інших напоїв, а також оренди базарних приміщень (до 3,5 тис. крб.). Несуттєвими виявились прибутки й місцевого населення: до 250 карбованців пересічно [10, арк. 168 зв.].

У восьми містечках Володимир-Волинського повіту щорічний торгівельний обіг становив 162 тис. крб., а на базари збиралося до 240 тис. чоловік. Однак нам невідомо, чи отримували будь-які прибутки власники маєтків, державна скарбниця чи їхні мешканці [10, арк. 38-43 зв.]. Підвищена торгівельна активність цього повіту обумовлювалася його наближеністю до кордону та можливостями вести прикордонну торгівлю.

Станом на 1850 р. річний торгівельний обіг 13 місцевих базарів Балтського повіту становив 109,2 тис. крб. сріблом. На кожен окремо взятий торг у містечка збиралося більше 10 тис. людей. Якщо взяти до уваги, що протягом місяця в кожному з них могло відбутися як мінімум 2 торги, то за рік ця цифра виростала до 240 тис. чоловік. Прибуток власники отримували з продажу алкогольних і слабоалкогольних напоїв та оренди торгівельних приміщень. Щорічно балтські поміщики отримували з першого ярмарку близько 12 тис. крб., а з другого – до 5 тис. крб. Розвиток торгівлі позитивно впливав на зростання добробуту населення містечок. В 1850 р. мешканці Балтського повіту отримали 1230 крб. прибутку [10, арк. 279-285 зв.].

У Чигиринському повіті торги відбувалися в 4 містечках. На них оберталося 224 тис. крб. сріблом. На жаль по 2-х містечках цього повіту – Златополі та Ведмедівці – нам не вдалося вичленити долю ярмаркового та базарного капіталу. Проте, незважаючи на це, в Чигиринському повіті він був достатньо високим (зауважимо, що цей повіт належав до південних регіонів Київської губернії). На ярмарки і торги містечок Чигиринщини збиралося до 10 тис. покупців. Чималий зиск від продажу алкогольних напоїв та оренди торгівельних приміщень отримували власники містечок. Він становив 14680 крб. та 1043 крб. відповідно. В 1850 р. від оренди власного майна під торгівлі цілі міщани повіту отримали 2170 карбованців

[10, арк. 270-275 зв.].

У Черкаському повіті торги на загальну суму 95,5 тис. крб. проводилися у п'яти містечках. Як не парадоксально, проте в базарах брало участь до 156 тис. чоловік [10, арк. 32-36 зв.]. Досить жвава базарна торгівля, що відбувалася в Черкаському та Чигиринському повітах, пояснювалася не лише високою щільністю заселення регіону, але й вдалим розташуванням цих повітів на головній транспортній артерії України – Дніпрі. Прибутки власників маєтків (як і скрізь) були низькими. Два поміщики отримували до 2250 крб. прибутку від продажу алкогольних та слабоалкогольних напоїв. Мешканці одного містечка всього 200 крб.

У Липовецькому повіті торги відбувалися у 12 містечках. Їхній щорічний торгівельний обіг становив 61 тис. крб. На жаль, липовецький земський справник не вказує кількості покупців. Незначними були й прибутки власників містечок. Вони становили 347 крб.

Щорічний торгівельний обіг 9-ти населених пунктів Ямпільського повіту становив близько 52 тис. крб. Причому кожен базар збирав до 7,5 тис. покупців. Деякий зиск від продажу алкогольних напоїв та оренди приміщень отримували власники маєтків (2570 крб. та 2440 крб. відповідно), а також державна скарбниця (350 крб.) та мешканці містечок (315 крб.) [10, арк. 203-208 зв.].

У 8-ми містечках Ольгопільського повіту річний торгівельний обіг базарів становив близько 47 тис. крб. На кожному торзі збиралося до 3 тис. людей [10, арк. 210-212 зв.]. Незважаючи на жваву базарну торгівлю, власники містечок, так само як і державна скарбниця та їхні мешканці, прибутків від оренди приміщень, продажу горілки, вина та пива не отримували. У всякому разі відомості цього не фіксують.

Недостовірні відомості про стан торгівлі в своєму повіті представив бердичівський земський справник. Проте канцелярія київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова не повернула документи на доопрацювання. Зауважимо, що згідно даних земського справника в 3-х містечках повіту річний торгівельний обіг коштів на базарах становив лише 8 тис. крб., тоді як продавців та покупців нараховувалося до 80 тис. чоловік. Бердичівський справник не показав, наприклад, статей базарного прибутку власників та мешканців містечок [10, арк. 57 зв.-59 зв.].

Незначною була торгівля у Житомирському та Сквирському повітах. Якщо у першому вона велася лише в одному населеному пункті (на суму 34,3 тис. крб.), то у другому – у трьох містечках (на суму 12 тис. крб.).

Подібна ситуація з базарною торгівлею склалася в Канівському, Київському та Овруцькому повітах. У 6-ти містечках Канівського повіту

щорічний торгівельний обіг коштів становив до 10 тис. крб. Приблизно такою ж була чисельність покупців. У м. Кагарлику (єдиному населеному пункті Київського повіту, де відбувались торги) щорічний обіг становив до 8 тис. крб. На кагарлицькі базари сходилося до 15 тис. людей [10, арк. 127 зв.]. Овруцький повіт Волинської губернії мав лише один торг в м. Іскоростень, на який сходилося не більше 300 людей та оберталось 400 крб. Також відбувалися базари в Уманському та Звенигородському повітах Київської губернії, однак ми не маємо детальніших інформацій про ці торги.

Слід відзначити, що деякі торги містечок Правобережжя відзначалися суттєвим щорічним обігом коштів. Так, у Жашкові Таращанського повіту – 200 тис. крб., у Смілі Черкаського повіту – 46 тис. крб., в Попільні Житомирського повіту – 34 тис. крб., в Дружкополі й Горохові Володимир-Волинського повіту та Ставинці Таращанського повіту – по 30 тис. крб., у Кам'янці Чигиринського повіту – 29 тис. крб., в Ківшоватій Таращанського повіту – 25 тис. крб., в Кривому Озері Балтського повіту – 24 тис. крб., в Томашполі Ямпільського, Бершаді Ольгопільського, Олександрівці та Пиленині Чигиринського повітів – по 20 тис. крб., в Богополі та Голованівську Балтського повіту – по 18 тис. крб.

Не зовсім адекватні вимогам відомості надіслав луцький земський справник. У його рапорті повідомлялося, що у 8-ми містечках підпорядкованого йому повіту: Чорторийську, Лишинівці, Гулевичеві, Городці, Троянівці, Бережині, Рафалівці та Володимирці збираються торги по декілька разів на рік. Однак з наведених свідчень стає ясно, що мова йде про ярмарки, а не торги. Для базарів характерна систематичність (щотижня, через тиждень в певний день), тоді як ярмаркова торгівля відбувалася декілька разів (іноді–десятків разів) на рік та приурочувалася, як правило, до православних свят.

Незважаючи на розгалужену систему ярмаркової та базарної торгівлі в містечках Правобережної України, перелік товарів, що привозилися та збувалися, був практично однаковим і мало чим відрізнявся один від одного. На невеликі ярмарки в основному привозили збіжжя, невелику кількість коней, худоби та овець, шкіру, сіль, солону та в'ялену рибу, металеві та гончарні вироби. Великі ярмарки відрізнялися не лише кількістю привезеного та проданого товару, але й його різноманітністю. Так, крім вище переліченого, на такі ярмарки привозився т. зв. «красний» товар, шерсть, вироби з хутра, сап'яну, скляний та фарфоровий посуд, бакалійні товари, екіпажі тощо. Ярмарки південних та північних регіонів мали свою спеціалізацію. Якщо на півдні, особливо в Подільській губернії збувалися великі партії худоби, коней та

овець, то на півночі, зокрема у Волинській губернії, продавали продукцію обробки лісу: соснові дошки, вироби з дерева, смоли та дьоготь.

Таким чином, найбільша кількість ярмарків в містечках Правобережної України відбувалася у Волинській губернії – 513. У Київській та Подільській губернії проводилось 249 і 105 ярмарків відповідно. У середині XIX ст. загалом тут функціонувало 890 ярмарків. Щорічний торгівельний обіг коштів на містечкових ярмарках регіону становив 962135 крб. в т. ч. в Київській губернії – 483621 крб., Волинській губернії – 365050 крб. та Подільській губернії – 113464 крб. Невисокі показники щорічного обігу ярмаркових коштів по Подільській губернії пояснюються відсутністю даних з майже половини повітів. Так само склалася ситуація з базарною (торгами) торгівлею. Її щорічний торгівельний обіг становив: на Поділлі – 208 тис. крб., на Київщині – 696690 крб., на Волині – 203700 крб. Загалом по Правобережній Україні сума виручки від містечкової базарної торгівлі сягала 1.108390 крб.

Встановлено, що більш прогресивним методом торгівлі, який відповідав духові капіталістичного часу, була базарна торгівля, яка швидше ніж ярмаркова реагувала на зміни попиту, хоча основні торгівельні операції здійснювалися на великих ярмарках. Найпотужнішим містечковим ярмарком на Правобережжі в середині XIX ст. був Петропавлівський ярмарок у Ярмолинцях Проскурівського повіту Подільської губернії. Він здобув не лише регіональний, але й загальноукраїнський статус.

Доведено, що з 890 ярмарків, які проводилися на Правобережній Україні, 867 були одноденними. Разом з тим на Поділлі, Київщині та Волині відбувалося 7 дводенних, 6 триденних, 3 чотириденних, 3 шестиденних, 1 семиденний та 3 десятиденних ярмарки. Їх торгівельний обіг становив 962135 крб. в т. ч. по Київській губернії – 483621 крб., по Волинській губернії – 365050 крб. та по Подільській губернії – 113464 крб. Варто відзначити, що штучне стимулювання розвитку ярмаркової торгівлі без відповідних на те умов не приносило якісних зрушень та не перетворювало ті чи інші населені пункти на центри торгівлі. Тут не допомагали ні привілеї польських королів (як ми бачимо на прикладі Волині), ні протегування місцевих поміщиків (наприклад, Браницьких у Білій Церкві Васильківського повіту Київської губернії).

Внаслідок ґрунтовного опрацювання архівної справи встановлено, що в 1850 р. лідером проведення торгів (базарів) на Правобережжі був Тарашанський повіт Київської губернії. Його щорічний торгівельний обіг становив більше 278 тис. крб., а найбільшим базарним центром регіону було містечко Жашків, річний торгівельний обіг якого сягав 200 тис. крб. Жвава базарна торгівля велася у Володимир-Волинському повіті

Волинської губернії (на суму 162 тис. крб.), у Балтському, Ямпільському та Ольгопільському повітах Подільської губернії (на суму 109,2, 52 і 47 тис. крб.), Чигиринському та Черкаському повітах Київської губернії (на суму 224 і 95,5 тис. крб.), Липовецькому повіті цієї ж губернії (на суму 61 тис. крб.). Незначною виявилася базарна торгівля в Канівському, Київському, Сквирському, Житомирському та Овруцькому повітах. У низці випадків (наприклад, про Бердичівський та Луцький повіти) справа містить недостовірні або неадекватні вимогам відомості, представлені з місць на запит губернатора.

---

1. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). 2000. – № 1. – С. 61–71.

2. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 1958. – 180 с.;

3. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р.). – К., 1962. – 206 с.;

4. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 184 с.

5. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. – К., 1968. – 191 с.

6. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині ХІХ ст. // УІЖ. 1998. – № 4. – С. 43–56.

7. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. 1999. – № 6. – С. 64–69.

8. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // УІЖ. 1998. – № 2. – С. 83–91.

9. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. // УІЖ. 2000. – № 1. – С. 102–108.

10. ЦДІАК України. Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8144. – 293 арк.

Сергій Єсунін

Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст.

Важливими історичними першоджерелами у дослідженні соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій пол. XIX ст. є комплекс щорічної звітної документації подільських губернаторів. Він складався з двох частин – “Звіту Подільського губернатора” (текстова інформація за підписом губернатора, щодо стану справ у губернії за рік) та “Огляду Подільської губернії” (описово-статистична інформація та статистичні матеріали, що готував Подільський губернський статистичний комітет). Сучасним дослідникам більш відомі “Огляди”, які в окремі роки, особливо наприкінці XIX – на поч. XX ст., видавали окремою збіркою. Що стосується “Звітів”, то вони так й залишались у рукописі та зберігались у канцеляріях губернатора, генерал-губернатора та імператора, а згодом перейшли до архівних сховищ. На сьогодні деякі “Звіти”, на жаль, безворотньо втрачені – під час пожежі 2003 р. у Кам'янець-Подільському міському державному архіві загинули майже всі документи фонду 228 – “Канцелярії Подільського губернатора”. Хмельницьким науковцям Ю.Земському та В.Дячку вдалося відтворити витяги із “Звітів” 1867, 1869, 1872, 1886 років, які було опрацьовано до пожежі, та видати їх окремою збіркою [4]. Інший масив “Звітів” зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фондах 11-му та 442-му.

Переглядаючи праці з історії міст Подільської губернії та їх соціально-економічного розвитку, можна констатувати, що дослідники цієї тематики широко використовують статистичні матеріали “Оглядів”, й майже не звертаються до “Звітів”. Проте, саме в останніх зосереджено чимало цінної інформації, яка надає можливість зрозуміти проблеми міського життя та ставлення до них з боку влади, побачити подільські міста очима губернатора та зробити певні висновки щодо політичних, соціально-економічних та адміністративно-владних процесів того часу. Крім того, у “Звітах” зустрічаються відомості про конкретні міста Подільської губернії.

Отже, переглянемо деякі “Звіти”, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Для огляду оберемо ті роки, які були певними історичними віхами у розвитку міст Подільської губернії. По-перше, це 1870 рік – рік, коли у Російській

імперії було дано початок міській реформі згідно прийнятому “Городовому положенню 16 червня 1870 року”. Важливо з'ясувати, яким був соціально-економічний стан та міське самоврядування в містах Поділля у рік появи вищезгаданого положення. Проте, як відомо, міська реформа почала запроваджуватися у подільських містах лише у 1878 – 1882 рр., отож для дослідників історії міст цікавими є як раз ці роки. Тому ми обрали для огляду “Звіт” за 1879 р. Наступними етапними роками у розвитку міст є середина 1880-х рр., як таких, коли можна було побачити перші наслідки міської реформи 1870 року.

“Звіт” за 1870 р. разом із “Оглядом” був поданий за підписом Подільського губернатора, дійсного статського радника, князь-камергера Мещерського І. В.

Він містить переважно інформацію щодо ходу впровадження селянської реформи. Що стосується огляду стану міського господарства, то тут губернатор називає його вкрай не задовільним. На думку посадовця, головним стримуючим фактором розвитку міських поселень Поділля, є діяльність єврейських громад, що склали більшу частку міського населення:

“У губернії лише купці та міщани, по відношенню до міського господарства та за становими інтересами, складають міську громаду. Купці виключно євреї, міщани переважно того ж племені, міщани-християни лише в невеликій кількості є мешканцями міст. В руках євреїв капітали, всякого роду торгіві обороти й навіть ремесла. Міщани-християни – найбідніший зі станів у губернії, що позбавлений всякого значення. Отож євреї, по-суті, й є представниками міського стану, вони й дають напрямок всім становим та громадським міським справам, а християни-міщани фактично пригноблені цією більшістю. Євреї, як члени міської громади та представники стану, до всього ставляться лише з єврейської точки зору – кастове-релігійної. Під таким впливом формується й склад міських дум. Хоча за законом та й у дійсності, до складу цього органу входять 2/3 християн, та саме з них обирається міський голова, але насправді розпорядники в думках – євреї, під їх кастове-релігійним тиском спрямовується міське громадське та станове життя.

Унаслідок цього, міське господарство, та все, що стосується міського громадського життя, перебувають в губернії у повному безладі. Намагання адміністративних органів змінити подібний стан справ постійно розбивались об згуртовану єдністю єврейську силу. Євреї не знають іншої мети існування, як для окремих осіб, так для членів громади – передусім ставлять свою особисту грошову та кастове-релігійну зацікавленість. Вони за внутрішньою свідомістю, яка виявляється в усіх

їх діях, утворюють дещо окреме та замкнене від загального суспільства держави, або як кажуть, утворюють “державу в державі” [7, арк. 8 зв.-9].

Таке ставлення до єврейських міщанських громад віддзеркалювало реалії того часу та показувало офіційне ставлення владних структур щодо непропорційно великої кількості іудейського населення в містах Правобережної України та їх вплив на торгівлю, фінансово-кредитні операції та адміністративні органи.

Серед економічних факторів, які стримують розвиток міст та губернії у цілому, губернатор називає фактичну відсутність надійних шляхів сполучення. Хоча, як відомо, саме у 1870 р. була введена в дію залізнична лінія Балта – Київ (через Жмеринку, Вінницю), а також завершене будівництво гілки від Жмеринки до Проскурова, й далі до прикордонного містечка Волочиськ [1, с. 34-35, 132]. Проте, губернатор підкреслює у “Звіті”:

“... Нещодавнє відкриття лінії Києво-Балтської залізниці, яка переважно пролягає східною частиною Подільської губернії, ще не встигло відчутно вплинути на її економічний стан, але без сумнівів, ця лінія, а також й гілка до Волочиська, повинні у найближчому майбутньому позитивно вплинути на економічне життя населення та торгівлю у губернії. Вже нині виникає думка про необхідність з’єднання шосейною дорогою містечка Жванець та Ісаковецької прикордонної митниці з Кам’янцем, а останнього з Проскуровом або з Жмеринкою – містами, які мають залізничне сполучення” [7, арк. 6].

Як ми побачимо далі, питання шляхів та з’єднання ними губерньського центра буде актуальним до середини 1880-х років.

“Звіт” за 1879 р. був складений Подільським губернатором, дійсним статським радником Милорадовичем Л.О.

Головним проблемним питанням загальногуберньського значення він називає проблему шляхів сполучення, яка вже майже десятиліття не покращується:

“У справі громадського благоустрою досить важливим недоліком є брак правильних шляхів сполучення та як наслідок цього – занадто слабка функціональність міст, як промислових, громадських та інтелектуальних (у тексті – умственных) центрів. Розміщення губерньського міста на околиці губернії позбавляє його центрального значення в краї й викликає нагальну потребу з’єднання його шосейним шляхом із залізницею. Недостатня кількість шляхів сполучення негативно впливає на економічний розвиток Подільської губернії, яка могла би стати одним із центрів нашої торгівлі хлібом за кордоном. Так само, й війна 1877-78 років наочно продемонструвала негайну потребу покращення шляхів сполучення у стратегічному значенні. Отже,

враховуючи вищенаведене, найважливішим є питання прокладання шосе від найближчої залізничної станції до Кам'янця та далі до Австрійського кордону, питання, яке турбує місцеву адміністрацію ще від 1871 року. Для визначення найвигіднішого його напрямку, при Подільському Статистичному комітеті мною створена особлива Комісія” [8, арк. 5].

Друге важливе питання у “Звіті” стосувалося впровадженню у подільських містах “Городового положення 1870 року”. Як відомо, міська реформа згідно згаданого “Положення” у Подільській губернії проводилася протягом майже чотирьох років. У першу чергу реформування органів місцевого самоврядування відбулося у Кам'янець-Подільському та Балті (1878 р.), згодом у Вінниці, Могилеві, Проскуріві, Барі, Летичеві, Літині, Брацлаві, Гайсині, Хмільнику, Ольгополі, Новій Ушиці, Сальниці (1880 р.), Старій Ушиці (1881 р.), Вербовці (1882 р.). У Ямполі, як приватновласницькому місті, міську реформу у ці роки не провели [2, с. 337-338; 5, с. 115]. Тут виникає питання, чому так (аж на чотири роки) затягнулося введення “Городового положення”? Архівні документи подають лише відомості про хронічне відкладання виборів органів місцевого самоврядування та призначення повторних виборів “из-за неправильних виборів” [10, арк. 7, 20, 27]. Певні відповіді на питання, щодо гальмування міської реформи на Поділлі дає саме “Звіт” губернатора:

“Городове положення 1870 року вводиться у містах Подільської губернії поступово. До 1879 року воно введено лише у Кам'янці та Балті. Звітний рік був зайнятий складанням списків виборців, перевіркою тих списків та розглядом скарг, відносно занесених до списків невірних даних. Причини повільного введення городового положення полягають як у неминучих помилках при першому складанні виборчих списків, так й у прагненні старих Дум продовжити попередній порядок, що надавав їм можливість користюбного розпорядження державним майном. Останній фактор є головним гальмом успішного ходу цієї справи. Доклавши із самого початку мого вступу в управління губернії всіх зусиль щодо введення у містах Подільської губернії нового Городового положення, я твердо впевнений, що у наступному моєму звіті, я буду мати щастя подати до ніг Вашої Імператорської величності цілком задовільне донесення по цьому питанню” [8, арк. 9-10].

“Звіт” за 1885 р. побачив світ за підписом Подільського губернатора, дійсного статського радника Глинки В. М.

Знову, як й у попередніх звітах, губернатор відзначає гостру проблему – брак надійних шляхів сполучення у краю, й, зокрема, відсутність задовільного сполучення з губернським містом:

“Суттєво важливе питання – брак зручних шляхів сполучення.

Залізнична лінія Жмеринка-Проскурів-Волочиськ не задовольняє потреб населення. Очікуване прокладання залізниці Жмеринка-Дністер-Новоселиця – поки у майбутньому. Тому, суттєво важливим є питання будівництва шосе від Проскурова через Кам'янець до Ісаковець. Кошти на цей проект у поточному році були внесені у кошторис Міністерства Шляхів Сполучення” [9, арк. 15-16].

Як відомо з подальшого перебігу подій, шосе від Проскурова до Кам'янець-Подільського, було побудовано та здано у експлуатацію лише у 1892 р. [6, с. 232] – в останній рік губернаторствування Глинки В. М.

У “Звіті ”1885 року губернатор так само звертає увагу на проблеми міського самоврядування. Перш за все на його безграмотну адміністративну та економічну діяльність:

“Із сфери діяльності міських управ, не можна не згадати, що вибори гласних і посадовців міського управління у багатьох містах уповільнюються з метою продовжити час перебування при справах і при владі. Кошториси прибутків і видатків, а також звіти здаються не своєчасно, прибутки міст майже не збільшуються, хоча в більшості міст головні збори (оціночний збір та збір по торгових документах) не досягають вищої норми, що дозволена законом. Видатки спрямовуються на різноманітні потреби міського побуту згідно з прибутками, а от запасні капітали, що складали економію попередніх років (до введення Городового Положення) більшість міст вже витратили” [9, арк. 26].

Не забув губернатор торкнутися й наболілого “єврейського питання” у містах:

“Міщанські управління в містах й містечках зовсім не відповідають своєму призначенню. Щорічне проведення виборів, як правило, пов'язано з агітаційними прийомами, що притаманні єврейському населенню, та звичними для виборів явищами: підкупам, пиячками, а по завершенню виборів – незліченні скарги та доноси.

У міщанських громадах домінує значення належить єврейському населенню, яке часом й “проштовхує” зручного для них старосту – малограмотного, без високих моральних якостей. Особлива зацікавленість євреїв до міщанського управління полягає в легкості отримання посвідчень, що потребуються при відбуванні ними військової повинності та отриманні паспортів” [9, арк. 27-28].

Болючим питанням для подільських міст протягом XIX ст. був благоустрій та неспроможність (а інколи не бажання) міських органів влади займатися його покращенням. На цю проблему так само звертає увагу губернатор:

“Деякі покращення у благоустрої зроблені лише у містах Кам'янець-Подільському, Могилеві, Вінниці та Балті, але ці покращення

до цього часу обмежувалися лише влаштуванням бруківки та тротуарів. Найбільших успіхів досягла Могилівська міська Дума, за ініціативою та матеріальною підтримкою якої, у місті цьому, крім бруківки, відкрито у 1884 році реальне училище – єдине в губернії” [9, арк. 26].

Незадоволеним залишився губернатор роботою повітових лікарень, що розміщувалися виключно у містах:

“Що стосується повітових лікарень, то кошти їх настільки мізерні, що більша частина з них не може існувати без фінансової допомоги. Стан цих закладів погіршується ще й тим, що міста не визнають для себе обов'язковим відпускати допомогу повітовим лікарням” [9, арк. 43].

Окремо посадовець у “Звіті” торкнувся питання заштатних міст. Як відомо, у другій пол. ХІХ ст. у Подільській губернії було 17 міст, із яких 5 заштатних, тобто тих, які не виконували адміністративних функцій (губернського чи повітових центрів), але при цьому мали міське самоврядування та статус міста. Такими містами були – Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербовець (Ушицького повіту). Проте, із цих заштатних міст лише Хмільник та Бар за соціально-економічними ознаками та забудові можна було вважати містами. Три інших мали вигляд скоріше сільських поселень та не виконували притаманних містам функцій [3, с. 194-197]. Цей факт, на який попередні можновладці не звертали уваги, підкреслює у своєму “Звіті” губернатор:

“Діяльність міських Дум багатьох міст нічим особливим не вирізнялася, й у цьому плані привертають на себе увагу заштатні міста: Сальниця, Вербовець і Стара Ушиця. Склад міських Дум та Управ цих міст сформовані виключно з міщан-хліборобів, прибутки міст не розвиваються, діяльність міського управління проявляється лише у зборі орендної платні за землі та платні з продажу землі під садиби, нормується діяльність міських Управ лише на особистий розсуд гласних. Витрати, крім обов'язкових, задовольняють лише звичним потребам по утриманню міського управління, а про покращення у питаннях благоустрою або народної освіти не йдеться й мови. Навіть протипожежного приладдя в цих містах майже не має. Взагалі, торкаючись діяльності цих міст, зазначимо, що міські управління їх далекі від розумного використання наданих ним прав” [9, арк. 26-27].

Таким чином, перегляд “Звітів Подільських губернаторів” за 1870, 1879 та 1885 роки, дає можливість констатувати, що в них міститься цікава інформація, яка розкриває певні етапи та проблеми соціально-економічного розвитку подільських міст. Той факт, що цей масив документів у історичній науці не набув широкого використання, робить

його цікавим для дослідників.

-
1. Андреев П. Юго-Западные дороги. Ист.-экон. очерк. – К., 1896. – С. 34-35, 132.
  2. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 337-338;
  3. Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини ХІХ століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 12. Серія Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С.194-197.
  4. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.
  5. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття. Монографія. – Вінниця: Велес, 2001. – С.115.
  6. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Исторический очерк. – К., 1895. – С.232.
  7. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.442: Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора. – Оп. 50. – Спр. 369: Дело по представлению Подольского губернатора отчета о состоянии губернии за 1870 год. – 68 арк.
  8. Там само. – Оп. 533. – Спр. 183. Дело по представлению Подольского губернатора с копиею всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1879 год. – 52 арк.
  9. Там само. – Оп. 539. – Спр. 219. Дело о всеподданнейшем отчете Подольского губернатора за 1885 год. – 48 арк.
  10. Там само. – Оп. 548. – Спр. 50. Дело о введении Городового положения 1870 года а городах Летичеви, Литине и Баре Подольской губернии в 1879 – 1880 гг. – 44 арк.

Валентина Шандра

**Документування виборів та
виборної служби у Правобережній Україні
19- початку 20 ст.**

Неодноразово при читанні текстів джерелознавчих оглядів, особливо кандидатських дисертацій, викликає подив упереджене переконання авторів, що документ створювався для того, щоб стати історичним джерелом. Мушу їх розчарувати, що насправді це далеко не так. При його створенні менше всього йшлося про інформаційний ресурс для істориків. Спрошене розуміння призначення документів не можна вважати нормальним явищем пізнавального процесу. Слід враховувати реалії, мотивації до створення чи появи того, чи того з них, які завдання покладалися на нього, як і роль, яку відігравав документ, побутовуючи у житті, перш за все держави та суспільства й окремих його соціальних прошарків.

Це вже завдання дослідника мобілізувати інформаційний потенціал документа для історичного дослідження, перш за все шляхом накопичення знань про обставини його виникнення та призначення. Тим більше, що у державній традиції Російської імперії діловодний документ був багатофункціональним. Він відігравав роль своєрідного управлінського механізму та був критерієм ефективності функціонування державної влади. При його інтерпретації варто враховувати як часові та культурні дистанції, так й авторсько-змістове наповнення [5, с. 138]. Широка обізнаність про спонукальні чинники появи документа, його роль і місце у житті суспільства сприятиме поліпшенню історичних досліджень та насичуватиме їх глибшим розумінням подій і соціальних явищ. Обрана тема про документування виборів та виборної служби, зокрема і у Правобережній губернії впродовж 19 – початку 20 ст., має підтвердити та посилити справедливість цих суджень.

Служба по виборам, а саме так вона називалась тоді, незважаючи на перебування у тіні, якщо порівнювати з призначуваною від уряду, займала досить вагоме місце у бюрократичній системі Російської імперії. Вона стала своєрідним інструментом формування місцевих урядів. За її допомогою верхній владі удалося утвердити власне верховенство, легімітуватись, проникнути у всі прошарки суспільства, та зміцнити державну владу, як таку, а також, не в останню чергу, мати недорогий управлінський апарат. Вражають також чисельні параметри виборної служби. Адже в загальному, скажімо, дворянське губернське зібрання

першої половини 19 ст. обирало 1/3 штату місцевих чиновників, серед яких такі поважні посади, як голови палат цивільного і кримінального суду, засідателі цих палат, совісний суддя, повітові судді і засідателі повітових та совісних суддів, а також земські справники і засідателі земських судів. За підрахунками професора історії Харківського університету М. В. Ключкова дворянство губернії в останній чверті 18 ст. обирало 94 особи [11, с. 438]. Сучасна московська дослідниця Л. Ф. Писарькова уточнила ці дані. За її підрахунками чисельність виборних посад у бюрократичному апараті Російської імперії після губернської реформи 1775 р. становила від 11 до 12 тис. осіб, що складало майже третю частину державних службовців, причому у складі губернської адміністрації переважили коронні чиновники, а у повітовій 1/3 частину становили виборні посадовці [14, с. 432].

Виборна служба як і служба бюрократичного походження мала власний звід законів під назвою – «Устав о службе по выборам».

Уже традиційно історія виборної служби поділяється на два періоди – від запровадження Катериною II до часу Великих реформ її прийнято вважати становою, а після реформ – всестановою. Хоча цей поділ, як і будь-який інший досить умовний, особливо якщо зважати на те, що трансформація соціальної структури суспільства в Росії відбувалась млявоплинно, і стани остаточно були ліквідовані лише у березні 1917 р. Ця часова лінія розподілу не зовсім прийнятна для Правобережної України, оскільки там реформи не співпадали у часі з реформами внутрішніх губерній імперії і обумовлювалися не стільки відмінністю соціоетнічного складу населення, як обмеженням прав еліти на місцеве врядування за її участь у Листопадовому 1830 р. та Січневому 1863 р. польських повстаннях.

Само собою зрозуміло, що спершу варто з'ясувати як документувалися дворянські вибори, бо саме цьому стану Жалуваною грамотою Катерина II передавала місцеве управління.

Розпочинали підготовку до виборів повітові дворянські зібрання, які збиралися за три місяці до відкриття губернських. Цікаво, що сценарій («обряд») виборів уклав кн. О. А. Безбородько ще 1778 р. Тоді вони передбачали набагато більше пишнот, ніж у середині 19 ст., серед яких – наявність у залі трону з балдахіном, великого розміру килиму, крісел, покритих оксамитом. Літургія супроводжувалася передзвоном, а по її закінченню організовувались стрільба з гармат, ілюмінації, урочисті та святкові обіди, бали, театральні вистави. При Павлі I обряд виборів було спрощено та ліквідовано розкішні атрибути, натомість запроваджувалася діловитість, скромність, що диктувалося економією значних коштів [11, с. 446–449].

При відкритті зібрання предводитель знайомив присутніх із укладеним ним списком всіх дворян повіту, які отримали право участі у виборах, незважаючи на те присутні вони на зібранні, а чи відсутні. Цей список укладався на основі особових дворянських документів, бо згідно із законодавчою вимогою, кожен дворянин, який залишив військову, або цивільну службу та переїжджав до маєтку, а також той, хто набував володільні права на нього, зобов'язаний був подати предводителю документи про свою попередню службу та звільнення від неї, а також записатися до дворянської губернської родословної книги та до повітового виборчого списку. В противнім разі йому заборонялося брати будь-яку участь у дворянському зібранні.

У табличному формулярі списку повітових дворян зазначалися чин, звання, прізвище, ім'я та по-батькові, а також вік дворянина. Крім цього, вносилися відомості про маєток: чисельність селян чоловічої статі за останньою ревізією, кількість незаселеної землі, про будинок, з оцінкою його вартості. Вказувалося про внесення фамілії до родословної книги, а також про його відставний атестат, а чи вид на відпустку. Така увага саме до цих даних пояснюється тим, що на основі інформації цього списку йшлося, хто з дворян має виборче право, а хто лише право балотуватися на посади. Кожен із присутніх міг внести поправки чи доповнення, як щодо своєї особи, так і щодо інших дворян.

До іншого списку вносилися ті дворяни, які висловили бажання служити по виборам, а також ті, хто мав право брати участь у виборах через уповноважених. Це право надавалося дрібним спадковим дворянам, майновий ценз яких був меншим від встановленого для участі у виборах (100 душ або 3 тис. дес. землі) та тих, хто не вислужив чин полковника або дійсного статського радника та не мав трирічного стажу служби на посаді предводителя дворянства. Ці списки, як і перелік осіб до комісії для перевірки фінансового звіту і посередників полюбовного розмежування спірних земель між дворянами повіту, схвалювалися зібранням. Якщо дворянин не прибував на зібрання, то він письмово повідомляв про причину не участі. При цьому виписувалися, які з них відносити до категорії законних, як от: зайнятість на службі, хвороба, безпосередня участь у судовому процесі за межами повіту, смерть або тяжка хвороба близьких родичів, надзвичайна подія у господарстві маєтку. Якщо дворянину виповнилося 60 років, це також давало йому право не обов'язкового відвідувати зібрання.

Потім складався список спадкових і особистих дворян, які брали участь у балотуванні. Крім прізвищ та чинів і звань у ньому вказувалося кількість отриманих виборних і невиборних балів. Спершу до списку заносилися результати, до речі, таємного голосування за повітового

предводителя дворянства, потім згідно з визначеною черговістю – за повітових суддю, справника, депутатів дворянства, засідателів повітових і земських судів, і в самому кінці виборів проходило голосування за кандидатуру попечителя хлібного запасного магазину. Список кандидатів, що отримали прохідні бали, зачитувався предводителем дворянства, підписувався присутніми дворянами повіту, і направлявся до губернського предводителя дворянства.

Після проведення повітових зібрань, за місяць до початку губернського, повітові предводители збиралися у губернському місті і разом з депутатським зібранням під головуванням губернського предводителя дворянства розбирали всі списки дворян по повітам та визначали, хто має право брати участі у зібранні, а хто – у виборах безпосередню або через уповноважених, і кого з дворян можна обирати на посади. Окремо складався список тих, кого з дворян губернське зібрання рекомендувало губернаторові на посади станових приставів. А за три дні до відкриття зібрання губернатор надсилав предводителю для відомості списки дворян, які перебували під судом і слідством. Їх дані зв'язалися із судовими справами карної палати і повітових судів, адже ті, хто знаходився під судом автоматично позбавлялися права участі у зібранні і виборах.

Відразу після присяги зібрання розглядало списки дворян, аби визначитися, хто з них на яку посаду претендує. Кожний прибулий спадковий дворянин доповідав своєму повітовому предводителю і той вносить його у список для голосування. Напередодні відкриття ці іменні списки, а також списки особистих дворян, які висловили бажання балотуватися на виборну службу подавалися губернатору, що зобов'язувало його розпорядитися про початок засідань.

У такий же спосіб відбувалося обрання кандидатів від повітового зібрання на губернські посади, такі як: голову цивільного і карного суду, совісного суддю, почесного попечителя гімназії та засідателів судових палат і совісного суду та членів комісії народного продовольства і на посаду секретаря дворянства.

Список цих кандидатів також підписувався всіма дворянами повіту та передавався губернському предводителю дворянства.

Отож, безпосередні вибори супроводжувався названими списками, які повинні були на видному місті лежати на виборному столі, й з ними міг ознайомитися кожний учасник виборів. Найперше, це список всіх дворян повіту з визначенням їхніх прав, поіменний список тих, хто приїхав на вибори, далі – відгуки тих, хто не зміг приїхати, потім, список тих дворян, які не мали виборчого права, але виявили бажання бути обраними і останнім був список тих, хто перебував під судом і слідством.

У такий спосіб дворяни отримували найповнішу інформацію для того, щоб знати, кому віддати свій голос, як і можливість контролювати хід самих виборів.

На губернських виборах, які проходили за таким самим сценарієм, як і повітові, крім названих, на столі мали лежати й список тих, хто не прибув і не вказав причини не приїзду. По закінченню голосування губернський предводитель дворянства щоденно увечері складав у двох примірниках списки всіх проголосованих посад, які підписувалися ним і повітовими предводителями та скріплювався секретарем дворянства і один із них передавався на схвалення губернатора. А інший – залишався у справах губернського предводителя дворянства. По два кандидати по результатах балотування на посаду губернського предводителя, голів палат і совісного судді та почесного попечителя гімназії заносилися в окремих списки, який так само складався у двох примірниках та підписаний, лягав на стіл губернатора для схвалення одного з двох запропонованих зібранням кандидатів. Причому, вказувалася й кількість отриманих балів. Ті особи, схвалення яких залежало від губернатора, про своє призначення отримували інформацію якщо не на другий, то на третій день обов'язково. Однак, саме цей список відігравав й іншу роль, як відзначав не без іронії у своїх спогадах чиновник губернського рівня В. Г. Аскоченський. Його можна було повернути з канцелярії губернатора, пригрозити не затвердженням на посаді, підшкрябати кількість потрібних балів й отримати в наслідку якісь кошти за ці «труди» [1, с. 49].

Закінчення виборів супроводжувалося присягою, текст якої не лише зачитували, а й підписували всі, хто отримав прохідні бали на посади і звання. Окремою статтею Статуту про вибори вимагалось, щоб виборні листки на посаду губернського предводителя дворянства були підписані російською, а не польською мовою.

Наступний етап можна було б назвати бюрократизацією виборних посад. Бо голови судових палат схвалювалися до, речі, на шість років, Сенатом, куди направлялися про них відповідні дані губернатором. Так само й Міністерство народної освіти схвалювало на посадах почесних попечителів гімназій. Інших посадовців схвалював уже губернатор. За виборну службу дворяни мали право отримувати нагороду у вигляді чинів, знаків бездоганної служби, орденів і відзнак, присвоєння придворних звань камергерів і камер-юнкерів, право на носіння мундиру. А також отримувати пенсію та одноразові виплати з земського збору дворянських маєтків, а чи дворянської каси, відбувати відпустки. Крім нагород до виборної служби висувалися й певні вимоги щодо відповідальності, такі як зауваження, застереження, грошові стягнення,

звільнення з посад, а також у разі значних службових порушень передавати їхні справи до кримінальної судової палати. Такого характеру стягнення заносилися і до спеціальної книжки про службу дворян, дані якої тричі на рік доповідалися предводителю дворянства [18].

Детальне регламентування дворянських виборів пояснюється прагненням верховної влади підібрати визначене коло осіб, яким вона могла довірити владу місцевого рівня. Адже виборна дворянська служба, починаючи від указу 1 серпня 1801 р. [15, т. 26, № 19961] прирівнювалася до державної, а вже 1818 і 1822 рр. губернський предводитель дворянства зараховувався до 5 класу Табелі про ранги на час обіймання цієї посади, а депутати дворянських зібрань, які не мали чину – до 9 класу [7, с. 166]. Микола I уже не дотримувався зайвої церемонії з дворянством, і указом від 6 грудня 1831 р. [16, т. 6, № 4989] виборна служба набула різновиду державної. Як зазначив О. Б. Каменський дворянська станова організація стає частиною державного апарату, бо виборні посади узгоджуються з Табелю про ранги [9, с. 120]. Вона, як і урядова, супроводжувалася формулярними списками, документом, який був основною формою обліку служби чиновника Російської імперії. Оскільки чиновники могли будь-коли державну службу замінити на виборну, то до формулярного списку тоді ж, 1831 р., були внесені спеціальні графи – шоста і чотирнадцята – про виборну службу. До них заносилися дані про час перебування на виборній службі та давалася характеристика чиновника під час її відбування. Ця інформація вносилася губернським правлінням до послужного списку дворянина, а дані формулярного списку губернського предводителя дворянства, як і повітових, атестував губернатор. Інформація про виборну службу надсилалася також до Інспекторського департаменту та Міністерства внутрішніх справ.

Так готувалися і відбувалися вибори у російських центральних губерніях, та тих приєднаних земель, які отримували статус внутрішніх. На відміну від інших набутих земель, де верховна влада понижувала вимоги до виборної служби, добуваючи у такий спосіб лояльність місцевої еліти, у правобережних, шляхта яких не поспішала йти на службу російському монархові, закон передбачив значні обмеження виборних прав. Зокрема, у Волинській і Подільській губерніях посади голів карних палат, земських справників і засідателів земських судів не обиралися, а призначалися урядом. Для ілюстрації звернемося до дворянських виборів вересня 1838 р. у Подільській губернії, до яких за ініціативою київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора місцеве дворянство розпочало підготовку ще з березня місяця. Їх особливість полягала не лише в тому, що відбувалися вони відразу після поразки Листопадового повстання 1830 р., а й в тому, що

місцеве дворянство вперше обирало совісного суддю та засідателів до совісного суду.

Формулярні списки укладалися на дворян, які отримали прохідний бал, а також на кандидатів і разом із списками про балотування естафетою надсилалися до Києва. Якщо прохідний бал отримували учасники чи запідозрені у повстанні, вимагалось провести нове голосування. Тоді у Проскурівському повіті предводителем був обраний Гаспар Братковський, а кандидатом – Станіслав Маковський. Ні той, ні той не мали права на участь у виборах, бо у першого за плечима була судимість за заборону своїм селянам говіти у великий піст, а Станіслав Маковський підозрювався в участі у повстанні [22, арк. 20-23]. Формулярні списки супроводжували іменні списки дворян-учасників повстання, а також тих, за кого повітові предводителі дворянства поручалися. З ними особисто знайомився не лише губернський предводитель дворянства, а й губернатор і генерал-губернатор. Оскільки про хід виборів губернський прокурор доповідав міністру юстиції Д. М. Блудову, то Д. Г. Бібікову довелося розбирати всі випадки порушення законності і серед них такі важливі, як маніфестації, до яких зараховувався виступ совісного судді польською мовою, про несхвальні дії ревізійної комісії. Серед обраних виявилися і співучасники повстання, а у балотуванні одночасно брали участь батьки і сини. Обрані на посади роз'їхалися по маєтках й не прийняли присяги. Вже тоді у Д. Г. Бібікова зародилася ідея призначати чиновників, а не розбиратися із поданнями прокурора та самих дворян, які оскаржували свої виборчі права. І все ж, його пропозиція провести додаткові вибори, не зустріли підтримки у Міністерстві внутрішніх справ, бо порушувати чинний закон було не дозволено, навіть якщо про нього просив головний начальник краю [22, арк. 505].

Отже, вибори дворян губерній Правобережної України супроводжувалися більшою кількістю діловодних документів, оскільки державна влада організовувала тут жорсткіший контроль за виборами, ніж у центральних губерніях, хоча і там їх не бракувало. З іншого боку, процес документування виборів сприяв появі такого елемента, як гласність, бо за допомогою різноманітних списків дворян не лише держава контролювала виборчий процес, а й самі дворяни ретельно стежили за виборами, адже це був їхній шанс кар'єрного зростання, особливо безземельного дворянства. Бо воно, не маючи голосу на виборах, мало право висувати свої кандидатури для балотування на посади.

За Жалуваною грамотою 1785 р. містам надано було право формувати власні органи міського управління, які підпорядковувалися

«опекуну всей губернии», як влучно назвав губернатора перший історик міського управління І. І. Дитятін [6, с. 385]. Якщо йшлося про адміністративно-поліцейські посади, то це були міський голова, депутати міського зібрання, писар, старости для ведення обивательської книги та депутатів для розкладки земських повинностей, а також ратмани управ благочинія та депутати міських квартирних комісій. Якщо ж йшлося про судову владу, то це були посади бургомістрів, ратманів міського магістрату або ратуші, які і у 19 столітті продовжували виконувати судові повноваження, а також судді та виборні словесних судів. В свою чергу, частина з посад обиралася не всіма обивателями, а певними соціальними прошарками. До таких відносилися гласні міських дум, міські старости від купецтва та їх товариші, старости і десяцькі, а також рекрутські старости – від міщан Цехові обирали ремісничого голову, цехових старшин з товаришами, підмайстрових виборних і повірених.

Міська виборна служба документувалася не так прискіпливо, як дворянська, бо купці та міщани не перебували на державній службі. І тим не менше, подібно до дворянських виборів всі, хто мав право голосу, заносився до іменного списку, порядок укладання якого передбачав включення спершу одружених, далі – вдівців, і врешті – неодружених. Виборний процес супроводжувався таким ж документами, як і під час виборів дворянських посадовців, що дозволяло уникати фальсифікації, особливо під час виборів міського голови, вибори якого повинні були відбутися, як і вибори інших посадових осіб, впродовж одного дня.

Голова схвалювався на посаді відразу, а щодо інших посадовців, то їх список керівник виборного органу подавав на схвалення губернатору, а список суддів і виборних словесних судів – управі благочинія, а при її відсутності – городничому або поліцмейстеру. Міська громада, на відміну від дворянської, мала можливість видавати похвальні листки міському голові, гласним, бургомістрам, ратманам, суддям і виборним словесних судів, якщо вважала їх службу справною та корисною для суспільства. Нагородження похвальним листом мало, скоріше за все, моральне значення. Його власник на всіх урочистих процесіях займав перше місце після членів магістрату.

Міста та містечка Правобережної України, увійшовши до складу Російської імперії, певний час продовжували управлятися по традиціях Речі Посполитої. 1797 р. створювалися судові установи за новим штатним розписом. Управління містами перебувало в руках членів магістрату, які утворювалися там, де переважали купці і міщани, а також – у повітових містах. До складу міського органу обиралися представники як християнської, так і єврейської міської громади, за виключенням Києва, до магістрату якого євреї не обиралися [21, арк. 22]. І президента, і ратманів

вибирала міська громада. Оскільки численне єврейське населення містечок потрапляло під юрисдикцію магістратів, то воно також наділялося правом як участі у виборах магістрату, так і правом бути до нього обраними. Напередодні виборів члени магістрату складали списки всіх тих, хто мав виборче право, а також тих, хто його втратив через судимість. Причому списки складалися на основі відомостей із ревізьких сказок. Вибори до магістрату відбувалися у присутності городничого, котрий список обраних передавав губернському правлінню, а на посадах їх схвалював уже губернатор [10, с. 281–282].

Із запровадженням судових установ російського взірця – палат цивільного і карного суду, а також совісного суду у 1835 р. до них обиралися представники від дворянства та купецтва, останні лише від християнської громади. Списки тих, хто балотувався, передавався, зокрема у Києві, міській думі, відновленій на основі катерининської грамоти містам 1785 р. згідно з указом від 23 грудня 1835 р. [8, кн. 5, с.140; кн. 9, с. 603].

Не зважаючи на вимоги законодавчих актів про вибори, вони, як свідчать, зокрема й архівні документи, нерідко порушувалися. Одним з найхарактерніших відхилень від вимог закону було несвоєчасне представлення списків обраних, хоча київський генерал-губернатор вимагав доставляти їх з першою поштою [20]. А найрезонантніша справа, яка призвела до ліквідації Київського магістрату 1835 р., розпочалася зі скарги міщанина В. Н. Кравченка, що вибори ремісничого голови та інших посадовців здійснювалися в нехарактерний спосіб – голосами, а не кульками [8, кн. 5, с. 143]. Найчастіше оскаржували усунення із списку на балотування через запис про перебування під судом. У цьому разі скарги тих, хто не зміг балотуватися, свідчать про досить високу активність міщан, як і те, що вони цінували своє право бути обраним до міських магістратів.

Що ж до виборних посад сільських обивателів, то їх представники обиралися до органів судової та поліцейської влади, якщо йшлося про державних селян. Ще 1778 р. Катерина II височайшою резолюцією на доповідних пунктах генерал-губернаторів встановила таку квоту: кожні 500 душ поселян обирають свого депутата або виборщика, а вже ті поміж себе – засідателів [15, т. 20, № 14816]. Результати виборів волосного голови, сільських старост, подушників та наглядачів сільських запасних хлібних магазинів схвалював окружний начальник відомства палати державних маєтностей. У поміщицьких маєтках сам власник призначав соцьких і десяцьких. Оскільки на Правобережній Україні до категорії державних селян були віднесені однодворці, які, незважаючи на те, де вони проживали – на державних, поміщицьких, власних, а чи на

громадських землях – обирали подібних посадовців: старшину, він же подушник та наглядача громадського запасного хлібного магазину, соцьких і десяцьких. Вибори здійснювалися шляхом балотування. Для цього старшина роздавав присутнім кульки, які вони клали до спеціального ящика із двома відділеннями, пофарбованими відповідно для виборних кульок білим кольором, для невиборних – чорним. Результати балотування заносилися до спеціально заготовленого документа, який мав нескладний формуляр. Прізвище та ім'я, а також кількість виборних і невиборних кульок для сільського старшини, старост, подушного, наглядача хлібного магазину. Таким же документом супроводжувалися волосні вибори на посади волосного голови, поліцейських засідателів, добросовісних сільської і волосної розправи, соцьких та інших громадських посадовців. Після закінчення виборів старшина подавав земському суду список всіх, хто балотувався із зазначенням кількості одержаних голосів.

Внаслідок впровадження Великих реформ суттєво змінилася не лише чисельність виборних посадовців, а й їхні функції, особливо вибраних дворянством посад. Лібералізація суспільних настроїв при їх проведенні сприяла демократизації виборів, однак на Правобережжі поступок верховної влади не було. Дворянські вибори спершу відквалилися (1862 р.) [16, т. 37, № 37992], а наступного року, 1863, були зовсім припинені, навіть на виборні станові дворянські посади, такі як повітовий предводитель дворянства. Тепер влада призначала чиновників від корони. До того ж правобережне дворянство втратило право рекомендувати губернатору будь-кого із свого середовища займати державні посади, такі важливі у післяреформеній період як посади мирових посередників, членів губернських у селянських справах присутствій. Комітет міністрів спеціально розробив для цього правила присвоєння чинів предводителям дворянства в західних губерніях, як правило осіб російського походження, котрі призначалися від уряду, запровадивши скорочені терміни їхньої вислуги [16, т. 38, № 40180; 28, арк. 16. Лише під час виборів до Державної думи 1906 р. П. А. Столипін дозволив призначати по одному поляку на губернію на посаду повітового предводителя дворянства, вразі їхньої «безумовної благонадежності».

Міське положення від 16 червня 1870 р., що поширювалося на більшості російських міст й спершу лише на одне місто Правобережної України – Київ – збільшувало учасників виборного процесу й переводило його на інші соціальні рейки. До виборчого списку заносилися особливласники нерухомого майна у місті, які вчасно сплачували ціновий збір. Ті, хто мав недоїмки у сплаті міського збору, позбавлялися права брати участь у виборах гласних міської думи, як і права балотуватися на посаду

гласного. Тому у списки виборців вносилися інформація про стан сплати цінного збору. Списки вважалися лише тоді дійсними, коли вони постійно уточнювалися міською думою, яка уважно відстежувала майновий ценз до останнього дня виборів. До списку не потрапляли також міські обивателі, які мали судимість та здійснили проступки, шкоду від яких можна було оцінити 300 руб., а також ті, хто перебував під слідством. Крім цього, губернатор або градоначальник, члени губернського по міських справах присутствія, чини жандармського губернського управління та інші чиновники, перебуваючи на державних посадах, також не отримували права голосу.

На основі загального списку склалися три нових списки виборців, до першого з яких заносилися ті, хто сплачував у дохід міста найбільшу суму внесків (1/3), до другого – наступні із загального, які також сплачували наступну 1/3 внесків, а до третього – решта виборців. За два місяці до виборів із списками, які публікувалися або рукописні вивішувалися у приміщенні думи, знайомилися виборці, яким надавалося право внести за цей термін інформацію про зміни свого майнового становища. У такий спосіб громадськість отримувала можливість контролювати правильність та повноту укладення списків. Лише після цього ці три категорії списків схвалювалися міською думою. Складання, уточнення та зберігання виборних списків доручалося міській управі.

Самі вибори проходили таємною подачею голосів через кулькове голосування за гласних, і його результати фіксувалися в особливому виборному листі (самоназва документа). В кінці виборів голова думи зачитував виборчому зібранню список обраних гласними, який підписувався ним та виборцями. Затим оригінальні виборні листи передавалися не пізніше, ніж через добу після виборів, до міської управи. Скарги на неправильність, порушення закону про вибори дозволялося подавати протягом наступного тижня.

У містах Правобережної України, як і в інших західних губерніях спостерігаємо значні відмінності у запровадженні міського положення 1870 р. Найперше, у призначенні міського голови. Він схвалюється на посадах не лише губернського, як в інших містах імперії, а будь-якого іншого статусу міста. Більше того, міністру внутрішніх справ дозволялося, якщо цього потребували надзвичайні ситуації, призначити міського голову, подаючи кандидатуру через Комітет Міністрів на схвалення імператора (ст. 92). У мало чисельних і приватновласницьких містечках, характерних для Правобережної України, міське положення запроваджувалося поступово (спершу у не приватновласницьких містечках) на основі висновку Державної Ради «О применении Городового положення 16 июня 1870 г. к городам Западных губерний».

Складність для місцевої адміністрації становило питання обрання до складу гласних представників від єврейської громади. Тож у Кам'янець-Подільській міській думі вибори гласних 1909 р. проводилися тричі, аж поки Міністерство внутрішніх справ не дозволило увести до складу думи трьох євреїв. Тоді у думі розгорілася гаряча дискусія про спосіб голосування. Домовласники (400 осіб) вважали, що доцільніше голосувати не кульками, а записками. Однак перемогла точка зору про кулькове голосування [23, арк. 12]. 1913 р. Перше загальне зібрання Сенату і Державної ради прийняли рішення, що число гласних єврейського походження у кожному окремому випадку буде визначати Міністерство внутрішніх справ [25, арк. 6].

Виборним особам громадського управління не присвоювалися права державної служби, за винятком архітектора, інженерів та секретаря, а тому держава не виявляла особливого інтересу до документування проходження ними громадської служби.

Купецька, а також міщанська та реміснича громада міста продовжували традицію станових виборів. Купці обирали купецького старосту, міщани – міщанського старосту, а ремісники – ремісного голову й цехових старост з помічниками, яких на посаді схвалювала дума [4, с. 375]. У приватновласницьких містах на перших порах управління місцевим господарством забезпечувало так зване спрощене громадське управління. До його складу входили міський староста, обраний купцями та міщанами та по одному помічнику від купецького і міщанського стану. У містечках з незначною кількістю міщанських дворів (до 10) міщани як християни, так і євреї утворювали самостійні міщанські громади, які обирають міщанського старосту з помічником. Міста з 50-ма дворами замість одного старости могли обирати міщанську управу, депутати до якої обиралися й приступали до виконання своїх обов'язків на основі присяги, яку давали у міському управлінні у присутності чиновника повітової поліції [16, т. 50, № 54640].

Єврейські громади міст, що входили до єврейської межі осілості, обирали власне своїх подушних з помічниками, яких прийнято було вважати старостами

Державна влада постійно контролювала вибори до міщанських управ, оскільки міщанські громади міст склалися переважно із єврейського населення. Губернатори, як правило, призначали міщанським старостою християнина. Час від часу позиція влади викликала непорозуміння, і єврейські громади, не бажаючи обирати старост із християн, оскаржували таке рішення у Сенаті [24, арк. 4]. Врешті-решт регіональна влада в особі генерал-губернатора давала дозвіл на функціонування міщанської управи у складі обраних єврейських

посадовців, деколи, як скажімо, у Новоприлуцькій міщанській управі її головою був обраний єврей [26, арк. 13].

Земства у губерніях Правобережної України, як відомо, були запроваджені досить пізно, якщо порівнювати з іншими краями імперії – височайший указ від 14 березня 1911 р. розповсюдив Положення про земські установи від 12 червня 1890 р. на Вітебську, Київську, Мінську, Могильовську і Подільську губернії. Тож громадськість Правобережжя не мала того першого досвіду земської діяльності, коли земські діячі активно, можливо й дещо зухвало, намагалися демонструвати державній владі свою самостійність і незалежність. Нове положення 1911 р. найперше враховувало етнічний склад населення й на цій основі організовувало вибори до земських органів. Аби спертися на апробований досвід в інших губерніях імперії Київська міська дума за цим положенням виконувала обов'язки повітового земського зібрання, а міська управа Києва – земської повітової управи. У Києві губернські земські гласні обиралися міськими думами із своїх власних гласних. Оскільки запроваджувалося досить багато обмежень (наприклад, у виборах не брали участі євреї), а самі вибори ускладнювалися поділом учасників на дві категорії осіб, які мали виборчі права (особи польського та російського походження), то найбільше уваги зверталось на списки виборців. За їх підготовку були відповідальні земські управи, які зобов'язані були постійно стежити за своєчасним внесенням до них змін.

Підготовлені, вони друкувалися за чотири місяці до початку виборів у місцевих «Губернських ведомостях», та оприлюднювалися іншими способами. Такий термін дозволяв внести всі виправлення, які надходили від виборців. Передбачалося мати єдиний список як для безпосередніх виборців, так і їх уповноважених. Рекомендувалося у списках зазначати види (але не розмір!) нерухомої власності (земельної і неземельної), а також термін володіння нею, як і спосіб набуття, зокрема щодо успадкування.

Після внесених змін список виборців передавався на схвалення губернатору. Незадоволені невнесенням особи мали ще в своєму розпорядженні сім днів аби поскаржитися губернатору, який їхні скарги передавав на розгляд губернського по земських і міських справах присутствія. Схвалений губернатором список знову публікувався за місяць до виборів у місцевій пресі, але вносити доповнення, чи зміни до нього вже не дозволялося [18, с. 62].

Повітові земські управи готували чотири види передвиборних списків: 1. Повітових землевласників, які мали повний майновий ценз; 2. Осіб, що мали право участі у виборах через уповноважених; 3. Міських виборців і 4. Сільських громад. Однак, формування виборчої земської

традиції на Правобережній Україні було перервано подіями Першої світової війни, коли на основі указу Миколи II від 31 липня 1914 р. вибори у шести західних губерніях було призупинено [27, арк. 22].

Внаслідок ліквідації кріпацтва селяни різних категорій отримали виборчі права, «равно отправляют по выборах общественные должности, установленные законом» [13, с. 43], зокрема, такі як волосний старшина з помічниками, сільський староста, збірники податків, засідателі волосних правлінь та суддів волосних судів, з яких перші обиралися терміном на три роки, за винятком збірника податків, якого обирали на один рік. Вибори у селянському середовищі органів самоврядування згідно з положеннями 1861 р. мав забезпечувати мировий посередник, який ініціював скликання сільського сходу. Спеціально вибори селянських осіб не документувалися, підрахунок голосів проводився усно, а результат записувався до особливої книжки. У такий же спосіб здійснювався підрахунок голосів на волосному сході, а його постанови заносилися писарем до книжки для справ особливої важливості. Про вибори сільського старости волосний старшина повідомляв мирового посередника і станового пристава. Волосний старшина схвалювався на посаді мировим посередником, приводився до присяги на вірність служби, про що той повідомляв станового пристава.

Селянське післяреформене самоврядування, що його покликані були забезпечити сільські та волосні правління та волосні суди, які трималося на виборному принцип, на думку А. В. Бондаревського [2], не стали захисниками селянських інтересів. Цей науковий «вирок» тривалий час була єдиною «правильною», однак на сьогодні він уже успішно переглядається на користь селянського самоврядування [12].

Початок 20 століття з його соціальними потрясіннями покликав до життя новий вид виборів, яких раніше не знала царська династія Романових – до Державної думи Росії.

Дотичне до нашої проблеми повідомлення Анатолія Глушковецького [3] певною мірою актуалізує поставлені питання. Автором зауважено, що для проведення виборів створювалися спеціальні установи на волосному, повітовому і губернському рівнях. Вибори здійснювалися на основі «Положення о выборах в Государственную думу». Згідно із цим законодавчим актом визначалась ціла система документів, які у той чи той спосіб супроводжували виборний процес, причому з відсилкою до Основних законів 1906 р. про те, що діловодство виборних сходів, зібрань та з'їздів мусить вестися російською мовою, як мовою загальнодержавного вжитку [17, с. 83].

Списки осіб для участі у виборах, укладали повітова земська та відповідно міська управи, а при їх відсутності – управа у справах

земського господарства а чи повітове поліцейське управління. А у містечках списки виборців доручалося складати міщанським управам. Причому, євреї вносилися до виборчого списку на загальних підставах, без огляду на межу єврейської осілости. Списки виборців передавалися губернаторові для публікації у місцевій пресі. Йому ж надавалося право використати і будь-який інший спосіб їх оприлюднення для досягнення якнайбільшої гласності.

Сама процедура виборів на попередніх з'їздах передбачала таємне голосування кульками, а на безпосередніх виборах членів Державної думи – шляхом закритого подання голосів записками.

Після виборів, буквально через день, все виборне діловодство доставлялось до повітової та губернської у виборних справа комісій. Через деякий час, коли закінчувався розгляд скарг, а їх подання не могло призупинити вибори, документація передавалася до архіву губернського правління, за винятком списків виборців, котрі продовжували зберігатися в установах, що їх укладали. Серед діловодних документів виділяється виборний листок, у якому зазначалася кількість отриманих голосів кожним кандидатом, про що повідомлялося виборчим зборам. Новим документом, що супроводжував вибори до Державної думи, ставав протокол, який складався після підрахунку голосів.

Підводячи підсумок, варто зауважити, що документування виборів та виборної служби займало значне місце у виборному процесові. Аналіз імперського законодавства та соціальних практик дозволяють стверджувати, що, перш за все, за допомогою документування утверджувалось верховенство державної влади, а також організовувався, спрямовувався і контролювався виборчий процес, а тому можна впевнено наполягати на високій достовірності цих документів, як історичного джерела. На основі як законодавчих актів, так і різноманітних виборчих списків варто досліджувати, як відбувалися вибори (саму процедуру), а головне, соціально-етнічну конфігурацію обраних посадовців, а також чисельний склад тих, кому верховна влада передавала певну частину владних повноважень на місцях. У кінцевому результаті, це сприятиме розумінню, наскільки дієвими та ефективними були виборні органи влади, чи насправді і наскільки вони були самоврядними (народовладними), а чи являли собою «фарс», «ілюзію» участі станів у місцевому управлінні. Та чи могли реально впливати, змінюючи поведінку влади на поліпшення умов життя свого соціального середовища. Адже виборні права були диференційованими для різних станів і соціальних прошарків.

Разом з тим скарги, як вияв протесту проти незаконності виборної процедури, вкажуть на стільки популярною була виборна служба і серед

якої саме категорії населення. Вони зможуть зорієнтувати дослідника у багатьох напрямках щодо реальних можливостей влади. Взяти хоча би таке питання: чи справді зріс освітній рівень гласних всестанових органів (земських і міських), і наскільки він вплинув на професіоналізацію місцевої влади та на дотримання нею законності в управлінні господарством. Аналіз документування виборного процесу дозволяє зауважити також, що у нашому випадку Правобережна Україна ставала тим історичним регіоном Російської імперії, у якому найшвидше відбувався перехід від станового до державно-бюрократичного управління.

---

1. Аскоченский В. И. Дневник. С примечаниями и объяснениями Ф. И. Булгакова // Исторический вестник. – 1882. – Кн. 7. С. 30–52.

2. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961.

3. Глушковецький А. Основні види джерел для вивчення виборів до Державних дум Російської імперії в Подільській губернії // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 14. – Київ-Хмельницький, 2006. – С.214–226.

4. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М. И. Мышь. – Изд. 7 испр. и допол. – СПб., 1886.

5. Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 2004.

6. Дитятин И. Устройство и управление городов России. – СПб., 1873. – Т. 1: Города России в XVIII столетии.

7. Елпатьевский А. В. Документирование прохождения государственной службы в России 18 – начале 20 веков // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 164–182.

8. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888.

9. Каменский А. Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе: Сборник статей / Под ред. А. И. Миллера М., 2004. – С. 115–139.

10. Карліна О. М. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці 18 перших десятиліттях 19 ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 280–289.

11. Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Петроград, 1916.

12. Лохматова А. І. Портрет волосного старшини в контексті історії пореформеного селянства // Вісник Дніпропетровського університету. – 2004. – № 5. – С. 15-21.

13. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X-XX веков. – В 9 т. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – М., 1969.

14. Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М., 2007.

15. Полное собрание законов Российской империи. Первое издание.

16. Полное собрание законов Российской империи. Второе издание.

17. Положение о выборах в Государственную думу. – СПб., 1912.

18. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М. И. Мышь. – СПб., 1910. – Изд. 5 испр. и доп. – Т. I.

19. Устав о службе по выборам // Свод уставов о службе гражданской // Свод законов Российской империи. – Изд. 1857 г. – СПб., 1857.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 1. - Спр. 1593.

21. Там само. - Спр. 1884.

22. Там само. - Спр. 2630.

23. Там само. - Оп. 662. - Спр. 29.

24. Там само. - Оп. 663. - Спр. 202.

25. Там само. - Оп. 666. - Спр. 16.

26. Там само. - Спр. 103.

27. Там само. - Спр. 285.

28. Там само. - Оп. 705. - Спр. 296.

**Кадрова політика департаменту митних зборів Російської імперії у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.
(на матеріалах Правобережної України)**

Розвиток капіталізму у пореформений період, збільшення обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі, ставили перед митними установами підвищені завдання, ефективність виконання яких залежала, серед іншого, від кадрового потенціалу митного відомства. Тому департамент митних зборів у 60-х рр. XIX - на початку XX ст. проводив кадрову політику, визначальним у якій було:

- вироблення вимог до кандидатів на посаду у митній установі;
- підготовка кандидатів на посади митарів;
- встановлення порядку призначення та звільнення службовців;
- забезпечення умов для роботи працівникам митних установ;
- заохочення і накладення стягнення на службовців.

Щодо першої складової, то вироблення низки вимог до кандидатів у митарі є свідченням того, що до представників даної професії приділялась особлива увага у суспільстві як до захисників економічних інтересів Російської держави. По-перше, це повинні були бути люди освічені. У “Положенні про митних оглядачів”, затвердженому 16 березня 1896 р. зазначалось: „Оглядачами приймаються особи будь-якого соціального стану, не молодше 21 та не старше 40 років, гарної поведінки і грамотні...” [1, 380].

Станом на 1 січня 1897 р. серед осіб, котрі займали по митному відомству посади V – VII класів, з восьми прийнятих на службу середню освіту мали три працівники (двоє з них були дворянами, один – представником іншого стану), нижчу – п'ятеро (дворян - три, інших – два). Із чотирнадцяти прийнятих на посади IX – XIV класів вищу освіту мали двоє (один з них був дворянином), середню – три (дворяни) та нижчу - дев'ять осіб (шість – дворяни, три – представники інших станів) [1, 145]. Тобто, з двадцяти чотирьох прийнятих на митну службу лише вісім (33%) мали середню і вищу освіту.

Траплялись випадки, коли керівники митниць не мали вищої освіти. Наприклад, Срединський, управляючий Ісаковецькою митницею з 1885 р., навчався в Смоленській духовній семінарії, але навчання не завершив і вибув з нижчого відділення; Годлевський, член-казначей тієї ж митниці, на посаді з 1896 р., навчався в Кишинівській губернській гімназії, проте вибув з шостого класу [2, 18].

Ще складніша ситуація склалась з оглядачами, адже їх набирали переважно з селян або відставних солдатів [3, 427]. Відомо, що рівень грамотності населення України на кін. XIX ст. становив всього 15-20 %. Наявні навчальні заклади не задовольняли потреби народу навіть у початковій освіті (не зважаючи на те, що кількість початкових шкіл на кін. XIX ст. у підросійській Україні порівняно з серединою століття зросла у 12 разів).

На початок XX ст. міністерство фінансів в обґрунтуванні для запровадження нових штатів митних установ пропонувало, щоб в кандидати на посади оглядачів допускати осіб, які мали вищу освіту. Перевага надавалася спеціальній технічній освіті. Крім того, до отримання звання кандидата на посаду оглядача особа, яка претендувала на нього, повинна була до встановленого часу „набути відповідного службового стажу”, тобто вивчити справу оглядача, а також отримувати, по можливості, й інші навички, які стосувалися митної справи.

Коли керівництво митної установи переконувалося, що претендент достатньо підготовлений і здатен виконувати обов'язки оглядача, то його допускали до іспиту, що приймала особлива комісія (вона працювала поза межами цієї митної установи, у якій проходив підготовку претендент). Склад комісії та програму іспиту затверджував міністр фінансів. Успішно складений іспит відкривав шлях до звання кандидата на посаду оглядача і надавав першочергове право зайняти вакантне місце. Зробити це було вкрай не просто, адже при департаменті митних зборів функціонував інститут кандидатів на посади по митному відомству, тобто кадровий резерв. У ньому на початку XX ст. перебувало 30 осіб [4]. Прерогативою резервістів було те, що їм попередньо визначалось грошове утримання, яке обов'язково виплачувалось при працевлаштуванні.

Запровадження освітнього цензу при прийомі на роботу до митних установ дало свої результати: з вісімнадцяти чиновників, прийнятих до Волочиської митниці у 1910 р., дванадцять (67 %) мали середню спеціальну освіту [5].

У 1911р. міністр фінансів вніс на розгляд Державної Думи і Державної Ради Росії пропозиції щодо удосконалення митного правління та роботи з особовим складом. Так, міністерство фінансів, окрім пропозиції проведення реформи у системі митного управління, пропонувало запровадити систему підготовки до служби у митних установах. На виконання останнього міністром фінансів 7 грудня 1912 р. затверджуються правила і програма для проведення іспиту кандидатів на посаду контролера. З 1 січня 1913 р. у митних установах вводилася ця посада замість посад членів митниці та пакаузних чиновників відповідно

до “Інструкції для дії чинів митних установ по одноосібному огляді товарів” від 7 грудня 1912 р. [6, 7]. Це була особлива посада, оскільки саме контролер проводив митний огляд товарів і особисто ніс за це відповідальність.

Метою проведення іспиту було з’ясування рівня практичних навиків і теоретичних знань митної справи. До нього допускались особи, які прослужили у митній службі на штатній посаді чи у складі зарахованих до департаменту кандидатів на посаду по митному відомству не менше одного року. Про бажання скласти іспит зазначені особи подавали через управляючого митницею, де вони служили, доповідну записку до департаменту митних зборів (ця установа ухвалювала рішення про допуск до іспиту). Управляючий митницею, подаючи доповідну записку, повідомляв, на яких посадах працював претендент, яка робота йому доручалась, а також робив висновок про компетентність працівника та його службово-моральні якості.

Департамент митних зборів визначав митницю, де мав проводитись іспит, завчасно повідомляв про це управляючого тією митницею, де працював бажаний скласти іспит, та самого кандидата на посаду контролера. Якщо той не з’являвся на іспит, то іншу дату випробування встановлював той самий департамент митних зборів.

Працівник, який не склав іспит, допускався до наступного складання не раніше, ніж через рік. Коли ж він двічі провалювався, то на цьому іспитування для нього закінчувалося.

Перелік митниць, де проводились дані іспити встановлювався відповідно до “Правил”, які затверджувались департаментом митних зборів. До цього переліку, окрім Санкт-Петербурзької Портової, Московської, Варшавської, Одеської, Верболожської, Ростовської, Тифліської, Ашхабадської, Самаркандської, Іркутської, Благовіщенської і Владивостокської, входила також Волочиська митниця [6, 11].

При комплектуванні штату митниці зверталась увага також на національність. Після польського повстання 1863 р. департамент митних зборів встановив заборону на прийом на роботу у прикордонні митні установи поляків [7, 1-3]. У циркулярі ж від 25 липня 1887 р. начальник Бессарабського митного округу повідомляє, що на виконання припису директора департаменту митних зборів, забороняється приймати на службу у митні установи іноземців та євреїв, навіть по вільному найму [8, 26].

На початку ХХ ст. з’явилася ще одна вимога до осіб, які претендували на службу у митних установах. У вересні 1906 р. директор департаменту митних зборів в спеціальному циркулярному розпорядженні, відповідно до вказівки міністерства фінансів, наголошував, що політичні

переконання кожного складають предмет його особистих поглядів, однак будь-яка участь в організаціях, ворожих уряду, як і антиурядова агітацій з боку посадових осіб є неприпустимою по-суті, і буде переслідватися з усією суворістю у дисциплінарному, а у особливих випадках у судовому порядку. Ті із службовців по митному відомству, які "знайшли б викладені вимоги незгідними з їх поглядами і не вважали б можливим з усією сумлінністю приймати їх до неухильного виконання, зроблять більш слушно, якщо зараз же відмовляться від подальшого проходження служби. Посадові особи, що стають до лав супротивників того самого уряду, від якого вони одержують свої повноваження та ім'ям якого діють, явище неприпустиме, і в жодній державі не допускається" [9].

І по-четверте, забороняли працювати у одній митній установі "канцелярських чиновників і вільнонайманих писарів", які були родичами [10, 12]. А це було не поодиноким явищем. Як повідомляли з Волочиської митниці, тут "перебувають у родинних зв'язках канцелярський чиновник Марницький з членом митниці Фат'яновим та бухгалтер митниці Марковський з помічником його Волнянським" [10, 71]. У зв'язку з цим начальник митного округу запропонував начальникові митниці негайно перевести названих осіб у інші митні установи. При цьому він наголошував, що "не бажано переводити цих службовців на посади нижчі за ті на яких вони зараз перебувають, щоб дане переведення не потягнуло за собою матеріальні втрати" [10, 71].

Якщо особа відповідала всім вище перерахованим вимогам, то вона могла бути прийнята до митної установи. Щоб вступити до митної служби, подавали заяву (прохання) до конкретної митної установи. До заяви додавали нотаріально засвідчену копію свідоцтва про народження і хрещення, свідоцтво про освіту, копію формулярного списку (при його наявності) [11, 29]. Присутствіє митниці розглядало це прохання і приймало рішення, відповідно до припису начальника митного округу. Останнє відіграло вирішальну роль. Так, наказом від 20 листопада 1904 р. за №6 по Ісаковецькій митниці "внаслідок припису начальника Радзивилівського митного округу від 17 листопада 1904 р. за №6023, на вакансію звільненого від служби оглядача Нагурського, допускався з 23 листопада до виконання обов'язків оглядача, з випробувальним терміном один місяць, для виявлення здатності до митної служби селянин с. Опа, Радзивилівської волості Ігнат Іванюк, про що оголошено по митниці" [12, 25]. Складніше було з зарахуванням кандидатом на посаду. У цьому статусі особа могла перебувати невизначений час, як доповідав у листі від 31 грудня 1910 р. командир Хотинської бригади 4 округу окремого корпусу прикордонної варті ревізору Південно-Західного митного округу, що ще "в тому році старший писар Велюньської бригади Михайло

Семов подав на ім'я начальника Радзивилівського митного округу доповідну записку про прийом його на службу, був зарахований кандидатом, але на - жаль ця кандидатура ще до цього часу не розглядалась" [11, 2].

Таким чином набирали службовців нижчого рівня. Керівний склад митної установи призначала вища влада з урахуванням пропозицій начальника митного округу або генерал-губернатора. Кандидатури чиновників визначав начальник митного округу про що йдеться зокрема у наказі управляючого Ісаковецької митниці від 1900 р. за №1: "Син Колезького Асесора А. В. Кошицький, який працював в канцелярії Ісаковецької митниці вільнонайманим писарем, з дозволу "Його Превосходительства" начальника Радзивилівського митного округу від 11 січня 1900 р. за №152, призначений з 14 січня на дійсну службу в штат канцелярії службовцем цієї митниці на наявну вакансію на оклад у 360 руб. в рік. Оголосити про це по митниці пропоную виконуючому обов'язки Члена Казначея Цинкевичу привести в приміщенні церкви Кошицького до присяги на вірність службі і присяжний лист надати митниці" [12, 5].

На посадах управляючого митницею, його помічників, чиновників всіх рангів були, як правило, дворяни, які мали класні чини і звання. А у департаменті митних зборів служили представники царської родини [13, 92].

Працівників митних установ, відповідно до правового статусу, умовно можна поділити на штатних і вільнонайманих. До штатних відносилося: керівництво митної установи і канцелярські чиновники. Одночасно з просуванням по кар'єрній драбині та відповідно до вислуги років вони отримували звання губерньського секретаря, колезького секретаря, титулярного радника, колезького асесора, чини надвірного радника, колезького радника, статського радника, дійсного статського радника [14, 177]. Штатні митні оглядачі склали окрему категорію працівників, яка різнилася за своїми правами та обов'язками від попередніх.

Що ж стосується соціального забезпечення, то митники – штатні службовці мали звання і жили набагато краще, ніж оглядачі і вільнонаймані. Розміри утримання чиновників митного відомства (зарплата, столові та квартирні) з 1870 р. визначалися особливим розкладом та особливими узаконеннями. Так, член Волочиської митниці надвірний радник Іордань щомісяця отримував тільки столових – 73 руб. 50 коп., квартирних – 118 руб. 33 коп., всього 191 руб. 83 коп., за рік набігало 882 руб. столових і 355 руб. квартирних [15]. Оглядачі ж столових та квартирних не мали, їм виплачувалась лише зарплата. Так,

оглядачі, які мали вищі оклади отримували 300 руб. в рік (25 руб. щомісяця) середні – 228 руб. в рік, (19 руб. щомісяця), нижчі – 180 руб. в рік (15 руб. щомісяця) [16]. Окрім того, службовці користувалися казенними квартирами, за які з них вираховували в установах I-го розряду по 2 р. 50 коп. в місяць, II-го розряду – 1 руб. 75 коп. і III-го розряду – 1 руб. Квартира управляючого Ісаковецької митниці складалася з восьми кімнат і кухні, контролера - з чотирьох кімнат і кухні, а пакаузного наглядача з двох кімнат і кухні [17, 13].

Найнижче оплачуваною була категорія вільнонайманих. Так, річний дохід сторожа становив 120 руб., а оглядача – 72 руб. [18, 8].

Всі працівники митних установ, окрім зарплатні, отримували допомогу на виховання дітей, яка виплачувалась впродовж навчального року двічі [19, 1]. Для того, щоб отримати дану допомогу, працівник звертався до управляючого митницею, який, у свою чергу, надсилав лист до начальника митного округу з проханням посприяти працівникові у отриманні допомоги перед департаментом митних зборів. До листа додавались відомості про сімейний стан прохача з детальною інформацією про кількість дітей, де вони навчалися і скільки за це платять батьки [19, 10-11]. За друге півріччя 1901-1902 навчального року працівникам Ісаковецької митниці на допомогу у вихованні дітей було виділено 274 руб. [20, 24].

Ще одним видом допомоги було виділення коштів на лікування. Керівництво митної установи зверталось до лікувального закладу, а потім проплачувало лікування працівника. Так, за лікування канцелярського чиновника Волочиської митниці Семова було надіслано у Житомирський лазарет 13 руб. і 84 коп. за медикаменти [11, 54], а пакаузному наглядачеві Ісаковецької митниці Мазуреву виплатили на лікування 50 руб. [21, 12].

Крім того, в разі загибелі працівника при виконанні ним службових обов'язків сім'ї загиблого виплачували пенсію. Так, за заявою вдови митного оглядача Підмайданської митної застави Поцюпана з 1 грудня 1913 р. їй призначалася щорічна пенсія у розмірі 42 руб., а її малолітнім дітям по 14 руб. кожному (четверо дітей). Одноразово вдова отримувала допомогу у розмірі 71 руб. 40 коп., діти - 71 руб. 40 коп. [22, 13].

Крім того для особового складу митних установ існувала система грошових винагород за затримання контрабанди, за огляд товарів, котрі вимагали хімічної чи механічної експертизи, за попередження або виявлення інших порушень Митного статуту, окрім контрабанди, а також адресні, одноразові винагороди.

Порядок отримання коштів, зокрема за затримання контрабанди,

був такий: управляючий митниці направляв відомості про кількість конфіскованого товару до начальника митного округу, який у свою чергу, звертався з листом до департаменту митних зборів, з проханням надати митниці кредит. Після отримання відповідного розпорядження, одержані кошти за списками видавались митникам, про що засвідчує один із документів: “Ісаковецька митниця додає при цьому десять рублів тридцять одну копійку, які потрібно видати в нагороду за затримання контрабанди митникам. Гроші потрібно видати за списком, який потім повернути до митниці” [23, 11].

Водночас митниці надавалося право проводити публічні торги при несплаті мита та інших зборів. Частина виручених від продажу грошей також виділялась на винагороди митникам.

Як зазначалося в “Збірнику урядових розпоряджень по міністерству фінансів 1870 року”, по митному відомству за гарну службу призначалися й грошові адресні, одноразові винагороди. А саме до свят, з нагоди урочистих подій. Так, на підставі припису департаменту митних зборів та з погодженням з Волинською казенною палатою до свята Святої Паски видали малозабезпеченим канцелярським чиновникам Ісаковецької митниці 75 руб., оглядачам 14 руб. 88 коп. [24, 83, 89].

Звичайно, всі ці заохочення сприяли високій продуктивності роботи митників і, як наслідок, збільшенню надходжень податків до казни. Проте грошове забезпечення було недостатнім, оскільки часто митники опинялися у боргах. І що характерно не лише оглядачі [25, 86], а й канцелярські чиновники та керівництво митної установи. Наприклад, начальник Радзивилівського митного округу у листі від 17 жовтня 1908 р. писав: “Житель с. Рашкова, Хотинського повіту, Бессарабської губернії міщанин Мошко Іосевич Барак звернувся до мене з проханням про утримання на його користь з управляючого митницею колезького асесора Троцького за наданою розпискою боргу у сумі 28 руб. Тому, додаю розписку для надання її Троцькому. У випадку, якщо він визнає свій борг, розпорядіться про утримання кожного місяця грошей з п. Троцького” [26, 12].

Для покращення якості особового складу митного відомства з 1911 р. запроваджено практику проведення щорічної атестації канцелярських чиновників. Порядок її проведення був таким: кожного року, не пізніше 10 лютого керівник митної установи надавав інформацію про кожного канцелярського чиновника (прізвище, ім'я, по-батькові, вік, віросповідання, стаж роботи, оклад, сімейний стан) та давав йому характеристику (вказував як він виконує службові обов'язки, чи підготовлений до переведення на іншу посаду і яку саме), після чого дані матеріали надсилалися до начальника митного округу, який робив

загальний висновок і узагальнену інформацію надсилав до департаменту митних зборів [27, 2].

Визначальним було те, що наприкінці XIX ст. чинним законодавством чітко виписується поняття “службового порушення” та удосконалюється система покарань за зловживання. До порушень, вчинених працівниками митних установ, зараховували:

- Умисне допущення та сприяння перевезенню через кордон контрабандного товару, за що винні звільняються зі служби.

- Допущення вивантаження товару не у встановлений час, залишення оглядачем чергування на судні, дозвіл під час вивантаження відкрити гарматні вікна більше дозволеного, за що оглядачів негайно відстороняли від посади, а чиновників, які наглядали над суднами, карали в перший раз арештом, у наступний – відстороненням від посади.

- Уникнення опечатування без поважних причин вантажу і надання дозволу відкрити в пакгаузі чи на судні товар без попереднього огляду, - винні відсторонювалися від посади.

- Зникнення товару, котрий надійшов до пакгаузу, за що з винного стягували вартість товару на користь власника і мито за цей товар на користь казни.

- Випуск товарів без отримання від митниці ярлика, без стягнення мита чи зі зменшенням мита, - винні відсторонювалися від посади, і якщо не було сплачено мито, з них стягувалося це мито; якщо при цьому були використані завідомо підроблені документи, то винних віддавали до виправного арештантського відділення терміном від 3,5 до 4 років.

- Протизаконне таврування товарів і підробка клейм карались як підробка казенних печаток, а саме відповідно до ст. 296 Зібрання Законів Російської імперії каралось висилкою на проживання до Сибіру чи відправленням до виправного арештантського відділення.

- Участь у торгівлі, виконання доручень по торговельним справам і купівля товарів, не випущених ще з пакгаузу, карались доганою, відрахуванням одного року з часу служби чи відстороненням від посади.

- Перешкоджання відпуску навантажених суден від одного порту до іншого і зволікання з видачею паспорта судну, котре відходило у море, - з винних стягували на користь власника судна за кожну годину простою у першому випадку по 5 руб., вдруге – по 10 руб.

- Викрадення тими, хто упіймав і затримав таємно провезений контрабандний товар, за що з винних стягувалась подвійна ціна вкраденого і вони позбавлялись винагороди, яка була передбачена за затримання контрабанди.

У випадках допущення працівниками митних установ порушень у корисних цілях винні каралися як за хабарі. Постанова діючого Зібрання щодо покарання за хабарництво була у главі 6, розділу V під назвою “Про хабарництво і лиходійство”. Вона стосувалася:

1. посадових осіб, які піймалися на хабарі,
2. осіб, які сприяли хабарництву,
3. приватних осіб, котрі схилили посадову особу до розкрадання, приховання чи знищення документів, що стосуються діяльності митної установи, чи підробки документів.

Законодавством було визначено два види хабарництва. В першому випадку - “коли особа, яка перебуває на службі державній, у справі чи дії, що стосується обов’язків її по службі, прийме, хоча і без всякого порушення цих обов’язків, подарунок у грошах, речах або в іншому”, - таке діяння називалося “хабарництвом” і каралося, якщо подарунок отримано до того, як особа приступила до виконання посадових обов’язків - грошовим стягненням в розмірі подвійної ціни подарунка, і відстороненням від посади; якщо ж подарунок був отриманий вже після “здійснення дії” [28], то тільки грошове стягнення. Якщо особа отримала подарунок без виявлення попередньої згоди (наприклад, якщо приватна особа надішле подарунок по пошті), то вона повинна не пізніше як через 3 дні його повернути, неповернення протягом цього часу рівнозначне отриманню подарунка за згодою і каралося аналогічно. Прийняття подарунка через інших осіб чи прийняття його дружиною, дітьми чи родичами з відома чиновника, для якого був призначений хабар, прирівнювалось до безпосереднього отримання.

Прийняття в дар грошей, речей чи чого-небудь іншого за вчинення або допущення чогось протиправного обов’язкам служби кваліфікувалося “лиходійством” і каралося висилкою на проживання винних до Сибіру з позбавленням всіх особливих особистих і по соціальному статусу присвоєних прав і майна, чи для осіб непривілейованих – відправленням до виправних арештантських відділень на період від 1,5 до 3 років. Якщо ж вимагання супроводжувалось тортурами або іншим насильством, тоді винних карали позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від 6 до 8 років.

Коли особа, яка отримала хабар, до вчинення порушення своїх службових обов’язків, повідомляла про це своєму керівництву, у такому випадку покарання зводилося до виключення її з служби, або звільнення з посади чи однією суворю доганою з внесенням чи без внесення до послужного списку.

Якщо посадові особи митних установ - казнокради й розтратники

великих сум - повертали викрадене, покарання для них обмежувалось грошовим стягненням, яке не перевищувало ціну розтраченого чи присвоєного, а також усуненням з посади чи служби взагалі, якщо ж вартість розтраченого або присвоєного була незначна – застосовували короткостроковий арешт.

Як вид покарання також практикували переведення працівника з однієї митної установи до іншої з обов'язковим пониженням окладу. Про це, зокрема, засвідчує лист начальника Радзивилівського митного округу від 11 грудня 1903 р.: “З рапорту чиновника для доручень титулярного радника Кульвеца видно, що оглядачі ввіреної вам митниці А. Козловський, І. Козловський, Продан Кукрицький, Миколаєв, Загородний та Безпалько є місцевими жителями та близькими родичами. Перебування на службі оглядачів – місцевих жителів, я вважаю вкрай неприйнятним, а тим більше неприпустимим є брати до штату близьких родичів, які складають майже одну сім'ю. Маючи на увазі, що такий стан справ передався Вам від попередника, і що його потрібно негайно виправити, пропоную вище перерахованих оглядачів перевести з Ісаковецької митниці.

Що ж до того чи можуть ці оглядачі бути переведеними до інших митних установ на такі ж оклади, то я заперечую. Оскільки пан Кульвець надав мені переконливі докази того, що, під час перебування на посаді управляючого митницею статського радника Срединського, дані оглядачі брали подарунки, отримували для себе безмитно різні предмети, пропускали через митницю без огляду осіб з простроченими білетами. Крім того, вони і далі продовжують діяти в такому ж дусі – переконували нового оглядача Метельского принести собі з Австрії безмитно чоботи. Тому ці оглядачі повинні бути переведенні з значним пониженням окладу” [29].

Ще одним з видів покарання було звільнення з митної служби “без прошення”. Так, начальник Радзивилівського митного округу листом від 9 березня 1905р. повідомляв митні установи, що “начальник Московської головної складської митниці проінформував мене, що оглядача цієї митниці Михайла Алтунина за нетверезий стан і неетичну поведінку при виконанні службових обов'язків, звільнено, відповідно до параграфу 14 Положення про митних оглядачів “без прошення” [30, 33-35]. Найбільш поширеними причинами звільнення були: сприяння у провезенні чи пронесенні контрабанди, самовільне залишення служби, пияцтво, хабарництво [30, 33-35], за втрату казенної зброї, за нечемну поведінку з керівництвом [31, 16].

Чітке дотримання порядку застосування стягнень у митних установах контролювалося начальником митного округу. Наприклад,

начальник Радзивилівського митного округу у листі від 30 квітня 1903 р. писав, що “при ревізії мною однієї з митних установ округу помічено, що за несумлінне виконання оглядачами покладених на них обов’язків, управляючий митницею застосовує до них покарання у вигляді грошових відрахувань з заробленої плати. Проте Положенням про митних оглядачів 1896 р. подібні грошові стягнення не передбачені. Тому на майбутнє пропоную користуватися при застосуванні стягнень виключно Положенням про оглядачів” [32, 24].

І останнім реформаторським кроком у кадровій політиці відомства став закон від 28 червня 1914 р. “Про допущення осіб жіночої статі на службу у місцеві митні установи і про відпуск із Державного казначейства додаткових коштів на утримання канцелярських чиновників і вільнонайманих службовців у означених установах” [33, 206]. У ньому, вперше дозволялось приймати на роботу у місцеві митні установи жінок з призначенням на посаду до восьмого класу включно (до цього вони призначались на посади тільки за вільним наймом). Жінки повинні були мати освіту не нижчу за ту, що давали жіночі гімназії, інститути, єпархіальні жіночі училища та інші, прирівняні до них, або мали свідоцтво на право займати посаду домашньої вчительки. Такі жінки – службовці могли користуватися службовими правами і перевагами, окрім отримання чинів, нагородження орденами. При цьому вказувалося, що “...на них покладаються однакові з особами чоловічої статі обов’язки і відповідальність” [33, 206]. Їм зараховувалося до вислуги років період служби у митних установах за вільним наймом. Умови Першої світової війни не дали можливість належним чином втілити цей законодавчий акт у життя.

Отже, на у 60-х рр. XIX – 1914 р. кадрова політика департаменту митних зборів була спрямована на:

- 1) вироблення вимог до кандидатів на службу до митних установ;
- 2) запровадження системи митної освіти, а саме: практикування ознайомлювального періоду (стажування на посаді), складання іспиту або навчання в інституті кандидатів на посади по митному відомству (формування кадрового резерву);
- 3) удосконалення порядку проходження служби працівниками митних установ (порядок прийому на роботу, проведення атестації, формування кадрового резерву), що свідчить про підвищення вимог до якості особового складу митного відомства.

---

1. Митниці Слобожанщини: 1660-1870-1992-2000. / Держ. митна служба України. Схід. регіон. митниця; Ред. рада: П. В. Пашко,

- В. В. Резнікова, Л. Є. Полішук та ін. – Х.: Каравела, 2000. – 496 с.
2. Циркуляр, распоряжения, инструкции Министерства финансов, Департамента таможенных сборов, начальника таможенного округа за 1901 г. – ДАХО, ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 20. - Арк. 18.
  3. Історія митної справи в Україні. – К.: Знання, 2006. – 606 с.
  4. Карта таможенных учреждений с обозначением количества и ценности привоза и вывоза товаров, согласно обзора внешней торговли. – ЦДІАУ в м. Києві. - Ф. КМФ 12. - Оп. 1. - Спр.274.
  5. Сведения о служащих таможни. – ДАХО. - Ф. 378. - Оп. 1. - Спр. 21.
  6. О переименовании Исаковецкой таможни из III классной во II классную и введение единоличного досмотра. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 1104. - 36 арк.
  7. Дело о запрещении полякам служить в таможенных учреждениях, пограничных с Австрией и изблечении помощника управляющего Волочиской таможенной заставы и надзирателя Радзивиловского переходного пункта Ленского в провозе контрабанды. 22 августа – 27 августа 1911 г. – ЦДІАУ в м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 861. - Спр.173. - Арк. 1-3.
  8. Фонд №309. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 26.
  9. Чорний В. Україна і митна справа. - К.: КВЦ, 2000. – 348 с.
  10. Циркуляр Департамента таможенных сборов. – ДАХО. - Ф. 378. - Оп. 1. - Спр. 23. - 85 арк.
  11. О службе канцелярского чиновника. – ДАХО. - Ф. 378. - Оп. 1. - Спр. 25. - 125 арк.
  12. Книга приказов управляющего Исаковецкой таможни. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 3-32.
  13. Кисловський Ю. Г. История таможни Государства Российского 907-1995. – Москва: „Автор”, 1995. – 276 с.
  14. Вісник фінансів, промисловості і торгівлі 1887 р. - ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. - Т. 5. – Спр. 1850. - 820 арк.
  15. Требовательная ведомость на выдачу жалования. – ДАХО. - Ф. 378. - Оп. 1. - Спр. 2.
  16. О службе досмотрщика Исаковецкой таможни Василия Филиппова. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 1094.
  17. О переоценке казенных квартир, занимаемых штатными чиновниками таможни. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 1178. – 25 арк.
  18. Об удовлетворении содержанием, наградными, акциденцией, штрафами и другими деньгами чинов таможенного ведомства. –ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 95. – Арк. 8.
  19. О воспитании детей чинов таможенного ведомства. – ДАХО.

- Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 221. - Арк. 1-23.

20. Требовательные ведомости на выплату денег служащим таможни. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 28. – 158 арк.

21. Об увольнении досмотрщиков от службы за взяточничество, пособничество. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 217. – 35 арк.

22. О службе досмотрщика Исаковецкой таможни Войцеха Пацюпаха. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 1188. – 22 арк.

23. Выдача наград задержателям контрабанды спиртных изделий. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 300. - Арк. 11.

24. Рапорты служащих и требовательные ведомости на выдачу зарплаты личному составу. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 113. – 191 арк.

25. О взыскании с чиновников частных и казенных долгов. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 343. – 226 арк.

26. О взыскании с чиновников частных и казенных долгов. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 228. – 12 арк.

27. Циркуляры Департамента таможенных сборов. – ДАХО. - Ф. 378. - Оп. 1. - Спр. 23. – 85 арк.

28. Угаров Б. У таможенного барьера. – М.: Международ. отношения, 1975. – 212 с.

29. Переписка с Департаментом таможенных сборов. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 71. - 40 арк.

30. Об увольнении досмотрщиков от службы за взяточничество, пособничество. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 217. – 35 арк.

31. О таможенных досмотрщиках, уволенных без прошения. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 910. – 19 арк.

32. Циркуляры, распоряжения, инструкции Министерства финансов, Департамента таможенных сборов. – ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 2. - Спр. 70. – 80 арк.

33. Головки О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Головки О. М. – Х., 2005. – 448 с.

Лілія Іваневич

Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького: нарративне джерело дослідження українського народного одягу та вишивки

Одним із різновидів першоджерел нашої минушини є епістолярна спадщина, матеріали якої сприяють кращому переосмисленню та цілісному незаангажованому відтворенню історичних подій і культурних надбань української нації. Особливе місце в цьому плані займає приватне листування української інтелігенції другої половини ХІХ – середини ХХ ст., коли епістолярна культура й етикет досягли високого рівня розвитку та популярності. Приватні листи вчених і дослідників містять у собі значний обсяг інформації щодо соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя в Україні, часто ще не введеної до наукового обігу. Тому й залишається актуальним на сьогодні проблема вивчення та оприлюднення цього виду пам'яток писемності.

Дослідження традиційно-побутової культури українців, зокрема народної вишивки, неможливе без урахування матеріалу, що міститься у приватному листуванні. З огляду на це маємо на меті в статті розкрити інформаційний потенціал епістолярії, який стосується даної проблематики, одного з представників української інтелігенції – історика, археолога, етнографа, фольклориста, письменника, музеєзнавця, громадського діяча, академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940). Різносторонність його наукових інтересів, широке коло спілкування та активна участь у культурно-просвітницькому і громадському житті України сприяли накопиченню вагомої епістолярної спадщини. Переважна більшість листів ученого (понад 6000) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, директором якого був більше 30 років (1902-1933).

Варто віддати належне сучасним українським дослідникам – працівникам Дніпропетровського історичного музею, які розробили комплексну програму видання епістоляріїв Д. І. Яворницького, зокрема, С. В. Абросимовій, А. І. Перковій, О. В. Піцик та ін. Вони вперше видрукували каталог цієї колекції [7] та чотири випуски укомплектованих листів вченого [4; 5; 6].

Цінна інформація про українську народну вишивку міститься в епістолярній спадщині Дмитра Яворницького. Одночасно ці листи є історично сформованим цілісним комплексом джерел, який

відзначається яскравістю особистостей кореспондентів – визначних діячів науки, культури, суспільної думки нашої держави, а також Росії.

Так, у листі українського історика, архівознавця, громадського діяча, академіка Д. І. Багалія (1857-1932) [29] та російського і українського мистецтвознавця й історика, професора Харківського університету Є.К. Редіна (1863-1908) [36] від 14.05.1901 р. говориться про те, що організаційний комітет з підготовки XII археологічного з'їзду звертався до Дмитра Яворницького з проханням допомогти організувати на з'їзді виставку колекцій старовинних етнографічних предметів, в т.ч. народних вишивок з Харківської, Курської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської губерній. А також надати список осіб та закладів, які володіють такими етнографічними колекціями [10].

Цікавим є лист історика і мистецтвознавця Євгенії Василівни Берченко (1889-?) від 13.07.1924 р., яка з березня 1922 р. навчаючись в аспірантурі при кафедрі історії української культури історико-філологічного факультету Харківського університету, під керівництвом академіка Федора Івановича Шміта – голови Археологічної комісії ВУАН [4, с.640], досліджувала український орнамент [4, с.784-785]. У листі до Яворницького вона зверталася за дозволом опрацювати колекції килимів і церковного золотого шиття в Дніпропетровському історичному музеї [11].

Український історик, архівіст, археограф, громадський та культурно-просвітницький діяч В. О. Біднов (1874-1935) [34], перебуваючи 17.04.1924 р. у Празі, своїм листом повідомляв Дмитру Івановичу, що надіслав йому нові книги української діаспори. Серед них: “Огляд української історіографії” Д. І. Дорошенка та перший том “Наукового збірника Українського університету в Празі” з цікавими статтями молодих українських дослідників Л. Чекаленка “Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби” і В. Щербаківського “Мальована неолітична кераміка на Полтавщині” [12].

Крім того з листа українського етнографа Віри Юхимівни Білецької (1894-1933) [1] від 17.08.1925 р., яка в той час мешкала у Харкові, дізнаємося, що вона досліджувала український народний одяг і мала на меті вивчати етнографічні колекції українського одягу, що зберігались у музеї Дмитра Яворницького [13]. В подальшому своєму листі від 7.03.1929 р. вона писала про надісланий у музей звіт щодо своєї науково-дослідницької роботи. У ньому згадувалось про зібрані нею етнографічні матеріали стосовно українського народного житла, одягу, засобів пересування та виробництва скринь [14].

Російський історик театру Б. В. Варнеке (1874-1944) [2] у листі від 14.06.1930 р. відзначав, що він як керівник Одеської 130-ї майстерні з

історії одягу розшукує матеріали про історичний український одяг, котрі не віднайшов в Одеському музеї, і тому надсилає до Д. Яворницького свого учня Леоніда Олександровича Олізнія – маляра та фотографа для роботи в музеї з хвилюючого його питання [15].

Завдяки листу українського антрополога, етнографа, народознавця і археолога Ф. К. Вовка (1847-1918) [35] від 9.10.1912 р. стало відомо, що його син Юрій – вчитель Звенигородської приватної школи разом зі своїми учнями та товаришем – сином українського етнографа Миколи Федоровича Сумцова, мав намір відвідати виставку колекції українського чоловічого й жіночого селянського та козацького одягу в Катеринославському музеї. Новинками цих колекцій цікавився й сам Федір Кіндратович та прохав Дмитра Івановича організувати виставку експонатів із цих колекцій у Музеї Олександра III в Санкт-Петербурзі [16].

У своєму листі до Д. Яворницького український письменник, публіцист, фольклорист, мовознавець, громадський і педагогічний діяч Б. Д. Грінченко (1863-1910) [37] від 15.05.1900 р. просив повідомити, де можна віднайти матеріали про побутове життя українських панів і козаків другої половини XVII ст. Зокрема його цікавили відомості про їх побут, традиції, облаштування житла, характерний одяг тощо. Також Борис Дмитрович запитував чи не вийшов відповідний альбом, який планував видати український художник, мистецтвознавець і етнограф О. Сластьон. Адже всю наявну інформацію стосовно цих питань, що міститься у книгах Д. Яворницького, О. Рігельмана, Д. Бантиша-Каменського, в портретній колекції В. Тарновського та в часопису “Київська старовина” Б. Грінченко уже опрацював [17].

Український історик, краєзнавець, етнограф, культурно-просвітницький та громадський діяч В. І. Дашкевич (1907-?) [4, с.800] у листі від 13.05.1927 р. повідомляв про те, що надіслав до музею 37 робіт своїх колишніх учнів золотоношської школи №3 для подальшого наукового опрацювання і систематизації. Зібрані роботи містили матеріал про українські народні пісні, приказки, повір’я, байки, прикмети, народні ліки (шептання, “заговори”), звичаї та одяг мешканців сіл Золотонощини [18].

Український історик та археолог Михайло Олександрович Міллер (1883-1968) [28] у листі від 6.11.1910 р. писав, що ціле літо перебував в офіційному відрядженні, наданому Ф. К. Вовком від етнографічного музею для вивчення матеріальної культури донських козаків, зокрема, їх одягу і житла. М. Міллер, називаючи Д. Яворницького своїм хрещеним батьком у справі спрямування його на шлях дослідження української етнографії, підкреслював

про свій намір приїхати у музей з фотоапаратом для фіксування й подальшого опрацювання його колекцій народних вишивок. Крім цього, Михайло Міллер висловив Дмитру Яворницькому пропозицію скласти разом описи музейних рушників та видати їх [20].

У листі українського історика, статистика, етнографа та літературознавця Л. В. Падалки (1859-1927) [32] від 27.04.1910 р. відзначалося, що Полтавське земство планує виставити на Південноросійській сільськогосподарській, промисловій та кустарній виставці у Дніпропетровську (1910) багато різноманітних, зокрема й раритетних, експонатів кустарних виробів (тканину, вироби з глини, дерева та інших матеріалів). З огляду на це, Лев Васильович запропонував продемонструвати українську культуру не окремими речами, а в зв'язковій сукупності, створивши для цього типову українську оселю на території виставки з відповідними надвірними будівлями, внутрішнім й зовнішнім оздобленнями, колодязем і калиною коло нього, з городом із грядочками усякої городини, з вишневим садочком тощо, а також надати можливість торгувати різним дрібним українським крамом, прибуток від якого можна було б призначити на пам'ятник Т. Г. Шевченкові [21].

Із листа українського фольклориста, етнографа, літературознавця та громадського діяча М. Ф. Сумцова (1854-1922) [31] від 29.11.1906 р. стало відомо, що до XII археологічного з'їзду завдяки матеріальній підтримці громадськості Харківської та інших губерній були зібрані значні місцеві етнографічні колекції, які після з'їзду передані у власність Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Ці колекції планувалося розмістити в етнографічному музеї товариства, якому університет відводив нове більше приміщення. Але наявна кількість експонатів була недостатньою для повноцінної культурно-просвітницької і наукової діяльності музею, тому Микола Федорович звертається до Дмитра Івановича з проханням пожертвувати оригінальні предмети народного побуту, особливо старовинні та подарувати в бібліотеку музею праці самого Д. Яворницького [23].

Російський етнограф В. М. Харузіна (1866-1931) [4, с.848-849] у своєму листі від 18.07.1905 р. висловлювала бажання отримати дозвіл при сприянні Д. Яворницького на відвідання етнографічної виставки у зв'язку з певними обставинами до відкриття археологічного з'їзду у Дніпропетровську [24]. У листі В. Харузіної від 5.08.1905 повідомляється про її від'їзд і прохання вислати їй каталог етнографічної виставки, організованої музеєм [25]. У наступному листі від 6.09.1905 р. Віра Миколаївна дякує Дмитру Івановичу за отриманий каталог та повідомляє про свій намір наступної весни відвідати багаті етнографічні колекції

музею, у розвиток якого Д. Яворницький вклав стільки праці [26].

На особливу увагу заслуговують листи українського етнографа, мистецтвознавця, музейного працівника і колекціонера Ю. С. Александровича (1894-193?) від 22.07.1911 р. Юрій Семенович працював “хранителем” музею Подільської губернії, згодом – в етнографічному відділі Київського сільськогосподарського музею та досліджував український орнамент і кераміку [5, с.409]. У листі до Д. Яворницького він писав про свій намір допомогти з дозволу Дмитра Івановича Дніпропетровському музею ім. О. М. Поля. Допомога ця полягала в пропозиції Ю. Александровича частково купити, а частково обміняти на книги з історії, антропології, етнографії й археології його власну значну колекцію українського народного орнаменту Подільської губернії. Вона складалася із зразків орнаментальних сюжетів вишивок, наклеєних на картонки і зібраних у вигляді альбому. До того ж усі зразки колекції були добре опрацьовані й відповідно описані, адже містили точні дату і місце походження, народну назву орнаменту, назву частини одягу, з якою був взятий орнамент тощо [9]. У наступному листі від 12.08.1911 р. Ю. С. Александрович повідомляв, що недавно завершив свої етнографічні дослідження на території Поділля та знову пропонував Д. Яворницькому купити у нього зібрані колекції подільського народного орнаменту, назвавши при цьому конкретну ціну – 150 руб. Згадував Юрій Семенович і про наявність у нього цінної збірки орнаментів Полтавщини, яку обіцяв привезти у Дніпропетровський музей восени 1911 р. [8].

Лист української драматичної артистки, культурно-громадської діячки Н. М. Дорошенко (1888-1980) [3] від 24.03.1916 р. свідчить про прохання Наталі Михайлівни купити її українське вбрання, щоб у музеї Д. Яворницького залишилась про неї пам’ятка. Разом з тим у листі вона обіцяла заповісти всі свої українські речі музеєві, а до теперішнього продажу її зумовила необхідність знайти кошти на лікування. За весь одяг ручної роботи, який включав вишиті справжнім золотом сорочку і підтичку; вишиті блакитні чоботи; фартух шитий золотом, сріблом і шовками; “спенсер” або корсетка та спідниця із штофного шовку; вишита парчева срібна стрічка, вона просила лише 400 руб. [19].

Із листа Д. Яворницького до українського письменника, поета, театрального та культурно-просвітницького діяча М. П. Старицького (1840-1904) [30] 1898 р. стало відомо, що Дмитро Іванович надіслав йому “Альбом української старовини” із зображеннями українського одягу козаків та однієї дружини полковника, які потрібні були Михайлу Петровичу для драми “Богдан Хмельницький”. Також він радив М. Старицькому звернутися у Петроград до художника і мистецтвознавця Опанаса Григоровича Сластьона, який мав цінні кольорові малюнки

жіночого одягу XVII і XVIII ст. [22].

У своєму листі до українського історика, археолога та громадської діячки Н. Д. Полонської-Василенко (1884-1973) [33] дружина Д. Яворницького Серафима Дмитрівна (1879-1943) [6, с.478] влітку 1934 р. повідомляла про вдалий виступ Дмитра Івановича з докладом про способи та методи збирання етнографічних матеріалів в етнографічному відділі Академії наук у Києві. Крім цього, С. Яворницька згадувала про роботу чоловіка над впорядкуванням своїх значних за обсягом матеріалів з етнографії для подальшого їх друку [27].

Таким чином, епістолярна спадщина Д. І. Яворницького та його кореспондентів є цінним джерелом для вивчення розвитку етнографічних досліджень у різних регіонах України, життя й діяльності їх організаторів та результатів їхньої наукової роботи. Зосереджена в листах українських і російських учених та діячів культури до Дмитра Івановича, а також в його листах до них інформація про український народний одяг, вишивки й орнамент є досить вагомою і цікавою з наукового погляду, тому й потребує подальших глибших досліджень.

---

1. Білецька Віра // Енциклопедія Українознавства-II (далі – ЕУ-II). – Т. 1. – С. 128.

2. Варнеке Борис // ЕУ-II. – Т. 1. – С. 209.

3. Дорошенко Наталія // ЕУ-II. – Т. 2. – С. 584.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Перед. слово Б. Т. Карапиша. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.

5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; Вступ. ст. С. В. Абросимової; Під загальною ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 640 с.

6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова; За заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / Укладачі: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, А. С. Журба. – Дніпропетровськ, 1992.

8. Лист Ю. С. Александровича до Д. І. Яворницького від 12.08.1911 р. // Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – КП – 69611 / Арх – 12616.

9. Лист Ю. С. Александровича до Д. І. Яворницького від 22.07.1911 р. // ДІМ. – КП – 69610/Арх – 12615.
10. Лист Д. І. Багалія до Д. І. Яворницького від 14.05.1901 р. // ДІМ. – КП – 71745/Арх – 13681.
11. Лист Є. В. Берченко до Д. І. Яворницького від 13.07.1924 р. // ДІМ. – КП – 69453/Арх – 12458.
12. Лист В. О. Біднова до Д. І. Яворницького від 17.04.1924 р. // ДІМ. – КП – 70268/Арх – 12853.
13. Лист В. Ю. Білецької до Д. І. Яворницького від 17.08.1925 р. // ДІМ. – КП – 69557/Арх – 12562.
14. Лист В. Ю. Білецької до Д. І. Яворницького від 7.03.1929 р. // ДІМ. – КП – 69564/Арх – 12569.
15. Лист Б. В. Варнеке до Д. І. Яворницького від 14.06.1930 р. // ДІМ. – КП – 68782/Арх – 12050.
16. Лист Ф. К. Вовка до Д. І. Яворницького від 9.10.1912 р. // ДІМ. – КП – 71403/Арх – 13511.
17. Лист Б. Д. Грінченко до Д. І. Яворницького від 15.05.1900 р. // ДІМ. – КП – 68223/Арх – 11767.
18. Лист В. І. Дашкевича до Д. І. Яворницького від 13.05.1927 р. // ДІМ. – КП – 72389/Арх – 13955.
19. Лист Н. М. Дорошенко до Д. І. Яворницького від 24.03.1916 р. // ДІМ. – КП – 80983/Арх – 17701.
20. Лист М. О. Міллера до Д. І. Яворницького від 6.11.1910 р. // ДІМ. – КП – 83447/Арх – 19182.
21. Лист Л. В. Падалки до Д. І. Яворницького від 27.04.1910 р. // ДІМ. – КП – 83271/Арх – 19080.
22. Лист М. П. Старицького до Д. І. Яворницького від 1898 р. // Інститут літератури НАНУ. – Ф. 15. – № 497.
23. Лист М. Ф. Сумцова до Д. І. Яворницького від 29.11.1906 р. // ДІМ. – КП – 68184/Арх – 11728.
24. Лист В. М. Харузіної до Д. І. Яворницького від 18.07.1905 р. // ДІМ. – КП – 87194/Арх – 21131.
25. Лист В. М. Харузіної до Д. І. Яворницького від 5.08.1905 р. // ДІМ. – КП – 87193/Арх – 21130.
26. Лист В. М. Харузіної до Д. І. Яворницького від 6.09.1905 р. // ДІМ. – КП – 87192/Арх – 21129.
27. Лист С. Д. Яворницької до Н. Д. Полонської-Василенко від 1934 р. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 264.
28. Міллер Михайло // ЕУ-П. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1575.

29. Оглоблін О. Багалій Дмитро // ЕУ-П. – Київ: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 80.
30. Одарченко П. Старицький Михайло // ЕУ-П. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 8. – С. 3029.
31. Одарченко П. Сумцов Микола // Там само. – С. 3102.
32. Падалка Лев // Там само. – 1996. – Т. 5. – С. 1922.
33. Полонська-Василенко Наталія // Там само. – Т. 6. – С. 2198.
34. «Р. М.». Біднов Василь // ЕУ-П. – Київ: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 126.
35. «Р. М.». Вовк Федір // Там само. – С. 294-295.
36. Редін Єгор // ЕУ-П. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 7. – С. 2498.
37. «Ю. Ш.». Грінченко Борис // Там само. – Т. 2. – С. 440-441.

Володимир Ващенко

Україна як проект метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності

Вступ

Темою цієї доповіді буде один з аспектів проблеми, яка широко обговорювалася на сторінках праць, присвячених М. Грушевському, а саме – проблема “М. Грушевський-політик”. Аж до тепер ця проблематика розглядається з суто оціночної перспективи й майже всі дискусії зводяться до з’ясування питання, чи був М. Грушевський поганим, чи добрим політиком. Критерієм такої оцінки, водорозділом, який відокремлює прихильників вченого від скептиків його політичної діяльності є певна “практика”: ті, хто виставляє йому найнижчий бал засуджують історика саме за те, що він програв визвольні змагання – боротьбу України за незалежність. Ми пропонуємо поглянути на питання М. Грушевський-політик з іншого ракурсу – з огляду на те, як формувалися його політичні переконання, які первинні аналітичні структури скеровували хід його думки.

За звичай, вважається, що уявлення М. Грушевського щодо політики, наприклад, центральна для української політичної думки початку ХХ ст. тема стосунків народу та держави була спровокована впливом народників, не в останню чергу – В. Антоновича та О. Кониського. Ми пропонуємо розглянути той спільний інтелектуальний простір, в якому розташовувався і В. Антонович, і М. Грушевський й який не мав жодного відношення до народництва й внутрішньоукраїнських політичних та історіографічних дискусій. Йдеться про глибинні структури західної метафізики. Ми припускаємо, що первинним простором формування аналітичних структур М. Грушевського, які визначали його погляди на суть політичної діяльності й її основні категорії, виступав саме простір метафізики. Потужним каналом ретрансляції глибинних структур метафізики наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. виступала класична гімназійна та університетська освіта взагалі, а на дисциплінарному рівні – класична філологія.

I

У 1894 р, під час Вступної лекції до Львівського університету, визначаючи, власне, історичне credo М. Грушевський писав: “...я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, що мають охоту студіювати зо мною історію... Я перейшов в своїм

часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere...* [4, с. 150].

Пізніше, у 1918 р. вже у статусі політичного діяча УНР Михайло Сергійович так позначив становлення себе як політика: “Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути поведений відповідно широко” [7, с. 134].

Якщо поставитися серйозно до сказаного вченим й зосередитися на риториці переходів (я перейшов філологічну школу, я прийшов до політики), то можна сказати, що М. Грушевський з 1894 по 1918 р. вдалося здолати довгий шлях, ключовими віхами якого були філологія, історія й політика. Таким чином формування М. Грушевського-політика можна розглядати як результат двох послідовних сенсовних зміщень – від “філології” до “історії” (лекція 1894 р.) й від “історії” до “політики”. Звідси політичний проект М. Грушевського можна якщо і не напряду виводити з його філологічного проекту, то принаймні, коли йдеться про М. Грушевського-політика треба завжди враховувати присутність певної філологічної фігури класичної філології. **Завдання, яке у загальному вигляді ставимо на даному етапі дослідження, полягає у визначенні пристоуності фігури філології у політичному проекті М. Грушевського.**

II

Таке завдання не є простим, оскільки “філологія” у текстах М. Грушевського виступала як полісемічна категорія й майже завжди оберталася у негативному контексті. Власне, вищенаведений уривок з Вступної лекції (1894 р.) у Львівському університеті був чи не єдиним випадком, коли М. Грушевський позитивно оцінював власну філологічну освіту у Київському університеті. У інших випадках домінувала негативна оцінка, яка залишалася незмінною протягом багатьох років і була зафіксована у двох автобіографічних текстах вченого – 1906 та 1928 рр. (“Автобіографії” та “Як я був колись белетристом”).

У мемуарі 1906 р., який писався на піку політичної активності в Російській імперії, М. Грушевський змушений був виправдовуватися, пояснювати власну відстороненість від громадської активності: “Зрештою, роки 1886 – 90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунуено класичну філологію, все інше запхано на другий план, обкромлено й обмежено загальними курсами, сі виклади небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності студент. Семінарії поставлені були незвичайно слабо...” [3, с. 199].

Система аргументації вченого, як видно, ґрунтувалася на моделі

“зовнішнього примусу”: М. Грушевський, давши батькові обіцянку уникати політичної діяльності, поринув з головою у навчання (що з перспектив університетського уставу 1884 р. означало – у класичну філологію) й у такий спосіб реалізував волю батька, поклавши на нього відповідальність за таку свою поведінку на перших курсах університету. Апеляція до патріархатної ідеології – волі батька – у патріархатному суспільстві Російської імперії навіть у такий період була зрозумілою й виглядала добрим аргументом, забезпечуючи М. Грушевському алібі щодо можливих звинувачень у аполітичності.

Пізніше, у 1928 р. у тексті “Як я був колись белетристом” вчений прописував власну мотивацію як самопримус. М. Грушевський пропонував читачу сприймати власне занурення у філологію як спокуту гріха погорди, пов’язаного з амбітними літературними планами, тобто, як поведінку внутрішньо вмотивовану: “Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир... Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну – але проходив її на філологічному факультеті, реформованому за уставом 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я... змусив себе – тому що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало – з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких класиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб вбити всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін... до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики...” [15, с. 176].

Отже, замість того, щоб займатися практичними громадськими справами, тобто політикою, М. Грушевський старанно студіює філологію – латинських та грецьких класиків, при цьому засуджує її й виправдовує свою аполітичну поведінку через моделі примусу (або з боку батька, або самопримусу).

Таким чином, філологія функціонує у мемуарних текстах М. Грушевського, насамперед, як поведінка – діяльність, пов’язана з політикою як її альтернатива, її alter ego; спосіб дій (практика письма й саме письмо), яке є різновидом ескапізму – формою втечі від громадської діяльності. Такою є перша, виокремлена нами, конотація філології.

Але філологія виступала також і наукою – дисципліною, яка вивчає формальний бік мови і мовлення, тобто, письмо у його чистому вигляді. Так, у статті “Про українську мову і українську справу” М. Грушевський наголошував на можливості двох настанов щодо мови –

практичної (політичної) та формальної (філологічної): “Літературна мова – се ж все-таки перш за все знаряддя, “орудіє” щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поколони, як перед святинею краси... Досить буде, коли мови сеї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозумітися і посувати наперед нашу культурну й політичну національну роботу... Нехай філологи наші на свободі доказують і виясняють, що се слово або зворот не в душі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаєм їх, і як переконаємося їх доказами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заклавши руки в кишені серед сих філологічних і діалектичних суперечок” [13, с. 27-28]. У такій своїй іпостасі “формальної” науки філологія, на думку М. Грушевського, виступає своєрідною “реінкарнацією” схоластики у ХІХ ст., що протистоїть живому активному застосуванню мови як засобу життя.

Все вищесказане вписується у феномен філологічної свідомості, осмислений вже сучасниками М. Грушевського – Б. Кроче (народився у 1866 р. – тому ж році, що і Михайло Сергійович) та Х. Ортегою і Гасетом, а сьогодні – О. Забужко.

Таким чином, філологія функціонує у текстах М. Грушевського: а) як система поведінки – спосіб уникання політики; б) як наука – дисципліна, що зосереджена на формальних ознаках мови й протистоїть практичній настанові щодо мови; в) як різновид свідомості.

Очевидно також, що філологія була включена М. Грушевським у суцільний рух заперечення – історик виправдовується, заперечує власний інтерес, власні позитивні мотиви її вивчення, протиставляє філологію політиці й засуджує як мертву, непотрібну дисципліну. Проте, повертаючись до початків – вступної лекції 1894 р., в якій філологія з практичної точки зору була оцінена високо й провадила, у перспективі через історіюписання до політичної діяльності, ми можемо припустити, що весь цей рух заперечення слугував всього лише засобом прикриття – того, що політик М. Грушевський завжди залишався М. Грушевським-філологом. Треба пояснити цей рух заперечення, адже відомо, що з точки зору класичного психоаналізу (наприклад, змісту знакової статті З. Фройда “Заперечення”) найбільш активно заперечується саме те, що насправді визначає поведінкові характеристики й первинні мотиви.

Звідси, враховуючи 3 конотації філології, що оберталися у текстах М. Грушевського – як науки, як способу дій, як форми свідомості – ми припускаємо, що уникання М. Грушевським політики через філологію значило:

1) що на змістовному рівні основні свої політичні концепти

М. Грушевський черпав саме з дисциплінарного простору філології, штудіюючи трактати латинських та грецьких класиків й насправді філологія визначала його уявлення про політику, а отже, присутність філології у політичному проекті Михайла Сергійовича може бути зафіксована на концептуальному рівні. Це значило також, що форма, формалізм, як факторна, структуроутворююча ознака схоластики та філології мала виступати як структуроутворююча категорія політики, й як покажемо далі – як засіб конструювання української політичної ідентичності.

2) що на поведінковому рівні – філологія як спосіб дій, що обумовлювала втечу від політичної практики-справи у сферу письма була звичною моделлю, яку постійно реактуалізував М. Грушевський під час політичних пертурбацій.

III

Власне, довести першу тезу – присутність римських та грецьких авторів саме на концептуальному рівні – у політичному письмі М. Грушевського – не виглядає такою вже складною справою. Ми припускаємо, що первинна аналітична структура, яка визначала розуміння М. Грушевським ключових категорій політики – його уявлення про мету політики та її завдання, принципи досягнення цієї мети, риси ідеальної держави... склалася вже під час його навчання у Тифліській гімназії та Київському університеті, – не в останню чергу в результаті штудіювання давньогрецьких та давньоримських класиків у просторі класичної філології. Коли ми говоримо про “філологічну школу”, на яку посилався М. Грушевський у 1894 р., то, напевно, йшлося про велику кількість курсів й, мабуть, не в останню чергу, про курс з “Історії античної літератури”, читаний у 1888 р. й конспект якого зберігається на сьогодні у ЦДІАК [5]. А в цьому курсі – про Аристотеля – батька метафізики, але не забуваймо – також чи не першого вчителя людства щодо “держави” (“поліса”), “громади” (“народу”) й всього того, що впорядковується терміном “політика”. Пізніше, у “Початках громадянства”, М. Грушевський, який на практиці вже встиг пройти усі кола пекла “великої політики” – від злетів до падіння й повернувся назад – до науки (соціології), напише щодо ролі Платона й Аристотеля у формуванні загальної парадигми “політичної діяльності” та її stadtpunkt – відносини між громадянством та державою: “... стара “політика”, що веде свої початки від Платона і Аристотеля, була властиво вже такою наукою про громадянство... і питання про відносини між громадянством і державою було для неї центральним” [11, с. 10-11]. Як видно, М. Грушевський, говорячи про стару політику й визначаючи стосунки між “громадянством” (народом) та “державою” як її центральну

проблему, посилається на авторитет Аристотеля та Платона. Але, як знаємо, це питання складало суть також українського історіографічного процесу початку ХХ ст., в який сучасні українські історіографи вписують самого М. Грушевського на правах спадкоємця “народника” В. Антоновича й зовсім відмовляються бачити більш глибокі корені класичної думки, до яких відсилав сам Михайло Сергійович. Чи не поодинокий дослідник, який, вочевидь, добачав цей сюжет, проте ніде його не розвинув на повноту був Я. Пеленський, який, дискутуючи з приводу цілісності образу “М. Грушевського-історика та політика” зауважив: “Хочемо ми цього чи ні, політика в аристотелівському сенсі залишиться так довго, як будуть існувати цивілізації, вона (політика) відіграватиме домінуючу роль подобається це нам, чи не подобається. Тут я різнюю від деяких поглядів висловлених досі, я вважаю, що не можна цілковито відрізнити Грушевського як ученого від Грушевського як політичного діяча і публіциста. Бо часто у нього ці елементи не є чітко розділені, а вони переплітаються” [19, с. 317].

Таким чином, можемо припустити, що під час активного студіювання грецьких авторитетів (насамперед Аристотеля та Платона) у просторі класичної філології у М. Грушевського склалися первинні уявлення про завдання та мету політики й саме ці погляди визначали трактовку ним політичних подій. Більш того – тією мірою, якою політика виступала складовою метафізики Аристотеля й якою М. Грушевський належав до простору концептів, що визначалися цією метафізикою, його образ ідеальної держави (“України” як ідеальної держави й української національної ідентичності) також мав виступати конструктором метафізики.

IV

Ми вже торкалися цього питання присутності метафізики Аристотеля у політиці М. Грушевського, продемонструвавши в одному з досліджень, що під час буремних політичних подій в Російській імперії у 1905-1907 рр. історик покладався на універсальний принцип, який складав саму суть метафізики Аристотеля й декларувався давньогрецьким філософом у своїй “політичній праці” – “Нікомаховій етиці” – як провідний. Йдеться про так званий принцип “золотої середини”, який визначав режим функціонування значної кількості висловлювань історика щодо політики й який було переглянуто лише у 2 половині ХХ ст. одним з засновників постструктуралізму Ж. Деріда. Власне розуміння цього дозволило нам продемонструвати, що намагання вписати М. Грушевського у простір бінарної опозиції “державності” / “народності” є прикладом застосування неадекватної інтерпретативної структури, оскільки метафізичний “принцип золотої середини”, на який покладався ліберал М. Грушевський при трактовці цього питання

руйнував режим функціонування цієї дуальної філософеми.

Тут ми зосередимо увагу на іншій складовій метафізики Аристотеля, яка, як покажемо, не лише скеровувала хід думки історика щодо філології та літературознавства, але також впливала на побудову політиком-М. Грушевським конструкцій ідеальної України у 1917-1918 рр.. Йдеться про взаємодію “форми” та “змісту”.

У 1884 році – тому році, в якому було впроваджено новий університетський устав гімназист М. Грушевський написав твір “О схоластическом направлении в науке”, який можна інтерпретувати як реакцію молодого інтелектуала на імплементацію сучасної йому схоластики (філології) в університетську освіту. Власне, у цьому тексті майбутній вчений подав атрибуцію схоластики й одночасно вивів постать Аристотеля як батька схоластики:

“Из наук допускались лишь те, которые не могли подорвать авторитет богословия, они напротив должны были быть слугами богословия... Такими науками были... логика, риторика, астрология и др... Авторитет Аристотеля царит в них со своим дедуктивным методом. *Таким образом содержание было дано готовым в виде богословия... не смея касаться до сущности его; оставалась форма – способы исследований... рассуждений, оформлений, независимо от содержания*, и это поглощало труды ученых того времени. Эта формальная, мертвящая наука, лишённая реальной основы получила название схоластики...” [11, арк. 1-1 зв.]. Отже, схоластика – це наука, яка дозволяє лише гру “форм” на фоні готового й константного наукового змісту й легітимується через дедуктивну логіку, пов’язану з іменем Аристотеля.

В одній з лекцій – лекції Альбертова, яку студент Київського університету М. Грушевський ретельно занотував до свого записника “форма” перетворюється не на ознаку схоластики, що бере свій початок у Аристотеля, а на атрибут всього давньогрецького мистецтва: “*Достоинство художественного произведения состоит в том, чтобы идея совершенно гармонировала с формами, чтобы нельзя было отличить идею от формы. Таково искусство древнегреческое, но в нем преимущество формы... романтическая идея преобладает над формой... Искусство для искусства – основной тезис Белинского и всех эстетиков; художник не должен задаваться целью поучать... художник не должен изображать форму... В этом разница между произведениями художественными и произведениями искусственными. В художественном произведении форма должна согласовываться с действительностью.* Но это не значит, что только то произведение художественно, в котором природа изображена с фотографической точностью. Природа должна пройти сквозь призму личности. Народной литературы Белинский не

признаєт. По его мненію народ не может совершенно объять идею... но он сам себе противоречит... он [народ] способен чувствовать и у него являются идеи, следовательно произведения его будут художественные” [13].

Таким чином, кореляція форми та змісту виступала головним принципом естетичної оцінки, яка визначала вартість будь-якого твору мистецтва, але насамперед – літературного тексту. Абсолютна відповідність форми-змісту, коли стираються межі опозиційності й форма перетворюється на зміст, а зміст на форму характеризують ідеальний артефакт мистецтва. Власне, в історичній перспективі такий горизонт ідеального завжди залишався недосяжним, стан ніколи досягнуто не диференціація надавала можливість виокремити дві епохи й відповідно парадигми – давньогрецьку, в якій форма панувала над змістом, та романтичну, в якій ідея, або зміст, панував над формою.

Як видно, така домінація форми над змістом стосовно давньогрецького мистецтва не несла негативного навантаження. Проте, проєктуючись на середньовічну науку, в якій домінував авторитет Аристотеля, вона передавала їй негативне забарвлення. Власне для М. Грушевського середньовічна схоластика, взагалі, й класична філологія як її запізнiлий посланець у ХІХ ст., зокрема, оцінюються за тим же критерієм, що і давньогрецьке мистецтво – як такі, де форма домінує над змістом.

Власне, конструюючи у 1918 р. українську національну ідентичність, проводячи розрізнення між українцями та росіянами, з одного боку, та доводячи приналежність українського психотипу до західноєвропейської цивілізації, М. Грушевський, як одну з базових аналітичних структур використав це розведення форми та змісту. Факторною ознакою росіян, на думку М. Грушевського, є їх нездатність до оформлення та краси форм: “Єсть з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські слов’янофіли, протиставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір’я “на совість”, а *неохоту до якої-небудь форми*. Вони бачили в тім певну моральну висшість великоруського народу над *бездушною, формалістичною “гниллю” західної культури...*” [9, с. 147]. Далі М. Грушевський, подавши негативні прикмети російського “анархічного характеру” пише: “Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові... Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї... любові до певних, усталених зверхніх форм, “законних речей”, етикету й добрих манер... Се все прикмети, які роблять Українця дуже

близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії – де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншій до романської – напр. *отсим потягом до форми*, елеганції, бажанням внести в усе красоту... Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі... Україна зможе тепер вернутись з новою... силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького” [9, с. 147-148].

Висновки

1. М. Грушевський-політик сформувався не стільки під впливом попередників-народників (Ол. Кониського та В. Антоновича), що дотепер вважається аксіоматичним твердженням в українській історіографії, скільки на класичних взірцях античної думки. Принаймні кожна з концепцій, що пов'язувалася з народницьким напрямом (наприклад, принцип федералізму) мала у аналітичному просторі М. Грушевського власний засіб легітимації на рівні глибинних структур західної метафізики.

2. Звідси, спосіб дій М. Грушевського-політика являв собою не стільки реакцію на політичну ситуацію, скільки залежав від сталих структур західної метафізики (таких як “концепція золоті середини”, дихотомія “форми та змісту”), що були реактуалізовані у дисциплінарному просторі класичної гуманітарної освіти Російської імперії. Тобто, політична реальність виявилася для нього продовженням його філологічного письма. Власне, на нашу думку, це й було однією з причин, чому попри шалену черегу політичних подій 1917-1918 р. М. Грушевський демонстрував подиву гідну сталість переконань, які не відповідали викликам моменту.

3. Універсальна бінарна філософема “форми / змісту”, яка відсилала до метафізики Аристотеля, виступала для М. Грушевського критерієм естетичної оцінки артефактів мистецтва, насамперед, літературних творів. Проте, саме цей бінарний конструкт окреслював також і топіку самої філології, визначаючи її через атрибутику “форми” як формальну науку й протиставляючи “політиці”. У період, коли перед М. Грушевським-політиком стояло практичне завдання конструювання української ідентичності, розташування українців на уявній мапі світу й легітимації політичної орієнтації на Німеччину, Михайло Сергійович сконструював образ нової України через ідентифікацією з Європою, вписавши її у ментальний серединний простір між німецьким та романським світами. Проте, метафізичною основою, яка керувала

розміткою цього ментального середнього простору України виступала все таж опозиція “форми” та “змісту”. Сутність романського світу, на думку М. Грушевського, серед іншого може бути зведена до “формикраси”, а німецького – до “змісту-пракисусу”. Таким чином українська ідентичність – так, як бачив психологічний образ ідеального українця М. Грушевський, мала включати в себе цю рівновагу “форми” та “змісту”, а отже виявлялася метафізичним проектом, ідеальним з естетичної точки зору та довершеним літературним твором, який демонстрував рівновагу обох половинок цієї універсальної дуальної філософемі метафізики. Як видно, у 1918 р. М. Грушевський цілком “філологічно” реагує на політичні виклики сучасності, реактуалізуючи ескапістську модель поведінки, яку він демонстрував на перших курсах університету й яка пізніше потребувала таких різноманітних систем аргументації. Інакше кажучи, попри самозаклики – перейти від “слова до діла”, М. Грушевському так і не вдалося їх реалізувати на практиці як стратегію власної поведінки політичного лідера.

---

1. Аристотель. Никомахова этика // Сочинения: В 4-х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983.

2. Ващенко В. В. Бранець класичної освіти: "філологічна свідомість як рушій політичних проектів М.Грушевського//Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – Вип.12. – К., 2007. – С. 142-153.

3. Грушевський М. С. Автобіографія 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-214.

4. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Дело. – Львов, 1894. – Окт. 13. – № 230. (Див. також: ЗНТШ. – 1894. – Т. IV. – С.150).

5. Грушевський М. С. Конспекти лекцій та практичні роботи з історії античної літератури // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. № 106. – 240 арк.

6. Грушевський М. С. Літературна спадщина Альфонса Доде // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Кн. IX. – Річн. II. – С.179 – 193.

7. Грушевський М. С. На порозі нової України // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С.134

8. Грушевський М. С. Наша західна орієнтація // Великий Українець. – К.: Веселка, 1992. – С. 144-147.

9. Грушевський М. С. Нові перспективи // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С. 150-157.

10. Грушевський М. С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР, 1934. – С. 215-229.
11. Грушевський М. С. О схоластическом направлении в науке // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Спр. № 99. – 15 арк.
12. Грушевський М. С. Початки громадянства (Генетична соціологія). – Institut sociologicie ukrainen. Les origines de la Societe, par M. Hruchevsky. – Відень, 1921. – 328 с.
13. Грушевський М. С. Про українську мову і українську справу // Великий Українець. – К.: Веселка, 1992. – С. 18-56.
14. Грушевський М. С. Щоденники та записна книжка (Лекція Альбертова) // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Ч. 3. – Арк. 480 – 480 зв.
15. Грушевський М. С. Як я був колись белетристом // Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934 – 1959). – Н.-Й.: Накладом Головної Управи ОУРДП, 1960. – С. 170-178.
16. Забужко О. “Психологічна Америка” і азійський ренесанс // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х. – К.: Факт, 2001. – С. 197-236.
17. Кроче Б. Теория и история историографии. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 192 с.
18. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.
19. Пеленський Я. Дискусія // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Л.: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франк; Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення. – Л., 1999. – С. 316-318.

Напрями релігійно-богословської діяльності членів родини Сіцинських-Січинських: проблеми наукової розробки.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної науки є вивчення історико-культурної спадщини українського народу. Поряд з тим вітчизняна історична наука віддає належне місце висвітленню ролі та місця історичних особистостей, адже більшовицька ідеологія намагалася стерти історичну пам'ять про уславленні українські роди. Так, до родини Сіцинських-Січинських вкоріненої в етносоціокультурне середовище подільського краю, входило багато значних особистостей (*Євфимій Сіцинський, Володимир Чехівський, Олена Чехівська (Сіцинська), Володимир Січинський та багато інших*), – це парафіяльні священики, обдаровані дослідники, які зробили вагомий внесок у розвиток, вивчення і збереження історії та культури українського народу, виступивши генераторами й творцями української національної ідеї, хоча радянська ідеологія міцно прикріпила до них ярлики буржуазних націоналістів.

Постаті батька, сина та інших знаних членів родини, це непересічне явище в науковому, культурно-громадському, педагогічному та релігійному житті України, проте окремі напрями їхньої діяльності й досі залишаються малознаними і вимагають сучасної історіографічної оцінки та переосмислення. Хоча історичним дослідженням діяльності членів цієї подільської родини й притаманна різноплановість, що визначає міру вивчення окремих членів цього роду та їхньої спадщини, однак їхня багатоаспектна релігійно-богословська діяльність майже не знайшла свого відображення в українській історіографії ХІХ – початку ХХІ ст. Тому неабиякого значення набуває створення сучасного історичного портрету цілої родини в контексті загального розвитку України, це має особливе, не лише історичне, суспільно-етнокультурне значення в зв'язку з сучасною проблематикою дослідження регіональної історії, але й соціально-економічне і політико-правове підґрунтя. Ґрунтовне історичне дослідження щодо створення послідовно-цілісного просопографічного портрету родини знаного українського роду Сіцинських-Січинських, який б спирався на всю повноту наявних архівних матеріалів і наративних джерел та визначав його роль і місце в історико-культурному розвитку України, на жаль, – досі відсутнє, адже на її висвітлення було накладене більшовицько-імперське ідеологічне й цензурне табу.

Лише деякі аспекти релігійно-богословської діяльності

фрагментарно висвітлили у своїх статтях невідомий автор (*за стилем викладу можна припустити, що її автор Є.Сіцинський – А.Т.*) (1901) [155], а також Ф.Бульбенко (1970, 1971, США) [11; 12; 13; 14; 15; 16], Д.Бурко (1983, США) [17], С.Білокінь (1993) [9], І.Преловська (1996, 2002, 2003; 2008) [76; 77; 78; 79; 80], М.Мушинка (1994, 1995, Словаччина) [62; 63], П.Слободянюк (2000) [134], Р.Шафран (2001) [153], А.Трембіцький (2003, 2004, 2005, 2006) [137; 138; 139; 140; 141; 142] та ін.

Враховуючи необхідність всебічного й комплексного дослідження та нагальну потребу створення узагальнюючої наукової роботи з історії наукової, державницько-громадської, просвітницько-культурної та релігійно-богословської спадщини знаного подільського роду Сіцинських-Січинських, встановлення об'єктивної історичної істини в оцінці його місця в історії та культурі українського народу, нами, на значному науковому й належним чином опрацьованому фактичному матеріалі з урахуванням регіональних особливостей і в конкретно визначених хронологічних рамках, розкриваються загальні аспекти релігійно-богословської діяльності членів цієї знаної родини, пов'язаних з українським національним та релігійним відродженням кінця ХІХ – поч. ХХ ст. З метою найповнішого висвітлення цієї проблеми, з урахуванням концептуальних основ їхнього світогляду та усіх інших аспектів, що характеризують цю багатогранну діяльність й свідчать про її сучасну актуальність, умовно виділено такі дев'ять основних напрямів вивчення їхньої релігійно-богословської діяльності:

- ▶ **релігійно-освітній** (викладацька робота в духовних навчальних закладах – курсах, школах, училищах і семінаріях);
- ▶ **релігійно-проповідницький** (богослужіння, проповіді);
- ▶ **релігійно-просвітницький** (переклади Святого Письма та Діянь Апостолів, видавнича діяльність, створення бібліотек при духовних установах, збереження українських церковних традицій і звичаїв);
- ▶ **творення Української Автокефальної Православної Церкви;**
- ▶ **науково-богословський** (праці з історії Церкви, релігієзнавчі та богословські праці тощо);
- ▶ **будівничий** – проектування і спорудження храмових споруд, малих сакральних архітектурних форм та пам'яток сакрального мистецтва тощо;
- ▶ **історико-культурний** – дослідження історії храмових споруд (*церков, каплиць, монастирів тощо*) та малих сакральних архітектурних форм, вивчення та збереження українських церковних традицій і звичаїв;
- ▶ **мистецтвознавчий** – дослідження пам'яток сакрального

мистецтва;

► **пам'яткоохоронний** – збереження та охорона храмових споруд, малих сакральних архітектурних форм і пам'яток сакрального мистецтва.

Розкриваючи стан наукових досліджень з даної проблеми варто зазначити, що визначний український культурний працівник [7, с. 53], найкращий дослідник [38, с.217], знавець Поділля та Волині [53] з усіма їх особливостями [52], який багато попрацював для науки і добре знав народну українську мову [49] **Євфимій Сіцинський** народився 15 жовтня 1859 р. [7, с.54; 58] у родині парафіяльного священика [2, арк.1; 129] в с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (нині Деражнянський р-н, Хмельницької обл.), де в дерев'яній, три банній церкві святого Іоанна Предтечі більше століття [47] служили службу Богу шість поколінь його роду [254, с.904]. Його прадід Федір був рукоположений до Мазницької парафії Львівським митрополитом Левом Шептицьким у 1770 р., а 29 листопада 1794 р. перейшов до православ'я і священствував у Мазниках до 1820 р. Його дід Симеон Сіцинський народився 29 травня 1799 р. і був священиком у Мазниках з 1825 р. аж до своєї смерті (*номер біля 1840 р. – А.Т.*) [130, арк.6-7]. Батько Йосиф (1826 р.н.) після закінчення в 1851 р. Подільської духовної семінарії [155, с.903], був призначений парафіяльним священиком с. Мазники [130, арк.7-7зв.], де й вийшов за штат у сані протоієрея в 1898 р. і передав свою парафію зятю Всеволоду Доб'ї [155, с.904]. Його брат Володимир, став священиком с. Топава Балтського повіту; сестри – Стефанида, 1853 р.н., вийшла заміж за священика Антона Івановича Монастирського (Кам'янець-Подільський); Олександра – за священика Павла Івановича Жданова (Одеса); Юлія – за священика м. Гайсин Костянтина Антоновича Колінського; Глафіра – за священика Августа Олександровича Петрусевича (Москва) і Єлизавета – за священика с. Мазники Всеволода Опанасовича Доб'ю [2]. Євфимій навчався в сільській церковнопарафіяльній школі [59, с.193]. В 1870 – став учнем Кам'янецького чотирикласного духовного училища при Іоанно-Предтеченській церкві [30], після успішного закінчення якого перейшов без іспитів у Подільську духовну семінарію [130, арк.32], яку закінчив у червні 1881 р. Потім вступив на церковно-історичне відділення Київської духовної академії, яку закінчив у червні 1885 р., а у вересні того ж року отримав ступінь кандидата богослов'я [7, с.55].

Його син **Володимир Січинський** народився 24 червня 1894 року в м. Кам'янець-Подільському, проте не пішов по стезі батька, а здобувши освіту в світських навчальних закладах (*Кам'янець-Подільському технічному середньому училищі і художній школі,*

інституті цивільних інженерів у Петербурзі), все своє життя проектував і споруджував храмові споруди та малі сакральні архітектурні форми, творив пам'ятки сакрального мистецтва, вивчав історію храмових споруд (*церков, каплиць, монастирів тощо*) та малих сакральних архітектурних форм, вивчав та зберігав українські церковні традиції і звичаї, досліджував пам'ятки сакрального мистецтва українців, приймав активну участь у збереженні та охороні історико-культурних пам'яток в місцях проживання українців.

Володимир Чехівський народився 20 липня (*за іншими даними 19 [17, с.333]*) 1876 р. у селі Гороховатка на Київщині в родині священнослужителя [26; 70, арк.95]. В 1896 – успішно закінчив Київську духовну семінарію [17, с.333], а в 1900 – успішно закінчив церковно-історичне відділення Київської духовної академії і отримав посаду викладача духовної семінарії за межами України, однак він відмовився від такого призначення [17, с.334]. Його дружина **Олена Володимирівна Чехівська (Сіцинська)** народилась 26 лютого 1882 р. у м. Сарни [79, с.260], в родині священнослужителя однієї із парафій міста Володимира Сіцинського, рідного брата відомого українського історика, краєзнавця, археолога, бібліографа, музеєзнавця та мистецтвознавця, батька поділлєзнавства Є.Сіцинського. Відомості про дитячі роки Олени майже відсутні, лише відомо те, що в неї був старший брат Микола, 1879 р. н. Через деякий час після її народження, батько В.Сіцинський отримав парафію в с. Топали Балтського повіту Подільської губернії (*нині Красноокнянського р-ну Одеської обл. – А.Т.*) [40, с. 630], і вся сім'я переїхала в це село [2]. Олена Володимирівна [3, с.11] навчаючись у Маріїнській гімназії (*за іншими даними в жіночому духовному училищі православного відомства*) Кам'янця-Подільського, часто навідувалася до свого дядька о. Є.Сіцинського [82, с. 57]. Тут у будинку видатного церковного, громадського і наукового діяча [79, с. 261] вона познайомилась із Володимиром Мойсейовичем, з яким у 1906 р. взяла шлюб у церкві села Топали, де священником був її батько [12, с. 25]. Олена стала надійним, щирим помічником своєму чоловікові, з яким прожила майже тридцять років [11]. Це було щасливе поєднання долі, поглядів, справи і захоплень. На жаль, у той буремний час на їх долю випало багато трагічних подій і важких випробувань. Особливих поневірянь вони зазнали, коли Володимира звинуватили в причетності до сфальсифікованої владою справи «Спілки визволення України» [48; 54].

Таким чином, хоча традиційні умови їхнього походження із священницьких родин й призначали їх до пастирської діяльності, проте вони, виховані в родинях священників, добре усвідомлювали, що християнська мораль ставить їм в обов'язок нести християнську культуру

в усі галузі людської діяльності, направляти її у високогуманний, вільний і творчий зміст, захищати правду, боротися зі злом у мінливих умовах людського існування.

1. Релігійно-освітня діяльність. Розкриваючи цей напрям їхньої діяльності варто зазначити, що Євфимій Сіцінський після закінчення Київської духовної академії в період з 24 квітня 1886 по 10 лютого 1888 рр. викладав церковнослов'янську [37, с. 133] та російську мови [37, с. 133; 69, с.87], а з 10 лютого 1888 по 10 серпня 1889 – латинську мову [3, с. 99; 29; 10, арк.2] в духовному училищі м. Бахмут (нині м. Артемівськ, Донецької обл.). Одночасно з 1 листопада 1887 по 14 травня 1889 – був членом і діловодом правління училища [37, с. 133], а повернувшись до Кам'янця-Подільського Є.Сіцінський з 1902 – був законовчителем середнього технічного училища, Маріїнської жіночої гімназії [2, с.1] та Подільської духовної семінарії, а з 26 жовтня 1916 – Єпархіяльним спостерігачем церковнопарафіяльних шкіл [21, арк.37зв.], де його й застали події 1917 р. [7, с.58]. Під час революційних подій 1917-1921 рр. Кам'янець-Подільський став одним з центрів українського церковного відродження. В 1918 – Євфимій Йосипович, як член спеціальної комісії від Подільського церковного історико-археологічного товариства [31, с. 62], доклав немало зусиль для створення Кам'янець-Подільського державного українського університету, ставши в січні 1919 – приват-доцентом кафедри археології та історії мистецтва [2, арк.1] богословського факультету, який зібравши навколо себе значні інтелектуальні сили, став навчальним, науковим і духовним центром [3, с. 98-100; 34]. У 1921 – університет реорганізували в Інститут Народної Освіти, де майже два роки читав лекції з історії мистецтва доісторичної доби, мідної і бронзової епохи народів світу, церковної археології та історії церкви [132]. Студенти «залюбки» слухали його лекції з археології та етнографії Поділля, історії України [21, арк.50], хоча згадували, що «їм впадали у вічі, з одного боку, глибина викладу, з іншого, дефекти мови, через які лекція погано слухалася» [46, с. 66]. Крім того, він разом із викладачами богословського факультету читав лекції для священнослужителів (14 протоієреїв, 10 священників, 6 дияконів, 6 дяків, 15 учнів дяківських шкіл) [32, с. 171] на п'ятиденних курсах, які Рада при міністрові ісповідань організувала 29 вересня 1919 р. з метою українізації церкви [86, арк.12].

В. Чехівський закінчивши духовну академію та склавши іспити в Київському університеті на вчителя гімназії [26], майже рік працював у церковнопарафіяльних школах сіл Янівка й Гороховатка Київського повіту [70, арк. 95]. В 1901 – з урахуванням його педагогічних здобутків був призначений помічником інспектора Подільської духовної семінарії [22],

де працював біля трьох років (за іншими даними лише в 1901-1902 [70, арк. 95]). Отримавши «попередження» за українознавчу працю, був звільнений з посади і переведений помічником інспектора Київської духовної семінаріїю [82, с. 63-64; 70, арк. 95], проте в 1905 – через неблагодійність звільнили й призначили вчителем російської мови і літератури Черкаського духовного училища, одночасно викладав у міській чоловічій гімназії [17, с.337; 70, арк.95]. Приділяючи значну увагу своїй освітньо-науковій діяльності, незважаючи на всі перипетії, в 1905 – отримав ступінь магістра богослов'я [17, с. 333-334; 151; 152].

За участь в українському національному русі в 1906 – був заарештований і висланий на рік [26], за іншими даними на три роки у Вологодську губернію [23], де значну увагу приділяв «позашкільній просв [ітницькій] праці» [70, арк.95]. Повернувшись наприкінці 1907 – в Україну [17, с. 338], намагався влаштуватись викладачем історії української літератури та історії України й Поділля в духовних навчальних закладах Кам'яця-Подільського. Адже, саме тут, завдяки активній позиції члена Подільського українського товариства «Просвіта» Є. Сіцінського, Священний Синод у жовтні 1907 – дозволив викладати в семінарії «як необов'язковий предмет, історію української літератури та історію України і Поділля» [113]. Враховуючи нестачу викладачів з цих предметів, Є. Сіцінський рекомендував на цю посаду, чоловіка своєї племінниці В. Чехівського [61, с. 73-75].

Перебравшись у середині 1920 – до Києва, він разом із В.Липківським та іншими став засновником і керівником «Братства робітників Слова» (в інших документах «Курси робітників Слова» – А.Т.), яке діяло на початку 1920-х р. – 1923 р. при храмі Святої Софії та готувало проповідників Євангелія для українізованих парафій УАПЦ. Через нестачу примірників Святого Письма на українській мові, слухачі курсів, а в 1921 – тут навчався український поет П.Тичина, завчали напам'ять тексти з Нового Заповіту [28, с. 274]. Крім того, УАПЦ прагнути на світанку свого життя до організації освітньої справи і незважаючи на несприятливе ставлення більшовицької влади до створення духовних шкіл, все ж відкрило свій навчальний заклад для підготовки священників, дяків та диригентів – короткотермінові Пастирські курси (богословська школа – А.Т.), які діяли з червня 1921 – до 1923 р. в Іллінській (в інших документах Еллінській – А.Т.) церкві (на розі вул. Безаківської та Жиланської). Одним із їх організаторів був В.Чехівський, який читав лекції з філософії релігій [28, с.358]. Згодом він став організатором і викладачем «Українського Богословника» – духовної академії УАПЦ [28, с.649].

Займаючись освітніми справами в УАПЦ також прийняв активну

участь у підготовці та проведенні Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ (14-30 жовтня 1921) [72], де був обраний Головою ідеологічної комісії УАПЦ [72, с.41], радником митрополита, головним Всеукраїнським «Благовісником» (проповідником) Всеукраїнської Православної Церковної Ради [17, с.340], завданням якого була проповідь і поширення Слова Божого, евангелізація населення. Крім того, був обраний членом церковно-освітньої Комісії УАПЦ [85].

Під час проведення Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ (17-30 жовтня 1927) [28, с. 114], враховуючи його здобутки на освітньо-богословській ниві, 25 жовтня обрали його завідувачем освітнім відділом УАПЦ [28, с. 345]. Під час розгляду Собором питання «Церковно-освітня справа УАПЦ», виступив як співдоповідач із доповідями «Форми організації богословської освіти», «Засоби церковної самоосвіти» і «Організація богословсько-наукової праці» [28, с. 114], в яких розглянув завдання, методи і форми організації церковно-освітньої та богословсько-наукової праці, розкрив засоби церковної самоосвіти, організації проповідницької роботи та церковного видавництва [80, с. 25]. Також зробив декілька доповідей з основних вимог сучасного християнського світогляду в галузі учення моралі, зокрема про погляд УАПЦ на смертну кару, війну та вбивство, на соціальні й національні взаємовідносини, на засоби й форми християнської благодійності, на сім'ю, дітей та юнацтво, на засоби боротьби з пияцтвом, злодійством та марнославством [18]. При цьому він зазначив, що в УАПЦ багато священників, які навіть богословських курсів не закінчували, тому необхідно «розвивати богословську науку. Не тільки потрібно мати догматику, а і етику, літургіку і апологетику взагалі; для розвитку треба більше учитись, але піднімати церковну освіту не наказами, а в спосіб колективної самоосвітньої самодіяльності. Не форма виразів потрібна, бо різні вислови можуть бути для виявлення однієї й тієї ж думки.... Приклад священника, який почав розвиватися на богословських курсах, а потім попав в глухе село й пішов назад, свідчить про потребу постійної праці над самоосвітою, бо хто не йде вперед, той йде назад. Один вихід – освіта. Особливе має значіння обмін думок на церковно-освітніх з'їздах... Зневажити цей спосіб не можна, а тому доручити президії ВПЦР подбати про піднесення засобів церковної освіти більш ніж про формули для визначення ідеології» [28, с. 355].

2. Релігійно-проповідницька діяльність. Євфимій Йосипович був активним організатором національно-релігійного життя на Поділлі й тому обов'язок вдячності вимагає від нас поставити цього українського священника в почесний ряд людей високого сумління, незаплямованої честі, людей сповнених обов'язку перед рідною землею, людей, якими

славиться Україна і перед пам'яттю яких вона завжди схилятиме своє чоло. Адже він, повернувшись на Поділля 17 вересня 1889 р. прийняв духовний сан і був рукоположений священиком Олександро-Невського Собору, став радником єпископа (складав графік архієрейських богослужінь, призначав учасників цих служб, проводив ревізії по єпархії) і одночасно ключником кафедрального собору, де в 1889-1917 – проводив богослужіння. В 1901 – отримав сан протоієрея, завідував касами духовенства Подільської єпархії, проте в 1905 – залишив службу в єпархіальному управлінні. В 1904 – став настоятелем Петро-Павлівської церкви [10, арк. 2], 1907 – священиком домової церкви середнього технічного училища [87] і Свято-Миколаївського храму, а в 1918-1920 – священиком університетської церкви. Управляв свічковим заводом, брав участь у різних культурно-просвітницьких та церковних товариствах [10, арк. 2], у т.ч. в Подільському Свято Іоанно-Предтеченському Братстві [68, с. 90].

Ще наприкінці ХІХ ст., Є.Сіцінський намагаючись пов'язати свою духовно-просвітницьку діяльність з українськими національно-культурними традиціями, роблячи значний внесок у справу українізації церковно-релігійного життя, писав статті про потреби українського церковно-суспільного життя, складав власні церковні проповіді на українській мові [8], в листах до М. Грушевського цікавився перевиданням українських перекладів «Проповідей» В.Гречулевича [24; 25] та можливостями їх придбання, для подальшого використання в навчальному процесі [61, с. 71] чи богослужінні [148]. Пізніше студенти згадували, що в університетській церкві, вперше в Україні «поважний і національно свідомий протоієрей Є.Сіцінський» кожну неділю служив Святу Літургію українською вимовою [32, с. 174]. Будучи в 1919 – редактором тижневика «Українська Церква» протоієрей, враховуючи відсутність богослужбових книжок українською мовою, раз на місяць друкував список проповідей для їх використання місцевим духовенством [134, с. 134-136]. Крім викладацької роботи, вчений вивчав та рецензував історичні матеріали щодо створення, становлення і діяльності духовних навчальних закладів, завдяки йому збережено цінні історичні відомості про Божинське, Кременецьке, Курське, Лядинське, Мінське, Могилівське, Полтавське і Уманське духовні училища; Вітебську, Волинську, Воронезьку, Катеринославську, Кишинівську, Курську, Мінську, Могилівську, Переяславську, Подільську, Чернігівську духовні семінарії; Київську духовну і Києво-Могилянську Академію. Особливу увагу звертав на різні проблеми шкільної освіти, на нагальну потребу викладання в початкових школах, семінаріях і богословських класах української мови і літератури та історії рідного краю, показав роль українського дяка в

парафіяльних школах XVII – XVIII ст. [92; 93]. Ці статті – це його українознавча праця, спрямована на створення джерельної бази з історії освіти України, є підґрунтям розвитку культури народу.

Працюючи в Подільській і Київській духовних семінаріях, Черкаському духовному училищі, В.Чехівський не тільки проповідував слово Боже, але й брав активну участь в українському національно-культурному відродженні, пов'язуючи духовно-просвітницьку діяльність з національно-культурними традиціями та історією українців, піднімав дух, свідомість і соціальну активність «бурсаків» і семінаристів [22, с.312], намагаючись щоб насаджуванні в духовних навчальних закладах ідеї «самодержавія і російської народності», не витравили в душах молодих українців своєї національно-культурної духовності та гідності [82, с.63-64].

Події, що розвивалися на теренах України змусили його в 1919 р. повернутися у Кам'янець-Подільський, де багато часу приділяв церковній справі, українізації та автокефалії Православної Церкви, адже «його ширий демократизм тісно сполучався з наукою Христової Євангелії» [17, с.339]. Перший Собор УАПЦ (1921) обрав В.Чехівського радником митрополита, головою ідеологічної комісії, головним «благовісником» (проповідником) Всеукраїнської Православної Церковної Ради [1; 17, с.340], членом Комісія богослужбових відправ УАПЦ [85]. 25 жовтня В.Липківський виступив з доповіддю «Удосконалення церковного богослужіння» [72, с.495], після чого В.Чехівський взяв слово і виступив з промовою про роль і значення богослужіння: «Брати. В богослужінні є дві сторони. Є Божа сторона – вплив [з]гори, і людська сторона. Ця людська сторона підлягає апольогічним і психольогічним законам. Приймаючи на увагу цю сторону, треба дбати, щоб богослужіння не притомлювало людини, бо піднесення вгору теж може..., коли людина перевтомлена, от через то число співів і довжина промов повинні бути розраховані на середню силу людську. Це також треба мати на увазі... Часом бажано, що самі віруючі виявили хоч трохи самодіяльність, і це буде часто вигідніше того, що він чує на протязі цілого місяця. Кожний принесе в цей день свій подарунок. Один вивчить текст євангелія напам'ять, і прочитає його так, як скаже його серце. Другий виуче вірш релігійний. Третій проспівает якусь релігійну пісню, яку він вивчив... І ось така самодіяльність буде викликати і слово навчання, і це буде підготовка для того, щоб і читати з розумінням і промовляти від душі, що і складає основу богослужіння» [72, с.336].

Ставши головним ідеологом українського церковно-національного відродження Володимир Мойсейович у важких умовах буття української Церкви, часто виступав з проповідями у Софійському соборі, в інших

церквах Києва, виїжджав для благовіст'я в єпархії, міста і села України [17, с.341], впливаючи таким чином на розв'язання складних питань церковного життя, спричинених більшовицькою владою. Чимало потрудився В.Чехівський і в комісії з перекладу чинів Божих служб на українську мову, написавши в середині 20-х р. дві богословські праці (чини): «Служба визволення» («Визволення») і «Свято Хресне», що сприяли вшануванню важливих подій минулої історії українського народу і його Церкви [17, с.341]. Зокрема у відправі «Визволення» йдеться про те, що звільнення українців від неволі під час утворення УАПЦ, яке розпочалось у 1917 р., є подібним до того, яке пережили біблійні євреї, що звільнилися від багаторічного єгипетського полону. Український народ, який терпів і страждав від неволі так само як і єврейський, оголошується богообраним саме на підставі пережитих страждань» [28, с.395; 76]. Проповідницька відправа «Служба визволення» («Визволення») була виконана в Софійському соборі під орудою П. Гончарова (службу правив Всеукраїнський Митрополит В. Липківський).

Під час розгляду питання «Богослужбова галузь церковного життя» зазначив, що необхідно «доповідь про історію богослужіння поєднати з вимогами сучасного церковного життя», адже «історичне нагромадження попередньої відправи, що складається з 3, 6, 9 часів обітниць приводить до кількарязового подвоювання молитв, псалмів, ектеній» [28, с. 94].

Д. Бурко в своїх спогадах описуючи участь В. Чехівського в літургії під час свята Благовіщення Пресвятої Богородиці (1927) відзначав, «як тепер бачу, піднімається він у малиновому стихареві на катедру в Софійському соборі», він говорить і «кожне його слово знаходить відгук у серцях людей, сповняє їх священним трепетом, будить мислі про свою українську правду, більшовицьким насильством пригнічену». Проповідник він «надзвичайний, недарма називали його золотоустим» [17, с. 341], на зразок константинопольського патріарха Св. Іоанна Златоуста. Загалом краса і «велич його духовного образу, багатий і променисто-ясний світ його ідеалів зачаровували кожного, хто на українській ниві сходився з ним та ближче пізнавав його. Усі, хто бачив його, розмовляв з ним чи слухав його проповіді, відчували таку духовну радість, як перед святим престолом, коли стають до Служби Божої» [17, с. 333].

В. Чехівський «був глибоко релігійною людиною» і О.Чехівська гадувала, що він «серед тюремного оточення, серед гамору, часом стогону або непотрібного крику, сміху, наповнюючих тісну камеру людей – находив можливість відділитися від всього... находив у собі силу не помічати всього, що діється навкруги, находив утіху в молитві, находив у молитві силу для дальшого терпіння і віру в Світле Воскресіння...»

[39, с. 530]. У цих важких «в'язничних умовах єдиною втіхою» для нього завжди було «святе Євангеліє. Він так уважно й захоплено читав цю святу книгу, що забував про оточення в камері...» [39, с. 532]. Знаний історик УАПЦ Ф.Бульбенко характеризує церковне життя подружжя Чехівських розповідав: «Вона (*Олена Володимирівна – А.Т.*), як старша сестра (була головою сестрицтва парафії св. Софії), а Володимир Мусійович, як Проповідник. Хто з живих свідків, що були у св. Софії на Богослуженнях, то пам'ятають маєст [ат]ичну постать у чорній рясі та епатрахилі... на казальниці катедри (XVIII ст.), з богословською промовою. Обоє вони були вдягнені в чорне вбрання, Олена Володимирівна завжди до того в українській вишиваній сукні, а В. М. в чумарці... В ті важкі часи повоєнні й пореволюційні не було де дістати тканини на ризи і О.В. діставала полотно, а сестри вишивали колоски золотої пшениці та сині волошки по ньому й шили для священників та дияконів облачення» [13, с.19]. В. Чехівський згадуючи ці часи писав у 1935 р. в листі до дружини: «Знаю, що багато світла і радості мали від тебе і діти і юнаки, і дорослі, і старі люди» [54, с.510].

Всі інші члени відомої української родини Сіцінських-Січинських, а саме його прадід Федір Сіцінський в період 1770-1820 рр.; дід Симеон Сіцінський – 1825 – і до своєї смерті; батько Йосиф Сіцінський – 1851-1898 рр. [155] та брат Володимир, будучи парафіяльними священиками, або як його сестри – Стефанида, Олександра, Юлія, Глафіра і Єлизавета вийшовши заміж за священників і ставши їхніми вірними дружинами; батько Володимира Чехівського – Мойсей Вікторович Чехівський, парафіяльний священик с.Гороховатка на Київщині, благочинний Київського повіту при Повітовому відділенні єпархіальної училищної ради; його брат Микола Мойсейович, парафіяльний священик УАПЦ с. Германівська Слобідка (*Київщина*); його сестра Анастасія Мойсеївна, яка після закінчення Київської єпархіальної духовної жіночої школи та прослухавши майже два курси в Кам'янець-Подільському державному українському університеті [4], стала активним учасником становлення УАПЦ; брат його дружини Микола Володимирович Сіцінський, 1879 р. н., парафіяльний священик, активний учасник становлення УАПЦ та делегат Другого Собору УАПЦ (1927) від Вінницької округи [28, с.580], впродовж усього свого життя під час богослужінь, або ж у спілкуваннях зі своїми парафіянами, проповідували християнську мораль та культуру, захищали правду й боролися зі злом у мінливих умовах людського існування, хоча самі досить часто потерпали від радянської влади.

3. Релігійно-просвітницька діяльність. Культурно-просвітній і визвольний рух в Україні у другій половині XIX – у 30-тих рр. XX ст.

владно залучав до себе людей активних, творчо натхнених, національно свідомих. В історії змагань українців за волю, власну державність і автокефальну українську церкву багато славних імен, а ще більше маловідомих лицарів і подвижників, які своєю просвітницькою діяльністю визначали феномен національного руху та відродження української культури на поч. ХХ ст. Члени родини Сіцінських-Січинських зробили досить значний внесок у справу українізації церковно-релігійного життя, сприяли збереженню українських церковних традицій і звичаїв, перекладали та видавали Святе Письмо українською мовою. Вони добре розуміючи, що мова закладена в нас генетично і як своєрідний код зв'язку поколінь визначає національний характер людини, дуже переживали, що протягом багатьох століть заборонялося видавати газети, часописи, наукові твори, підручники, релігійні й популярні книжки на українській мові, проводити навчання, церковно-релігійні обряди і ритуали, малювати образи та будувати п'яти банні церкви в українському стилі, що використання україномовних текстів Святого Письма в українському перекладі П. Морачевського визнавалось небезпечним і шкідливим. Тому вони, як національно свідомі священики – вихідці з українських сімей, не відрікалися від української мови, культури і народних традицій, а створювали бібліотеки при духовних закладах, сповідували в повсякденному житті національні обряди, звичаї, користувалися українською вимовою під час служби Божої, вінчань, освячень тощо.

Є. Сіцінський, будучи в 1903-1918 рр. керуючим друкарнею Свято-Троїцького братства [134, с.134-136] та з 28 листопада 1890 – редактором епархіального часопису «Подольские епархиальные ведомости» [7, с.59], а після його реорганізації в дещо інші за структурою та змістом журнал «Православная Подолия» і газету «Подолия», їх редактором у 1906-1916 рр. [36, с.17], поширював через них українське слово та залучав до цього відомих українських діячів, намагаючись у них «друкувати дещо й по-українськи» [6, с.71]. Так, вміщений у додатках до № 4 і № 11 «Православной Подолии» «Подільський народний катехизис», розглядав питання, хто такі українці, де вони живуть, чи мають свою рідну мову, які національності населяють Подільську губернію та ін. Катехизис мав значний вплив на пробудження національної свідомості подолян, закликав їх до активної громадянської позиції в пору крутого перелому суспільної свідомості та соціальних зрушень в імперії.

Визвольний рух 1905-1907 рр. частково надав українцям волю в їх найбільш настійних нестатках, поверталися національні православні культурні обряди, звичаї, традиції, українізувалася архітектура, освіта, преса, створювалися українські просвітницькі братства й товариства. При

цьому Рада подільського товариства «Просвіта» розгорнула значну роботу з пропаганди українського друкованого слова, влаштування народних бібліотек, розширення просвітницького руху, перекладу на рідну мову Євангелія [55, с. 10-12]. Завдяки активній позиції Є. Сіцинського та інших просвітян, вони з гідністю доводили чиновникам від церковної освіти, що під українською мовою розуміють саме ту українську літературну мову, якою перекладено Святе Євангеліє, друкуються газети, журнали та книжки і яку вживають в розмові та письмі свідомі українці [55, с. 10-11]. При цьому вчений беручи активну участь в утвердженні української мови, вивчав та рецензував статті з багатьох часописів щодо видання стародавніх Євангелій і богослужбових книг та необхідності вивчення в школах [89; 90; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 101], духовних семінаріях та училищах української літератури та історії рідного краю [113].

Н. Бичковський, С. Іваницький, А. Неселовський, М. Савкевич, Є. Сіцинський, К. Стиранкевич [134, с. 127; 19, с. 289-290] і К. Солуха [71, арк.39], доклали багато зусиль, щоб пробудити народ, відродити рідне слово, національну культуру, перекладали й видавали українською мовою Біблію, адже добре розуміли, що тільки через слово Боже можна знайти шлях до сердець простих людей. Їх особливою заслугою, як культурно-просвітницьких діячів 1905-1911 рр., стала участь у Комісії з перекладу Четвероєвангелія П. Морачевського українською мовою. Її редактором 12 березня 1905 р. Синод призначив єпископа Парфенія [134, с. 127]. Члени Комісії не зважаючи на «крайню завантаженість» своїми справами збиралися в Архієрейському домі або на квартирі в єпископа, де узгоджувалися прочитані «коректурні листи українського Євангелія» [71, арк.40], вносилися поправки, а потім рукопис з коректурою надсилався вченим у Київ, Харків і Петербург, а для остаточної філологічної і правописної редакції перекладу – в Комісію при Російській Академії Наук [51, арк. 118-121]. Є. Сіцинський з високим почуттям обов'язку чимало потрудився над текстом перекладу Євангелія, готував його до друку, виправляв та розсилав коректури [50, арк. 127], за що 18 жовтня 1911 – Священним Синодом нагороджений Святою Біблією. Він, як член «Просвіти» за сприяння К. Солухи, організував і взяв активну участь у розсиланні Четвероєвангелія по селах Поділля [82, с. 216]. Так завдяки членам Комісії були видані Євангелія від Матфея (1906, 1907), від Марка (1907), від Луки (1909), від Іоанна (1911). Продовжуючи українізацію церковного життя Є. Сіцинський разом з подільськими просвітянами К. Солухою, М. Павловським, В. Січинським та ін. відредагували і видали окремою брошурою «Український катехизм» (1911), в якому висвітлили основні засади українського національного

руху, сформулювали право вільної розмови рідною українською мовою [55, с.19]. Згодом його на своїх сторінках видрукував селянський тижневик «Маяк». У 1914 – жандарми вилучили його із просвітянської бібліотеки Кам'янець-Подільського [55, с.17].

Значну роль у захисті української ідеї державотворення і православ'я в УНР відіграв відомий український державний і церковний діяч, міністр сповідань І.Огієнко, який зміцнюючи УАПЦ, закликав духовенство здійснювати богослужіння українською мовою, поширювати знання з історії і культури українського народу, створювати церковно-освітні й благодійні братства в контексті українського національного державотворення. Для реалізації своїх задумів І. Огієнко створив Раду при міністрові сповідань [134, с.134], членами якої у вересні 1919 – стали знані прибічники українізації духовно-релігійного життя Є. Сіцинський і В. Чехівський, який з 13 квітня 1918 – і до гетьманського перевороту був директором Департаменту ісповідань УНР з правами міністра і розробляв плани реформування духовних навчальних закладів [28, с. 272]. Перше засідання Ради відбулося 17 вересня [75]. На її засіданнях розглядалися питання реорганізації церковного управління в Україні, українізації церковної служби, запровадження в духовних установах нового українського правопису, української вимови під час читання церковнослов'янської Євангелії та виголошення проповідей, розбудови і законодавчого оформлення автокефалії православної церкви, налагодження та розвитку міжконфесійних і міжнародних взаємин, надання допомоги співвітчизникам–емігрантам та військовополоненим, перекладу, видання та розповсюдження церковної літератури українською мовою, освіти священників. Рада також закликала «зберігати у чистоті наші стародавні українські звичаї та обряди» [56, с. 162]. Українська Церква мала в своєму розпорядженні переклад Святого Євангелія, який визнав і благословив Священний Синод, але українізацію церкви весь час блокували єпископ Пимен і частина місцевого духовенства, які не допускали змін у православному богослужінні. Тому запровадження рідної мови в церковну службу і видання релігійної та богослужбової літератури українською мовою стало одним з основних завдань міністерства культів [3, с. 49]. Єдиний шлях до зближення духовенства з народом члени Ради вбачали в українізації православного духовенства і, розуміючи значення формування національної ідеї щодо Церкви, розпочали видавати з 21 вересня 1919 р. за редакцією протоієрея Є. Сіцинського тижневик «Українська Церква» [134, с. 135-136], в якому друкувалися закони, накази і повідомлення щодо Церкви, праці святих отців догматичного, етичного та богословського змісту і з життя українських святих, церковно-історичні матеріали тощо [134, с. 134-136].

Крім того, вчений узяв участь у реалізації важливого національно-культурного і церковно-релігійного проекту, ставши 20 вересня 1919 – членом Комісії для перекладу Святого Письма українською мовою при університеті, і разом із знавцями давніх єврейської, грецької, української і сучасних мов перекладав державною мовою діяння святих Апостолів [131], Біблію та інші богослужбові книги. 4 березня 1920 – Комісію передали до богословського факультету і вже 12 березня університетська друкарня під контролем Є.Тимченка і протоієрея Є.Сіцинського розпочала друкувати книги «Діяння Св. Апостолів» [143], а потім у жовтні в п'ятому томі «Записок» університету було видруковано «Новий Заповіт. Діяння святих Апостолів в перекладі на українську мову». Однак його тираж згорів у листопаді того ж року при вступі більшовиків до Кам'янця-Подільського. Декан богословського факультету В.Біднов врятував лише два примірники [32, с.173]. Комісія з перекладу Святого Письма припинила свою діяльність 14 листопада 1920 р. [56, с.164]. Не зважаючи на те, що переклади Святого Письма українською мовою протоієреєм Є. Сіцинським не є досконалими, необхідно не засуджувати його, а докладати зусиль, щоб робити та вдосконалювати нові переклади. Вчений добре розумів, що щирю молитву чужою мовою не вознесеш і відношення до мовного аспекту церковної проблеми – це ставлення до незалежності України, її національних духовних цінностей. Від міцності церкви великою мірою залежить і міцність самої держави. Він служив Україні, як найбільшій цінності, що була і є єдиною прийнятною моделлю національної та релігійної поведінки українців.

Значну увагу Є. Сіцинський приділяв створенню та діяльності єпархіальної та церковнопарафіяльних бібліотек, про що свідчать його праці «Докладная записка преосвященному Димитрию от священника Евф. Сецинского относительно устройства епархиальной библиотеки в г. Каменце» (1891), «Об учреждении в г. Каменце епархиальной библиотеки и приглашение к пожертвованиям на ее устройство» (1891), «Временные правила Подольской епархиальной библиотеки» (1892), «Правила епархиальной библиотеки, находящейся в ведении Подольского Историко-статистического Комитета» (1903) [106; 114; 105; 118] та інші. Саме за його ініціативи та активної участі 4 листопада 1891 – при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті було відкрито єпархіальну бібліотеку [7, с. 60-61], яка складалася з книг переважно російських, польських та інших авторів, періодичних видань з історії Поділля, а також богословського і духовно-релігійного змісту. Після реорганізації Комітету в 1903 р., він перетворив єпархіальну бібліотеку на бібліотеку Подільського церковного історико-

археологічного товариства, де зібрав надзвичайно рідкісні книжки, що висвітлювали минуле церковно-релігійного та громадського життя краю [2, с. 102]. За сприяння вченого в бібліотеку надходили не лише книги, але й до 80 періодичних видань. В редакційній статті «О церковно-приходских библиотеках» «Православной Подолии» (1910) він пропонував розширити сітку парафіяльних бібліотек, поліпшити їх роботу, зробити доступними для духовенства і парафіян [66]. Його праця щодо розвитку епархіальної і наукової бібліотеки музею дала свої плоди, вже в 1912 вони отримували 102 періодичних видання [65, с. 248-252]. Недаремно оцінюючи внесок Є. Сіцінського в українізацію церковного, культурно-освітнього життя, його сучасник В.Приходько писав, що «його твори кричали про Україну», а з вишивок, килимів, стародруків та гравюр у створеному ним церковно-археологічному музеї, з «портретів Залізняка і Гонти, – до вас голосно промовляла Україна» [83, с. 513].

Не відставав від Є. Сіцінського і В. Чехівський, який чимало потрудився в комісії з перекладу чинів Божих служб на українську мову, сприяв збереженню українських церковних традицій і звичаїв, доклав значних зусиль для видання і розповсюдження видань УАПЦ, адже вважав, що служба Божа в українських храмах повинна відправлятися на живій українській мові, по перекладах ухвалених ВПЦР. Він як член президії Собору (1921) сприяв тому, що б на засіданні 25 жовтня було розглянуто проблеми живої церковно-народної творчості, а саме «рідна мова у церкві» (доповідач Н. Шараївський), «церковні співи» (П. Козицький), «мистецтво в церкві» (В. Щербаківський), «українські церковні звичаї» (С. Рклицький) [72, с. 315, 495]. Під час обговорення докладів, В.Чехівський звернув увагу членів Собору на те, що не варто «радити композиторам» [72, с. 320] як творити церковні співи, «бо ця справа не підлягає директивам, що торкається етнографічного матеріалу», оскільки він «не завжди носить глибоко релігійний матеріал», тому при цьому «повинні бути обережними» і «не можемо давати директиви» композитору, який «мусить пережити не тільки етнографічний матеріал, а користуватись всесвітньою піснею» [72, с. 321]. Він наголошував, що співанки «повинні бути засобами до піднесення релігійности в парафії», а священник має використовувати церковний хор для духовного впливу і «для піднесення освіти церковної» [72, с. 462]. Після доповіді С. Рклицького «Старовинний релігійний побутовий предмет православної Церкви на Україні» [72, с. 322], він зауважив, що доклад «змальовує цілий ряд [звичаїв], обговорювати тут немає чого» й тому всі «ці справи звичайно передасть в редакційну комісію». Крім того, звернувся до членів Собору з побажанням, щоб «старовинні звичаї збирати по всіх краях» [72, с. 324]. Уважно прослухавши доповідь професора

В. Щербаківського про «про творчість українського народу в сфері пластичного мистецтва, того мистецтва, яке постигається оком, про церковну архітектуру, про фрески, про інші побутові речі і утварі» [72, с. 338], В. Чехівський підтримав його пропозиції: «1. Берегти предковічні старовини церковної української утварі. 2. Ні одну церкву українську без дозволу академії не повинно руйнувати або перероблювати. 3. Аби церкви на Україні будувались в предковічному українському стилі» [72, с. 341] та сприяв тому, щоб Собор підтримав і проголосував за них.

Головуючи 22 жовтня на ранковому засіданні Другого Собору (1927) В. М. Чехівський висловив жаль, що не всі делегати мали змогу ознайомитись з надрукованим у № 4 «Церковних Вістей» (*додаток до «Церква і Життя» – А.Т.*) проектом наказу «Служіння єпископське в УАПЦ», що не дало змоги Собору прийняти «правильне рішення» (*якого вимагала влада – А.Т.*) щодо «залишення титулу Митрополіта» В. Липківському [28, с.292]. В. Чехівський багато часу приділяв справі організації і видання часопису УАПЦ «Церква і Життя», на жаль, у 1927-1928 – вийшло невеликим форматом лише 8 чисел журналу, в яких публікувались біжучі відозви ВПЦР, постанови Великих Зборів, статті, фотографії, повідомлення, бібліографія церковних видань тощо. Згодом, перебуваючи в еміграції, УАПЦ (Соборноправна) в США відродила цей часопис, зберігши зовнішній видавничий дизайн. Його виданням у м. Чикаго впродовж 50–70-х рр. ХХ ст., займалось Українське Православне Братство ім. митрополита Василя Липківського [28, с. 306], активним членом якого була Олена Чехівська [9, с. 8] і яке докладало багато зусиль щодо пошуку та збереження документів та матеріалів УАПЦ (1921-1930), завдяки чому не були втрачені назавжди безцінні свідчення її діяльності. 12 червня 1949 – в «Українських вістях» (Новий Ульм), під криптонімом «О. Ч.» [Олена Чехівська], була опублікована цінна розповідь про останні роки життя В.Липківського [67].

Єпископ Я. Чулаївський виступаючи на Другому Соборі (1927) в своїй доповіді «Церковно-Освітня справа УАПЦ» акцентував «увагу на тому, що основними засобами самоосвіти є «виписка журналів, реферати, бесіди» [28, с.90]. При цьому В. Чехівський як співдоповідач у виступі «Форми організації богословської освіти» наголосив на тому, що саме осередкові «церковні органи подають ініціативу до церковної самоосвітньої праці й керують нею: подають зразкові списки богословських книжок з окремих наук, указують бажану зразкову послідовність читання, ознайомлюють з практикою самоосвітньої церковної праці через журнал «Церква й Життя», допомагають постачанню книжок, нот» [28, с. 91]. При цьому звернув увагу на те, що в

справі «поширення журналу та відкриття школи інертність є: треба налагодити справу з поширення. Можна – ж набувати журнал колективним шляхом» [28, с. 93]. Хоча, як стверджував архієпископ К. Кротевич, «справа з виданням журналу знаходиться в майже катастрофічному стані завдяки слабому поширенню коштів», хоча «журнал гарний, змістовний», проте «досить зависока ціна» і не «слід посилати два примірники журналу на одне село» [28, с. 94].

4. Творення Української Автокефальної Православної Церкви.

Сьогодні, коли православна церква в Україні переживає складні часи, обумовлені сучасними політичними та соціальними реаліями, розколом усередині самої церкви, надзвичайно важливим є неупереджене вивчення досвіду утворення незалежної національної церкви в 20-х рр. ХХ ст. Розглядаючи історичні передумови утворення УАПЦ, варто зазначити, що боротьба за автокефалію української церкви почалася майже одночасно з революцією 1917 р. в Україні, коли зі зміною державного устрою і проголошенням Україною незалежності, гостро постало питання про скасування неканонічної підпорядкованості Української Церкви Російській. На Всеукраїнському Соборі (1918) було поставлено питання про автокефалію, але промосковська більшість делегатів заблокувала його розв'язання [44, с. 7], визначивши, що вище церковне правління в Україні мало право вирішувати лише питання місцевого характеру, дотримуючись ухвал Всеросійських церковних соборів і патріархії. Значну участь у становленні УАПЦ приймав протоієрей Є. Сіцінський. Вже 18-23 квітня 1918 – на першому вільному єпархіальному з'їзді православного духовенства Поділля він та національно свідомою частиною українського духовенства поставили вимогу українізації церкви. Крім того, він як редактор «Православної Подолини» видрукував у часопису заклик до віруючих: «Організуйте парафіяльні зібрання й ради з людей православних, завжди готових підтримати церкву і духовенство!». Восени 1918 – за участю І. Огієнка, Є. Сіцінського, В. Чехівського та інших національно-свідомих українців були засновані Кирило-Мефодіївське братство, яке об'єднало відомих церковних діячів та існувало до листопада 1920 р. [135, арк.1], та українська парафія при Свято-Миколаївській церкві [3, с. 116-117]. Братство на своїх загальних зборах 22 серпня 1919 – розглянуло підготовлену В. Чехівським програму дій із 8 частин щодо українізації церкви, а 26 серпня опублікувало для загального ознайомлення [150]. Богословський факультет державного українського університету став духовним центром з утвердження УАПЦ [33]. Єпископ Пимен заборонив протоієрею Є. Сіцінському правити Службу Божу і погрожував позбавити сану [135, арк.2]. Проте він, не зважаючи на погрози, 17 вересня 1919 – став членом Ради міністра

ісповідань [56, с. 162], 7 жовтня – членом Ради Собору Української Православної Церкви [3, с. 151-152], очолив тимчасову Подільську єпархіальну Раду та увійшов у комісію з підготовки закону про з'їзди духовенства [3, с. 138]. В. Чехівський будучи українофілом приймав активну участь у підготовці і проведенні Церковного Собору (січень 1918), який через наступ більшовиків на Київ, був змушений призупинити свої засідання. Відгукуючись на події в Україні він у своїх працях писав про завдання українського церковно-визвольного руху, визначав шляхи відбудови незалежної Української Церкви, стверджуючи, що це «необхідно робити тільки на національному ґрунті, керуючись заповітом Христа: «Віддайте кесареве – кесареві, а Боже – Богові» [17, с. 339]. З 13 квітня 1918 р і до гетьманського перевороту, В. Чехівський будучи директором Департаменту ісповідань Української Народної Республіки з правами міністра, розробляв плани реформування духовних навчальних закладів [28, с. 272].

26 грудня 1918 – Володимира Мойсейовича, як чільного діяча національно-визвольного руху було призначено головою Ради народних міністрів і міністром закордонних справ [17, с. 339]. Уряд В. Чехівського 1 січня 1919 – прийняв «Закон про автокефалію Української Православної Церкви» [1; 17, с. 333], згідно з яким всі церковно-законодавчі, судові, освітні, адміністративно-господарські та інші функції в духовній сфері належали Всеукраїнському Церковному Собору та Священному Синоду [134, с. 135-136]. Саме із цього часу починається фактичний відлік боротьби Української Церкви за свою автокефалію, але справу не вдалося довести до успішного завершення, бо вже на початку лютого Директорія вимушено покинула Київ, Україну окупували більшовицькі війська. І крім того, ієрархія й частина духовенства РПЦ не бажали відмовитися від традиційної взаємозаміни понять «православний» і «росіянин» й усіма силами намагались зупинити українізацію церковного життя. 22 січня більшовицький Тимчасовий уряд у Харкові видав закон про відокремлення церкви від держави, згідно з яким у школах припинялося вивчення Закону Божого, церковні будинки з їх майном ставали власністю держави та передавалися в користування тим релігійним громадам, які зареєстрували статут. У травні 1919 р. організувалася Всеукраїнська Православна Церковна Рада, головою якої обрали М.Мороза, з осідком у соборі Святої Софії. Але у вересні, з приходом денікінської влади, ВПЦР перестала функціонувати, і деякі церковні діячі виїхали з Києва. Всі ці події 1919 р. змусили В. Чехівського повернутись у Кам'янець-Подільський, де в одній із своїх лекцій перед слухачами українського народного університету зазначав, що всі наукові знання і «найкраща політика, духовного вдосконалення людині не дадуть,

потрібна передусім релігія, віра в Бога». Саме тому багато часу приділяв церковній справі, а «його ширій демократизм тісно сполучався з наукою Христової Євангелії». Спільно з протоієреєм В.Липківським, докладав значних зусиль щодо відродження, українізації та автокефалії Української Церкви [17, с. 339]. Наприкінці 1920 – більшовики звинуватили членів Кирило-Мефодіївського братства Є. Сіцінського, В. Чехівського та ін. в контрреволюції, адже вони виступали за українізацію церкви [5, арк.14] і підтримували близькі зв'язки «з діячами цього братства» [135, арк. 2]. Є. Сіцінського «незабаром» звільнили з-під арешту [29; 135, арк. 2], а В. Чехівський, заарештований 6 січня 1921 р., провів у в'язниці п'ять місяців [17, с. 340] і лише наприкінці 1921 – слідчою комісією при Раднаркомі УРСР був реабілітований [26], але «петлюрівщину» йому пригадали в 1929 [43, с. 35].

Вийшовши із в'язниці всі свої здібності й авторитет В. Чехівський зосередив на українському церковному рухові й разом із протоієреєм В. Липківським у досить важких умовах готував скликання Всеукраїнського Церковного Собору в Києві, адже Політбюро ЦК КП(б)У в своїй резолюції «Про автокефальну церкву на Україні» від (28 травня 1921) визначило автокефальний рух як націоналістично-контрреволюційний і тому влада розпочала небачений за масштабами і жорстокістю антирелігійний терор. Почалися переслідування, ув'язнення, заслання діячів УАПЦ, їх примушували бути агентами ДПУ тощо [134, с.144]. Так, він декілька днів нелегально проживав у Вінниці в будинку письменника Д.Марковича і проводив «таємні зустрічі з представниками українського духовенства у справах створення Української Автокефальної Православної Церкви та обговорювались питання подальшої боротьби за вільну Україну» [27]. Однак Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ все ж відбувся 14-30 жовтня 1921 р. у храмі Святої Софії і на ньому остаточно сформувалася УАПЦ. В. Чехівський відмовився, не тільки від обрання його Головою Собору [72, с. 23], хоча за наполяганням делегатів був обраний товаришем Голови [84], але й не дав своєї згоди на обрання Всеукраїнським архієпископом, «по причинах, які усунути своєю волею не в силі – не можу. Є причини у мене індивідуальні, особистого характеру» [72, с. 267].

Виступаючи з доповіддю «Утворення єпископату Української Автокефальної Православної Церкви» він, на підставі церковно-історичних вчень, пояснив Соборові, що в апостольські часи не було висвяти єпископської й саме тому не має підстави зважати на відмову вороже налаштованих єпископів РПЦ висвятити єпископів для УАПЦ. Також довів учасникам Собору, що керуючись практикою перших часів християнства, Собор має повне догматичне і канонічне право висвятити обраного

кандидата на єпископа-митрополита. Після цього Собор утворив свою ієрархію і висвятив на митрополита Василя Липківського [17, с. 340]. Крім того, В. Чехівський вболіваючи за відродження Української Церкви виступав на Соборі з доповідями «Відокремлення церкви від держави», «Життя парахвіяльних церков», «Відновлення (Церковної ієрархії)», або як співповідач «Взаємовідносини межі Українською церквою і другими церквами» (повідач протоієрей В. Липківський), «Внутрішній устрій церкви» (В. Липківський, О. Куниченко) [72, с. 91], в яких розкрив канони і справу «автокефалії Української церкви, з'єднання з іншими церквами, про єдність Вселенської церкви, про єдинство церков», без яких неможливо «розуміти місце Української церкви у Вселенській православній апостольській церкві» [73].

Значну увагу в своїх виступах він приділив головним причинам розбрату, відсутності єдності і, що необхідно зробити, щоб знищити недовіру «до єпископату, старого російського, на Україні», адже «є такі єпископи, які звать себе христовими, а служать силами примусовими, русифікаторськими на Україні і, таким чином, силою творять насильство над народом... Знущаються, глумляться над самим дорогим» для українців, називаючи їхню мову – «базарна», а «українську церкву «охохлаченою» [72, с. 166]. При розгляді питання про внутрішній устрій Української церкви на засіданні Собору 20 жовтня В. Чехівський зазначив, що «життя Церкви [складається] з освіти, керування життям людей, керування духовн [ого] і третій вплив – на серце через священнодіяння, а через почування і на всю людську істоту» і при цьому основою життя Церкви «може бути лише вільність, воля людини. Ніякого примусу, ніякого [гноблення] Церкви не може бути» [72, с. 181]. «Через те хай буде перед нами сміливість і ясність там, де нам прийдеться боротись за нашу вільну українську Церкву», – завершив він свій виступ [72, с. 259]. На засіданні 22 жовтня Володимир Мойсейович значну увагу звернув на питання «відношення Церкви святої до держави», тобто «відокремлення Церкви від держави» [72, с. 280], зазначивши, що «ми, Церква, не хочемо мати в собі бази насильства, бази матеріальної, а ми йдемо шляхом апостольського навчання» [72, с. 289].

Собор на своєму засіданні 23 жовтня підняв «пекучі питання з єпископатом», адже в ухвалі Першого Українського Православного Церковного Собору Київщини (22-26 травня 1921) зазначалося: «I. 1) Єпископат Української православної автокефальної соборноправної церкви є, з ласки Божої і волі церкви, носитель Божої благодаті; він мусить бути також зразком чесноти і духовно-моральної краси і першим між рівними членами церкви... II. 1) Одноголосно Церковний Собор Київщини обирає: на посаду митрополита Київського – всечесного

архієпископа Пархвенія Левицького, а заступником йому – єпископа Антоніна Грановського. 2) Кандидатами на єпископів Київщини обрано... протоієреїв – о. Василя Липківського, о. Нестора Шараївського, о. Юхима Сіцинського... 3) Прохати Всеукраїнську Православну Церковну Раду подбати про висвячення всіх кандидатів на єпископів. III. 1) Прохати Всеукраїнську Православну Церковну Раду, яко тимчасовий вищий керівничий орган Української автокефальної церкви, до часу, коли будуть утворені через Всеукраїнський Церковний Собор належні органи керівництва, за згодою місцевих церковних організацій, призначити місце перебування українських єпископів...» [72, с. 474-475]. При цьому В.Чехівський наполягав, щоб це питання розглянути «після розгляду справи життя парахвіяльної Церкви», на разі не можливо «встановити, скільки треба архієпископів», адже «наша задача – щоб життя було повне, щоб єпископ навчав вірних і пресвітерів ученню Христа» [72, с. 295]. Є.Сіцинський так і не був висвячений на єпископа УАПЦ Київської єпархії, можливо через те, що в цей час перебував як член Кирило-Мефодіївського братства у в'язниці, а можливо через інші не відомі нам причини.

24 жовтня Володимир Мойсейович виступив із доповіддю про вимоги до життя парафіяльних Церков, наголошуючи, що вся Церква Христова складається «з парахвіяльних Церков, бо кожна парахвія то є основа всієї Церкви. І через те устрій і життя кожної парахвії має назвичайне значення для всієї Церкви. Як улаштовано життя парахвії, так буде улаштовано й життя вселенської Церкви, бо тут, у самій парахвії, твориться освячення життя людського. Тут, в глибині народнього життя, проходить той процес, коли людська душа освіщається, коли здійснюється те, для чого прийшов Христос – поновлення людських душ, відродження їх, приєднання їх до Бога...» [72, с. 300].

Більшовицька влада на перших початках змиралась з діяльністю УАПЦ, проте вже 28 серпня 1922 р. у Києві за незгоду з політикою влади стосовно Церкви, було розстріляно 43 її члени [134, с. 144]. У вересні на Всеукраїнській нараді завідувачів відділами партійних комітетів наголошувалося, що УАПЦ слід розглядати, не як релігійну, а як політичну організацію, й тому необхідно здійснювати щодо неї політику розколу, дискредитації, репресії [134, с.35-36]. На початок 30-х р. із 34 єпископів УАПЦ розстріляли 28, а з 10 тисяч священників вціліли біля двохсот. Не зважаючи на такі важкі умови буття української Церкви, В.Чехівський своїм авторитетом досить значно впливав на розв'язання складних питань церковного життя, спричинених безбожною більшовицькою владою. Так, у грудні 1924 – він став членом делегації ВПЦР під головуванням митрополита В. Липківського, що проводила в

Харкові переговори з урядом УРСР щодо з'ясування правового статусу УАПЦ. Пізніше Володимир Мойсейович відмічав, що ці переговори були викликані «необхідністю розкрити перед урядом політичні наклепи на УАПЦ» [147].

1-3 вересня 1926 р. у Києві відбулася нарада єпископів і представників УАПЦ, на якій було ухвалено пропозицію «визнати достойними осуду» В. Липківського, О. Ярешенка і В. Потієнка, а також всього складу колишньої Президії ВПЦР за «ніби політичні і антирадянські виступи» [45], та створено тимчасову Всеукраїнську Комісію по унормуванню церковного життя УАПЦ (ВУК), до складу якої увійшли архієпископи Н.Шараївський (почесний голова) та І. Павловський (заступник голови), єпископи П.Ромоданів (голова), К. Малюшкевич (заступник голови), В.Дахівник-Дахівський (секретар), мирянин М.Сакало (заступник секретаря), М.Кобзар і священник М. Чехівський. Комісія перейняла на себе всі обов'язки Президії ВПЦР і діяла до 1 листопада 1926 р. Згідно з «Канонами» УАПЦ [72, с. 375-400], наступний Собор мав відбутися в 1926 р., але більшовики не дали дозволу на його проведення і на реєстрацію статуту УАПЦ. 5 серпня 1927 – ВПЦР звернулася до НКВС УРСР з проханням надати дозвіл на скликання з 17 жовтня до 1 листопада 1927 – у м. Києві в Софійському соборі Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору для вирішення питань, зазначених у програмі [145].

В. М. Чехівський на Предсоборній Нараді УАПЦ 26-30 липня 1927 р. зазначив: «Загальний напрямок Собору – розрішення ідеологічних питань, бо не можна вести ніякої практичної роботи, коли думка неясна... Собор мусить дати відповіді на всі питання так само ідеологічні, як і практичні», що «висовуються зараз життям» [28, с. 65]. Зачитавши присутнім тези своєї майбутньої доповіді «Про внутрішній стан життя УАПЦ та працю ВПЦРади», в яких розглянув сучасний стан релігії взагалі й християнства зокрема в світовому житті, сучасні антагонізми в оцінці релігії, роль і місце християнства в сучасному світі, охарактеризував різні християнські течії, розкрив методи організації християнського світогляду й церковної думки, подав основні вимоги сучасного християнського світогляду в галузі учення віри, він запропонував надіслати їх до Окружних Церков [28, с. 68-71].

Під час Другого Собору УАПЦ (1927) – «Собору самопізнання» [80, с. 17], що проходив під пильним наглядом ДПУ, В.Чехівський, головуючи на Соборі [28, с. 140], «сміливо і гідно обстоював честь Української Церкви й її митрополита Василя Липківського» [17, с.341-342], хоча «Собор звільнив о. Митрополита від митрополітанського тягара» [28, с.235]. Крім того, В.Чехівський, І.Оксіюк, М.Нестеровський та інші

[28, с. 165] були обрані членами делегації від Собору для з'ясування відношення уряду до сучасного стану УАПЦ [28, с. 182] та до питань, що розглядалися на Соборі [28, с. 164]. На вечірньому засіданні 24 жовтня він відмовився від обрання Головою Президії ВПЦР [28, с. 326], посилаючись на ті ж самі мотиви відмовлення, «що й в 1924 і в 1926 році». По-перше, це те, що «я вибрав собі роботу, яку другий не зможе робити, і другої роботи вже не можу взяти»; по-друге, «моє ім'я може відбиватися на життю Церкви», адже мені приписують «петлюрівщину й гетьманство; взагалі з моїм іменем зв'язується політика»; а «третя причина та, що я не хочу» [28, с. 327]. За наполяганням членів Собору він все ж був обраний членом Президії ВПЦР, де керував видавничою справою [28, с. 330] та завідував освітнім відділом [28, с. 345-346], а також членом Вищого Церковного суду УАПЦ [28, с. 331] та членом Комісії: теоретико-ідеологічної, церковно-організаційної, по огляду церковного життя УАПЦ [28, с. 518].

Деякі з нинішніх церковних діячів, недостатньо обізнаних з історією українського церковно-визвольного руху 1917-1930 рр., вважають його за церковного реформатора. Однак, ні В. Чехівський, ні інші його однодумці і сподвижники по автокефальному руху не були реформаторами. Не були тому, що Українській Православній Церкві реформація була не потрібна, їй була необхідна тільки воля, автокефалія, незалежність від чужих церковних урядів, щоб вільно жити й діяти, керуючись заповідями Христа. Саме ці постулати й відстоював В. Чехівський, але це не реформація. Дослідник життя і діяльності В. Чехівського протопресвітер Д. Бурко згадував, що влітку 1926 р. Володимир Мойсейович розповідав йому про те, що в 1917-1918 рр. в Україні з'явилась брошура В. Агієнка «Революція духу», в якій автор виступав за реформацію Церкви. На думку В. Чехівського, автор відкидаючи багатовікову історію Української Церкви, приймає «російське формальне православ'я за істотне для всіх Православних Церков, а в тім і для Української. Не знають вони, що між київським православ'ям і московським глибока різниця...», саме тому, стверджував В. Чехівський, необхідно «відродити цей предківський образ нашої Церкви», а не реформувати її [17, с. 342-343]. Д. Бурко також стверджує, що безпідставними є припущення М. Ковалевського у праці «Опозиційні рухи в Україні...» (Мюнхен, 1955) та деяких радянських дослідників про те, що церковна діяльність В. Чехівського мала політичний характер, а сама УАПЦ – «політична організація» і за це її було знищено владою. Володимир Чехівський в своїй діяльності дотримувався лише вимог «духовного єства самої Церкви, бо ж всі Православні Церкви є національні» [17, с. 343].

Певні аспекти щодо церковно-релігійної діяльності та внеску

Олени Чехівської (Сіцінської) у розбудову УАПЦ подано в матеріалах «Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року», адже вона та її брат «Сецінський Микола Володимирович, 45 років, священник, освіта середня, Вінницька округа» були делегатами і брали участь у роботі Собору [27, с.580]. Крім того, вона проживаючи в українській громаді у Філадельфії (США) [15, с. 23-26], значну частину свого часу віддавала праці в Українському православному братстві ім. митрополита Василя Липківського (США) [9, с. 8]. Свідченням цього є те, що філадельфійська парафія святого Андрія Первозваного враховуючи її працю в УАПЦ, урочисто відзначила її 80-ти річчя, під час якого священник о. Петро Сагайдачний та інші парафіяни відзначили непростий тернистий шлях життя Володимира та Олени Чехівських [13, с. 19]. Характеризуючи її роль у становленні та розбудові УАПЦ, український дослідник історії УАПЦ С.Білокінь пише: «Винятково велику цінність мають документи свідків і праці церковних істориків – Олени Володимирівни Чехівської...» [9, с. 7], адже: «Життя подружжя Чехівських й церковне життя були неподільні» [9, с. 8], хоча вона й «мріяла про театральну роботу» [54, с.509]. Вона разом з такими знайомими діячами УАПЦ в еміграції, як І.Гарашенко, В.Потієнко, отець Д. Бурко, отець М. Явдась, єпископ Є.Бачинський та ін. продовжила в еміграції справу свого чоловіка щодо публікації цінної документальної спадщини УАПЦ, після її знищення в 30-ті р. ХХ ст. [78, с. 124-125].

5. Науково-богословська діяльність. 90-ті р. ХІХ ст. стали для українців періодом гуртування сил, пошуку форм та методів роботи. Є.Сіцінський, повернувшись на Поділля та маючи широкі плани науково-громадської діяльності й певний досвід щодо опрацювання матеріалів з історії краю, пам'яток старовини і народної культури, розпочав активізацію науково-краєзнавчої діяльності [36, с. 10]. Більшість літ науково-богословської праці протоієрея припадає на часи царського режиму і тому він свої праці писав лише російською мовою під таким «виглядом, щоби місцева єпархіальна влада вважала можливим їх видати», адже вона менше всього була необхідна єпархіальному начальству, проте мала лежати на столі «у кожного адміністратора, місцевого діяча, учителя». Вчений подавав українську історію під «нецікавою для широкого загалу формою «Истории церквей и приходов Подольской епархии» [81], з яких черпали і будуть черпати покоління істориків [83, 510-511]. Праця стала цінним надбанням історичного краєзнавства і узагальнюючим підсумком історико-статистичних досліджень не втративши своєї актуальності і в ХХІ ст. [36, с. 16]. При підготовці праці він використав досвід подібних описів Волинської, Воронежської, Катеринославської, Кишинівської, Курської, Литовської,

Люблінської, Новоросійської, Переяславської, Полтавської, Холмсько-Варшавської та Чернігівської єпархій і парафій [88; 89; 91; 95; 96; 97; 98; 100].

Значною заслугою вченого стало видання за редакцією Є. Сіцинського і М. Яворовського підсумкової роботи про Подільську єпархію, її управління, духовні навчальні заклади, монастирі, церкви і парафії (1893) [36, с.15]. Він організовуючи заходи з відзначення 100-річчя приєднання Поділля до Росії і заснування Подільської єпархії (1893-1895), разом з М. Яворовським підготував спеціальний «Трудів» (вип. VIII, 1897), де за наполяганням єпархіального керівництва, звеличувалися подільські пастирі і тому він став маловартісним для науки. Серед його праць з історії Церкви також варто згадати «К истории быта сельского духовенства в Подолии» (1887), «Празднование 900-летия крещения Руси в м. Сатанове Проскуровского уезда 15 июля 1888 года» (1888), «К истории унии в Подолии» (1889), «Униатское духовенство Подольской епархии в 1-й половине настоящего столетия» (1890), «Материалы для церковной истории Подолии» (1891, 1892), «Календарь Подольской епархии на 1896 год» (1895), «Календарь Подольской епархии на 1897 год» (1896), «Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям» (1899), «Патриотизм шаргородских семинаристов в Отечественную войну (1812 г.)» (1912), «Пятидесятилетие епархиальных периодических изданий Подольской епархии (1862-1912 гг.)» (1912) і рукописну працю «Церковні торжества 22 жовтня. Участь духовенства Кам'янця в університетському святі» (1918) [41; 42; 108; 109; 112; 115; 119; 121; 123; 124; 133].

Крім того, він публікував праці про окремих визначних церковних діячів, зокрема, «Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793-1893» (1893), «Преосвященный Иаков, епископ Якутский и Виллойский (Некролог)» (1889), «Материалы для биографии архиепископа Анатолия Мартыновского» (1906), «К изображению Иосафа Горленко» (1911), рецензію на дисертацію Н.Шпачинського «Киевский митрополит Арсеній Могилянський» (1906) та залишив цінні рукописні біографічні матеріали про В. А. Гречулевича, М. В. Симашкевича, К. Т. Стиранкевича (1928) [103; 107; 111; 120; 122; 126; 127; 128].

Серед його релігійно-богословських праць варто виділити перекладені ним на українську мову «Діяння Святих Апостолів» (1919-1920), «Бюджет священника и псаломщика нашей епархии» (1897), «Что нужно, чтобы пастырская деятельность была благотворна для самих пастырей и их пасомых» (1899), «К чему ведет отрицание поста» (1909), «Подольские отщепенцы от православной церкви» (1910) і «Подольские отщепенцы от православной веры и народности русской» (1914) [104;

110; 116; 117; 125; 131] та інші.

Незвичайно цінною для дослідників є наукова історико-богословська спадщина В. Чехівського. Першою його науковою роботою (1904) з церковної історії стало дослідження життєвого шляху митрополита Київського і Галицького Гавриїла Банулеско-Бодоні (1746-1821), часи правління якого в 1799-1803 рр. співпали з централізуючою діяльністю імперського уряду, направленою до уніфікації новоприєднаних областей щойно зліквідованої Польщі з порядками Російської імперії в державному і церковному устрої. За неї він отримав ступінь магістра богослов'я і премію Ради професорів Київської духовної академії [151; 152]. Серед майже півсотні його наукових праць з історії Церкви та української культури, богословських праць, промов, доповідей, статей [150], богослужбових відправ [76] та епістолярій, варто відзначити «За Церкву – Христову громаду, проти царства тьми» (1922, 1947, 1974) [149], «Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса», «Кому служить церковне панство на Україні», «Основи визволення Церкви з-під князів тьми віку цього» та інші, які видрукував у різних періодичних виданнях, в т.ч. при сприянні М.Грушевського в журналах «Україна» (1920), «Церква і життя» та інших.

На Першому Соборі УАПЦ (1921), він, ратуючи за відродження Української Церкви, виступав з доповідями «Взаємовідносини межі Українською церквою і другими церквами», «Внутрішній устрій церкви», «Відокремлення церкви від держави», «Життя парахвіяльних церков», «Відновлення (Церковної ієрархії)» [73].

На Предсоборній нараді УАПЦ 26-30 липня 1927 – В. Чехівський зачитав присутнім тези своєї доповіді «Про внутрішній стан життя УАПЦ та працю ВПЦРади» [28, с. 68-71], а на Соборі (1927) виступив з доповідями: «Утворення єпископату Української Автокефальної Православної Церкви» [17, с. 340]; «Учення про Церкву, як громаду Христову, та її благодатне життя» [28, с. 112]; «Сучасний стан релігії взагалі і християнства зокрема в світовому житті» в якій розкривши такі питання, як обов'язки церкви перед божим промыслом у світі, Церква та економічні й індустріальні проблеми, Церква та соціальні й моральні проблеми, Церква й міжнародні відносини, Церква й християнське виховання, методи спільних зусиль християнських громад [28, с. 151-158], стверджував, що християнство «поєднує з індуїзмом ідеологічні змагання... до визволення «менших», упосліджених братів, пригнічене робітництво індуїське, паріїв...» [146, арк. 12], а також повторив головні засади Першого Собору (1921) про те, що «Всесвітня Православна Христова Апостольська Соборна Церква об'єднує окремі автокефальні... Церкви–громади, або парафії, в яких окремі вірні об'єднуються поміж

собою вільно, без примусу, вірою, любовію, надією християнською – в свою чергу вільно з'єднуються в Церкві окремих народів... Органом всесвітнього міжцерковного об'єднання повинен бути орган вибраних представників усіх автокефальних церков» [146, арк. 15]; «Методи організації християнського світогляду й церковної думки» [146, арк.28зв.], в якій подав тези: 1) «Для багатьох пройшло не з'ясованим в житті Української Автокефальної Православної Церкви її відношення до витвору догматів в сучасності. Ставили питання, чи буде Укр [аїнська] Авток [ефальна] Прав [ославна] Церква творити нові догмати [?]. 2) Догмат, як знак, символ віри, одрізняється від догмату, як пропису віри (приказу віри) й наказу релігійного розуміння. 3) Укр [аїнська] Церква, прийнявши всі догмати Православної Єдиної Святої Соборної Апостольської Церкви, йде й буде йти далі шляхом удосконалення розуміння Христа й звершеної волі Отця Небесного. 4) Християнський світогляд розвиватиметься й удосконалюватиметься творчою надхненною Духом Божим працею всіх вірних і церковних учителів, проповідників, і благовісників, і церковних письменників. 5) Церква через Собори відкидає і відкидатиме своєю владою всі ухили від єдиної стежки – Христа, що «є й шлях і правда, й життя». 6) Укр [аїнська] Авт [окефальна] Прав [ославна] Церква не має потреби ставати на шлях штучного витворювання догматів; вона утворюється від приписів, приказів релігійного мислення, кличучи до непримусового, а вільного шукання Божого Царства й непримусового, а вільного звершенства, спільного з звершенством Отця Небесного» [28, с.183].

Значну увагу приділяв В. Чехівський і методологічним працям. Так, у своїй співдоповіді «Організація богословсько-наукової праці» на Другому Соборі УАПЦ він зазначив, що з метою розвитку і активізації науково-богословських досліджень «1) ВПЦР організовує при своїй Президії богословську наукову колегію. 2) Колегію вибирає ВПЦР. 3) Колегія кооптує членів. 4) По округах округові органи закладають філії наукової Колегії. 5) Завдання Колегії – розвиток богословської наукової праці. Найближчими черговими конкретними завданнями Колегії є: а) встановлення богословської термінології українською мовою, б) оцінка творів підручної літератури, в) кваліфікування учених богословських праць і учених робітників для з'ясування здатності й підготованості до церковно-освітньої праці» [28, с. 92].

На превеликий жаль, й досі залишається неопублікованою велика його богословська праця «Основа визволення церкви від князівства тьми віку цього (Ефес. 6:10-13)» [77], присвячена проблемі висвяти Василя Липківського на Першому Соборі УАПЦ (1921) за чином Олександрійської церкви до III ст. н.е.

Перебуваючи в ув'язненні на Соловках, він працював над монографією «З революційної боротьби 1897-1917 рр.», яку розпочав писати для того, щоб, як зазначав у листі від 30 січня 1936 р. дружині, «стати достойним тебе спільником. Думи глибокі, бажання кличуть мене до творчої праці світової, до діла робочого люду...» [54, с. 513]. Коли він розпочав її писати, точно не відомо, вперше про це згадує в листі від 18 серпня 1933 р.: «Пробудження радістю оповите твого листа. Життя твоє ясніє в мені... Трохи попрацював над «З револ. боротьби» [54, с. 506]. В листі від 31 березня 1937 – писав, що обробляє «свою наукову працю... Переписав 20 зшитків...» [54, с. 516]. Однак вже 25 квітня із жалем констатував: «Нема змоги зараз продовжувати переписку моєї праці... Тому, для того, щоб не відбитись від розумової праці, – почну переклад німецької книжки. В шахи грати заковано. Пером не можна орудувати. Залишається читати, думати, досліджувати газети» [54, с. 517]. На превеликий жаль, подальша доля цієї рукописної праці невідома, можливо її виявленню сприятиме те, що Федеральна служба безпеки Росії «пообіцяла систематизувати і передати документи про українців, потерпілих від сталінських репресій» [35]. Через усі свої праці він проводив ідеї любові до Бога і українського народу, свободи і правди, виступав на захист від поневолення і русифікації Української Церкви, відображав у них глибоке знання багатовікової історії Християнської Церкви і Церкви українського народу, розкривав лукавство російських церковників, що більше служили імперській політиці, ніж Богові [1; 17, с. 342].

Варто відзначити, що О. Чехівська продовжуючи справу свого чоловіка щодо оприлюднення цінної документальної спадщини УАПЦ, опублікувала 12 червня 1949 р. в «Українських вістях» (*Новий Ульм*) цінні відомості про УАПЦ та останні роки життя митрополита Василя Липківського [67], які були використанні при підготовці статей-гасел для «Української малої енциклопедії» Є.Онацького (*Буенос-Айрес, 1960. – Кн. 7*), «Енциклопедії Українознавства-II» (*Мюнхен-Нью-Йорк, 1962. – Т. 4. – С.1294*), «Encyclopedia of Ukraine» (*Toronto-Buffalo-London, 1993. – Vol. III: L*). А 4 квітня 1965 – вона, немовби передчуваючи близьку смерть, залишила рукописну «сповідь», в якій розповіла про деякі факти із особистого життя, про ті фізичні й душевні муки, що їх зазнавав в ув'язненні її чоловік, про марні зусилля довідатися його долю і про свій виїзд на еміграцію, в надії, що він чудом врятується й опинився закордоном [39, с. 532]. Значну наукову цінність мають збережені нею листи [48; 54] її чоловіка «з ув'язнення і концтабору», які віддзеркалюють «тяжкі умови життя в неволі, а одночасно – його неугасиму любов до життя та широке коло інтелектуальних зацікавлень, яких він не втрачав

навіть там» [57, с. 503].

6. Будівнича діяльність. Розглядаючи історію українського народу, варто відзначити, що Церква в усі часи несла людям світло Віри, зберігала в собі багатотисячову пам'ять і мудрість, духовні і моральні цінності, створюючи тисячі храмів, монастирів і навчальних установ, бібліотек, музеїв та архівів. Саме до цієї діяльності найбільше прилучився відомий історик і мистецтвознавець В. Січинський (1894-1962), який за роки свого життя виконав десятки проектів і спорудив храмові споруди, малі сакральні архітектурні форми, пам'яток сакрального мистецтва. Так, вже в 1914 р. проекти його планів пам'яток церковної архітектури вперше демонструвалися на виставці Українського архітектурного товариства при Інституті цивільних інженерів, а в 1917 – на Архітектурній виставці у Харкові [144].

За проектами цього визначного архітектора і дослідника української сакральної архітектури були збудовані такі храмові споруди: п'яти зрубна дерев'яна церква на Волині (1925); церква в галицькому селі на замовлення аптекаря М. Терлецького (1932); пам'ятник-церква Маркіяну Шашкевичу на Білій горі в Підліссі біля Золочева (Львівська обл., 1933) [63]; найбільший храм східного обряду в Карпатському регіоні – мурована п'яти банна монастирська Церква Сошествія св. Духа, збудована на замовлення отців Редemptористів в давньоукраїнському стилі в Михалівцях (Словаччина, 1933-1935), що й досі є найкращим шедевром його архітектурної майстерності [62, с.9-10]; греко-католицька церква в Белграді (Югославія, 1939); одна з кращих церков Крижевацької єпархії – парохіяльна Церква Покрови Пресвятої Богородиці у Вербасі з елементами київської Святої Софії і з панонським додатком (Югославія, 1939-1943) [62, с. 50; 102; 136]; українська п'яти банна церква у Виппені (штат Нью-Джерсі, США, 1949-1951); українська греко-католицька церква Святого Василя Великого в Порто Уніано (Бразилія, 1951); українська греко-католицька п'яти банна церква у Принц Альберті (Канада, 1956); величавий православний собор Святої Софії в Монреалі (Канада, 1957) [63]. Вершиною народно-художньої і архітектонічної творчості українців стала збудована за його проектом у бойківському стилі прекрасна дерев'яна, рубленої конструкції, побудована «без єдиного цвяха» церква Покрови Богородиці в с. Нижній Комарник в Дукельському просмику (Словаччина, 1937) [62, с. 10-11]. Залишились нереалізованими його проекти п'яти банної церкви у Вінніпегу (Канада, 1949), церкви-пам'ятника (1958) та інші [63]. М.Мушинка, оцінюючи його працю писав, що якби В.Січинський не створив нічого іншого, лише дві церкви в Словаччині, він би і так «zasлугував на те, щоб його ім'я ввійшло в історію української

культури» [62, с. 11]. Майже все своє життя Володимир Січинський проживаючи за межами України, свої вміння, знання віддавав служінню українському народу, збирав, вивчав і зберігав його національну, культурну та історичну спадщину. Коли більшовики в Києві зруйнували Золотоверхий Михайлівський монастир, він побудував у Михалівцях (Словаччина) церкву Сошествія Святого Духа, коли на Україні руйнували дерев'яні церкви, він будував величаві церкви і пам'ятники в українському в Бразилії, Канаді, Словаччині, США, Чехії та Югославії [63, с. 21].

Після свого приїзду до Сполучених Штатів Америки В. Січинський, крім проектів церков, розробляв проекти пам'яток сакрального мистецтва – іконостасів, престолів та ківотів. Так, у 1951 р. розробив проект і власними руками спорудив різьблений кивот у вигляді типової три банної української церкви для нового різьбленого престолу церкви Святого Івана Хрестителя у м. Випенні (штат Нью-Джерсі, США) [154, с. 116]. На жаль, залишився нереалізованим його проект прекрасного іконостасу для греко-католицької церкви (1950) [20, с. 90].

Архітектуру В. Січинський вивчав не лише як вчений-теоретик, але й як професіональний архітектор-практик творив і реалізовував десятки проектів малих архітектурних форм-сакральних пам'яток великої художньої вартості. Серед них: пам'ятник-каплиця жидівського цвинтаря в Петербурзі (1916); пам'ятник-хрест загиблим українським воякам УГА у Львові (1921); надмогильні пам'ятники-надгробки в українському стилі – у Харкові (1917), родини Терлецьких і Павловських (Львів, 1936), доктора І. Макухи (Зальцбург, Австрія, 1947), К. Гриневичевої (Берхтесгаден, Німеччина, 1948), Ю. Фесенка, А. Животка і Б. Литвина (Ашафоренбург, Німеччина, 1948), Ю. Павликовського (Мюнхен, Німеччина, 1948), Рибачук (Бавнд-Брук, штат Нью-Джерсі, США, 1956), Лідії Садовської (1957) та інженера Коса (Торонто, Канада) і пані Архипової (Бавнд-Брук, штат Нью-Джерсі, США, 1958) та ін. [137]. Вчений не тільки творив малі архітектурні форми сакральних пам'яток, але й у своїй праці «Українські надгробні пам'ятники» (1958) звернув увагу на необхідність збереження українських цвинтарів, подав дуже цінну історичну характеристику надгробних пам'ятників і хрестів в Україні, зокрема на Гуцульщині та Поділлі [20, с. 79].

Помер В. Січинський у лікарні св. Марії м. Пассейк 25 червня 1962 р. Поховано його в українському православному центрі біля кафедрального храму св. Андрія в Бавнд-Бруці (South Bound Brook, New Tersey, США), де вічним сном спочиває понад сім тисяч українців, доля яких вигнала з рідної України на чужину [62, с. 57]. Справу свого батька продовжив син Ярослав, за проектом якого, на могилі В. Січинського

«родина побудувала прекрасний пам'ятник у формі стилізованого купола церкви, всередині якої світить «Сонце Поділля», викуте з бронзи» [64].

7. Аналіз та характеристика історико-культурного, мистецтвознавчого та пам'яткоохоронного напрямів релігійно-богословської діяльності членів родини, через обмеженість обсягу статті, виведені за межі проблеми і розглядаються в контексті історико-культурних та мистецтвознавчих досліджень таких аспектів, як історія творення, збереження та охорона біля тисячі пам'яток української дерев'яної і мурованої архітектури храмових споруд, сотні малих сакральних архітектурних форм, а також мистецтвознавчого вивчення ними пам'яток сакрального мистецтва.

Таким чином аналіз релігійно-богословської діяльності членів славної української родини Сіцінських-Січинських свідчить, що це були люди, які творили неоціненні духовні скарби, володіючи якими, ми, українці, стаємо врівень з іншими цивілізованими народами. Д. Бурко писав про В.Чехівського, що це «подвижник великого формату, чия діяльність церковна, педагогічна, культурно-освітня, наукова і громадська, то було апостольське служіння українській ідеї» [17, с.333], проте все це, на нашу думку, цілком можна віднести й до кожного члена цієї родини. Хоча частина членів родини не обійдена певною увагою українських і закордонних учених і краєзнавців, проте й досі відсутні ґрунтовні в світлі сучасної історичної науки дослідження, які б повною мірою систематизували й осмислили всі напрями їхньої досить багатоаспектної діяльності. Не може бути сумнівів у необхідності і доцільності опрацювання їхнього внеску в науково-краєзнавче, державницьке, громадсько-просвітницьке, релігійно-богословське, культурно-мистецьке та мистецтвознавче життя України в XIX – XX ст.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що пророче писала О.Чехівська в листі до М.Мухи: «Хай воскресне Україна й заживе, вільний у християнському житті, замучений наш народ і відпочине від заподіяної йому кривди! Хай не згасне й у нас тут, на чужині, віра в це Воскресіння, що дасть нам силу пережити всі скорботи життя нашого, відірваних від рідної землі, від близьких, дорогих нашому серцю людей, життя скитального серед чужих глухих лісів, серед сутолоки таборової і суєти мирської, непотрібної, чужої!.. Хай не згасне ця цілюща віра в Воскресіння й перемогу правди і у наших рідних, близьких і далеких братів і сестер, що ще з більшою скорботою несуть хрест тяжкий свого життя, нехай Ця віра дасть їм силу дочекатись Світлого Воскресіння! «Нехай радість наша буде повна!» [39, с.529].

---

1. «А.Ж.». Чехівський Володимир // Енциклопедія Українознавства -

II (далі – ЕУ-II). – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3738.

2. Автобіографія Євфимія Йосиповича Сіцінського, 1929. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.

3. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба директорії УНР): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.

4. Архів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.128. – Арк. 62; Спр.1131. – Арк. 1, 10; Спр.1130. – Арк. 1.

5. Архівно-слідча справа Є.Сіцінського // ДАХО. – Фонд УСБУ. – № П-15162.

6. Баженов Л. В. Михайло Грушевський і Євтим Сіцінський (З історії взаємин на ниві дослідження Поділля) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. (Зб. статей). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 69-76.

7. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцінського // Книголюб. – Прага. – 1931. – Кн. 2. – С. 53-77.

8. Біднов В. Церковна справа на Україні // Православний вісник. – Київ. – 1993. – № 1-3. – С. 47.

9. Білокінь С. І. Джерела інформації з історії УАПЦ. / В кн. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. / Упорядники: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К., 2007. – С. 7-16.

10. Біобібліографічні відомості про Є.Сіцінського. 1930-і рр. Проф [есор] Євфим Сіцінський (1859-1937) // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника. – Ф. 9. – № 4650. – Арк. 1-10.

11. Бульбенко Ф. П. Володимир Чехівський. // Нові дні (США). – 1971. – березень.

12. Бульбенко Ф. П. О. В. Чехівська // Церква й Життя. – 1970. – №. 3 (78). – С. 25-26.

13. Бульбенко Ф. П. О. В. Чехівська // Церква й Життя. – 1970. – №. 4 (79). – С. 18-20.

14. Бульбенко Ф. П. О. В. Чехівська // Церква й Життя. – 1970. – №. 5 (80). – С. 23-26.

15. Бульбенко Ф. П. Олена Володимирівна Чехівська // Наша батьківщина. – Нью-Йорк. – 1970. – Ч. 217. – 23 квітня. – С. 5: фото; Ч. 218. – 30 квітня. – С. 5, 7; Ч. 219. – 23 травня. – С. 5; Ч. 220. – 31 травня. – С. 5.

16. Бульбенко Ф. П. Олена Володимирівна Чехівська // Свобода. – 1970. – 6-9 травня.

17. Бурко Д. Професор Володимир Чехівський / В кн. Українська

Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж. (США), 1988. – С. 333-344.

18. Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України» – Харків: Вид. Держтрест «Харполіграф», 2-га друкарня ім. В. Блакитного, 1930. – 229 с.

19. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. Репринтне вид. – К., 1998. – Т. III. – С. 289-290.

20. Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик. / Укладач С.Костюк. – Львів: ЛНБ НАНУ ім. В.Стефаника, 1996. – 124 с.

21. Воспоминания родственников и знакомых о Е.И. Сицинском, собранные С. К. Шкурко. Апрель – июль 1960 // ДАХО. – Ф. Р.-3333. – Оп.1. – Спр.38. – Арк. 1-63.

22. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі. (1905-1917). (Пам'ять д-ра К.Г. Солухи) // За сто літ.: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. / За ред. М.Грушевського. Кн. 5. – Х.-К., 1930. – С. 305-313. – / Записки Іст. секції Укр. Наук. Т-ва в Києві. – Т. XXXI. /

23. Голова рев. комітету і Прем'єр-міністр 1-го кабінету Директорії В. М. Чеховський // Україна. – 1919. – Ч. 91. – 2-3 листопада. – С. 6.

24. Гречулевич Василь // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. – СПб., 1901. – Т. 29.

25. Гречулевич Василь // ЕУ–II. – Л., 1993. – Т. 2. – С. 434.

26. Грищенко А. Перший прем'єр Директорії // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 223. – 23 листопада.

27. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.-6023. – Оп.4. – Спр.6030. – Арк. 25;

28. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. / Упорядники: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К., 2007. – 699 с.

29. Дубінський М. Літописець Подільського краю // Край Кам'янецький. – 2001. – 6 лютого.

30. Духовні училища // ЕУ–II. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 612-613.

31. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцинський-приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля. Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам.-Под.: Кам.-Под. держ. ун-т, інф.-вид. відділ, 2004. – С. 6-11.

32. Завальнюк О. М., Трембіцький А. М. Освітнянські ниви Євфимія Сіцинського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник

наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 165-177.

33. Збори Кирило-Мефодієвського Брацтва // Україна. Щоденна газета. – 1919. – Ч. 36. – 4 (11) вересня.

34. Зваричук Е. О. Богословський факультет Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 105-110.

35. Згадають усіх поіменно // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 215. – 16 листопада. – С. 5.

36. Земський Ю. С. Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). – Хмельницький. – б. в., 1997. – 26 с.

37. Историческая записка о Бахмутском духовном училище. За первое 50-ти летие его существования (1841-1891 гг.). / Составил А.И. Бутовский. – Бахмут: Типография Р.И. Грилихеса, 1893. – 252 с.

38. «Л.К-ч» (Крип'якевич І.). П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського // Записки НТШ (далі – ЗНТШ). – 1931. – Т. 151. – С. 217-223.

39. Із спогадів Олени Чехівської / В кн. Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. І. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 529-534.

40. Історія міст і сіл УРСР: Одеська область. – К., 1969. – 911 с.: іл.

41. Календарь Подольской епархии на 1896 год. / Под ред. Е.Сицинского. – Кам.-Под., 1895. – 196 с.

42. Календарь Подольской епархии на 1897 год. / Под ред. Е.Сицинского. – Кам.-Под., 1896. – 159 с.

43. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля (Обк. М.О. Куріна). – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992.

44. «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква». Історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату // Голос Православ'я. – 2008. – № 5. – березень. – С. 7-8.

45. Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2005. – С. 182.

46. Котоній О. К. Постать Ю. Й. Сіцінського у спогадах

сучасників // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Кам.-Под., Хмельницький: Поділля. 1994. – С. 64-67.

47. Краткое описание приходов и церквей Подольской епархии. Справочная книга Подольской епархии. Летичевский уезд, 2 окр. – Кам.-Под., 1900. – С. 525.

48. Лист Володимира Чехівського з ув'язнення від 17 червня 1937 р. до дружини / В кн. Мартирологія Українських Церков... – Т. I. – С. 520.

49. Лист Д. І. Яворницького до Є. Й. Сіцінського від 19(25) липня 1928 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.

50. Лист Є. Й. Сіцінського до М. С. Грушевського від 19 жовтня 1906 р. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1235. – Оп.1. – Спр.746. – Арк. 127.

51. Лист Є. Й. Сіцінського до М. С. Грушевського від 19 липня 1905 р. // Там само. – Спр.746. – Арк. 118-121.

52. Лист Сергія Ркліцького до Є. Й. Сіцінського від 25 травня 1929 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.

53. Лист співробітника історико-археологічного музею П.Е. Матвієвського до Є. Й. Сіцінського від 13 жовтня 1929 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.

54. Листи Володимира Чехівського з ув'язнення / В кн. Мартирологія Українських Церков... – Т. I. – С. 503-520.

55. Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Подільської «Просвіти». / Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», Історико-культурологічне Подільське Братство. – Кам.-Под., 1996. – С. 6-27.

56. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.

57. Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том I: Українська Православна Церква; Документи, матеріали, християнський самвидав України. / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.

58. Мельник В. Душа Подільської історії // Край Кам'янецький. – 1994. – № 71. – 10 вересня.

59. Мітін Г. Р., Сесак І. В. З історії церковних шкіл на Поділлі // Мат. ІХ Подільської історико-краєзнавчої конф. Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам.-Под., 1995. – С. 192-197.

60. Мошак М. В. Четвероевангеліє перекладу П.Морачевського: Шлях до видання // Культура Поділля: Історія і сучасність: Мат. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю Хмельницького: 27-29 серпня 1993 р. – Хмельницький, 1993. – С. 111-113.

61. Мошак М. В. Юхим Січинський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.)... – С. 70-84.

62. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1995. – 122 с.

63. Мушинка М. На батьківщині його називали «зрадником» // Карпатський край. – Ужгород. – 1994. – №3-4 (104). – С.18-21.

64. Мушинка М. Надмогильний пам'ятник В.Січинському // Дукля. – Пряшів. – 1994. – № 3. – С. 39.

65. Нестеренко В.А. Бібліотечна справа на Кам'яничині в 1920-1930-ті роки // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Мат. наук.-практ. конф. Присв. 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2001. – С. 248-254.

66. О церковно-приходских библиотеках. Передовая // Православная Подолия. – 1910. – № 47. – С. 1020-1023.

67. «О.Ч.». [Олена Чехівська]. Лист до редакції // Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – Ч. 47 (307). – 12 червня. – С. 4.

68. Отчет о деятельности Подольского Св. Иоанно-Предтеченского Братства за 1906 год. (43-й год существования) // Православная Подолия. – 1907. – № 4. – 28 января. – С. 78-91.

69. Паравійчук А.Г. Видатний історик Поділля // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 87-92.

70. Перебіг життя, діяльності Волод. Чеховського. // ДАВО. – Ф.Р.-1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95-95зв.

71. Переписка о переводе Євангелія на український язык. 12. 03. 1905-6. 12. 1912 гг. // ДАХО. – Ф.Р.-3333. – Оп.1. – Спр.18. – Арк. 39-40.

72. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. / Упорядники: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. – Київ-Львів: «Жовкля», 1999. – 560 с.

73. Порядок відкриття і праці Всеукраїнського Православного Церковного Собору // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3984. – Оп.1. - Спр.57. – Арк. 11.

74. Правила епархіальної бібліотеки при Подільському епархіальному історико-статистичному комітеті // ДАХО. – Ф. Р-3333. –

Оп.1. – Спр.7. – Арк. 529зв.

75. Праця в Міністерстві // Україна. Щоденна газета. – 1919. – Ч. 34. – 21 вересня.

76. Преловська І. М. Відправа Благовісника // Розбудова держави. – Київ. – 1996. – Ч. 1 (42) – С. 45-51.

77. Преловська І. М. Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – К., 1996. – Т. 2. – С. 295-321.

78. Преловська І. М. Друковані джерела УАПЦ в 20-х рр. ХХ ст. // Там само. – 2002. – Т. 8. – Ч. II. – С. 123-150.

79. Преловська І. М. Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921-1930 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.: Сфера, 2003. – № 1(20). – С. 258-277.

80. Преловська І. М. «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви / В кн. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ... – С. 17-37.

81. Приходы и церкви Подольской епархии. // Труды ПЕИСК. – Кам.-Под., 1901. – Вып. IX. – 1064 с.

82. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. – Ч. 1. – Вид. 4. – Нью-Йорк-Мюнхен: Криниця, 1967. – 184 с.

83. Приходько В. Проф. Евфим Сіцинський-історик і археолог Поділля (3 приводу 50-ліття наукової і громадської діяльності) // Літературно науковий вісник. – 1931. – Т. 106. – С. 510-513.

84. Протокол наради передсоборного засідання президії ВПЦР і по одному представнику від кожної губернії. 14 жовтня 1921 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 10.

85. Протокол наради членів Собору – представників від губерній України і Президії Собору. // Там само. – Спр.59. – Арк. 23зв.

86. Протоколи засідань Ради Міністрів ісповідань УНР. Міністерство ісповідань УНР // ЦДАВОУ. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 3.

87. Распоряжения Епархиального Начальства // Православная Подолия. – 1907. – № 4. – 28 января. – С. 92.

88. Рец. Сіцинського Є. // ЗНТШ. – 1895. – Т. 13. – С. 7-23.

89. Рец. Сіцинського Є. // ЗНТШ. – 1896. – Т. 19. – С. 4-17.

90. Рец. Сіцинського Є. // ЗНТШ. – 1898. – Т. 30. – С. 11-21; Т. 33. – С. 35-37.

91. Рец. Сіцинського Є. // ЗНТШ. – 1899. – Т. 38. – С. 11-18.

92. Рец. Сіцинського Є. // ЗНТШ. – 1900. – Т. 43. – С. 9-20.

93. Рец. Сіцінського Є. // ЗНТШ. – 1901. – Т. 48. – С. 10-16.
94. Рец. Сіцінського Є. // ЗНТШ. – 1903. – Т. 62. – С. 15-24, 167-173.
95. Рец. Сіцінського Є. // ЗНТШ. – 1904. – Т. 68. – С. 9-15.
96. Рец. Сіцінського Є. // ЗНТШ. – 1905. – Т. 74. – С. 167-173; 177-179.
97. Рец. Сіцінського Є. // ЗНТШ. – 1907. – Т. 86. – С. 189-192.
98. Рец. Сіцінського Є. // ЗНТШ. – 1908. – Т. 91. – С. 169-175.
99. Рец. Сіцінського Є. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 401. – Оп.1. – Спр.105. – Арк. 57-59, 102-104; Спр.107. – Арк. 32зв.
100. Рец. Сіцінського Є. // Там само. – Спр.106. – Арк. 1-42.
101. Рец. Сіцінського Є. // Там само. – Спр.107. – Арк. 34зв.-35;
102. Сегеди Й. Парохії Осецького викаріята. // Християнський календар. – Руський Керестур. 1981. – С. 96.
103. Сецинский Е. Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793-1893 // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1893. – № 16. – С. 267-273.
104. Сецинский Е. Бюджет священника и псаломщика нашей епархии // ПЕВ. – 1897. – № 24. – С. 601-610.
105. Сецинский Е. Временные правила Подольской епархиальной библиотеки // ПЕВ. – 1892. – № 2. – С. 198-202.
106. Сецинский Е. Докладная записка преосвященному Димитрию от священника Евф. Сецинского относительно устройства епархиальной библиотеки в г. Каменце // ПЕВ. – 1891. – № 52. – С. 804-808;
107. Сецинский Е. К изображению Иосафа Горленко // Труды ПЦИАО. – Кам.-Под., 1911. – Вып. XI.
108. Сецинский Е. К истории быта сельского духовенства в Подолии // Киевская Старина. – 1887. – № 9. – С. 67-70.
109. Сецинский Е. К истории унии в Подолии. – Кам.-Под., 1899. – 33 с.; ПЕВ. – 1889. – № 20. – С. 433-445; № 21. – С. 455-463; № 22. – С. 488-500.
110. Сецинский Е. К чему ведет отрицание поста // Православная Подолия. – 1909. – № 12. – С. 361-366.
111. Сецинский Е. Материалы для биографии архиепископа Анатолия Мартыновского. – К.-Под., 1906. – 23 с.
112. Сецинский Е. Материалы для церковной истории Подолии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн. V; ПЕВ. – 1892. – № 10. – С. 176-183.
113. Сецинский Е. О преподавании в семинарии в богословских классах украинской литературы и истории местного края // Подолия. – 1906. – № 217.
114. Сецинский Е. Об учреждении в г. Каменце епархиальной

библиотеки и приглашение к пожертвованиям на ее устройство // ПЕВ. – 1891. – № 47. – С. 634-636;

115. Сецинский Е. Патриотизм шаргородских семинаристов в Отечественную войну (1812 г.) // Православная Подолия. – 1912. – № 34.

116. Сецинский Е. Подольские отщепенцы от православной веры и народности русской // Подолянин. – 1914. – № 1051.

117. Сецинский Е. Подольские отщепенцы от православной церкви // Православная Подолия. – 1910. – № 50-51. – С. 1089-1098.

118. Сецинский Е. Правила епархиальной библиотеки, находящейся в ведении Подольского Историко-статистического Комитета // ПЕВ. – 1903. – № 13. – С. 146-149.

119. Сецинский Е. Празднование 900-летия крещения Руси в м. Сатанове Проскуровского уезда 15 июля 1888 года // ПЕВ. – 1888. – № 34. – С. 799-808.

120. Сецинский Е. Преосвященный Иаков, епископ Якутский и Вилюйский (Некролог) // ПЕВ. – 1889. – № 52. – С. 1332-1335.

121. Сецинский Е. Пятидесятилетие епархиальных периодических изданий Подольской епархии (1862-1912 гг.) // Православная Подолия. – 1912. – № 1.

122. Сецинский Е. Рец. на диссертацию: Шпачинський Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. Киев, 1906 // ПЕВ. – 1906.

123. Сецинский Е. Униатское духовенство Подольской епархии в 1-й половине настоящего столетия // ПЕВ. – 1889. – № 22. – С. 501-511.

124. Сецинский Е. Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям. (Исторический очерк) // ПЕВ. – 1899. – № 45. – С. 1070-1076; № 46. – С. 1105-1113; Окр. вид.: Кам.-Под., 1899. – 20 с.

125. Сецинский Е. Что нужно, чтобы пастырская деятельность была благотворна для самих пастырей и их пасомых // ПЕВ. – 1899. – № 31. – С. 711-719.

126. Сіцинський Є. Гречулевич В.А. Біографічні справки о діятелях г. Каменец-Подольського и Подолии. Авторские записки. 19 января-апрель 1928 г. // ДАХО. – Ф.Р.-3333. – Оп.1. – Спр.33.-Арк. 26-46.

127. Сіцинський Є. Симашкевич М.В. – Там само. – Арк. 71-81.

128. Сіцинський Є. Стиранкевич К.Т. – Там само. – Арк. 84.

129. Сіцинський (Січинський) Юхим // ЕУ-ІІ. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 2845; Sitsinsky, Yevtym (Yukhym) [Sicins'kyj, Jevtym (Juxym)] (Sichynsky, Sitsynsky) // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press Incorporated, 1993. – Vol. IV. – Ph-Sr. – S. 720-721.

130. Сіцинський Є. Автобіографічні записи. Січень 1923 – 28

жовтня 1934 р. // ДАХО. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.26. – Арк. 1-36.

131. Сіцінський Є. Діяння Святих Апостолів. Переклад на українську мову. Рукопис. 10 листопада 1919-19 червня 1920 р. // ДАХО. – Ф.Р.-582. – Оп.1. – Спр.30. – Арк. 1-81.

132. Сіцінський Є. Історія всесвітнього мистецтва та мистецтва Русі, Росії, України. Авторські конспекти лекцій. Не пізніше 1921 р. // ДАХО. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.25. – Арк. 1-163.

133. Сіцінський Є. Церковні торжества 22 жовтня. Участь духовенства Кам'янця в університетському святі». Рукопис. 1918. // ДАХО. –

134. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження Наукове видання, присвячене 2000 – річчю Різдва Христового. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

135. Спогади Євфимія Сіцінського (1929-1930). Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.

136. Тимко О. Парохія Вербас // Християнський календар 1977. – Руський Керестур. – С. 144.

137. Трембіцький А. Володимир Січинський – дослідник і творець української сакральної архітектури // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. Книга II. – Львів: «Логос», 2005. – С. 796-804.

138. Трембіцький А. Володимир Чехівський – державний і громадсько-просвітницький діяч (до 130-річчя з дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 184-204.

139. Трембіцький А. Є. Й. Сіцінський – як дослідник Подільської церкви // Там само. – 2004. – Т. 6: Матеріали другого круглого столу «Культура освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII - на початку XXI ст.». – С. 179-190.

140. Трембіцький А. Євфимій Сіцінський і Кирило-Мефодіївське братство // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 98-107.

141. Трембіцький А. Церковно-релігійна діяльність Євфимія Сіцінського // Мат. Міжн. науково-практична конференція «Церква і держава у служінні народів». 2-4 листопада 2005 р. – Хмельницький, 2006. – С. 350-357.

142. Трембіцький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Дис... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 284 с.

143. Університетське життя. // Наш Шлях. – 1920. – Ч. 61. – 13

березня. – С. 4.

144. ЦДАВОУ. – Ф. 3972. – Оп.1. – Спр.285. – Арк. 42зв.

145. ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.167. – Арк. 21.

146. ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.175. – Арк. 12, 15, 28зв.

147. ЦДАВОУ. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.273. – Арк. 3.

148. Церковные проповеди (Н. Яворовского) и Е. Й. Сецинского.

Не позже 1900 г. Рукопись // ДАХО. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.13. – Арк. 1-19.

149. Чехівський В. За церкву - Христову громаду, проти царства тьми. – К.: Вид. В.П.Ц.Р., 1922. – 52 с. (репринтні видання Франкфурт-на-Майні, 1947; Нью-Йорк, 1974).

150. Чехівський В. Постанови Кирило-Мефодієвського Брацтва // Україна. – 1919. – Ч. 14. – 26 серпня.

151. Чеховский В. Киевский митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799-1803 гг.). // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – № 7. – С. 355-431; № 8. – С. 490-588; № 9. – С. 65-108; № 10. – С. 238-281.

152. Чеховский В. Киевский митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799-1803 гг.). – К., 1905. – 2+306 с.

153. Шафран Р. Теоретична спадщина Володимира Січинського в контексті українського мистецтва 1920-1960 років. Автореф. дис... канд. мистецтвознавства. – Львів, 2001. – 16 с.

154. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX - середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с., 742 іл.

155. Юбилей пятидесятилетия священства протоиерея Иосифа Сецинского [Є. Сіцінський] // ПЕВ. – 1901. – № 51. – С. 900-905.

156. Tetajna Prychodlo-Solucha. Лікар Кость Г. Солуха. Спомин про батька. Машинопис. Оригінал. Родинний архів Миколи Приходька (Нью-Йорк). Копія. – 8 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.

Андрій Трембіцький

Науково-літературознавча та громадсько-просвітницька діяльність Юхима Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.): історіографія проблеми

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в українській історичній науці відбувається процес пізнання минувшини українського народу та його найяскравіших постатей. Протягом останнього десятиліття вийшло багато видань, які відслонили завісу над дійсністю тих років, що спричинило великі зрушення на дослідницьких теренах. Здійснюється наукова реабілітація майже забутих визначних діячів вітчизняної науки 20-х – 40-х рр. ХХ ст. До цих величних постатей драматичної і величної історії українського народу, необхідно віднести вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства, літературознавця та етнолога Юхима Павловича Філя. Він залишив значний слід в науково-літературознавчому, громадсько-культурному та педагогічному житті, але його життєві шляхи і творчі здобутки й досі недостатньо вивчені. Він зазнав багато випробувань, поневірянь, забуття в рідній Україні, хоча був членом декількох наукових товариств. Залишив цінну науково-літературознавчу та просвітницьку спадщину, яка впливала й продовжує впливати на покоління свідомих українців. Він безмежно любив рідну Україну, заради якої йому довелося перебороти багато труднощів, і ця любов стала причиною неодноразових репресій та майже повного його забуття в 30-ті – 80-ті рр. ХХ ст., в часи тоталітарного комуністичного режиму.

Яскравий представник української науково-педагогічної інтелігенції Поділля 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Юхим Павлович Філь, народився 15 березня 1885 р. [4; 14; 48; 74, арк.1] в с. Гути Конотопського округу на Чернігівщині (*тепер Сумська обл.*), у селянській родині [14; 55, арк.373; 74, арк.1]. Навчався в «сільській школі-грамоти» [74, арк.1] і церковнопарафіяльній школі. В 1903 р. закінчив Конотопське 3-х класне міське училище, і здавши іспит на звання вчителя початкового училища, одержав посаду вчителя в земській школі с. Червоному Конотопського повіту (*Чернігівщина – А.Т.*) [19, с.151]. В 1912-1915 – навчався у Глухівському учительському інституті [1, арк.1; 19, с.151-152; 74, арк.1], після закінчення якого, одержав призначення на посаду вчителя вищого початкового училища в м. Полонне Волинської губернії (*нині районний центр Хмельницької обл.*) [6, арк.1; 19, с.152]. Невдовзі був відряджений на посаду вчителя Житомирської першої вищої початкової школи

[74, арк.1] (за іншими даними вищого початкового училища [6, арк.1; 19, с.152]), де вчителював до 1920 р. [74, арк.1] (за іншими, більш достовірними, на нашу думку, даними в Житомирі він учителював лише до літа 1919 р. [6, арк.1; 19, с.152]). Там же у 1915-1919 – «викладав російську мову й письменство», а з 1917 – ще й «українську мову й письменство... з методикою й керував практичними вправами на Житомирських 2-х річних педагогічних курсах для підготовки вчителів початкових шкіл. Один рік був інспектором вищої початкової школи» [74, арк.1]. Влітку 1919 р. Юхим Павлович «був призначений інспектором вищого початкового училища в с. Кисилі Шепетівського округу (*нині село Киселі Старокостянтинівського району – А.Т.*), де служив до літа 1920 р. [6, арк.1; 19, с.152], після чого вимушено переїхав у Кам'янець-Подільський [74, арк.1], де за сприяння міністра освіти І.Огієнка, влаштувався інспектором «Кадіївецького (*Кадіївського – А.Т.*) вищого початкового училища в Кам'янецькому окрузі», одночасно став студентом історико-філологічного факультету (*згодом факультету профосвіти – А.Т.*) [74, арк.1] Кам'янець-Подільського державного українського університету [1, арк.1; 19, с.152], який незабаром переформовано в Інститут народної освіти [1, арк.1зв.].

Юхим Філь у 1920-1923 рр. будучи студентом [1, арк.1зв.; 48; 74, арк.1], одночасно викладав «українську мову та письменство на вищих педагогічних курсах ім. М. Драгоманова» (*колишня вчительська семінарія*) в Кам'янці-Подільському [6, арк.1-1зв.; 7, с.153; 73, арк.54]. В 1922-1926 рр. [1, арк.1зв.] «викладав українську й російську мову та письменство» [6, арк.1; 8, с.181] на агрономічному факультеті (*Агрофак – А.Т.*) сільськогосподарського інституту ім. К. Маркса [8, с.181] і на однорічному робітничому факультеті (*Робфак – А.Т.*) організованому при цьому ж інституті [73, арк.54], який відкрився 1 вересня 1922 р. і, якому на честь 5-ої річниці Жовтневої революції було присвоєно ім'я Комуністичного Інтернаціоналу [2, с.37]. В 1925 р. Робфак було переведено на 3-х-річний термін навчання [2, с.37; 32, с.339]. Саме в 1925-1926 рр. Ю. П. Філь був деканом Робфаку [6, арк.1] (*хоча за іншими даними деканом Робфаку з 20 грудня 1924 р. і до кінця 1927 р. був доцент І.І. Кіндрат, а «під час відсутності т. Кіндрата заступав його викладач Робфаку Ю.П. Філь» [8, с.182]*). Крім того, він, зважаючи на мізерну зарплатню, був змушений викладати українську і російську мову та літературу в 5-й трудшколі, сільськогосподарчо-лісовій профшколі [6, арк.1зв.; 7, с.153; 73, арк.54] та хімітехнікумі [6, арк.1зв.; 7, с.153]. Починаючи з 1926 р., Юхим Філь як позаштатний викладач читав лекції з історії української літератури в Кам'янець-Подільському Інституті народної освіти [6, арк.1; 12, с.14; 13, с.162; 16] і на робітничому

факультеті ІНО [6, арк.1зв.; 7, с.153]. Водночас, у матеріалах архівно-кримінальної справи № П-17436 стосовно Юхима Павловича Філя, яка зберігається в Державному архіві Управління Федеральної Служби безпеки Російської Федерації по Курській області відзначено, що «з 1923 по 1934 рр. працював викладачем на робочому факультеті при Сільськогосподарському інституті. У зв'язку із закриттям факультету він виїхав у м. Вороніж» [5, арк.14], однак, враховуючи усі наявні документи, дані цієї архівно-кримінальної справи не є достовірними.

В 20-ті рр. ХХ ст., у «зоряні часи» українського краєзнавства [50, с.162], Юхим Павлович не стояв осторонь історико-краєзнавчих досліджень і в 1922 р. розпочав науково-літературознавчі дослідження, беручи активну участь у роботі створеного при ІНО Наукового товариства (*науково-дослідної кафедри поділезнавства* [74, арк.1]) «Історії та економіки Поділля» (в подальшому товариство мало назви – «Економіки Поділля», «Народнього господарства й культури Поділля» [7, с.146]). Він приймав участь у двох етнографічних експедиціях у села Цибулівку (1923) й Панівці (1924) [70]. З 1 січня 1923 і до 24 квітня 1924 р. був аспірантом при науково-дослідній кафедрі, а з 24 квітня 1924 – науковим співробітником [1, арк.1зв.; 19, с.153; 73, арк.54; 74, арк.1] підсекції мови секції культури (*керівник професор І.А. Любарський – А.Т.*) [7, с.148], одночасно читав лекції-доповіді при цій науково-дослідній кафедрі аж до свого арешту в 1929 р. [4; 6]. 21 червня 1925 – він став дійсним членом, фундатором і одночасно головою історико-філологічної секції Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства [10, с.47-48; 74, арк.1], а 24 жовтня 1926 – ученим секретарем цього товариства [74, арк.1]. Варто також зазначити, що Ю.Філь приймав активну участь і в літературному житті Подільського регіону. Так, у 1926 р. він став членом новоствореного Кам'янець-Подільського відділення літературної організації «Молодняк», осередки якої згодом почали діяти в ІНО, сільськогосподарському інституті, хемічному (*хімічному – А.Т.*) технікумі та в деяких школах міста, а вже 14 листопада того ж року, – керівником секції критичної літератури [72].

Займаючись педагогічною та науково-дослідницькою діяльністю Ю. Філь встановив і підтримував досить широкі зв'язки з відомими вченими України: академіками М. Грушевським [6, арк.29] і С.Сфремовим; професорами М.Драй-Хмарою, М.Зеровим, П.Клименком, К.Копержинським [6, арк.32], Й.Гермайзе, О.Дорошкевичем, Г.Іваницею, М.Карачківським, С.Левченком, П.Филиповичем, П.Холодним [6, арк.11-12]; київськими дослідниками – К.Грушевською [25; 26; 27], завтрудшколою Сикаловим [6, арк.32], колишнім директором журналу «Червоний шлях» В.Свідзінським [6, арк.27], Г.Костюком [6, арк.14-15],

С. Квитко і його дружиною О. Курило [6, арк.36]; викладачами Одеського ІНО В. Герасименком (*рідний брат дружини, а в березні 1924 р. декан Кам'янець-Подільського ІНО [15, арк.51]*) та СГІ Я. Козачуком (*його дружина Марія рідна сестра дружини Ю.Філя [6, арк.10-11]*); викладачами Харківського ІНО В.Зборовцем [6, арк.32], Т. Недужим [6, арк.18], М. Недужою, Сотником [6, арк.11-12], а також з лектором Високого Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі Полікарпом Герасименко-Волковинським (*рідний брат дружини*) [1, арк.1зв.; 6, арк.10-11]. Варто відмітити, що наукові та життєві взаємовідносини Ю. Філя з вищеназваними вченими та науковцями ще й досі чекають свого дослідника.

Кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. знаменується загостренням політичної атмосфери в Україні внаслідок безпрецедентних заходів, вжитих владою для проведення форсованої колективізації насильницькими методами. Поряд із цим, розпочався «наступ на національно свідому інтелігенцію, яка зосереджувалася в науково-краєзнавчих структурах міста Кам'янця-Подільського», в результаті цього місто «покидають такі провідні фахівці» як В.Герасименко, П.Клепацький, П.Клименко, О. Полянський, Є.Шашевський та інші [45, с.163].

Влітку 1929 р. за сфальсифікованими звинуваченнями у сфабрикованій справі Кам'янецької філії Спілки Визволення України (СВУ) Кам'янець-Подільський відділ ДПУ заарештував кількох відомих науковців і викладачів міста – Є. Сіцинського, О. Кожухіва, М. Величківського та інших. Так, 30 серпня 1929 р. був заарештований Юхим Павлович Філь [6, арк.2-4]. До речі, варто зазначити, що в газеті «Червоний кордон» (листопад 1929) було опубліковано резолюцію прийняту на мітингу викладачів інститутів та студенти міста. У ній йшлося про те, що «професура, студентство висловлюємо гнів та обурення політичним недобиткам Петлюрівщини, чорносотенцям і вимагаємо від НКО негайного оформлення звільнення з посад викладачів Кам'янецьких вишів тих, що заарештовані у зв'язку з належністю до «Спілки визволення України» [39]. ОДПУ «встановило», що в Кам'янці-Подільському «існувала філія СВУ під керівництвом колишнього священника, активного учасника автокефального руху Є. Сіцинського», а Юхим Філь, як викладач і студент Кам'янець-Подільського ІНО, мав зв'язки з шовіністичною професурою, колишніми видними петлюрівськими діячами, організаторами автокефального руху на Поділлі [6, арк.62-63; 19, с.158], тому в його діях вбачаються ознаки злочинів передбачених ст. 54 п. 10 і 11 КК УРСР [6, арк.6]. 24 лютого 1930 р. викладач вищих навчальних закладів Юхим Павлович Філь Судовою

трійкою при Колегії ОДПУ УРСР був засуджений на «7 років, рахуючи строк з 30 серпня 1929 р.» [4; 6, арк.66] і засланий «на Соловки» [16]. Відбував «покарання в «Белбалтлаг» НКВС Карелії... достроково звільнений 26.04.34 р. із застосуванням пільг і заліку робочих днів. Вибув у м. Вороніж» [4]. Після відбуття покарання більшовики йому «не дозволили повертатися в Україну, а тільки до міста Воронежа» [12, с.14; 13, с.162], де відбував заслання рідний брат його дружини – Володимир Герасименко [30, с.7]. Туди ж переїжджають його дружина Ганна Яківна із сином Леонідом [16]. Однак, вже «в короткому часі цілу родину влада переселила до Курська» [12, с.14; 13, с.162], де вони мешкали, аж до його арешту [47, арк.1]. Ю.Філь, аж «до окупації міста німецько-фашистськими військами, працював викладачем російської мови й географії» [48] в «Курській зуболікарській школі», а також головою правління видавництва «Знання» [5, арк.10]. Після звільнення Курська радянськими військами, в його родину знову прийшла біда [12, с.14; 13, с.162; 16] і вже 17 лютого 1943 р. УНКВС по Курській області вдруге заарештувало Ю.Філя, звинувативши його в тому, що «проживаючи на тимчасово окупованій німецькими військами території м. Курська влаштувався на роботу в редакцію німецької газети «Новий шлях», що видавалася відділом фашистської пропаганди, і, як літературний співробітник, писав у цю газету свої кореспонденції; був одним з організаторів і очолив, як голова правління приватнопідприємницького товариства, видавництво «Знання», що видавало в інтересах німців листівки й брошури релігійного змісту». Особливою Народою при НКВС СРСР від 7 серпня 1943 р., Юхим Філь засуджений за ст.ст. 58-1 «а» і 58-10 ч. 2 КК РСФСР на десять років ВТК. На превеликий жаль, будь які відомості про його подальшу долю віднайти не вдалося [4]. Хоча, як стверджував у своїх спогадах його син Леонід, «батька знову арештували і цим разом так допитували, що замучили на смерть» [12, с.14; 13, с.162; 16]. Так склалися життєві обставини, що Юхим Павлович Філь був двічі засуджений на території України й Росії, і двічі реабілітований, вперше прокуратурою Хмельницької області в 1989 р. [6], а вдруге – прокуратурою Курської області Російської Федерації 21 січня 2000 р. [48].

Дослідження життєвих шляхів і творчих здобутків Ю.Філя, а це виявлених нами 37 наукових праць, значна частина яких присвячена історії української літератури, етнології Поділля, майже не проводилось. Інтерес в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. до його життя, творчості та діяльності, як літературознавця, краєзнавця, етнографа і громадсько-просвітницького діяча, обмежувався оприлюдненням нечисленних переважно стислих біографічних розвідок істориків та краєзнавців Поділля. Між тим, його постать, це досить цікаве явище в

науково-літературознавчому і культурно-громадському житті України та Поділля, зокрема. Окремі напрями його діяльності й досі залишаються мало знаними і вимагають спеціальних досліджень, які, на жаль, відсутні. Актуальність комплексного вивчення багатогранної діяльності Юхима Філя підсилюється ще й тим, що його творча спадщина, глибокі літературознавчі дослідження, його громадянсько-просвітницька позиція співзвучні з сучасністю, варті наслідування, зрозуміння й належного використання у незалежній Україні.

Розглядаючи історіографію проблеми, варто відзначити, що визнання заслуг Юхима Філя перед українським суспільством як літературознавця і наукового діяча України відбулося в історіографії ще при його житті, проте опісля добра пам'ять про нього пройшла тернистий шлях утвердження в прийдешніх поколіннях. Праця історіографів і біобібліографів ускладнюється через неординарність, суперечливість його постаті, багатогранність його особистості як літературознавця, етнолога, бібліографа і громадсько-просвітницького діяча. Повернення Україні імені Ю. П. Філя неможливе без ґрунтового вивчення всієї багатогранної спадщини вченого, осмислення його науково-дослідницької і суспільно-просвітницької діяльності. Лише за таких умов можливий відхід від заідеологізованих міфів і неупередженої оцінки внеску цієї особистості в розвиток історії української літератури, етнографії, бібліографії та культури, що дозволяє намітити подальші напрями роботи над його спадщиною. Повернення із забуття імені вченого не завжди супроводжується досконалим вивченням усієї сукупності наявних історіографічних джерел, критичним підходом до видрукованих відомостей. Має місце значна кількість помилок і неточностей, що призвело до необхідності історіографічного виокремлення всього масиву наявних джерел та усіх матеріалів, їхнього повного і всебічного аналізу та перегляду.

Історіографія науково-літературознавчої спадщини, етнографічної і громадсько-просвітницької діяльності та його життєвих шляхів охоплює нетривалий відрізок часу – з 20-х рр. XX і до початку XXI ст. В її розвитку нами в курсовій роботі виділено такі три основні періоди:

- 1) 20-ті рр. XX ст.;
- 2) 30-ті – 80-ті рр. XX ст.;
- 3) 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.

Перший період (20-ті рр. XX ст.) заклав підґрунтя історіографії проблеми. Учасники і свідки розвитку української історичної науки та регіональних досліджень в галузі історії, літературознавства й етнології України фіксували події, займалися рецензуванням і критикою діяльності наукових товариств, осередків й творчих здобутків, у т.ч. Ю.П. Філя, і не

завжди були спроможні по-науковому, об'єктивно осмислити бачені ними складні процеси та явища, надати їм аналітичних оцінок. Трудність осмислення сучасниками творчих здобутків Ю.Філя полягала в тому, що його діяльність у цей період була на вістрі протиставлення російської та української історичної науки в поглядах і дослідженнях минулого та культури України. За його діяльністю й творчістю уважно спостерігали сподвижники по історико-краєзнавчому руху на Поділлі 20-х рр. ХХ ст., члени Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства, інших авторитетних наукових установ і товариств України.

Зважаючи, демократично і терпимо поставилися до науково-дослідницького доробку Юхима Павловича Філя тогочасні відомі українські дослідники М.Грушевський [6, арк.29], С.Сфремов [6, арк.32], Є.Сіцінський та інші. Так, знаний дослідник історії й культури України і Поділля, зокрема, Є. Сіцінський в своїй підсумковій праці про наукові здобутки подільських дослідників «Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.)» (1926) [54] розкрив деякі аспекти напрямів наукових дослідження Ю. Філем історії української літератури та культури подільського краю.

З певною упередженістю, критично, але толерантно поставилися до наукової діяльності Ю.П. Філя порівняно молоді українські науковці, які знайомили українську громадськість з творчістю і з оцінками праць дослідника, відкривши йому шлях до тодішніх престижних часописів «Україна», «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», «Записки історико-філологічного відділу АН УРСР», «Записки Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН товариства», «Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі», періодичних видань «Червоний Шлях», «Червоний кордон» та інших, для систематичних публікацій його праць, статей і розвідок, визнаючи в ньому авторитетного знавця історії української літератури, іноді звертаючись до нього з проханнями надати літературознавчі матеріали. Так, до нього в 1927 р. з проханням надати допомогу в розшуку «осіб, які були знайомі з Марко Вовчок і які могли б йому про неї дати матеріал» для його роботи «О Марко Вовчок» звертався навіть знаний український дослідник професор Олександр Дорошкевич [5, арк.14-15].

Значну історіографічну цінність щодо розкриття науково-літературознавчої та народознавчої праці Ю. П. Філя мають публікації в періодичних виданнях, серед них статті в газеті «Червоний кордон» (1926) про участь Ю.Філя в діяльності літературної організації «Молодняк» [72] та «Наукові сили і студентська молодь Кам'янця ганьблять контрреволюційних змовників» (1929), про арешти в справі «СВУ» [39], статті і праці його сучасників: В. Зборовця «В Науковім

Товаристві» (1926) [20], М. Баєра «Науково-дослідна катедра «Природи, Сільського господарства й Культури Поділля при Кам'янецькому СГІ» (1927) [7] та «Підсумки будівництва Кам'янецького Сільськогосподарського Інституту та перспективи його розвитку» (1927) [8], М. Набокова «Робітничий факультет при Кам'янець Под. СГІ» (1928) [32], а також власна наукова праця Юхима Павловича «До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН тов [арист]ва» (1927) [70]. Деяку оцінку наукової діяльності і творчих здобутків Юхима Філя в 20-ті рр. ХХ ст., як учасника Комісії Історичної Пісенности та Кабінету Примітивної Культури ВУАН (голова комісії академік М.С. Грушевський), подано в хроніці діяльності Історичної секції Української Академії наук за 1925 р. [71] та в «Інформаційних Оглядах дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі», що видавався Кабінетом виучування Поділля Вінницької філії всенародної бібліотеки України при Українській академії наук під редакцією відомого українського дослідника літературознавця В.Отамановського [22].

Українські дослідники 20-х рр. ХХ ст., помічаючи постать Ю. Філя в науці, не могли обійтися без використання фактичного матеріалу його праць з історії української літератури та народознавства Поділля та України загалом, і брали у нього все, що було можливо. Так зробила донька Михайла Сергійовича Грушевського, дослідниця української і порівняльної етнографії, керівник Комісії історії пісенності й Кабінету примітивної культури УАН, редактор журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», дійсний член НТШ, відомий етнограф і фольклорист, авторка багатьох праць Катерина Грушевська, у своєму фундаментальному і найповнішому досі виданню «Українські народні думи. Корпус» (Кн. I, 1927; Кн. II, 1931) [17]. Дякуючи Ю. Філю за етнографічний матеріал, Катерина Михайлівна в листах до нього в 1925-1926 рр. писала: «Вітчима» одержала і дуже дякую Вам... Теж про Саву... При нагоді будь-ласка пошукайте. Може є що-небудь у д. Сіцинського» [27]. «Одержала Ваші записи до «виїзду» і дуже за них дякую; вони стали мені в великій пригоді. Як що зберете ще, то пришліть, сей матеріал входить зараз в мою роботу і кожен запис для мене дуже цінний... матеріал мені так потрібний, що я щиро вдячна за нього. Спасибі Вам і за Коновченка від вш. Є.Сіцинського, передайте йому щиро подяку» [26]. «Ви пишете про Саву Чалого дуже цікаво, будемо чекати відомостей. Всякий матеріал зв'язаний з історичними піснями і особливо з думами і тексти тих і других, дуже бажані» [27].

Таким чином, 20-ті рр. ХХ ст. стали першим етапом визнання українськими науковцями, внеску Ю. Філя у вивчення й дослідження літератури, а значна кількість публікацій вченого з історії української

літератури та народознавства впродовж цього періоду принесли йому публічне визнання в Україні й сформували в його сучасників позитивний погляд на його творчість, однак все це призвело лише до переслідувань ученого сталінським режимом. Водночас, у цей же період так і не було створено ґрунтовних й аналітичних праць про життєдіяльність та творчі здобутки літературознавця й етнолога, а лише підготовлені для цього певні засади.

В період 30-х – 80-х рр. ХХ ст. в наукових колах України прізвище Юхима Павловича Філя замовчувалося, адже з утвердженням радянської влади в Україні поступово став втрачатися науковий інтерес до його творчості як в українських, так і в місцевих науковців через те, що особа дослідника була віднесена офіційною українською наукою до категорії класово-небезпечних учених. А його значна творча спадщина в 30-ті ХХ ст., що були періодом гоніння та забуття, зазнала вилучення з наукового обігу та загального користування.

Офіційні радянські історики 40-х – 80-х рр. ХХ ст. не помічали постать літературознавця Ю. П. Філя та членів його родини, і тому в енциклопедичних радянських виданнях цього періоду «Радянській енциклопедії історії України», «Українській радянській енциклопедії» та багатьох інших довідково-енциклопедичних виданнях будь які згадки про нього та його творчі здобутки відсутні. Проте науковці української діаспори все ж внесли ім'я його сина Леоніда в десяти томну «Енциклопедію Українознавства–II» (словникова частина) (Париж-Мюнхен, 1955-1984) [69]. Варто відмітити, що лише певну оцінку науково-літературознавчої діяльності Ю. П. Філя у цей період подано в свідченнях його деяких поодиноких сучасників і соратників, що продовжували збирати та висвітлювати матеріали про життя і творчі здобутки вченого. Так, серед українських дослідників, лише брат його дружини знаний український літературознавець, доктор філологічних наук Володимир Якович Герасименко (*також репресований в сфабрикованій справі «СВУ» – А.Т.*), добрим словом згадав його у своїх наукових працях. Він, використавши рукописні та опубліковані матеріали літературознавчих досліджень Юхима Філя, в монографії «Анатолій Свидницький: Літературний портрет» (Київ, 1959) [46], відзначаючи талант ученого, його вагомий внесок у дослідження історії української літератури, з усією теплотою та пошаною до нього, фрагментарно розкрив напрями його наукових досліджень з елементами історіографічного аналізу творчості.

Крім того, науковці й творча інтелігенція української діаспори продовжуючи пам'ятати позитивний внесок Юхима Павловича Філя у вивчення історії та культури України підготували й видали збірку

спогадів «Безсмертні» про відомих українських поетів – М. Драй-Хмару, М. Зерова і П. Филиповича (Торонто, 1963), в якій на «ст. 170 згадується і про батька Леоніда – професора української літератури, Юхима Філя з Кам'янця-Подільського. Всі названі поети були заарештовані в роках великого українського погрому і вислані спочатку на Соловки, а потім на Сибір. Серед них був і батько Леоніда. Там він і загинув, і де він полишив свої кістки, так і син не знає...». Майже на довгих двадцять років ім'я Ю. П. Філя не згадувалося. Лише український дослідник з Аргентини О. Валерій опублікував статтю–розвідку «Леонід Філь (Репортаж)» (Буенос Айрес, 1982) [46], в якій висвітлив певні аспекти життєвих шляхів Юхима Павловича.

Ці незначні й фрагментарні оцінки творчих здобутків і життєвих шляхів, ще й досі залишаються певною спробою історіографічного осмислення науково-дослідницької діяльності Ю. Філя в тогочасній українській історіографії і не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Після декількох десятиліть майже повного замовчування імені Юхима Павловича Філя в Україні, лише **90-х рр. XX ст. стали періодом прориву інформаційної блокади навколо його імені** і воно знову стало з'являтися в наукових виданнях та часописах. Без надмірної ідеологізації діяльності вченого, лояльніше і толерантніше до його творчості поставилися подільські дослідники, які беззастережно визнавали його талант і заслуги у регіональних історико-літературознавчих та етнографічних дослідженнях. Саме їх зусиллями було повернуто з мороку забуття і розпочата робота з наукової реабілітації доброго імені Юхима Філя. Зокрема, в 1991 р. місцева дослідниця В. Вінюкова підготувала й опублікувала статтю–розвідку «Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії Наук Товариство» (1991) [15], в якій частково висвітлила наукову діяльність і творчі здобутки Юхима Павловича Філя та його соратників.

У цей же період зусиллями знаних подільських істориків Л. Баженова у монографіях «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.» (1993) [10], «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.» (1995) [9], М. Алещенком і І. Гикавим у монографічному дослідженні «Становлення та розвиток Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1921-1930)» (2004) [3] та А. Трембійським в дисертації «Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)» (2005) [67] зроблена спроба висвітлити і обґрунтувати місце й значення Ю. П. Філя у вивченні історії української культури та етнографії, звернуто увагу на його науково-дослідницьку діяльність, подано позитивну оцінку його головних праць, а також показана його роль як організатора краєзнавчого

руху і регіональних досліджень.

У 1994-2008 рр. виходить значна кількість наукових, науково-популярних статей, нарисів та краєзнавчих розвідок про деякі аспекти життя і творчості Ю. П. Філя. Так, відомими подільськими дослідниками, істориками й краєзнавцями – Є.Назаренком у наукових статтях та історико-краєзнавчих розвідках «Справа Сіцінського» (1994) [38], «Кость Копержинський. До 100-ліття від дня народження» (1994) [35], «Сліди ведуть в ГУЛАГ» (1994) [37], «Про Кам'янецький Філіал СВУ» (1994) [36], «З слідчої справи Юхима Сіцінського» (1997) [34], «Арешт Сіцінського» (1997) [33]; В.Нестеренком – «Просвіта на Кам'яниччині в 1921-1923 рр.» (1996) [40], «Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20-30-ті роки ХХ ст.» (1997) [43], «О.І. Кільчевський – активний діяч українського просвітницького руху на Поділлі» (2004) [42], «Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті роки)» (2006) [41], «Червоний ректор Ф.А. Кондрацький» (2006) [45], «Часопис «Червоний кордон» як джерело вивчення історії культури та освіти на Поділлі у 1920–1930-ті рр.» (2008) [44]; В. Прокопчуком – «Краєзнавство Кам'яниччини 20-х років» (1997) [50]; Т. Колотилом і А. Суворим – «Етнологічне вивчення Кам'яниччини» (1997) [23]; В.Мацьком – «Політичні репресії на Хмельниччині: Червона жара» (1997) [28], «Просвітницький рух на Поділлі в 20-х роках» (1997) [29]; Л.Третяк і Т.Коньковою – «Ідея з переломленим хребтом (про Кам'янецьку гімназію для дорослих)» (1997) [68]; В. Савчуком – «Наукові форми краєзнавства на Поділлі у 20-х роках ХХ ст.» (1998) [53] та «Нищення Кам'янець-Подільського краєзнавства у першій половині 30-х рр. ХХ ст.» (2008) [54]; Ю. Земським – «Особливості національно – відродженського руху на Поділлі (XIX – поч. ХХ ст.)» (2000) [21]; С. Набоком – «Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії науки» (2004) [31]; М.Алешенком в розділі «Становлення та розвиток сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі (1921-1935 рр.)» своєї монографії «Подільська технічна академія» (2004) [2]; Б. Суменком і Л. Долинною – «Наталія Солуха – яскравий представник просвітянського руху (до родоводу Костя Солухи, лікаря, першого і почесного голови Подільської «Просвіти)» (2005) [56]; О.Завальнюком і О.Комарницьким – «Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2007 рр.): Історичний нарис» (2007) [18]; А. А. Трембійським – «До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» (2005) [57], «До біографії, наукових зв'язків та здобутків знаного народознавця та літературознавця Володимира

Герасименка» (2006) [58], «Наукові зв'язки та здобутки знаного літературознавця подолянина Володимира Герасименка» (2007) [61], «Формування та становлення наукових засад відомого літературознавця та етнолога Юхима Філя» (2007) [62], «Юхим Павлович Філь – відомий літературознавець та етнолог» (2007) [63], «Основні напрями науково-літературознавчих досліджень Юхима Павловича Філя (вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства)» (2007) [64], «Історія української літератури в навчальній програмі викладача Інституту народної освіти Володимира Герасименка» (2008) [59]; А.А. Трембіцьким у співавторстві з А. М. Трембіцьким – «Життєві і творчі шляхи Анатолія Свидницького в дослідженнях Юхима Філя та Володимира Герасименка» (2007) [65] і «Просопографічна проблема вивчення подільської родини Солухи–Приходька–Герасименка–Філя» (2007) [66]; В. Берковським – «Матеріали фонду 166 ЦДАВО України як джерело до історії освіти на Кам'яниччині (20-30-ті роки ХХ ст.)» (2007) [11], а також канадським дослідником В. Веригою – «Леонід Філь (1925-1998). У першу річницю смерті» (Торонто, 1999) [12], «Мій приятель Леонід Філь» (Торонто, 2005) [13] був започаткований період вивчення і переосмислення подвижництва й творчого доробку цього непересічного вченого, дослідника історії української літератури та етнології, громадсько-просвітницького діяча. Таким чином, ці публікації створили в українській історіографії засади для узагальнення та осмислення науково-дослідницької і громадсько-просвітницької діяльності Юхима Павловича Філя, його наукової реабілітації та повернення із забуття. Проте для більшості цих історико-біографічних досліджень стосовно життя й творчої діяльності літературознавця все ж притаманна обмеженість використання наявної джерельної бази.

Стислий аналіз створених наукових розробок попередників про Ю. П. Філя констатує, що дана постать все ж обійдена певною увагою українських вчених і краєзнавців, і в порівнянні зі станом вивчення в історіографії інших рівнозначних діячів України (наприклад, Й. Й. Ролле, Є. Й. Сіцинський та ін.), особа Юхима Павловича найменше досліджена, узагальнена і популяризована в науці. Адже переважна більшість публікацій про вченого звелася лише до схематичного і неповного викладу біографічних відомостей про нього. Вони обмежувалися, почасти, перелічуванням деяких праць дослідника, без їх достатньої критичної оцінки, без врахування особливостей та суперечностей епохи, в яких зростала і творила ця особа, хвибує тенденційним ставленням до його творчості й недосконалим та одностороннім історіографічним аналізом його праць. Саме тому, на нашу думку, першим і досить значним проривом інформаційної блокади щодо висвітлення біобібліографічних

аспектів та громадсько-просвітницької діяльності знаного дослідника із значним використанням джерельної бази, стала наукова розвідка подільських дослідників О. М. Завальнюка і А. М. Трембіцького (2004) [19]. Вони також ввели у науковий обіг матеріали раніше закритої архівно-слідчої справи з архівів СБУ після його реабілітації, показали, через які репресії та гоніння пройшов Ю. Філь у 20-30-ті рр. ХХ ст. Певну історіографічну оцінку науково-літературознавчої та громадсько-просвітницької діяльності Ю.П. Філя в 20-і – 40-ті рр. ХХ ст. подано в рукописі курсової роботи А. А. Трембіцького «Наукова діяльність Юхима Павловича Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.)» (2007) [60].

Саме опубліковані в цей **третій період (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)** праці про науково-дослідницьку та громадсько-просвітницьку діяльність Юхима Філя створили значне підґрунтя для подальшого конкретного вивчення його творчої спадщини в часи розбудови Української незалежної держави, демократизації й ліквідації цензурних та ідеологічних перешкод відродився справжній науковий і пізнавальний інтерес до особи Ю. Філя.

Таким чином, історіографічний огляд усіх наявних наукових, науково-популярних статей, нарисів та історико-краєзнавчих розвідок про постать знаного дослідника історії української літератури засвідчує, що хоча зусиллями наукової громадськості в цей період все ж частково було розглянуто та конкретизовано його науковий внесок у дослідження історії української літератури та етнології, подано деякі історіографічні оцінки творчих здобутків, підведені певні підсумки вивчення та формування засад нового бачення й оцінок наукової праці та громадсько-просвітницької діяльності Юхима Павловича Філя, а також виявлено та видрукувано нові матеріали і свідчення про життя, діяльність і творчість вченого, проте в дослідженні життєвого і творчого шляху Юхима Філя й досі є значні прогалини, на які звернуто увагу в даній роботі.

І саме тому, що й досі відсутні ґрунтовні дослідження, які б повною мірою систематизували і осмислили всю діяльність Ю. П. Філя на ниві історії, культури й просвітництва в світлі вимог і потреб сучасної української науки, не може бути сумнівів у необхідності і доцільності опрацювання поставленої наукової проблеми, подання уточненої загальної характеристики особи дослідника, його участі в науковому і громадсько-просвітницькому житті України та Поділля, зокрема. Адже всі досі наявні публікації закликають нас ще до більш глибокого вивчення та осмислення багатомірної і, почасти, суперечливої життєдіяльності вченого, а головне, покінчити з замовчуванням та прискіпливим ставленням до нього офіційної української історіографії.

Досліджувана проблема є однією з перших спроб в сучасній

українській історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити, об'єктивно оцінити, й, зрештою, повернути із забуття знаного українського літературознавця, етнографа, організатора краєзнавчого руху і громадсько-просвітницького діяча – Юхима Філя, який все своє свідоме життя присвятив ґрунтовному вивченню маловідомих аспектів культури та історії України і Поділля, зокрема. Він відіграв значну роль у становленні й розвитку науково-краєзнавчого руху, організації регіональних досліджень. А цінна творча спадщина дослідника і громадсько-просвітницька діяльність співзвучні нашому часу, варті вивчення, зрозуміння, належного визнання та використання нинішнім і прийдешніми поколіннями.

Головним висновком є те, що літературознавчі та народознавчі здобутки Юхима Філя, одного із членів відомої подільської родини голови Подільської «Просвіти» Кості Солухи, були і є доказом живучості ідей та сили української історії й культури. А його науково-літературознавча й етнологічна спадщина, є вагомою складовою української історії і культури ХХ ст. Саме тому, найкращим пам'ятником Юхиму Павловичу Філю, одному з українських літературознавців та народознавців, було б проведення повноцінного та ґрунтовного дослідження його життєвих шляхів, науково-літературознавчої і педагогічно-просвітницької діяльності, видання в незалежній Україні збірника його праць.

---

1. Автобіографія Юхима Павловича Філя від 31. 08. 1929 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А.М. Трембiцького.

2. Алещенко М. І. Подільська технічна академія. Монографія. – Кам'янець-Подільський-Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 2004. – 172 с.

3. Алещенко М. І., Гикавий І.С. Становлення та розвиток Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1921-1930) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками Міжн. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам.-Под.: КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 115-117.

4. Архивная справка № 3/70 от 16.01.2007 г. Информационного центра Министерства внутренних дел по Республике Карелия. г. Петрозаводск Российской Федерации. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Трембiцького.

5. Архівна кримінальна справа № П-17436 стосовно Філя Юхима Павловича, 1885 р. н. // Державний архів Управління Федеральної Служби безпеки Російської Федерації по Курській області. – 35 арк.

6. Архівно-слідча справа № 312 стосовно Філя Юхима Павловича // Державний архів Хмельницької області. – Фонд УСБУ в Хмельницькій області. – 74 арк.

7. Баєр М. М. Науково-дослідна катедра «Природи, Сільського господарства й Культури Поділля при Кам'янецькому СГП» // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі. – 1927. – Кн. IV. – С. 146-164.

8. Баєр М. М. Підсумки будівництва Кам'янецького Сільськогосподарського Інституту та перспективи його розвитку // Там само. – С. 165-185.

9. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

10. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам.-Под., 1993. – 480 с.

11. Берковський В. Г. Матеріали фонду 166 ЦДАВО України як джерело до історії освіти на Кам'яничині (20-30-ті роки XX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. - Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 358-369.

12. Верига В. Леонід Філь (1925-1998). У першу річницю смерті // Новий шлях. – 1999. – Ч. 16. – 24 квітня. – С. 14-15; Оригінал. – 2 арк. Фонд Дарки Філь. Родинний архів А.М. Тремб'язького.

13. Верига В. Мій приятель Леонід Філь // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: Зб. наук. праць / За ред. В.П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 162-167.

14. Виписка з матеріалів Фонду № 1189. – Оп. 3. – Спр. 66. – Арк. 33зв.-34 Державного архіву Сумської області // Лист ДАСО № 50 від 17 вересня 2003 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Тремб'язького.

15. Витяг із протоколу чергового засідання Кам'янецької Науково Академічної Катедри при ІНО від 18 березня 1924 р., ч 12. // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.306. – Арк. 51-51зв.

15. Вінюкова В. М. Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії Наук Товариство // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». Тези доп. та повід. – К.-Кам.-Под., 1991. – С. 664-666.

16. Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький: Літературний портрет. – К.: Держлітвидав, 1959. – 134 с.

17. Грушевська Катерина // Енциклопедія Українознавства-II

(далі – ЕУ-II). – Львів: НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 453.

18. Завальнюк О. М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2007 рр.): Історичний нарис. – Видання 5-е, доопрацьоване і доповнене. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 228 с. (про Ю.Філя – С. 17-23).

19. Завальнюк О. М., Трембіцький А.М. До біографії, наукових зв'язків та здобутків Ю. П. Філя // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіном, 2004. – Т. 4. – С. 151-163.

20. Зборовець В. В Науковім Товаристві // Червоний Кордон. – 1926. – № 197. – 4 квітня.

21. Земський Ю. Особливості національно – відродженського руху на Поділлі (XIX – поч. XX ст.) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 3-4. – С. 62-66.

22. Інформаційний Огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – Вінниця. Видає Кабінет виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України при Українській Академії Наук. Ч. 2. На 1 грудня 1926 р. – 7 с.

23. Колотило Т. І., Суровий А. Ф. Етнологічне вивчення Кам'яначчини // Кам'яначчина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 29-31.

24. Леонід Філь. Коротка біографія. 9 серпня 1992. Оригінал. – 1 арк. Фонд Дарки Філь. Родинний архів А.М. Трембіцького.

25. Лист Катерини Грушевської до Ю. Філя від 21.10.1925 р. Оригінал. – 1 арк. Там само.

26. Лист Катерини Грушевської до Ю. Філя від 02.11.1925 р. Оригінал. – 1 арк. Там само.

27. Лист Катерини Грушевської до Ю. Філя від 26.03.1926 р. Оригінал. – 2 арк. Там само.

28. Мацько В. Політичні репресії на Хмельниччині: Червона жара // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Мат. Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. – Хмельницький. Доля, 1997. – С. 263-276.

29. Мацько В. Просвітницький рух на Поділлі в 20-х роках // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 55-58.

30. Мацько В., Семенко Б. Володимир Герасименко. Літературознавча розвідка. – Хмельницький: Доля, 1995. – 12 с.

31. Набок С. В. Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії науки // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками Міжн. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських

культурних зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам.-Под.: КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 102-104.

32. Набоков М. П. Робітничий факультет при Кам'янець Под. СГІ. // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі. – 1928. – Т. V. – С. 339-341.

33. Назаренко Є. Арешт Сіцінського // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 81-82.

34. Назаренко Є. З слідчої справи Юхима Сіцінського // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 116-117.

35. Назаренко Є. Кость Копержинський. До 100-ліття від дня народження // Подільські вісті. – 1994. – № 128. – 5 листопада.

36. Назаренко Є. Про Кам'янецький Філіал СВУ // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. – Кам.-Под., Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 394-396.

37. Назаренко Є. Сліди ведуть в ГУЛАГ // Подільські вісті. – 1994. – № 108. – 20 вересня.

38. Назаренко Є. Справа Сіцінського. // Там само. – 25 травня.

39. Наукові сили і студентська молодь Кам'янця ганьблять контрреволюційних змовників // Червоний кордон. – 1929. – 26 листопада.

40. Нестеренко В. А. «Просвіта» на Кам'яниччині в 1921-1923 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Подільської «Просвіти». – Кам.-Под., 1996. – С. 41-56.

41. Нестеренко В. А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті роки) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. / – Вінниця, 2006. – С. 249-253.

42. Нестеренко В. А. О. І. Кільчевський – активний діяч українського просвітницького руху на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2004. – Т. 6: Матеріали другого круглого столу «Культура освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 146-154.

43. Нестеренко В. А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20-30-ті роки XX ст. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 33-35.

44. Нестеренко В. А. Часопис «Червоний кордон» як джерело вивчення історії культури та освіти на Поділлі у 1920–1930-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2008. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта

і просвітницький рух на Поділлі». – С. 346-358.

45. Нестеренко В. А. Червоний ректор Ф.А. Кондрацький // Там само. – 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 155-163.

46. Ол. Валерій. Леонід Філь (Репортаж). // Наш Клич. – Буенос Айрес. – 1982. – Ч. 12. – 6 травня. – С. 2; Оригінал. – 1 арк. Фонд Дарки Філь. Родинний архів А.М. Трембіцького.

47. Письмо Врио нач. подразделения Управления Федеральной Службы безопасности Российской Федерации по Курской области № 10/5-1169у от 04.04.2007. на №47 от 13.03.2007 г. Оригінал. – 2 арк., додаток на 4 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.

48. Письмо Управления Федеральной Службы безопасности Российской Федерации по Курской области № 10/5-499 у от 16.02.2007 г. Оригінал. – 1 арк. Там само.

49. Прокопчук В. С. Краєзнавство Кам'яниччини 20-х років // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 27-28.

50. Прокопчук В. С. Періодизація історичного краєзнавства Правобережної України // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 159-164.

51. Рік «Плугу» у Кам'янці // Червоний кордон. – 1925. – 1 травня.

52. Савчук В. О. Наукові форми краєзнавства на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини ХVІІ ст.: Мат. Всеукр. іст.-краєзн. конф. – Ст. Синява: Поділля, 1998. – С. 203-205.

53. Савчук В. О. Нищення Кам'янець-Подільського краєзнавства у першій половині 30-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2008. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 160-168.

54. Сіцинський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 172-177.

55. Список педперсоналу Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Списки з анкетними відомостями професури, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УРСР. Адміністративно-організаційне управління. Сектор кадрів. Народний Комісаріат освіти Української РСР. Почато 1 січня 1929 р. Закінчено 30 червня 1930 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 242. – 400 арк.

56. Суменко Б., Долинна Л. Наталія Солуха – яскравий представник просвітянського руху (до родоводу Костя Солухи, лікаря,

першого і почесного голови Подільської «Просвіти») // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: Зб. наук. праць / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 157-161.

57. Трембіцький А. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» // Там само. – С. 149-156.

58. Трембіцький А. До біографії, наукових зв'язків та здобутків знаного народознавця та літературознавця Володимира Герасименка // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ.-Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 298-303.

59. Трембіцький А. Історія української літератури в навчальній програмі викладача Інституту народної освіти Володимира Герасименка // Науковий вісник Вінницького територіального відділення Малої академії наук України. Вип. 1. – Вінниця, 2008. – С. 38-41.

60. Трембіцький А. Наукова діяльність Юхима Павловича Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.). – Рукопис. Курсова робота. – Кам'янець-Подільський: КПДУ, 2007. – 65 с.; Копія родинний архів А. М. Трембіцького.

61. Трембіцький А. Наукові зв'язки та здобутки знаного літературознавця подолянина Володимира Герасименка // Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права. – Вінниця, 2007. – Вип. 8. – С. 105-111.

62. Трембіцький А. Формування та становлення наукових засад відомого літературознавця та етнолога Юхима Філя. // Літопис Хмельниччини. – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 237-255.

63. Трембіцький А. Юхим Павлович Філь – відомий літературознавець та етнолог. // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції /Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 1. – С. 440-458.

64. Трембіцький А. Основні напрями науково-літературознавчих досліджень Юхима Павловича Філя (вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства). // Хмельниччина - Дивокрай. – 2007. – № 1-2.

65. Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Життєві і творчі шляхи Анатолія Свидницького в дослідженнях Юхима Філя та Володимира Герасименка // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 20-30.

66. Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Просопографічна

проблема вивчення подільської родини Солухи–Приходька–Герасименка–Філя // Там само. – 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 63-71.

67. Трембіцький А. М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.). Дис... канд. іст. наук. – Кам.-Под., 2005. – 284 с.

68. Третяк Л., Конькова Т. Ідея з переломленим хребтом (про Кам'янецьку гімназію для дорослих) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наук. доп. другої Всеукр. наук.-теорет. конф: До 115 річчя від дня народження. – Кам.-Под., 1997. – С. 325-326.

69. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Канаді // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3411.

70. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН тов-ва // Записки Кам.-Под. наук. при УАН т-ва. – Кам.-Под., 1927. – Т. 1. – С. 91-100.

71. Хроніка. Історична Секція Української Академії Наук в 1925 р. // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 160-168.

72. Червоний кордон. – 1926. – 14 листопада.

73. Colloquium vitae. Юхима Павловича Філя // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.306. – Арк. 53-54; Копія. Родинний архів А.М. Трембіцького.

74. Curriculum vitas Юхима Павловича Філя. 7 лютого 1927 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп.12. – Спр.8040. – Арк. 1-2; Копія. Там само.

Олександр Завальнюк

Ректор Іван Огієнко в українській історіографії

Осмилення нашої непростої минувшини різних періодів переконує, зокрема, що завдяки зусиллям національної еліти – державних і політичних лідерів, потужних творців духовних цінностей, надійних захисників української ідеї і справи від внутрішніх і зовнішніх загроз – нація вистояла, не розтратила свого інтелектуального і духовного потенціалу, отримала історичний шанс відбутися як цивілізована спільнота з гарантованим майбутнім, у якому вироблені віками національні традиції відродяться на повну силу і наповняться найновішим змістом.

До кола великих українців, якими по праву має пишатися народ, належить замовчуване впродовж майже семи десятиліть ім'я Івана Огієнка – вченого-українознавця, державотворця в добу Української революції 1917-1921 рр., непримиренного борця за права свого народу, великого знавця і шанувальника рідної мови як першооснови української душі, уболівальника за її поширення у всіх галузях життя країни, передусім у закладах освіти і культури, державних і правоохоронних установах, церковних і громадських структурах.

Про І. Огієнка нині повідомляють чимало енциклопедій і довідників [11, 424-425; 16, 523-524; 17, 154-157; 18, 869-870; 86, 140-142; 96, 654; 102, 392]. Йому присвячено ряд монографічних праць. Огієнкові ім'я серед найбільш відомих, які увійшли до персоналій України XIX-XX ст., державної і політичної еліти, починаючи з князя Кия, видатних українських педагогів, просвітян, журналістів, народознавців, архівістів тощо [1, 199-208; 15, 307-309; 55, 289-295; 59, 281-295; 83, 244-252; 86, 490-503; 102, 154-157; 104, 401-409]. На його честь видруковано сотні наукових праць [54], захищено більше десятка кандидатських і докторських дисертацій [10; 60; 61; 66; 68; 81; 90; 97; 100;], видається періодичний науковий збірник «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта», який постановою ВАК України віднесено до наукових фахових видань, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора та кандидатів наук із історичних і філологічних спеціальностей [46; 47; 48; 49; 50].

На батьківщину повертаються праці І.Огієнка, написані за кордоном. Це, зокрема, про українське друкарство [72], українську літературну мову [75], великих українців [74], зокрема, про Тараса Шевченка [77], Богдана Хмельницького [73], про похід князя Ігоря [70],

українську православну церкву [81], чернецтво [78] та ряд інших. Побачили світ перевидані в Україні мемуари І.Огієнка [79], які є цінним джерелом в історії Української революції, зокрема національно-культурного і церковного відродження в 1917-1920 рр.

7 лютого 2007 р., у зв'язку із 125-літтям від дня народження І. Огієнка, Президент України Віктор Ющенко видав указ «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка», яким, зокрема, доручив Кабінету Міністрів України видати вибрані праці Івана Огієнка та Біблію в його перекладі, націлив на проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарів та уроків, присвячених його творчому спадку та діяльності [105].

Разом з тим Президент України дав доручення урядові вивчити питання про присвоєння окремим навчальним та науковим закладам і установам Огієнкового імені. 20 серпня 2008 р. Кабінет Міністрів України розглянув подання Міністерства освіти і науки України, звернення сесії Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області про присвоєння Кам'янець-Подільському національному університету імені Івана Огієнка, першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету, міністра народної освіти і міністра ісповідань Української Народної Республіки, талановитого вченого, педагога, церковного та громадського діяча і прийняв відповідне розпорядження [56]. Таким чином, ім'я великого українця увічнилось не лише у назві вулиці, де розміщено колись очолюваний ним університет, меморіальній композиції на фасаді головного будинку нині діючого закладу, а й у його юридичній назві.

Історикам належить з'ясувати ще чимало питань, пов'язаних із кам'янець-подільським періодом життя і діяльності І.Огієнка. Утім його робота на посаді керівника національного університету в адміністративному центрі Подільського краю і почасти столиці УНР вже знайшла певне висвітлення у наукових дослідженнях. Чи не першими публікаціями про ректора Івана Огієнка стали його біографії, вміщені на сторінках української преси 1918-1919 років [45; 51; 52; 53; 71]. Їх автори не зазначені. Життєвий шлях і діяльність ректора подано у наведених статтях від народження до відкриття КПДУУ. Чимало цікавих даних про роботу І.Огієнка із заснування і відкриття університету вміщено у ще одній газетній публікації, підготовленій О. Пашенко, соратницею І. Огієнка по університетській комісії [85].

Одним із перших авторів радянської доби історії України, що не побоялися писати про І.Огієнка, був ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В.Герінович (у 1919-1921 рр. – приват-доцент кафедри географії України КПДУУ). У 1927 р., до 10-х роковин

Жовтневої революції, він опублікував в інститутських «Записках» розлогий нарис про очолюваний ним заклад [9], де значне місце відвів українському університетові як попередникові ІНО. Не обійшов він увагою І.Огієнка. Не наважуючись на власний погляд на вказану постать і свою оцінку його діяльності, В.Гериневич наводить газетне джерело 1920 р., у якому зазначалось, що ректор, через особисту участь у державному правлінні країною, робив вимушені від'їзди за Збруч, надавав університетові значення політичної інституції.

Перебуваючи в еміграції через поразку українських визвольних змагань 1917-1921 рр., ряд учасників національно-освітнього відродження мріяли про повернення на батьківщину, фіксували у своїх мемуарах найбільш важливі події життя країни у ті часи, у т.ч. знайшли можливим передати власне бачення подій, пов'язаних із функціонуванням Кам'янець-Подільського державного українського університету, ролі його ректора. Про це залишив спогади колишній декан богословського факультету КПДУУ В.Біднов, уривки з яких побачили світ у «Науково-літературному вістнику» (м. Львів) 1928 року [5]. Автор віддав належне організаторському хисту І.Огієнка, його вмінню мобілізувати державні кошти на утримання професури і студентів університету. У 1935-1936 рр. у Огієнковому виданні «Наша культура» були видруковані праці самого І.Огієнка [79], а також двох найбільш активних українських діячів – В.Приходька [87; 88] і О.Пашенко [84], які відіграли велику роль у становленні університету в Кам'янці-Подільському. Якщо мемуарист І.Огієнко обмежився тим, що зафіксував у хронологічному порядку найважливіші факти своєї ректорської біографії, то двоє інших авторів створили широкі, цільні і змістовні сюжети про перебіг будівництва, постановня і діяльність другого національного університету України, в яких у певній мірі висвітлено зусилля його ректора щодо реалізації за короткий час підготовчих заходів із відкриття закладу, формування професорсько-викладацької корпорації і студентського контингенту, підведення під навчальний процес належної матеріальної бази тощо. Готувався до друку ще один великий мемуарний матеріал, автором якого був колишній приват-доцент КПДУУ Л.Білецький. Утім з невідомих причин рукопис опублікований не був. Нині він зберігається у персональному фонді вченого, який розміщено у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України [6].

Невеличкі портретні замальовки чи окремі дані про І.Огієнка викладено у працях С.Русової [91], Л.Бачинського [2], Л.Биковського [3], Ю.Гудзія [12], П.Білона [7], В.Гарби [8], а також невідомого автора, в минулому студента КПДУУ [57; 58]. Тут звернено увагу на стиль

роботи ректора, його опіку над студентами, якість викладацької праці, виховний вплив на студентську молодь, роботу із формування бібліотечних фондів тощо.

Після названої роботи В. Гериновича ім'я ректора і науковця Івана Огієнка у радянських виданнях згадувалось рідко, причому виключно у контексті критики ідеології і практики українського націоналізму, досвіду українського державотворення 1919-1920 рр. і мовознавчих досліджень за межами СРСР [98, 17]. На нього було накладено табу аж до початку 90-х рр. ХХ ст. Під час «горбачовської перебудови», яка проходила під гаслом демократизації і гласності, національно-демократичні кола, на противагу захисникам радянської ідеологічної моделі, намагалися повернути в Україну забуті, репресовані чи зкомпроментовані політичним режимом імена діячів української освіти, науки і культури, серед яких значився й Огієнко. На кожного із них знаходилися відповідний «компромат», брудні фальшивки, які мали на меті стримати чи уповільнити процес новітнього відродження українства, підвести під нього антиісторичні засади. Щодо Івана Огієнка, то дискусії навколо його постаті відбувалися не в академічних установах чи університетах, а були винесені на сторінки всеукраїнських і місцевих часописів [92; 93; 94]. Як правило, прокомуністично настроєні автори намагалися дискредитувати Огієнкове ім'я, реанімуючи нафталінові міфи про його «запроданство» гітлерівцям на території окупованої Польщі у 1939-1940 рр. Атака на Огієнка пояснювалася ще й тим, що 17 січня 1990 р. Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР наказало повернути із спецфондів до загальних фондів бібліотек колись заборонені ідеологами твори українських політиків, письменників, публіцистів, науковців, церковних і громадських діячів, у т.ч. й праці І. Огієнка [98, 15]. Інтерес до творчості Огієнка зростав як з боку громадськості, так і наукової інтелігенції.

Початок 90-х рр. ознаменувався появою в огієнкіані першої наукової (англомовної) статті про ректора І. Огієнка, яка належала зарубіжному досліднику О. Герусу [35]. Наводячи ряд змістовних суджень, пов'язаних із організаторською діяльністю керівника КПДУУ, автор, на жаль, не уникнув деяких перебільшень в оцінці українського діяча.

У перші роки державної незалежності України, які відкрили новий етап української історіографії, науковці різних фахів (історики, мово- і літературознавці, педагоги, філософи, соціологи та ін.) взялися за студювання повернутої на батьківщину наукової і літературно-богословської спадщини І. Огієнка. Крім того, дослідникам відкрилася можливість опрацювати величезні архівні комплекси раніше

засекречених історичних документів про події і діячів Української революції, у т.ч. й ті, що стосувалися постаті І.Огієнка, і матеріали української періодичної преси 1917-1920 років, які різнобічно висвітлювали процес національного відродження, зокрема в освітній сфері.

У 1992 р. громадяни незалежної України відзначили 110-у річницю від дня народження І. Огієнка. Науковці Києва, Львова, Рівного, Дрогобича, Полтави, Тернополя, Сімферополя, Сум, Запоріжжя, Чернівців, Ужгорода, Ізмаїла, Кам'янця-Подільського, Івано-Франківська, Переяслав-Хмельницького, Житомира, Кіровограда, Хмельницького і Луцька відреагували на цю подію проведенням у Кам'янці-Подільському всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (згодом огієнківські конференції будуть проведені у Львові, Житомирі, Києві, знову у Кам'янці-Подільському). З-поміж 116 доповідей, виголошених на пленарному і секційних засіданнях, кілька присвятили українському університетові і його ректору. Серед них вирізнялася добротним матеріалом доповідь А.Копилова «Професор І. І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету» [95, 3-7], у якій окреслювалися основні контури праці керівника із заснування, відкриття та функціонування першого національного вищого навчального закладу на Поділлі. Наступного року появилася стаття О. Завальнюка, присвячена 75-річчю КПДУУ, у якій акцент було зроблено, зокрема, на управлінську діяльність ректора [83].

Викладені у вище названих роботах наукові положення згаданих авторів було значно розвинуто у їх наступних дослідженнях, які появилася у 1995-1999 рр. [19; 22; 25; 29; 32; 34; 38; 39; 40; 41]. Заслужують на увагу статті В. Ляхоцького, у яких з'ясовано роль І. Огієнка в становленні і розвитку фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського університету [63; 64]. Важливим досягненням дослідників-огієнкознавців другої половини 90-х років ХХ ст. стала поява двох монографічних праць, у яких частково висвітлено діяльність О. Огієнка як будівничого і ректора КПДУУ. Так, філолог М.Тимошик у праці «Голгофа Івана Огієнка» помістив окремі дані про відкриття і роботу університету, зусилля ректора, спрямовані на те «аби університет став тим справжнім осередком національного відродження української мови, національної культури цього, з одного боку, ополяченого, а з іншого – зрусифікованого краю (Поділля. – Авт.)» [97, 43].

1998 року побачила світ змістовна монографія київської дослідниці, історика за фахом, І. Тюрменко «Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)», виконана на багатому

документально-архівному матеріалів, більша частина якого вводилася у науковий обіг уперше. Попри широкі хронологічні рамки роботи, починаючи з 1917-го і завершуючи 60-ми роками ХХ ст., авторка, розв'язуючи дослідницькі завдання, пов'язані із питаннями практики державотворення і рефлексії різновікового досвіду будівництва української держави у Огієнкових працях, не обійшла питання про незаперечну роль І. Огієнка у заснуванні КПДУУ, назвавши його «одним із фундаторів» зазначеного закладу. Вона звернула увагу на організацію ним у липні 1918 р. дійової університетської комісії, реалізацію в Кам'янець-Подільському університеті його концепції, за якою заклад перетворювався не лише на осередок отримання знання і лабораторію передової загальнолюдської наукової думки, а й був рушієм національного відродження країни [101, 48].

На початку ХХІ ст. науковий інтерес до І. Огієнка як організатора і будівничого КПДУУ посилювався. Великий внесок у дослідження проблеми вніс В. Ляхощкий. Історик підготував і видав дві ґрунтовні монографії – «Просвітитель» [62] і «Тільки книжка принесе волю українському народові» [65]. У першій із них вміщено дані про ректорські справи І.Огієнка, зокрема, про створення університетської поліграфічної бази, підготовку видання першого тому «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», друк навчальної літератури у 1919-1920 рр. У наступній праці автор, аналізуючи бібліофільські уподобання І. Огієнка, його якості як організатора бібліотечної справи, виокремив питання про фундацію бібліотеки університету, якому присвятив окремий параграф [62, 70-74].

На ректорську діяльність І.Огієнка звернув увагу М.Тимошик у новій монографічній праці «Лишуть навіки з чужиною...» [98, 65-71]. Утім автор обмежився тими положеннями, які висловив у своїй попередній, вищезгаданій роботі.

Більш повніше діяльність керівника КПДУУ з'ясовано у кількох наших працях [31; 37; 44]. На великому фактичному матеріалі, у т. ч. і свіжому, з'ясовано різні напрями діяльності Огієнка-ректора: креативно-концептуальний, організаторський, управлінський, науково (навчально) – видавничий, громадський та ін.

У статтях (хроніках), що появилися у 2001-2008 рр., накопичено цінний фактографічний матеріал [14; 23; 26; 27; 28], який широко використовувався у доповіді про управлінські аспекти праці І. Огієнка [30], працях про його концептуальні підходи до проблем університетського будівництва у той час [36], заснування університетської гімназії для дорослих [20], значення Огієнкової мемуарної спадщини для розуміння різних заходів із створення

українських університетів [42], його роль у підготовці і проведенні свята відкриття університету, у формуванні в КПДУУ українських богословів [24], національно-патріотичному вихованні студентської молоді [43], а також у здійсненні роботи із збереження культурно-історичної спадщини українського народу [35].

Як видно, дослідники створили велику, різну за обсягом, цінністю і значенням літературу, у якій висвітлено різні аспекти невтомної праці Івана Огієнка із заснування, відкриття і розвитку Кам'янець-Подільського державного українського університету. Утім досі не з'ясованими залишаються питання, пов'язані із організацією навчального процесу, науково-дослідною роботою, зміцненням кадрового потенціалу, стилем керівної праці, співпрацею з студентством тощо. Разом з тим назріла потреба синтетичного дослідження, яке б дало змогу охопити всі важливі аспекти названої проблеми, повніше з'ясувати роль Івана Огієнка у становленні, забезпечення необхідних умов для багатогранної діяльності університету і виконання ним вельми складних, як на той революційний час, і дуже важливих функцій для посилення і захисту результатів національно-культурного і церковного відродження країни.

---

¹ Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): зб. наук. праць. – К., 1998. – С.199-208.

² Бачинський Леонід. Найкращі хвилини мого життя: мої спомини про Кам'янецький університет // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1936. – Кн.11 (19). – С.765-767.

³ Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету // Слово істини: народний християнський місячник. – Вінніпег, 1949. – Ч.3. – С.18-23.

⁴ Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – Нью-Йорк – Вінніпег, 1949. – 8 с.

⁵ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривки із спогадів) // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. – Львів, 1928. – Т.XCVII. Кн.XI: листопад. – С.233-240; кн. XII: грудень. – С.325-333.

⁶ Білецький Л.Т. Мої спомини // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – 144 арк.

⁷ Білон Петро. Спогади. – Ч.1. – Пітсбург, 1952. – 200 с.

⁸ Гарба Василь. На розпутьях (до історії одного покоління). – Нью-Йорк: ВУАН; Тов-во подолян при ВУАН, 1976. – 351 с.

⁹ Геринович Володимир. До історії Кам'янець-Подільського інститут народної освіти: відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського

Інститут Народної Освіти» (т.2). – Кам'янець на Поділлі, 1927. – 23 с.

¹⁰Гривнак О.В. Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1999. – 23 с.

¹¹Губарев В.К. Історія України: універсальний ілюстрований довідник. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 573 с.

¹²Гудзій Юрій. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура. – 1936. – Кн.3 (12). – С.229-233; кн.4 (13). – С.290-295.

¹³Gerus O.Iwan Ogienko and the founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian State University // Український історик: журнал історії і українознавства / Під заг. ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1990. – Т.27. – Ч.1-4. – С.78-92.

¹⁴Даниленко В.М., Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Освіта в Україні в роки національно-демократичної революції (1917-1920): з хроніки подій. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.

¹⁵Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – Кн.1 / За заг. ред. М.І.Панова. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – 474 с.

¹⁶Довідник з історії України. А-Я / За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста. Вид. 2-е, доopr. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

¹⁷Енциклопедія освіти / Академ. пед. наук; головн. ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1038 с.

¹⁸Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Перевид. в Укр. Гол. ред. д-р В.Кубійович. – Львів: Світ, 1994. – Т. 3. – 396 с. (805-1200 с.).

¹⁹Завальнюк О.М. Волинянин Іван Огієнко – будівничий і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 pp.) // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – Ч. I. – С.163-170.

²⁰Завальнюк О.М. Іван Огієнко і Кам'янець-Подільська гімназія для дорослих (1918-1920 pp.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. IV. – С.148-155.

²¹Завальнюк О. М. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.V. – С.297-321.

²²Завальнюк О. М. І. І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 pp.) // Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. –

Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.90-103.

²³Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі (1918 р.) //Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.342-356.

²⁴Завальнюк Олександр. І.І.Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) //Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: зб. доповідей та матеріалів. – Упорядн.: архієп. Димитрій (Рудюк), В.Ляхощкий. – К.: Київ. правосл. академія УПЦ КП, 2007. – С.67-75.

²⁵Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету //Краєзнавство: науково-популярний журнал. – К., 1999. – №1-4. – С.24-30.

²⁶Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1918 р.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.5. – С.109-145.

²⁷Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6. – С.80-121.

²⁸Завальнюк О.М. І.І.Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1920 р.) //Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7. – С.98-133.

²⁹Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і українське студентство //Творчі вершини вченого: збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження докт. іст. наук, проф. М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.242-248.

³⁰Завальнюк О.М. І.І.Огієнко: «Працювати разом на користь рідної України» (до історії Кам'янець-Подільського державного українського університету) //Українська історична наука на порозі XXI століття: міжнародний науковий конгрес. – Чернівці, 2001. – Т.І. – С.110-115.

³¹Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 616 с.

³²Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: повернення із забуття //Тези доповідей і повідомлень XVIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 лютого 1998 р.

– Вінниця, 1998. – С.52-55.

³³Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність / 1918-1921 // XXXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991-1992 рр.: тези доповідей: секція суспільних наук / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.12-18.

³⁴Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет – опора українського державотворення (1918-1920 рр.) //Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: збірник наукових праць. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С.163-170.

³⁵Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: робота із збереження культурно-історичної спадщини регіону (1919-1920 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.: збірник наукових праць: серія історія /За заг ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С.186-193.

³⁶Завальнюк О. М. Концептуальні підходи І. І. Огієнка до університетського будівництва в Україні (1918-1920 рр.) // Вісник Житомирського державного університету. – Житомир, 2002. – Вип. 9. – С.18-20.

³⁷Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 552 с.

³⁸Завальнюк О., Копилов А. Вогнище національної освіти і культури //Дивокрай: науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип.І. – С.82-89.

³⁹Завальнюк О. М., Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1918-1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С.41-50; №5. – С.26-36.

⁴⁰Завальнюк О. М., Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – К., 2006. – №9-10. – С.16-29.

⁴¹Zawalnjuk O. M., Kopylov A. O. Starania o otwarcie uniwersytetu panstwowego w Kamiencu Podolskim w 1918 roku // Studia historichne: (Polska Academia Nauk. – Oddzial w Krakowie. – Komisja historichne): Kwartalnik. – Krakow: Secesia, 1996. – S.341-356.

⁴²Завальнюк О. М. Мемуарні праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія

історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. III. – С.205-217.

⁴³Завальнюк О. М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С.3-19.

⁴⁴Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.) – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 496 с.

⁴⁵Іван Огієнко. (Біографічний нарис) // Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 жовтня. – Ч. 8. – С.2.

⁴⁶Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. I. – 198 с.

⁴⁷Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. II. – 256 с.

⁴⁸Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. III. – 284 с.

⁴⁹Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. IV. – 340 с.

⁵⁰Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. V. – 416 с.

⁵¹Іван Огієнко. Перший ректор і професор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Свято Поділля: видання Подільського Українського товариства «Просвіта». – Кам'янець-Подільський, 1918. – 22 жовтня. – С. 2-3.

⁵²Іван Огієнко – професор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918. – 22 жовтня. – Ч. 156. – С. 3.

⁵³Іван Огієнко. Професор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Подольская мысль: орган прогрессивно-демократической мысли. – Каменец-Подольский, 1918. – 22 (9) октября. – № 63. – С. 1.

⁵⁴Іван Огієнко: «Тобі, Україно, віддав я всі сили...»: біобібліограф. покажчик /Уклад.: Є.Сохацька, О.Трончук, В.Пархоменко. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т, 2008. – 76 с.

⁵⁵Історія України в особах: XIX-XX ст. (І.Войцехівська /кер. авт.

кол./, В.Абліцов, С.Божик та ін.). – К.: Україна, 1995. – 480 с.

⁵⁶Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 20 серпня 2008 р. №119-р. Київ //Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип.V. – С.4.

⁵⁷Кам'янецький український державний університет: спогади студента // Віра й культура: орган Українського наукового богословського товариства. – Вінніпег, 1959. – Ч.9. – С.4-6.

⁵⁸Кам'янець-Подільський державний український університет: спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.110-113.

⁵⁹Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: у 2-х ч.: ч. I. – К.: Либідь, 1994. – С. 281-295.

⁶⁰Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині І. Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁶¹Ляхоцька Л. Л. Виховний потенціал рідної мови у творчій спадщині І. Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁶²Ляхоцький Володимир. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.: іл.

⁶³Ляхоцький Володимир. Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – №3-4. – С.70-74.

⁶⁴Ляхоцький В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.4. – С.305-313.

⁶⁵Ляхоцький Володимир. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.

⁶⁶Ляхоцький В. П. Видавнича, архіво-археографічна та бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2001. – 42 с.

⁶⁷Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Ін-т держави і права В.М.Корецького; Редкол. Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

⁶⁸Марушкевич А. А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І.Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1995. –24 с.

⁶⁹Мацько В. П. Іван Огієнко – дослідник давньої української літератури: Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁷⁰Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. Пам'ятка української літератури XII віку. – Рівне, 2000. – 232 с.

⁷¹Міністр Народньої Освіти Іван Огієнко // Освіта: двотижневий педагогічний журнал: видання Подільської губернської народної управи. – Кам'янець-Подільський, 1919. – №1. – С.1-4.

⁷²Огієнко Іван. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису та прим. М.Тимошик. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.

⁷³Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький / Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша культ. і наука, 2004. – 448 с.

⁷⁴Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Життєписи великих українців / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису, прим. М. Тимошик. – К.: Либідь, 1999. – 669 с.

⁷⁵Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису та прим. М. Тимошик. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.

⁷⁶Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України / Упоряд., авт. передм. і ком. М.Тимошик. – К.: Наша культ. і наука, 2005. – 464 с.: іл.

⁷⁷Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка); упоряд., авт. перед. та комент. М. Тимошик. – К.: Наша культу. і наука, 2002. – 440 с.

⁷⁸Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Українське монашество / Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка); Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису і комент. М. Тимошик. – К.: Наша культу. і наука, 2002. – 396 с.

⁷⁹Огієнко Іван. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Полісся, 2002. – 120 с.

⁸⁰Огієнко Іван. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1935. – Кн.8. – С.510-522; 1936. – Кн.1 (10). – С.64-72; кн.3 (12). – С. 233-237; кн. 7 (16). С.554-557; кн.8-9 (17). – С.628-636; кн.10 (18). – С.710-712.

⁸¹Огієнко І.І. Українська церква: нариси з історії Української Православної Церкви: у 2 т.: т.1-2. – К.: Україна, 1993. – 284 с.

⁸²Опанасюк Г. П. Виховання гуманної особистості школяра в педагогічній спадщині Івана Огієнка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 18 с.

⁸³Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – 480 с.: іл.

⁸⁴Пащенко Олімпіяда. Заснування Кам'янець-Подільського

Державного Українського Університету // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн.5 (14). – С.339-344; кн.6 (15). – С.417-418; кн. 7(16). – С.672-676.

⁸⁵Пашенко О. Як народився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля. – С.6.

⁸⁶Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогів: підручник / А.М.Бойко, В.Д.Барвінова та ін; Під заг. ред. А.М.Бойко. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 576 с.

⁸⁷Приходько Віктор. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої культури». – Варшава: друкарня синодальна, 1936. – 60 с.

⁸⁸Приходько Віктор. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн.6. – С.372-377; кн. 7. – С.441-444; 1936. – Кн.1 (10). – С.34-35, 40; кн.2 (11). – С.117-118, 122-124.

⁸⁹Провідники духовності /За ред. І.Кураса. – К., 2003. – 482 с.

⁹⁰Роняк Т. Г. Проблеми виховання української молоді в спадщині І.Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 2000. – 19 с.

⁹¹Русова Софія. Мої спомини. – Л.: Видав. кооператива «Хортиця», 1937; К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.

⁹²Сохацька Є. І. Іван Іванович Огієнко //Радянський студент: орган парткому, ректору, об'єднаного профкому і комітету ЛКСМУ Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П.Затонського. – 1990. – 13 грудня. – С.1.

⁹³Суровий А. Ф. Недописаний портрет: хто він Іван Огієнко? // Прапор Жовтня: орган Кам'янець-Подільського міського і районного комітетів Компартії України, Кам'янець-Подільської міської і районної Рад народних депутатів Хмельницької області. – 1991. – 20 січня. – С.1.

⁹⁴Суровий А. Ф. Недописаний портрет: хто він Іван Огієнко? // Радянський студент. – 1991. – 7 березня. – С.2.

⁹⁵Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – 220 с.

⁹⁶Тернопільський енциклопедичний словник. – Т.2. – Тернопіль, 2005. – 826 с.

⁹⁷Тимошик Микола. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К.: Заповіт, 1997. – 231 с.: іл.

⁹⁸Тимошик Микола. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит

Лларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: наукове видання. – Вінніпег: Укр. правосл. Собор Св. Покрови; К.: Наша культ. і віра, 2000. – 548 с.: іл.

⁹⁹Тимошик М. С. Українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка: Автореф. дис. ... докт. філ. наук. – К., 1997. – 42 с.

¹⁰⁰Тюрменко І. І. Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка: Автореф. дис. ... док. іст. наук. – К., 2000. – 39 с.

¹⁰¹Тюрменко Ірина. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Лларіона): монографія. – К., 1998. – 282 с.

¹⁰²Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / За заг. ред. М.М.Романюка. – Вип.2. – Л., 1995. – 418 с.

¹⁰³Українська мова: енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.: іл.

¹⁰⁴Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн.2: навч. посіб. / За заг. ред. С. В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 552 с.

¹⁰⁵Урядовий кур'єр. – 2007. – 13 лютого. – №27 (3440). – С.12.

Олександр Григоренко

Поляки на Поділлі й Південно-Східній Волині на початку ХХ ст. (1900 - 1914 рр.)

Витоки взаємин українського і польського народів сягають майже тисячоліття. Поляки в Україні і на Хмельниччині почали з'являтися ще в період раннього середньовіччя, за часів Київської Русі. За своїм місцезнаходженням територія сучасної Хмельницької області, яка розташована в двох таких історико-етнографічних регіонах як Поділля і Волинь, займає дуже зручне і вигідне географічне становище. Тут набагато більше, в порівнянні з іншими регіонами України, відчувається сприятливий вплив на природу теплих вод Атлантичного океану. Вологі повітряні маси, котрі надходять до краю з заходу з року в рік забезпечують достатню кількість атмосферних опадів. Родючі чорноземи, багата рослинність, розгалужена мережа водних артерій з давніх-давен сприяли густому заселенню цієї території. Зручність географічного положення спричинила до того, що через край проходили жваві сухопутні і водні торгові шляхи, а це у всі часи стимулювало розвиток матеріальної і духовної культури населення.

Таке геополітичне становище території сучасної Хмельниччини, як складової частини України, мало в історичному аспекті двоякі виміри. З одного боку ця територія була звабою зазіхань різних ворогів. Користуючись певними історичними обставинами, ослабленням внутрішнього розвитку, ці землі розглядалися як об'єкт експансії для соціального, духовного і релігійного поневолення місцевого населення. А з іншого боку таке становище спричинило залучення до взаємовпливу культур як Заходу, так і Сходу.

Становище польського населення на Поділлі і Волині привертало увагу значної кількості дослідників: Л. В. Баженова, Ю. І. Блажевича, О. І. Журка, О. М. Завальнюка, М. Ю. Костиці, В. М. Малого, А. Г. Філінюка та інших. Метою даної статті є висвітлення окремих сторін життєдіяльності польського населення Поділля й Південно-Східної Волині на рубежі ХІХ – ХХ ст.

З часів Ярослава Мудрого і до нашого часу історія українсько-польського сусідства засвідчує чимало хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги і співробітництва. Ратне співробітництво часів середньовіччя Грюнвальдська битва, Хотинська війна, бої під Віднем - одержало продовження у роки Другої світової війни. На самому її початку, у вересні 1939 р., у лавах Війська Польського воювали до 120

тис. етнічних українців, з яких майже 6 тис. полягли у боях [1]. Були в історії взаємовідносин двох великих сусідніх народів і трагічні сторінки, які, на щастя, вдалося остаточно перегорнути.

Сьогодні дві незалежні держави - Україна і Польща на новій основі, на принципах історичного порозуміння будують між собою добросусідські відносини.

Втілилися в життя пророчі слова великого поборника дружби двох народів Т. Г. Шевченка: "Слава Богу, що минуло, а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яни, серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись... Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря - слов'янська земля" [2, с. 152-153].

Як показує історичний досвід, споконвічне місцеве українське населення Поділля й Волині практично мало чим відрізнялося від польського етносу. Як писав відомий польський письменник-демократ Ю.І. Крашевський (1812-1877 рр.), поборник дружби українського і польського народів, життєва і творча діяльність якого була тісно пов'язана з селом Киселі на Старокостянтинівщині, "ляхи й українці - брати: мова майже одна". Поляків характеризувала хіба що особлива приналежність до римо-католицької віри. Зважаючи на те, що люди польського походження з давніх-давен знані в нашому краї, зовсім не дивним є те, що тут про них склалась досить ґрунтовна і об'єктивна думка. Так, в багатьох відгуках про своїх історичних земляків серед українців насамперед відзначались загальна доброта поляків, щирість, прихильність, дотепність, винахідливість, пунктуальність і акуратність в роботі, в поведінці, в побуті тощо. Однак відзначалось і те, що традиційним, узвичаєним для поляків було в будь-яких ситуаціях різнопланового життєвського змісту повсякчас проявити і відстояти свою незалежність, свою особистісну гордість. Проявити свій "гонор", як це звучало польською мовою. З цього приводу навіть склалась така афористична приповідка: "Нехай ніц не мам, зате гонур мам". Як по-своєму тлумачили її наші мешканці, поляк усім може поступитися, окрім своєї честі, незалежності, свого "гонору".

На території Хмельниччини наприкінці XVIII ст. відбулися драматичні події світової історії: в результаті поділів Речі Посполитої ця держава втратила свою незалежність, а край став власністю Російської імперії [3, 190 с.].

Надзвичайно небезпечним для царизму проявом національно-визвольного руху було повстання 1830-1831 рр. в Польщі, яке згодом перекинулося на Правобережну Україну, зокрема на Поділля і Волинь. Царський уряд докладав всіх зусиль для його придушення. Після його

поразки почалося систематичне обмеження польського населення і поступове обмеження прав польського дворянства.

Після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд твердо і послідовно став на шлях систематичних обмежень "польського елемента" у Правобережній Україні і перетворення Південно-Західного краю в одну з невід'ємних частин Російської імперії. Були вжиті заходи, спрямовані на послаблення польського землеволодіння і зростання кількості землевласників з російського населення.

Паралельно з цим робилися кроки, націлені на обмеження впливу католицької церкви і піднесення православної. Обмеження зазнавала і польська освіта, культура. Так, було закрито всі польські училища. Натомість відкрилися гімназії, які відповідали вимогам уряду, проводилася чітко виражена політика русифікації краю. В результаті деполонізації Поділля і Волині тисячі поляків були повністю позбавлені можливостей для розвитку рідної мови, національної освіти, культури.

Царський уряд, особливо до початку Першої світової війни, продовжував "викорінювати" польський вплив на Поділлі і Волині і утверджувати "руское начало" через всі соціальні інституції. Це була свідомо і цілеспрямована політика спрямована на нейтралізацію польського населення від активного суспільно-політичного життя, на втрату їх національної самосвідомості та асиміляцію в українському середовищі.

Протести поляків на утиски та переслідування польської мови, освіти, культури, католицької церкви розцінювались царською адміністрацією як антиурядові.

Польський етнос на території нашого краю на початку ХХ ст. був одним із найменш численних серед основних національних груп населення. У 1897 р. він становив усього 2,3% [4, с.11]. Незважаючи на незначну кількість поляків у загальній масі населення краю, проте його економічної позиції відзначалися надзвичайною міцністю і стабільністю. Хоч відкритих виступів польського населення в той час не спостерігалось, але представники влади відчували, що поляки не примирилися з втратою незалежності Польщі і виношують плани і надії на її відродження.

Одним із напрямків деполонізації краю була діяльність царської адміністрації щодо закриття католицьких храмів як форпостів польського руху на Поділлі і Волині. Їх закривали під різними приводами. Але не дивлячись на переслідування католицька віра, костьол були цементуючим фактором життя польського населення.

Всі католицькі священики, які закінчили духовні семінарії або академії, одержували досить добру освіту. Крім душпастирських

обов'язків, священники виконували культурно-громадську роботу у своїх парафіях. В багатьох місцях вони організовували і вели навчання сільських дітей, активно вносили в щоденне життя своїх вірних моральні засади і цивілізаційні моменти. Особливо цілеспрямовано католицька церква виступала проти пияцтва, шляхом організації гуртків тверезості, поширення преси і книг. Через католицьку пресу велося проповідання не тільки релігійних поглядів, але і практичні поради щодо ведення сільського господарства, організації кооперативів, кредитових товариств тощо. Віруючі-католики з великою повагою ставилися до костьолу, виявляли глибоку релігійність і прив'язаність до нього. Костьол, проповідуючи ідею національної єдності всіх поляків, у значній мірі лагодив соціальні відносини. Римо-католицький костьол незважаючи на постійне обмеження його впливу після приєднання краю до Російської імперії, намагався все-таки виконувати своє призначення. Він виступав проповідником національно-патріотичної традиції серед польського населення, протистояв його винародовленню й асиміляції, постійно вносив високу християнську моральність в його життя.

В містах Поділля і Волині духовенство разом з віруючими організовували римо-католицькі товариства добродійності, які збирали пожертвування для допомоги бідним і сиротам, організовували їм безплатне харчування, одягали, оздоровлювали влітку за містом. Принципи благодійності успішно втілювалися громадами, об'єднаними за національною і віросповідною ознакою. За прикладом Київського Римсько-католицького товариства, яке виникло 1903 р., в 1906 р. розпочало діяльність Ізяславське Римсько-католицьке благодійне товариство. Воно мало на меті "доставление средств к улучшению материального и нравственного состояния бедных римско-католического вероисповедования г. Заславля и Заславского уезда без различия пола, возраста, звания и состояния" [5, с.16].

Певною підтримкою нужденних були притулки і богодільні при римсько-католицьких костьолах. У містечку Лабунь Ізяславського повіту існувала богодільня на 9 осіб. Престарілим, нездатним до праці католикам місцевої парафії надавались безплатне приміщення і медична допомога. В місті Старокостянтиніві богодільня при римсько-католицькому костьолі надавала людям похилого віку приміщення, а утримувалися вони коштом настоятеля та парафіян.

Російське самодержавство здійснивши акції щодо закриття на території краю багатьох римсько-католицьких парафій, костьолів і храмів, значного обмеження господарської діяльності тих, що залишились, водночас домоглося суттєвого послаблення економічного, політичного й духовного впливу цієї конфесії в регіоні і натомість

підготувало ґрунт для обвальної русифікації краю. Незважаючи на зменшення ролі католицької релігії і посилення православної віри серед жителів краю, польська людність, як і раніше, гуртувалася навколо костьолу. Костьол в таких умовах виступав своєрідним духовним центром, що активізував національне життя польського населення і дозволяв зберігати релігійну самобутність.

Поляки не стояли осторонь громадського життя. Польська громада м. Кам'янця-Подільського у 1906 р. з нагоди 45-тих роковин з дня смерті Т.Г. Шевченка урочисто зложила у підніжжя Шевченкового бюсту мистецький металевий вінок з біло-червоною стрічкою з надписом: "Вещові України Тарасові Шевченце од Полякуф в Кам'єнцу Под. 1906 р." [6, с.579]. В 1911 р. з нагоди 50-тих роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка була випущена серія з трьох фотолістівок. На листівках подані монтажні з портрета Шевченка, горельєфа Старої фортеці, кобзи, ліри тощо. У лавровому вінку вміщено фігурну таблицю з написом польською мовою – "Співцеві України Тарасові Шевченку від поляків Кам'янця". Як засвідчують написи на листівках, портрет Т. Г. Шевченка був виготовлений поляком за походженням, значною постаттю в колі кам'янецької інтелігенції на початку ХХ ст. Л. Раковським.

У становленні та подальшій діяльності Подільського історико-археологічного товариства, Подільського товариства природодослідників, культурно-освітнього товариства "Просвіта" поруч з українцями брали участь і поляки, які знаходились майже в однаковому становищі гноблених націй. Серед них П. М. Бучинський, Т. В. Зеленський, С. М. Маковецький, О. П. Шульмінський.

Під впливом масових виступів трудящих в російській революції 1905-1907 років самодержавство змушене було значно демократизувати внутрішню національну політику, визнати культурно-автономістські права ряду національних меншин та етнічних груп, дозволити їм мати власні громадсько-політичні установи, товариства, освітні заклади, здійснювати видання рідною мовою літератури, газет і журналів. Досить ефективно цими здобутками скористалися політичні угруповання, поміщицько-буржуазні кола, інтелігенція і клерикали польського населення України [7, с.111-113].

На Поділлі незаперечним авторитетом як серед інтелігенції, так і селянства користувався поляк за походженням Йоахим Волошиновський. Його вважають батьком кооперації в краї. Постійно мешкаючи у невеликому маєтку в селі, він до тонкощів знав народну мову, життєві проблеми селян, підтримував їх у проведенні земельної реформи після революції 1905-1907 рр. Одним із перших Й. Волошиновський почав видавати часопис-тижневик українською мовою під назвою "Світова

Зірниця". Він був розрахований в основному на селян, друкувався "ярижкою", тобто російським правописом, щоб людям легше було його читати. Статті, якими заповнював часопис видавець, "як своєю тематикою, так і головною формою, були блискучі: це був зразок як треба писати для людей у селі, що до цього часу зовсім не читали жодних часописів і взагалі на 80% були неграмотними" [8, с.148].

В січні 1910 р. вийшла перша проскурівська газета-щотижневик "Tygodnik Podolski" (Подільський тижневик). Видання було приватне, польською мовою, мало 16 сторінок. Редактором-видавцем був С. Жембржуський. Тижневик виходив до травня 1912 р. Всього вийшло 72 номери [9, с.434]. Оскільки польські часописи могли існувати тільки за умов матеріальної підтримки меценатів, на кошти аристократів і багатців своєї меншини, а влада вдавалася до арештів редакторів і кореспондентів, тимчасового або повного закриття неугодних видань, то зрозуміло, чому ці газети так швидко припиняли своє існування. Польські часописи є вагомим джерелом для вивчення різних аспектів життя не тільки польського населення, а й в цілому Поділля.

За польськими мешканцями краю було встановлено особливий нагляд. Про це свідчать спеціальні огляди подільських губернаторів. Непокоїло високих царських чиновників те, що польське дворянство продовжувало зберігати національну самобутність, дотримувалося національно-культурних традицій, прагнуло поширити їх на громадську сферу. "Вони, ревниво охороняючи польські звичаї і мову в домашньому і діловому житті, вперто підтримують в громадській діяльності, де це тільки можливо, і прагнуть навіть в дріб'язках, при повній офіційній обережності, нагадувати про польську національність, - писав на ім'я Миколи II київський генерал-губернатор у 1901р., - особливо виразно цей напрямок виявляється в деяких крупних маєтках і польських цукрових заводах, де пани, оточені юрбою шляхти і дрібних поміщиків... нагадують про куточки Польщі" [10, с.3].

За інформацією губернського керівництва про будь-яку небезпеку повстання поляків нічого і говорити. Настрій польського населення не сприяв цьому, та й досить великі військові сили були зосереджені в краї. Крім того, як зазначав київський генерал-губернатор "в теперішній час всі адміністративні посади зайняті винятково особами російського походження" [11, с.2-3].

Лояльна і спокійна поведінка поляків Поділля засвідчена у "Політичному огляді Подільської губернії за 1904 р.", під час російсько-японської війни: "Поляки до всіх питань війни відносяться взагалі байдуже, як і до всього, що не торкається їх національних інтересів, але війні не співчують тому, що ця війна вириває жертви також з їх

середовища. При цьому однак вони не ухиляються від виконання свого громадського обов'язку" [12, с.261].

Не дивлячись на те, що активних дій зі зброєю в руках місцева польська громадськість явно не готувалася, освічена частина польського населення вела активне громадське життя, серед неї панували патріотичні настрої, що приводило до випадків пасивного опору існуючому царському режиму. Напередодні Першої світової війни серед польського товариства існували певні проавстрійські симпатії. Поляки надіялися досягти відновлення Польської держави при підтримці зарубіжних держав, особливо Австрії, яка дала широкі права полякам в Галичині. "Наші поляки, - доповідав київський генерал-губернатор цареві Миколі II, покладають сильні надії на Австрію і продовжують всіляко підтримувати з нею таємні, але діяльні взаємини і досить прихильно сприймають всі події зарубіжного життя" [13, с.3].

Падіння самодержавства дало могутній поштовх розвитку національно-визвольних рухів в Україні. Поляки, що мешкали на теренах нашого краю, всебічно підтримували прагнення українців до свободи та державності.

---

1. Волинь. - 1998. - 20 жовтня.

2. Тарас Шевченко. Гайдамаки. Твори в п'яти томах. Т. 1. - К., 1978.

3. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. - К., 1978.

4. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр.

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Чернівці, 1996.

5. Ступак Ф.Я. Благодійні інститути в Україні за національною і віроспо-відною ознакою // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. - Хмельницький, 1999.

6. Сохацька Є.І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янця-Подільського 1908-1920 рр.// Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць. - Хмельницький , 1999.

7. Баженов Л.В. Польська преса в Україні між 1905-1917 роками // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. -Житомир, 1998.

8. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Частина перша. - Нью-Йорк-Мюнхен, 1967.

9. Єсюнін С.М. Нові сторінки історії міста Хмельницького // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2004.

10. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. - К., 1901.

11. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. - К., 1901.

12. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами царської жандармерії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. - Хмельницький, 1999.

13. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. - К., 1901.

Валентина Парандій

Національно-демократична революція 1917-1920 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії

Поглиблене вивчення вітчизняної військової історії важливе з погляду її становлення як науки, оскільки через низку обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру на теренах України вона розвиватися просто не могла. Найголовніша причина полягала в політичному статусі України в часи її перебування у складі СРСР, а також пов'язана з цим відсутність спеціальних наукових установ, які б розробляли проблематику національної військової історії. Існуючі наукові інституції загальносоюзного значення не приділяли їй належної уваги, а якщо і торкалися її у контексті інших проблем, то надто тенденційно. Як наслідок, проблема українського військового будівництва періоду відродження національної державності на початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії розкрита ще далеко не повно.

З огляду на це дуже свіжо й актуально звучать слова Симона Петлюри, написані понад вісімдесят років тому: „Знання спеціальною військової історії нашого краю є не тільки потрібним, але й обов'язковим для українських військових кіл... Виховуючи національну армію у душі любові до Батьківщини і самопожертви для неї, не можемо цього завдання доконати, коли не дано ясного образу минулої військової боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким і трагічним, що воно викликати найбільші емоції у душі” [1, с.276-303].

Що відбувалося і що відбулося в Україні в ключових, як здається сьогодні, для її подальшого історичного розвитку 1917-1920 рр.?

Впродовж ХХ ст. принаймні чотири покоління дослідників – як у самій Україні, так і поза її межами – намагалися дати відповідь, як правило, остаточну, на це запитання. Неосянна література, присвячена різним аспектам становлення та функціонування політичної системи доби 1917-1920 рр. в Україні, чітко поділяється на кілька основних груп.

Перша – більшовицька. Нагромаджувана протягом 80 років, вона впродовж усього періоду свого існування всіляко намагалася не допустити постановки та обговорення проблеми існування й розвитку альтернативних комуністичній моделі політичного державного устрою та політичного ладу в Україні в 1917-1920рр. та спроб їх інституціоналізації як в Основних законах, так і в їх проектах. Наявність останніх фактично замовчувалася, оскільки існуюча ідеологія не

допускала навіть згадки про наявність некомуністичних державних утворень на території України в зазначений період.

Але вона все ж таки нагромадила певний фактичний матеріал. В центрі її уваги завжди перебували питання, пов'язані з дослідженням революціонізації армії та залучення її більшовицькою партією на свій бік для захоплення влади. Тому революційний процес у війську розглядався крізь призму лише однієї партії, а все, що виходило поза неї, вважалося контрреволюційним і відносилось до сил суспільної реакції та регресу. Саме з цих позицій радянська історіографія кваліфікувала і весь український військовий рух. Натомість першорядного значення вона надавала проблемам створення та діяльності загонів Червоної гвардії, переходу на бік більшовиків і Рад фронтових та тилкових частин колишньої царської армії. Відтак національне державне та військове будівництво в УНР однозначно оцінювалось негативно, а формування українських Збройних Сил практично не розглядалося. Виняток становили поодинокі згадки про українізацію російської армії в 1917 році, які, однак, не виходили поза рамки офіційної концепції радянської історіографії.

Можна навести два надзвичайно характерні приклади. Фундаментальна двотомна „Історія національно-державного будівництва в СРСР” розглядає виключно процес утворення УРСР під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В.Леніна. В цьому виданні сформульовані дві суттєві тези: національний рух на українських землях, інкорпорованих до складу Російської імперії – так само як і в інших „національних” її районах – після лютого 1917р. вступив у період підйому. В цьому русі все чіткіше почали визначатися дві протилежні течії. Класовою основою першої „були інтереси національної буржуазії та куркульської верхівки селянства, які виступали під прапором „загальнонаціональних” завдань, а фактично несли масам нову імперіалістичну кабалу”. В основі другої течії, – стверджували автори, – лежали інтереси робітників і селян гноблених національностей” [2]. Одночасно авторами видання факт наявності українського державного утворення на землях, які входили до складу Габсбурзької монархії, ігнорувався.

Другий приклад – фундаментальна колективна праця, підготовлена спеціально до 70-ї річниці „Великого Жовтня”, її автори, так само як і всі інші дослідники тієї доби, поставили перед собою завдання – „всебічно вивчити історію Рад у період боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення диктатури пролетаріату на Україні”, „глибоко висвітлити процес перетворення Рад, керованих більшовиками, в єдину систему, їх роль у зміцненні союзу робітничого класу та найбіднішого селянства в інтернаціональному

згуртуванні трудящих братніх республік, у захисті завоювань Великого Жовтня”. При цьому дослідники виходили з апріорно сформульованого твердження: „Революційні події в Україні були складовою частиною боротьби за перемогу Жовтня по всій країні та розвивалися на основі загальних закономірностей”. Разом з тим, вони не оминули натяків на надзвичайну складність політичної ситуації на Україні, але ніяк не пояснили ні її суті, ні принципів відмінностей від ситуації в Росії [3, с. 2, 28-30].

Друга група – це розвідки, спомини, документи, які були надруковані поза межами України в 20-80-ті роки. Цей комплекс матеріалів можна поділити принаймні на п’ять підгруп – відповідно до політичної орієнтації авторів або публікаторів.

Національно-комуністична (або „провинниченківська”). До неї належить хіба що сам Володимир Кирилович Винниченко.

Національно-соціалістична (або „прошаповалівська”). Передовсім до неї належить неперевेरшене до сьогодні дослідження М. Стахіва [4, с.91-102]. Воно є першою і єдиною від 1923 р. спробою створити науковий нарис державного устрою та політичного розвитку УНР в 1919-1920 рр.

Національно-державницька (прогетьманська) історіографія. Наукову цінність за „відсутністю в історичній науці ... аналітичної монографії про Гетьманат і спеціалізованих досліджень різних його аспектів, – як справедливо зауважив Я. Пеленський, – складають лише три роботи”. З них, власне, – писав дослідник, – тільки мемуари Д. Дорошенка „можна вважати своєрідною енциклопедією цього періоду, а одночасно і єдиним підручником з історії Гетьманату” [5, с.5-6], адже, зокрема, саме спомини Д. Дорошенка містять загальні відомості про існування, авторів та зміст конституційних документів, підготовлених Гетьманом та його оточенням.

Спомини та наукоподібна література національно-державницької („пропетлюрівської”) орієнтації натомість являють собою комплекс апологетичних розвідок та творів мемуарного характеру суть приклад свідомого перекручування історичної дійсності, передовсім тому, що їх автори в будь-який спосіб і за будь-яку ціну намагалися і намагаються уникнути відповідей на запитання про легітимність „обрання” Головного Отамана Головою Директорії УНР, про його відповідальність за свідоме та цілеспрямоване порушення тимчасової конституції, ухваленої Трудовим Конгресом Народів України, нарешті, про легітимність чи не найважливішого конституційного закону, підписаного С. Петлюрою – „Закону про тимчасовий державний устрій та порядок законодавства в УНР”. Навіть загалом лояльно налаштований

щодо С. Петлюри дослідник – І. Нагаєвський, автор узагальнюючої праці, присвяченої історії державного будівництва в Україні, зазначив, що Симон Васильович „був великим патріотом, але не був державним мужем” [6, с. 264].

Наукова історіографія українських істориків, які опинилися в еміграції. Слід підкреслити, що національна військова тематика аж до початку 90-х рр. була об'єктом дослідження українських істориків лише на еміграції. Ще в 20 – 30 рр. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільша заслуга в розробці проблем української військової історії належить Українському військово-історичному товариству, навколо якого гуртувалася значна кількість ветеранів колишньої Армії УНР. Їх стараннями в Каліші (Польща) з 1925 по 1939 рр. виходив збірник „За державність. Матеріали до історії Війська Українського”. На його сторінках друкувалися документи, наукові розвідки і мемуарна література.

Питання військової історії розробляло в міжвоєнне двадцятиліття „Товариство бувших вояків Армії УНР”, яке з 1927 р. до вибуху Другої світової війни містилося у Франції, а після її закінчення реорганізувалося в Український військово-історичний інститут з центром у Торонто (Канада).

Цінні дослідження, документи і мемуари публікував український військовий журнал „Табор”, що виходив із 1923 по 1939 рр. у Парижі. Його видання започаткувало Українське військове товариство у Тарнові.

Досить цікаві матеріали з'явилися у неперіодичному журналі військово-громадської думки „Гуртуймося”, який виходив друком у Празі з 1928 по 1938 рр.

У міжвоєнний час побачило світ чимало й інших військово-літературних журналів. Їх видавали інтерновані вояки колишньої Армії УНР, ветерани визвольних змагань. Вони публікували переважно літературні праці військової тематики та мемуари [7, с.9-11].

У роки Другої світової війни певну дослідницьку роботу в галузі національної військової історії розгорнула „Українська генеральна рада комбатантів”, під керівництвом якої працювали „Военно-наукова” і „Военно-історична” ради.

Проголошення державної незалежності України, розпад Радянського Союзу докорінним чином змінили і ситуацію в історичній науці. Скасування будь-яких формальних обмежень на друкування утаємнених історичних джерел, перевидання величезної кількості вилучених досліджень, мемуарів, знайомство з науковою спадщиною,

накопиченою поза межами колишнього СРСР призвели до формування нових „груп впливу” в українській історичній науці.

У цей період розпочався якісно новий етап національної військової історіографії. Це знайшло прояв як у заснуванні спеціальних наукових установ, так і періодичних військових видань.

У вітчизняній історіографії 90-х років розробка військової тематики, що торкається періоду визвольних змагань 1917 – 1920 років, поживилася. Це зумовлено, з одного боку, як посиленням інтересу до ще майже не дослідженої теми, так і практичними потребами, з другого, викликаними необхідністю застосування набутого історичного досвіду для розбудови Збройних Сил України на сучасному етапі. З'явилися окремі статті та розділи в загальних монографіях, присвячені окремим аспектам військової історичної проблематики. Так, у монографії М. Литвина і К. Науменка „Історія галицького стрілецтва” є окремий розділ про створення та діяльність однієї з найбоєздатніших частин Армії УНР Галицько-Буковинського курені Січових Стрільців [8].

Представники першої групи прагнуть примирити неокомуністичні догми з відомими емпіричними даними, реанімують псевдонаукові ідеологеми, головним чином національно-комуністичного забарвлення, сформульовані деякими політичними та „науковими” діячами української еміграції ще в 20-30-ті роки. Класичним зразком тут є наукова творчість відомого в професійних колах історика-дослідника більшовицької преси на Україні В. Солдатенка. Він прагнув довести, що найголовнішими стратегічними прагненнями українських політичних партій були, по-перше, національне відродження, запровадження української державності; по-друге – здійснення соціальних перетворень демократичного характеру, змін на користь більшості людності Краю [9, с. 19]. Але, як стверджує Д. Яневський в своїй праці „Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки” два з трьох наведених тверджень В.Солдатенка є неправдою. По-перше, українські соціалістичні партії в 1917 р. бажали „запровадження” не просто української державності, але автономії у складі Російської республіки. По-друге, соціальним реформам вони відчайдушне прагнули надати не демократичного, а соціалістичного, конфіскаційного характеру [10, с. 24-25].

Грунтовною працею з історії Збройних Сил України 1917 – першої чверті 1920 рр. є в 1997-1999р. центром „Просвіта” двотомне фундаментальне дослідження В.Ф. Солдатенка „Українська революція. Концепція та історіографія (1917-1920 рр.)”, написане головним чином на основі публікацій М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, С. Петлюри, П. Христюка, М. Шаповала, а також ряд статей в

Українському історичному журналі „Становлення української державності і проблема Збройних Сил (березень 1917 – квітень 1918 р.)” [11]. Автор зосереджує увагу на тому, що наріжним каменем державотворення є наявність національної армії. Він дає критичний аналіз військової політики Центральної ради, вказує на помилки, допущені нею у цій галузі, які спричинилися до загибелі УНР. Водночас викликають застереження деякі оцінки подій, зроблені автором, що стосуються збройного конфлікту між Радянською Росією та УНР, які мають концептуальний характер, він не дає їм чіткої оцінки.

Але безперечна заслуга В.Солдатенка полягає в тому, що він подав найбільш повний з відомих сьогодні перелік документів, збірників документів і матеріалів, мемуарних видань, монографій, брошур, статей, збірників статей, а також матеріалів наукових конференцій, присвячених добі 1917-1920 рр.

Представники іншої групи українських істориків, яка сформувалася після 1991 р., – а це більшість сучасних дослідників проблеми, – звільнившись від контролю з боку цензурних органів, свідомо виконують свій професійний обов’язок. Працюючи в екстремальних умовах, вони вже повернули і продовжують повертати до наукового обігу величезні масиви документальних даних, інших джерел та літератури. Останній приклад такого роду – наукова конференція „Центральна Рада і український державотворчий процес” [12], яка стала помітним кроком у напрямі дослідження комплексу проблем, що їх переживала Україна в 1917-1920 рр. Майже 50 науковців, котрі взяли участь в її роботі, докладно обговорили державотворчі, політичні, економічні, міжнародні, соціальні, військові, культурологічні аспекти формування різних українських державних утворень у зазначений період. Так, наприклад, Я. Калакура дослідив новітню історіографію державотворчої діяльності УЦР [13, с. 42-51]. 1995 р. побачила світ ґрунтовна історіографічна розвідка С. Дерев’янка та А. Панчука, в якій підбито підсумки вивчення історії 1917-1920 рр. істориками Радянської України, українськими істориками в еміграції, західноукраїнськими дослідниками 20-30-х та 80-90-х рр., а також матеріали наукових конференцій, що відбулися після проголошення державної незалежності України.

Глибоке вивчення та дослідження проблеми національного військового будівництва дає можливість ґрунтовно проаналізувати й відкинути догматичні нашарування та оцінки в поглядах на національно-визвольний рух в Україні 1917-1920 р. і передусім українського військового будівництва у процесах відродження української державності. Вивчення цього питання має велике значення не лише для

практичного використання набутого історичного досвіду для вирішення актуальних питань військового будівництва, а й для виховання підростаючого покоління у дусі поваги до національних Збройних Сил та їх бойових традицій.

---

1. Петлюра С. „Табор”. Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С.276-303.

2. История национально-государственного строительства в СССР 1917-1978: В 2-х. Т. 1. Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917-1936). – 3-е изд., доп. и перераб. – М., 1979.

3. Гамрецкий Ю. Тимченко Ж., Щусь О. Триумфальное шествие советской власти на Украине – К., 1987. – С. 2, 28, 29, 30 та ін.

4. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. В 7 т. – Скрантон. 1962. – (Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Т, 10). Цікавий аналіз роботи Стахіва див: Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова „Україна в добі Директорії УНР” (Т.Т. 1-7, 1962-1966, Скрантон, США) // Український історик. – 1967. – № 1-2 (13-14). – С. 91-102.

5. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К., – 1993. – С. 5-6.

6. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 264.

7. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.9-11.

8. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – 200 с.

9. Солдатенко В. Центральна Рада, як чинник української революції. // Науково-теоретичні читання В Інституті історії України 16 березня 1995 р. – К., 1996 – С.19.

10. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.24-25.

11. Солдатенко В. Становлення української державності і проблема Збройних Сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Укр. іст. журнал. – 1992. – №5. – С.38-51; №6 – С.26-39; №7-8. – С.24-38; №12 – С.42-58.

12. Центральна рада і український державотворчий процес. (До 80-річчя створення Центральної ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. В 2-х ч. – К., 1997. – 409 с.

13. Там само – С. 42-51.

Віктор Адамський

Матеріали Державного архіву Хмельницької області як джерело до історії становлення вищої освіти на Поділлі

У жовтні 2008 р. виповнилося 90 років з дня урочистого відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету – інституції, яка впродовж усього свого історичного поступу відіграла надто важливу роль у професійній підготовці кадрів для національної науки та педагогічної освіти. На певній унікальності та неповторності навчального закладу наголошували не лише представники української інтелігенції (І. Огієнко, О. Пашенко, О. Шульмінський та ін.), котрі були безпосередньо причетними до процесу заснування та становлення установи. Вона цілком справедливо визнана і оцінена сучасною державною владою та суспільною громадськістю. Про це свідчить, зокрема, й той факт, що Указом Президента України від 22 січня 2008 року університету присвоєно статус національного [1].

На кожному конкретному історичному відрізку часу найдавнішому вищому навчальному закладу на Поділлі були притаманні специфічні риси, що увиразнювали його з-поміж інших вузів та надавали особливої ваги. Так, у період Української революції 1917 – 1920 років університет репрезентував один із двох національних навчальних закладів, що здійснював підготовку освітніх кадрів для державних потреб. Однак, як слушно зауважує О. М. Завальнюк, на відміну від Київського університету останній постав на пустому місці, що підсилює інтерес до проблеми становлення інституції, зокрема до ролі державних чинників, місцевого самоврядування, представників науково-педагогічних кіл, „Просвіти”, земства, словом, локомотивів проекту [2, 6].

У період становлення радянської моделі державності Кам'янець-Подільський ІНО, що був утворений на базі університету, у системі вищої освіти виступав єдиним вузом України, де навчання провадилося винятково українською мовою. На загальнонаціональній значимості цього факту наголошував особисто нарком Григорій Гринько у спеціальній доповіді про загальні підсумки культурно-освітнього будівництва на III сесії ВУЦВК у липні 1921 року [3, 11].

Враховуючи ці присутні обставини, а також факт географічного розташування вузу на межі розвою різних культур, геополітичний чинник – (прикордонна смуга), мусимо констатувати про те, що подільський навчальний заклад завжди перебував у полі зору як з боку органів державної влади, так і партійного керівництва, наукової та освітньої громадськості.

Відтак документальні джерела з історії Кам'янець-Подільського державного університету містяться практично в усіх центральних та в багатьох регіональних архівах. У цьому контексті необхідно назвати передусім Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського Національної академії наук України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, державні архіви м. Києва, Київської, Вінницької та інших областей.

Однак, основний пласт матеріалів зосереджений переважно у фондах Державного архіву Хмельницької області. Тут містяться змістовні джерела, що висвітлюють різноманітні сторони діяльності навчального закладу, відображають наукову, методичну, навчальну, господарську, громадську роботу професорсько-викладацького складу вузу, студентства, службовців та технічного персоналу.

Автор даного повідомлення не ставить на меті провести ґрунтовний аналіз документального корпусу цих джерел. Своє завдання він вбачає в іншому: дати побіжний огляд фондів, які розкривають окремі аспекти розвитку освітньої інституції – ось що вважав автор за головне.

Особливо цінна інформація за період 1918 – 1920 рр. зберігається у фонді Р-582 („Кам'янець-Подільський державний український університет”), який поділяється на два описи, що, в свою чергу, включають наступні підрозділи: 1) канцелярія, 2) учбовий, 3) Рада студентських представників, 4) бібліотека, 5) Господарська рада, 6) Союз службовців, 7) бухгалтерія. Загалом фонд вміщує 1502 справи, опрацювання яких надає можливість об'єктивно дослідити процес становлення і функціонування національного університету в добу Української революції 1917 – 1920 років. Оскільки документальний корпус вказаного фонду уже став предметом розгляду в науковій літературі, то в даному випадку ми обмежимося лише посиланням на відповідні доробки [4].

Натомість матеріали фонду Р-302 („Кам'янець-Подільський інститут народної освіти”) дозволяють з'ясувати труднощі поступу та специфіку розвою вищої ланки освіти на Поділлі за радянських часів, коли разюча модернізація зачепила усю освітню систему України, що сутнісно позначилося як на структурі вузу, так і навчальних, методичних, фінансових та інших аспектах діяльності установи. На відміну від попереднього фонду він поділяється на три описи, кожен з яких має свою структуру: опис перший – сім підрозділів (загальний відділ, учбовий відділ, канцелярія студентських справ, колегія виробничого колективу, бухгалтерія, бібліотека, підготовчі курси), опис другий – шість (загальний

відділ, відділ студентських справ, педагогічні курси, підготовчі курси, робітфак, заочний сектор) і опис третій – чотири підрозділи (канцелярія, особисті справи співробітників інституту, особисті справи студентів та бухгалтерія).

Увесь масив документів при їх системному опрацюванні дає змогу з'ясувати відповідь на переважну більшість проблемних питань, які доводилось вирішувати колективу навчального закладу на етапі суттєвих трансформацій національної системи освіти та об'єктивно оцінити дії професорсько-викладацької корпорації на виклики часу, зокрема, що безпосередньо відносилися до форм і методів діяльності вищої школи. Задля зручності аналізу умовно документи можна поділити на декілька груп:

1. Нормативні акти Ради Народних Комісарів УСРР, що унормовували на загальнодержавному рівні функціонування різних сфер життєдіяльності вузів. У цьому контексті необхідно зазначити, що ініціатива у необхідності прийняття певних рішень виходила не лише з урядових кабінетів. Почасти траплялося так, що уже вироблена на місцях практика потребувала відповідної регламентації та законодавчого закріплення. Зокрема, архівні документи неспростовно доводять, що саме досвід Кам'янець-Подільського університету в питанні організації виробничого підрозділу, який супроводжувався палкими публічними дискусіями серед професорсько-викладацького складу, певним чином детермінував прийняття постанови РНК УСРР від 30 серпня 1921 р. „Про організацію виробничих колективів в інститутах і технікумах, що підпорядковані Укрголовпрофосвіті” [5, 14-14зв.], яка впорядковувала дану сферу діяльності шляхом затвердження чіткої і зрозумілої процедури організації і функціонування означених структурних одиниць.

2. Постанови, розпорядження, інструктивні листи, циркуляри Наркомату освіти України. Оскільки дані матеріали є досить багатоплановими, то, в свою чергу, їх також можна класифікувати за певними ознаками:

А). Постанови та розпорядження Наркомосу. Цей пласт документів також охоплює практично усі сторони життя вищої школи і наразі ілюструє певну специфіку перебудови вузів у добу революційних змін. Попри декларацію владними органами єдиних освітніх стандартів, що стосувалися базових понять у становленні вищих навчальних закладів (структура, система управління, навчальні плани, загалом організація навчально-виховного процесу тощо), і у відповідності з якими мала відбуватися реорганізація, практика наочно демонструвала усю складність цього процесу. Так, архівні матеріали засвідчують, що

освітнянському відомству тривалий час не вдавалося добитися уніфікації навіть в таких принципових речах, як впровадження нової системи управління у вузах. Схема, що діяла в Кам'янець-Подільському ІНО істотно відрізнялася від республіканської моделі, за якою навчальні заклади очолювали ректор і політичний комісар [6, 9]. У Подільській вищій школі практично до осені 1921 р. продовжував функціонувати колективний орган – Науково-шкільна рада, діяльність якої регламентувалася постановою № 8 Наркомосу УСРР від 11 березня 1919 р. [7, 19-20]. Безумовно, з'ясування причин таких реалій потребують окремого дослідження.

Б). Інструкції та інструктивні листи. В означеній групі матеріалів, як правило, деталізувалися певні механізми та виписувався детальний порядок з реалізації поставлених перед вищою школою завдань. Вагома частина цього документального масиву, через виразну декларацію справжніх намірів більшовицької влади, не входила до жодних збірок, присвячених питанням культурного та освітнього будівництва в УСРР. Разом з тим, такі документи, як „Інструкція по перереєстрації студентів вищих навчальних закладів України”, засвідчують, що метою влади у цьому конкретному відношенні було не тільки з'ясувати „наявний склад вищих навчальних закладів, їхнього освітнього цензу та культурного рівня, суспільного, політичного і професійного стажу, відношення до радянської влади, до реформи вищої школи...”, а й „звільнити вищу школу від елементів, котрі заважають її пролетаризації або гальмують правильне відправлення нею своїх функцій” [8, 1].

В). Навчальні плани та пояснення до них. Архівні матеріали дають можливість простежити еволюцію освітнього відомства у цьому питанні. Якщо лапідарно, то вона полягає в наступному. Попервах навчальні плани склалися уповноваженими представниками професорсько-викладацького складу на факультетських комісіях. Після затвердження їх вузівськими органами управління, документи проходили процедуру погодження в Укрголовпрофосі. Здебільшого, це було певною формальністю [9, 13]. Втім, так тривало не довго. До початку непу Наркомат освіти оговтався і розпочав значно активніше впливати на цей процес. Як перший крок, у вищі навчальні заклади стали направлятися циркулярні листи з наполяганням включати до навчальних планів додаткові курси. Переважно вони стосувалися суспільно-політичних дисциплін: „Загальне вчення про право і державу”, „Історія революційних рухів” та ін. [10, 119]. Ще радикальніше ситуація змінилася після освітньої наради, що відбулася в липні 1922 р. Відтепер усі повноваження із складання і затвердження навчальних планів перебрало на себе центральне відомство [11, 80]. На місця доводилась вимога привести усі

програми до розроблених комісаріатом освіти. За констатацією завідуючого відділом педагогічної освіти Наркомосу, тільки останні вважалися „законними” [12, 125].

Г). Особисті справи викладачів. Знову-ж таки, згідно усталеної практики, питання обрання на вакантні посади нових викладачів відносилось до компетенції факультетів, рішення яких затверджувалися вузівськими органами управління. Однак радянські новації в цій сфері різнилися з виробленими стандартами внутрішнього вузівського самоврядування. Архівні документи свідчать, що комісаріат освіти від самого початку прагнув взяти під власний контроль кадрове питання [13, 48-48зв.]. До того ж, чим впевненіше себе починала почувати влада, тим умови для затвердження ставали більш жорсткими і вимогливими. Така ситуація, з огляду на перманентний брак викладачів, породжувала постійні звернення: „...інститут не один раз звертався до Головного професора про затвердження на посадах викладачів. Відповідь Головного професора була лише відносно частини викладачів. 26 членів академперсоналу до цього часу не затверджені”, – констатував секретар Кам’янець-Подільського ІНО А. Розенкранц [14, 35].

Д). Офіційно-ділове листування з правлінням інституту. Даний документальний корпус включає різноманітні матеріали, що відносяться до суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя як вузу, так і державних органів влади загалом. Необхідно зазначити, що листування представлено досить об’ємно у вказаному фонді. Принаймні, документи цього порядку (нехай і поодинокі) містяться практично в усіх справах, що належать до різних структурних підрозділів.

3. Розпорядчі матеріали з питань функціонування вищої школи, передусім її матеріально-фінансового забезпечення та виконання політико-ідеологічних завдань, що надходили з губерньського відділу народної освіти. Як зразок, подаємо один із документів, що яскраво характеризує означену групу: „В пам’ять святкування 5 Роковин Жовтневої Пролетарської Революції кожній школі Губпрофоса надається ім’я кого-небудь з видатних письменників, політичних діячів (живих чи померших) Революції, а також подій і установ. Вашій школі надається ім’я т. Троцького.

Повідомляючи Вас про це, пропонується Вам приурочити присвоєння згаданого імені до дня урочистого святкування у Вас 5 Роковин Жовтневої Революції, яка має відбутися 5 і 7 листопаду і з якого дня Ваша установа повинна називатися профшколою імені Троцького.

В меті ознайомлення учнів з особою, ім’я якої буде носити Ваша школа, пропонується вжити відповідних заходів до роз’яснення учням

біографії, діяльності, значення і ролі названої особи в Пролетарській Революції, і тому політкомом, або завідуючим школою повинен бути зроблений відповідний доклад з приводу номенклатури Вашої школи” [15, 109].

4. Протоколи загальних зборів професорсько-викладацького складу за участі представників студентства. Згідно тимчасового „Положення про інститути” представницькі зібрання скликалися з дозволу політичного комісара один раз в триместр, на яких заслуховувався і обговорювався звіт ректора [16, 6]. Однак, насправді все було дещо складніше. Архівні матеріали проливають світло і на цю сторінку в діяльності вищої школи. Хоча, з одного боку, на протязі 1921/22 навчального року інститутські збори не мали регулярного характеру, як це передбачалося нормативними документами, проте, з іншого, на них розглядалися не лише звіти адміністрації, а й найбільш значимі для життя інституції питання. У контексті нашого дослідження хотілося б наголосити на непересічності лише одного такого засідання, яке відбулося в травні 1922 р. Воно мало важливі політичні наслідки не лише для навчального закладу, а й в цілому для втілення засад адміністративної автономії вищої школи в Україні. Йдеться про вперше випробовану практику в радянському освітньому будівництві, пов’язану з можливістю професорсько-викладацького складу Кам’янець-Подільського ІНО публічно обрати ректора. Протоколи цього засідання є надто важливим джерелом [17, 11-19], яке яскраво ілюструє, щонайменше, наступну річ: українська інтелігенція, попри зростання політичного контролю з боку органів влади і натиску комуністичної ідеології, ще могла у цей час відкрито заявити про власне бачення шляхів розвитку вищої школи і, всупереч волі партійно-радянського керівництва, обрати свого представника для реалізації поставлених революційним часом завдань у сфері вищої освіти.

5. Протоколи засідань Науково-шкільної ради та Бюро ІНО і матеріали до них. Цей пласт документів, по-перше, віддзеркалює напружений графік роботи управлінських органів та актуальність і важливість розглянутих ним питань, що відносилися до компетенції навчального закладу в цілому. Так, за січень-серпень 1921 р. відбулося 27 засідань Науково-шкільної ради, на яких було прийнято рішення з 240 справ. З них: 8,5% становили адміністративні питання (призначення на посади, розпорядження по різних закладах); 8% – справи реорганізації вузу; 1% – забезпечення персоналу; 8% – господарчі та фінансові питання; 19% – науково-шкільні справи (навчальні плани, організація факультетів, початок і закінчення триместрів тощо); 3% – справи освітні (влаштування публічних рефератів, організація різних свят і річниць); 3%

– питання діяльності бібліотеки; 19 – обрання викладачів на кафедри, обрання молодшого академперсоналу, звільнення осіб; 7,5% – відрадження осіб; 9% – затвердження протоколів засідань; 14% – інші справи (відпустки, особисті справи тощо) [18, 68].

По-друге, на відміну від одноосібного керування ректора і політичного комісара, НШР – колегіальний орган, який формувався за представництвом усього професорсько-викладацького складу установи. А тому, як правило, найбільш важливі питання життєдіяльності навчального закладу завжди викликали жваве обговорення і почасти палкі дискусії. Показовим у цьому плані є позиція науковців при розгляді проблем, пов'язаних з реорганізацією вузу [19, 31зв.], коли далеко не усі з них мовчки погоджувалися із радянськими новаціями в цій сфері.

6. Накази ректора і політичного комісара з питань забезпечення навчально-виховних завдань та вирішення адміністративно-господарських проблем, що стояли перед вищою школою. Крім того, дана група документів унаочнює непростий процес становлення органів управління у вищій школі, визначення місця окремих інститутів врядування в організаційній структурі вузу. З огляду на невизначеність законодавства, що врегульовувало права і обов'язки ректора і політкомісара, між даними посадовими особами почасти виникали непорозуміння. Досвід Кам'янця-Подільського неспростовно доводить, що в окремих випадках вони набирали значної гостроти. Зокрема, восени 1921 року напруга досягла того рівня, що політичний комісар С. Чалий змушений був видати спеціальний наказ, присвячений розмежуванню сфер компетенції кожного з посадовців [20, 97].

7. Звіти адміністрації вузу, факультетів, інших структурних підрозділів інституту (завідувача бібліотекою, голови правління виробничого Колективу, керівників науково-дослідними кафедрами та ін.) про виконану роботу за певні періоди часу. Важливість цього корпусу документів полягає в тому, що в них відображаються не лише певні зміни, а й показані окремі тенденції розвитку тих ділянок, за які відповідали керівники підрозділів.

8. Листи, заяви, скарги, прохання професорсько-викладацького складу та представників студентства з питань задоволення прав на отримання якісної освіти, покращення матеріального становища та ін.

9. Автобіографії та особисті справи колективу навчальної інституції, котрі дають можливість з'ясувати різні сторони особистого життя персоналу. Багато документів цього пласту зберігається в рукописному варіанті, що має для дослідника непересічне значення.

10. Інші матеріали, що відображають різноманітні аспекти життєдіяльності навчального закладу.

Важливими для розуміння сутності складних процесів, що відбувалися у вищій школі м. Кам'янця-Подільського, є матеріали й інших фондів ДАХМО. Зокрема, про специфіку впровадження у життя рішень державних органів влади у галузі освіти на регіональному рівні, осмислення проблем, що стосувалися взаємин професорсько-викладацького корпусу вищої школи з органами влади на місцях ілюструють матеріали фонду Р – 6 („Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”), Р – 1128 („Кам'янець-Подільський повітовий революційний комітет”), Р – 336 („Кам'янецький повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”), Р – 5 („Інспектура народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”).

Вивчаючи історію становлення вищої освіти на Поділлі, дослідникам варто приділити належну увагу і матеріалам, які зберігаються у фонді Р – П – 1 („Кам'янецький повітовий комітет КП(б)У”), оскільки на засіданнях останнього регулярно розглядалися питання культурно-освітнього життя регіону, що мали принципове значення для партійної ідеології: затверджувалось створення нових органів у структурі системи освіти та радянського і партійного апарату, регламентувалися їхні функції та завдання, визначався об'єм повноважень; вирішувалися кадрові питання, в тому числі, що стосувалися призначення політкомісарів вищих навчальних закладів, ректорів, переміщення і звільнення з посад наукових працівників.

Додаткову інформацію про громадську діяльність представників університетської професури в культурних установах краю містять матеріали фонду Р – 12 („Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'ятників старовини, мистецтва та природи”). Крім того, тут зберігаються матеріали, котрі відображають плідну і творчу працю науковців в питанні становлення і налагодження архівної справи в Кам'янці-Подільському.

Цінні документи, що проливають світло на окремі аспекти, пов'язані з реорганізацією структури університету, діяльності виробничого колективу, організаційних заходів з відкриття робітничого факультету зберігаються у фонді Р – 195 („Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут”), котрий постав на базі сільськогосподарського факультету державного університету.

Таким чином, наявні в центральних та регіональних архівах документи, попри часткову фрагментарність певного пласту матеріалів, дозволяють достатньо повно відтворити об'єктивну картину стосовно

місця і ролі Кам'янець-Подільського університету в структурі політичних і освітніх процесів революційної доби. У період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. він виступав знаковою інституцією, де зібралися найкращі представники української наукової еліти, котрих об'єднувало спільне бажання власною працею прислужитися справі творення національної вищої освіти. У радянський час, розташований на західних кордонах держави, йому відводилася вагома роль стати вищою школою не лише з підготовки необхідних республіці спеціалістів, а й закладом, який, за задумом партійно-радянського керівництва, мав скласти серйозну конкуренцію українським навчальним закладам, що відкривалися у Західній і Східній Європі. Безумовно, означені чинники актуалізують роботу з архівними документами задля відтворення об'єктивної історії навчальної установи на тлі загальноукраїнських державотворчих і освітніх процесів.

---

1. Указ Президента України „Про присвоєння Кам'янець-Подільському державному університету статусу національного” від 22 січня 2008 р., № 44/2008 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 26 січня.

2. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – 626 с.

3. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине. Тезы доклада т. Гринько в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. – Х., 1921. – 12 с.

4. Борисевич С. Документи Держархіву Хмельницької області як джерело дослідження історії державного українського університету у м. Кам'янці-Подільському // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882 – 1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18 – 19 лютого 1997 року). До 115-річчя від дня народження /Відповідальний редактор Є. Сохацька. – К., Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 130 – 135.

5. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 290

6. Хропко П. П., Лозовицький О. Г. Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 1920 – 1995. Історичний нарис. – К., 1995. – 272 с.

7. ДАХМО. – Ф Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 4

8. Там само. – Спр. 234

9. Там само. – Спр. 3

10. Там само. – Спр. 205

11. Там само. – Оп. 3. – Спр. 5
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 205
13. Там само. – Спр. 3
14. Там само. – Спр. 205
15. Там само. – Спр. 205
16. Временное Положение о высших учебных заведениях УССР. –
X., 1922. – Т. 1. Временное Положение об институтах. – 42 с.
17. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 228
18. Там само. – Спр. 51
19. Там само. – Спр. 60
20. Там само. – Спр. 11

Юрій Святець

Соціально-економічний стан селянського господарства Правобережної України протягом 1922–1923 рр.

Матеріали щорічних вибірових переписів селянських господарств УСРР як масові джерела містять неабиякий масив даних щодо закономірностей та специфіки аграрного сектору економіки республіки в роки непу. Історики неодноразово зверталися до використання цих даних переважно як до ілюстративного матеріалу до окремих аспектів аграрної історії тих часів. Комплексний аналіз названого статистичного масиву здійснив В. В. Калініченко [5; 6], професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Вчений досліджував стан селянського господарства радянської України традиційними описовими методами. Вивчення стану та розвитку цієї сфери економіки історик здійснював використовуючи усталену ще з 20-х рр. ХХ ст. схему районування УСРР на чотири регіони – Полісся, Лівобережжя, Правобережжя та Степ. Грунтовний аналіз матеріалів вибірових переписів дозволив харківському досліднику з'ясувати основні тенденції розвитку українського селянського господарства в умовах нової економічної політики. Між тим залишилося чимало відкритих питань, на які не можливо було відповісти, застосовуючи той методологічний апарат. Можна стисло назвати невирішені проблеми аграрної історії непу, а вони й по сей день навіть не артикульовані в українській історіографії, якщо судити за гранд-нарративом «Історія українського селянства» [4], виданим 2006 р. під грифом Інституту історії України НАН України. Зокрема, автори не дали відповіді на питання, якими об'єктивними факторами зумовлювався розвиток селянського господарства радянської України у 20-х рр. ХХ ст.; що спричиняло інертність селянства у виконанні податкових зобов'язань та стримувало його участь як агента ринкової економіки; які економічні чинники попри державні програми гальмували застосування хліборобами розвинутих технологій; які об'єктивні закономірності спричиняли декапіталізацію (читай, погіршення якості засобів виробництва) аграрного сектору економіки та ін.

Пошук відповідей на подібні питання пов'язаний з аналізом макро- та макроекономічних процесів, які зовсім не очевидні й не проявляють себе при застосуванні традиційного для історії арсеналу методів. Взаємопов'язаність селянського господарства як відкритої системи з непритаманними їй зовнішніми факторами. Не зважаючи на

свої розміри ця соціально-економічна система була, як ми покажемо далі, доволі чутливою до зміни зовнішніх умов. Період з 1922 по 1926 рр. вирізнявся, як про це вже йшлося у першому розділі, колосальним розмахом системних перетворень у державі від зміни територіально-адміністративного поділу до реформування грошової чи податкової системи. Саме тому, на наш погляд, вивчаючи історію селянського господарства названого періоду потрібно йти не від штучних зовнішніх схем (наприклад, компартійно-державних рішень чи ідей районування або кооперування), а аналізуючи життя цієї системи ніби із середини як організму, що має свободу рухів рівно на стільки, на скільки йому це дозволяє довкілля. Вивчення селянського епістолярію 20-х рр. XX ст. дає підстави говорити про те, що більшовицька влада, на жаль, проголошуючи симпатичні для «плебсу» гасла, насправді була далекою від насущних потреб рядового хлібороба. Рамки даного дослідження не дозволяють нам викласти результати контент-аналізу листів українських селян, але історія щоденності села, яка проступає у цьому масовому і водночас унікальному джерелі, спонукала до формулювання проблеми присутності влади та економіки в українському селі в роки непу [1–3; 7–9].

Насамперед йдеться про те, чи забезпечувала радянська влада стабільний поступ аграрного виробництва і як при цьому враховувалися інтереси окремого хлібороба, що прагнув добробуту свого господарства у перспективі. Об'єктивно існує протиріччя між глобальною метою системи в цілому та завданнями її складників. Інакше кажучи, влада ставила за мету одержати від села якомога більші запаси сільгосппродуктів, особливо тих, які можна було експортувати задля індустріалізації, формування золотовалютних резервів, а, ширше кажучи, з метою створення національного багатства. Але діалектична проблема полягала, з одного боку, в тому, як можна було створити загальне багатство зменшуючи багатство кожного, а, з іншого, чи коректно було заохочувати неефективного власника за рахунок успішного господаря. Основна дилема стосунків між владою та громадянським суспільством полягає у балансуванні інтересів щодо того як, з боку одного агента, вилучити й поділити, а, з позицій іншого, – створити й примножити. Очевидно, що перший сценарій є похідним від першого. Тому, логіка накопичення загального багатства мала б ґрунтуватися на створенні ефективних умов для стабільного консолідованого розвитку суб'єктів виробництва та добробуту кожного члена суспільства, у реалізації принципу *multum, non multa*.

У цьому розділі ми з'ясуємо, на скільки єдиною була система господарювання в селі Правобережної України в умовах непу; чи мала

вона тренд еволюції; які латентні фактори визначали динаміку аграрного сектору в названий період. Для реалізації цих завдань застосовані методи багатовимірного статистичного аналізу. За допомогою кластерного аналізу, дескриптивної статистики та компаративного принципу побудована динамічна аграрна типологія округів УСРР за даними весняних вибіркового переписів 1922–1926 рр. З метою виявлення неясних чинників, які насправді формували особливості розвитку селянського господарства в регіонах республіки та в різні господарчі роки, застосовано метод головних компонентів, який дозволяє пояснити причини узгодженого коливання значень різних соціально-економічних показників. Цей метод корисний для нашого дослідження ще й тим, що дозволяє без втрати інформації про якість системи (селянське господарство) зменшити пізнавальний простір з неосяжної кількості показників до поміркованого числа факторів, які не просто констатують стан, а викристалізують загальні тенденції розвитку. Характер розвитку кожного досліджуваного об'єкта можна позначити у системі координат цих головних факторів точками, які сукупно описують траєкторію (поверхню) руху, тобто не тільки історію, а й перспективу функціонування. Форма такої поверхні може дати уявлення про врівноваженість системи або узгодженість руху її складників. Іншими словами, названий комплекс методів у нашому випадку дає можливість об'єктивно оцінити і наочно продемонструвати результати впливу на селянське господарство комплексу урядових заходів у роки нової економічної політики. Дана модель враховує велику множину взаємозв'язків селянського господарства з природними, політичними, економічними та соціальними процесами в країні, що складно забезпечити у традиційний спосіб в історичному дослідженні.

Застосування алгоритму послідовної ієрархічної агломерації методом Ворда (Ward's method) на відстанях Евкліда у багатовимірному просторі ознак дозволило визначити множину округів, що охоплюють Правобережну Україну.

Протягом 1922–1923 рр. у цьому регіоні реєструвалося мінімальне економічне навантаження селян робочого віку поколіннями дітей та прабатьків. Це стало наслідком нечисленних родин – в середньому 442 особи в розрахунку на 100 дворів, з яких майже половину складали члени родин робочого віку. З такою тенденцією узгоджується й низький природний приріст (3,51 %) селянства, спричинений дуже високим (25,00 %) рівнем смертності та високим (28,51 %) рівнем народжуваності. Загальний коефіцієнт фертильності (113,71 %) був нижчим за загальноукраїнське значення (117,10 %). Загальний коефіцієнт смертності немовлят (309 %) перевищував

загальноукраїнський рівень (273 ‰). Найбільше помирали немовлята в Одеському (422 ‰), Балтському (387 ‰), Єлисаветградському (377 ‰), Олександрійському (365 ‰), Первомайському (351 ‰), Гайсинському (330 ‰) та Черкаському (309 ‰) округах. Для цього регіону слушною є гіпотеза щодо старіння селянського населення, спричиненого втратами покоління батьків унаслідок трагічних подій протягом попереднього десятиліття на цій території та голоду 1921–1922 рр. І справді, 3,75 ‰ господарств правобережжя зазнали втрат серед членів родин. Зокрема в Одеському окрузі протягом 1922/23 господарського року кількість таких дворів становила 11,72 ‰, в Олександрійському – 8,03 ‰, Єлисаветградському – 6,48 ‰, Черкаському – 5,86 ‰, що перевищувало загальний регіональний рівень. З цієї причини у кожній тисячі селян протягом року було втрачено щонайменше 11 осіб, з яких 4–5 дітей віком до 16 років. Надзвичайно високі втрати селянського населення, спричинені голодом, зафіксовані в Одеському окрузі (37,15 ‰) при загальному рівні смертності у 41,83 ‰. Третину цих втрат склали діти (13,79 ‰). У декількох округах рівень втрат селянства внаслідок голоду був дуже високим. Йдеться про Олександрійський (23,08 ‰), Єлисаветградський (19,07 ‰) та Черкаський (15,85 ‰) округа. Причому, втрати покоління дітей у цих чотирьох округах становили від третини до половини вказаних значень. Ці процеси спричинили не тільки невеликі середньогосподарські розміри сімей, але й нижчу, порівняно з Поліссям та Лівобережжям, густоту селян (184 особи) у розрахунку на одиницю площі польового посіву (100 дес.). Щоправда, тут слід пам'ятати про природну багатоземельність регіону, оскільки до Правобережжя потрапили такі степові округи, як Одеський, Єлисаветградський, Олександрійський та Черкаський. Водночас, неабияка питома вага осіб робочого віку означала не набагато менше, ніж у Лівобережному Лісостепу, навантаження посівних площ населенням робочого віку. В цілому це означає, що забезпечення посівними площами правобережного селянства не набагато перевищувало рівень цього показника у Лівобережжі. Надлишок робочої сили в господарствах спричинив найвищі в Україні обсяги наймання робітників. У пересічному господарстві з наймитами працювало по дві додаткові особи. За такої структури населення слід очікувати найвищу трудоінтенсивність селянського господарства саме в цьому регіоні. Перевіримо цю гіпотезу.

Таке припущення почасти підтверджується тим, що кожне четверте (26,31 ‰) господарство обробляло землю без власного реманенту, а майже половині (49,98 ‰) дворів бракувало робочої худоби. Отже, селяни регіону змушені були організовувати власне господарство так, щоб і робочі руки задіяти й прогодуватися. Саме тому на

Правобережжі зареєстрована найменша питома вага господарств без польових посівів (1,90 %). У тих господарствах, які володіли сільгоспзнаряддями, засобів обробки землі сконцентровано чи не найбільше в УСРР – 198 одиниць у розрахунку на 100 дворів із реманентом, понад половину яких (113 од.) складали борони. Щоправда, таку кількість знарядь не можна визнати завеликою, оскільки у розрахунку на 100 дес. посівної площі насиченість реманентом у Правобережжі (45 од.) була порівняно гіршою, ніж у Поліссі (56 од.) чи Лівобережжі (47 од.). Зокрема, на 100 дес. посіву кількість борін (26 од.) у Лівобережжі та Правобережжі збігалася, густота плугів (14 од.) – меншою. Отже, селяни даного регіону відчували гостру потребу у засобах обробки землі. Водночас, правобережне селянство володіло не меншою кількістю транспортних засобів, ніж поліщуки. Причому, перевага виявляється не тільки в кількісному плані, але і в якісному – з 84 возів, які налічувалися у кожних 100 дворах з реманентом, 72 (85,71 %) були на залізному ходу, тоді як у Поліссі тільки 45 (53,57 %). Степові площі регіону зумовили порівняно вищу, ніж у Поліссі та Лівобережжі, питому вагу букерів (11 од.) та сівалок (6 од.). Отже, засоби обробки землі були типовими для землеробства, пов'язаного із швидким засіванням великих площ без глибокого заорювання та просапними культурами.

Середньогосподарська площа польових посівів у Правобережжі (2,67 дес.) дещо перевищувала поліське значення (2,25 дес.). Але посіви озимого жита (0,64 дес.) у пересічному господарстві регіону виявилися найменшими в УСРР. Це означало, що така культура займала ледве чверть (24,20 %) посівних площ. Водночас, майже шосту частину (15,24 %) відводилася під озиму пшеницю і тільки 5,17 % – для ярої. Важливо відзначити значну роль у посівному кліні ранніх ярих таких трудомістких просапних, як кукурудза (12,64 %), просо (8,92 %) та соняшник (3,58 %). Три названі культури охоплювали таку ж площу (25,14 %), як і озиме жито. Значно більше, ніж у Поліссі та Лівобережжі, польові площі засівали ячменем (13,83 %). А от овес (5,80 %) та гречка (3,55 %) не набули популярності в регіоні. Невеликою була й роль таких просапних рослин, як картопля (1,61 %), баштан та городні культури (1,58 %), цукровий буряк (0,51 %), інші та нерозподілені (1,52 %). Посіви льону (0,14 %) , конопель (0,11 %) та інших олійних (0,11 %) займали набагато меншу частку площ, ніж у Поліссі чи на Лівобережжі. Натомість певну увагу селяни приділяли посівам бобових – сочевиці (0,51 %), квасолі (0,51 %) та гороху (0,32 %). Ці культури мають не тільки фуражне значення, а й позитивно впливають на відновлення азоту в ґрунті, що важливо, враховуючи значну увагу селян регіону до посівів соняшнику, який надзвичайно виснажує землю. Кормову базу забезпечували посіви

однорічних (0,28 %) та багаторічних трав (0,21 %).

Пересічне господарство на польові роботи витрачало 48–98 днів. Структура польових посівів дозволяє з'ясувати, що понад 80 % бюджету часу рільництва селяни присвячували саме трудоінтенсивним (зерновим, просапним) культурам. Пересічне господарство 18–24 робочих дні поралося біля посівів кукурудзи, проса, соняшнику та полби. Інші просапні (картопля, цукровий та кормовий буряк, баштан та городина, інші та нерозподілені) культури потребували від 14 до 19 днів робіт. І це за невеликих посівних площ під ними. Для порівняння слід вказати, що на всі трудоєкстенсивні рослини пересічне господарство витрачало від 7 до 19 днів. Але найбільше трудоднів потребували посіви озимини – від 9 до 34 днів. Отже, підтверджується гіпотеза щодо високої трудоінтенсивності рослинництва на Правобережжі.

Майже чверть (23,12 %) господарств не використовували можливостей присадибних ділянок. Можливо це пояснюється тим, що більшість з них основну увагу приділяли саме польовим посівам, адже тільки неповних 2 % дворів регіону не засівали польових ділянок. При цьому присадибні ділянки правобережних селянських господарств (0,19 дес.) в середньому перевищували аналогічні площі в Поліссі (0,17 дес.) та на Лівобережжі (0,16 дес.).

Понад половину (найбільше серед регіонів) городніх посівів (53,37 %) займала картопля. Водночас, під городину відводилося трохи більше п'ятої частини (22,63 %) присадибних ділянок. Це найменша серед регіонів питома вага. Дещо більшу порівняно з Поліссям та Лівобережжям частку (17,50 %) садибно-городніх площ селяни Правобережжя засівали іншими польовими культурами. Льон (0,88 %) та коноплі (5,58 %) не відігравали важливої ролі. Певну частину городу засівали також тютюном (0,05 %). Отже, город також був здебільшого трудоінтенсивним.

Озимина на Правобережжі зазнала значного скорочення посівних площ внаслідок несприятливої погоди, що певною мірою спричинило масштабність голоду й смертності селян регіону. Так з посівів озимого жита вимерзла десята (10,63 %) частина площ, а з посівів озимої пшениці – п'ята (19,01 %) частина. Пересіяти ярими ці площі селянам вдалося лише на чверть.

Отже, рільництво Правобережжя характеризувалося, по-перше, значною питоною вагою озимих жита та пшениці, що може свідчити про ринкову спрямованість рослинництва; по-друге, великою роллю в складі ранніх ярих просапних культур, що може свідчити про трудоінтенсивний характер господарств; по-третє, вагомою часткою ячменю, який має фуражне й водночас ринкове значення. Отже, рільництво Правобережжя

можна охарактеризувати як ринково-орієнтоване трудоінтенсивне зернове господарство.

Середнє стадо Правобережжя було найменшим в УСРР. У пересічному господарстві регіону налічувалося тільки 5 голів різної худоби. Водночас зведене поголів'я не можна назвати нечисленним. За питомою вагою дорослої худоби (27,88 %) господарства регіону цілком співвідносилися з поліськими (28,05 %). А це означає, що невисока середньогосподарська густота худоби спричинена великою кількістю дрібних господарств.

У пересічному господарстві регіону з 5 голів домашнього гурту налічувалося 2 вівці. Майже третину поголів'я (31,79 %) складала велика рогата худоба. Але, враховуючи порівняну «нечисленність» пересічного домашнього стада, розміри череди ВРХ (160 голів у розрахунку на 100 дворів з худобою), виявилися найменшими серед регіонів УСРР. П'яту частину (19,65 %) домашнього стада формував табун, що забезпечувало пересічне господарство щонайменше одним конем. Найменшу частку правобережного стада складала свині (8,61 %), тобто на 100 дворів налічувалося тільки 43 голови цієї худоби.

Зведене поголів'я худоби засвідчує, що за споживанням кормів основною була велика рогата худоба (50,39 %) . Понад третина кормів витрачалася на годівлю коней (38,88 %). А відносно великий розмір отари потребував тільки 7,31 % фуражу. І тільки 3,41 % зведеного поголів'я складала свині. За попередніми оцінками скотарство Правобережжя мало переважно екстенсивний м'ясний характер.

Загалом розміри отари Правобережжя у зведеному поголів'ї виявилися найбільшими порівняно з іншими регіонами – тут сконцентрована майже третина (30,12 %) усіх овець. На 100 голів дорослого стада припадало тільки 57 ягнят. Тобто вівчарська галузь не була визначальною у регіоні. Але чотириразове перевищення розміру отари над поголів'ям свиней свідчить про трудоекстенсивність м'ясного тваринництва.

Характеризуючи специфіку велико-рогатого тваринництва слід зауважити, що двом з п'яти (41,15 %) господарств бракувало корів. Понад половину (55,02 %) гурту ВРХ складала корови (з них – 49 дійних), але середньогосподарське поголів'я корів було найменшим серед регіонів УСРР. Четверть череди (26,22 %) складала телята. Загалом на 100 дійних корів налічувалося 82 голови недійного стада. Це могло означати, що велико рогате скотарство регіону спеціалізувалося на відгодовуванні м'ясної худоби, оскільки частка молодняка та телят складала понад третину гурту. Певна увага селян до фуражних культур (кукурудза, ячмінь, сіяні трави, зелені корма) при обмежених площах вільних вигонів,

природних сінокосів тощо робив можливим саме м'ясо-молочний напрям як перехідну форму тваринництва від екстенсивного до інтенсивного.

У свинарстві поголів'я молодняка (підсвинків та свиней) удвічі перевищувало чисельність дорослого стада. Оскільки поголів'я підсвинків та поросят кількісно однакове, то це свідчить про екстенсивний тип свинарства.

Отже, тваринницька галузь Правобережжя навесні 1922 р. мала ознаки екстенсивної м'ясної спеціалізації.

Переважна частина табуна складалася з робочих коней. Причому їх було цілком достатньо для обробки посівних площ – на кожного з них припадало по 3,85 дес. засівів. О. В. Чайнов вказував, що один кінь може в середньому обслужити до 4 дес. посівних площ [10].

Птахівництво саме в Правобережжі можна визнати як найінтенсивніше, оскільки середнє поголів'я гусей виявилось найменшим (18 голів у розрахунку на 100 дворів з птицею). Питома вага гусей у пташиному поголів'ї коливалася від 1,09 % (Тульчинський округ) до 7,94 % (Бердичівський округ). При цьому, у кожному третьому дворі (36,08 %) не зареєстровано жодної голови домашньої птиці. Найкраще птахівництво було розвинуте в Бердичівському окрузі, де тільки 16,03 % дворів не мали птиці. У решті господарств зафіксоване найбільше в Правобережжі поголів'я (774 голів на 100 дворів з птицею). Понад половина дворів без птиці зареєстрована Олександрійському (53,40 %), Черкаському (57,93 %) та Одеському (59,36 %) округах. До того ж у двох з цих округів поголів'я птиці було найменшим – у Черкаському (46 голів на 10 дворів з птицею) та Олександрійському (50 голів). З 593 голів середньогосподарського гурту домашньої птиці налічувалося 557 курей (93,93 %).

Підсумовуючи результати аналізу можна окреслити такі основні риси селянського господарства Правобережної України у 1922–1923 рр.:

- 1) малий додатний приріст селянського населення через високу смертність внаслідок голоду;
- 2) мінімальне економічне навантаження спричинило надлишок робочої сили та більшу кількість наймитів у господарствах;
- 3) кількість та склад сільськогосподарських знарядь засвідчують спеціалізацію рільництва на інтенсивних культурах, переважно просапних;
- 4) структура польових посівів засвідчує інтенсивну (зерно-просапну спеціалізацію);
- 5) тваринництво відіграло підпорядковану рільництву роль й мало переважно м'ясну (екстенсивну) спеціалізацію;
- 6) птахівництво мало яскраво виражене інтенсивне значення.

Отже, селянське господарство Правобережжя протягом 1922–1923 рр. розвивалося як зерно-просапне м'ясне, тобто було інтенсивніше, ніж у Лівобережжі, й екстенсивніше, ніж у Поліссі.

---

1. Георгізов Г. М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 41–42.

2. Ибрагимова Д. Х. Аграрная политика государства в фокусе общественного мнения селян в начале 1920-х годов (опыт работы с программным обеспечением SPSS/PC+) // Круг идей: новое в исторической информатике: Тр. I конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжелникова. – М.: Изд-во Моск. гор. объединения архивов, 1994. – С. 106–120.

3. Ибрагимова Д. Х. НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники ист. мысли, 1997. – 217 с.

4. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 20–44.

5. Калініченко В. В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Х., 1991. – 131 с.

6. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

7. Святець Ю. А. Історія щоденності в селянській епістолярії періоду непу // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 152–156.

8. Святець Ю. А. «Дайте відповідь на наше питання!» Історія щоденності селянства Катеринославщини в епістолярії доби непу // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. – Вип. 3. – С. 221–235.

9. Селунская В. М. Опыт применения контент-анализа при изучении общественного сознания доколхозного крестьянства / В. М. Селунская, Т. П. Миронова // Перестройка в ист. науке и проблемы источниковедения и спец. ист. дисциплин. – К., 1990.

10. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: Избр. пр. – М.: Экономика, 1989. – С. 328.

Фонди повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело з історії становлення правоохоронних органів.

Відновлення державної незалежності України, відмова від вузько-класового підходу дозволили активізувати дослідження раніше закритих для істориків тем. Зокрема, історії правоохоронних органів як в Україні, так і в регіонах. Вповні це стосується й вивчення регіональних аспектів становлення правоохоронних органів Поділля та Південно-Східної Волині. При цьому суттєво розширилась джерельна база досліджень за рахунок введення в науковий обіг матеріалів фондів державних архівів. Однією з перших спроб залучення матеріалів цих фондів стала колективна праця з історії міліції Хмельниччини [1].

Проте, узагальнюючі роботи з проблем джерелознавства історії становлення правоохоронних органів у зазначеному регіоні на сьогодні відсутні. Саме тому автор, не претендуючи на всеохоплюючий підхід, обрав темою даної статті джерелознавчий аналіз матеріалів фондів повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело з історії становлення правоохоронних органів. Вибір ареалу дослідження зумовлений специфікою прикордонного краю. Предмет дослідження обрано через його практично повну недослідженість.

В статті аналізуються доповіді різних посадових осіб і органів влади, штати міліції, рапорти керівників різних рівнів, циркуляри та протоколи повітвиконкомів, а також спільних засідань повіткомів КП(б)У й повітвиконкомів, волвиконкомів, сільських сходів, війсьповітнарад, їх телефонограми. Зазначимо, що ознайомлення з даним корпусом документів дозволяє зробити висновок про вкрай низький освітній рівень авторів даних документів. Винятком є досить грамотно написані протоколи засідань повітвиконкомів (вони писались у спеціально виданих для цієї мети розлінованих книгах), що свідчить про певний рівень грамотності секретарів виконкомів. Проте, необхідно зазначити, що абсолютна більшість документів датованих 1921-1923 роками була виконана російською мовою, а точніше суржиком.

Значний масив документів, що стосуються зазначеної проблеми, складають різноманітні доповідні записки, витяги з протоколів повітвиконкомів тощо в яких під різними ракурсами піднімаються

питання штатів міліції. Першим таким документом виявленим у ході евристичної роботи є “Штати Новоушицького повітового кримінального розшукового відділу повітової міліції, затверджені президією повітвиконкому 4-го квітня 1921 року, протокол №8” [7, 101.] (Додаток А). Ними передбачалось запровадження 80 штатних одиниць. Зокрема, крім начальника та його заступника – посади журналіста й фотографа, що на мою думку свідчить про те значення, яке вже тоді надавалось питанням зв’язків з громадськістю та документування злочинів. Крім того, необхідно звернути увагу на той факт, що оскільки територія повітів була досить значною, а відтак могли виникати труднощі при розкритті злочинів та у веденні оперативної роботи, то з метою недопущення цього в Новоушицькому повіті (як і в інших) було створено вісім міліційних районів зі своїми завідувачами та агентами кримінального розшуку першого, другого та третього розрядів [7, 101.].

Ще більш інформативним є рапорт начальника Кам’янецької повітової радянської міліції Кам’янецького повітвиконкому від 21 січня 1922 року в якому він доповідає завідувачу відділом управління даного виконкому про нові штати міліції. Вони передбачали наявність стрілецької роти з важким кулеметним взводом і кавалерійським загonom загальною чисельністю 236 осіб [3, 38] (Додаток Б). Збільшення штатів обґрунтовувалось потребою боротьби з бандитизмом і дезертирством [3, 38]. Відтак цілком логічним є запитання про рівень сприйняття місцевим населенням “народної” радянської влади, а саме так позиціонували свою владу більшовики.

Ця інформація, з деталізацією по районних центрах, доповнюється протоколом №4 засідання Новоушицької повітової військової наради від 24 січня 1922 року. Розглянувши питання “Про міліцію” воно ухвалило вже до 5 лютого 1922 р. збільшити штат міліції загалом до 270 бійців, з них – 180 штиків і 90 шабель [6, 240] (Додаток В). Крім збільшення чисельності штатних міліційних підрозділів, з метою посилення боротьби з ворогами радянської влади організовувались “летючі” кінні загани, про що свідчить протокол №11 від 12 квітня 1922 року Новоушицької повітвоєннаради [7, 248зв.]

Паралельно зі змінами в міліції відбувалась реорганізація й у правонаступника Надзвичайної комісії – Державному політичному управлінні яке в повітах мало назву політичне бюро (політбюро). Як не дивно, свідчення про це містяться не у засекречених фондах спецслужб, а у доступному фонді Новоушицького повітвиконкому, правда в фондах інших повітвиконкомів такої інформації автор не виявив. Мова йде про витяг з доповіді уповноваженого подільського відділу ДПУ Новоушицького повіту про діяльність політбюро за липень 1922 року. В

ній зазначалось, що замість груп по різних галузях злочинів, які були раніше, створювались чотири відділення. При цьому досить чітко було розмежовано між ними функції: перший відділ мав обслуговувати частини Червоної Армії та військові установи; другий – відповідав за боротьбу з антирадянськими партіями та угрупованнями; третій – за боротьбу з контрреволюцією, бандитизмом...духовенством; четвертий – за агентурно-розвідувальний апарат і апарат інформаторів, а також за технічну роботу [8, 166] (Додаток Д).

Характерно, що при формуванні штатів правоохоронних органів органи місцевої влади дозволяли собі виходити за межі прямих службових обов'язків цих органів. Так, Новоушицька повітвенна рада, затверджуючи на своєму засіданні в квітні 1922 року штат особливого загону ДПУ, ухвалила: “Запропонувати командирі загону звернути головну увагу на команду музики, щоб останні вивчили революційні марші” [6, 251зв.].

Серйозною проблемою для влади був якісний склад правоохоронних органів. Так, за неявку на службу 20 січня десятих міліціонерів і п'ятох співробітників карного розшуку, тобто на другий день після святкування Святого Водохреща, президія Новоушицького повітвиконкому піддала їх арешту на дві доби з несенням службових обов'язків [6, 31зв.-32]. Не менш промовисті факти містить доповідь про роботу Новоушицької міліції за травень 1922 року. В ній приведено данні про адмінстягнення, накладенні на міліціонерів і наводиться перелік підстав для адміністративного арешту: за самовільне залишення місця служби – шість випадків; за порушення статуту внутрішньої служби – два; за невиконана наказів – чотири; за халатне ставлення до служби і навіть за незнання обов'язків командира взводу – по одному [8, 23].

Не відставали від міліціонерів і чекісти. Так, в цілком таємному бюлетені №54 четвертого відділення Політбюро по Кам'янецькому повіту повідомлялось, що взвод чисельністю 23 червоноармійці не обслуговує кордон, а робить самовільні напади на села, грабує, затримує контрабанду і ділить її між бійцями [3, 62]. Про ще більш брутальну поведінку чекістів-прикордонників повідомляв першого листопада 1922 року голова Балинського волвиконкому телефонограмою голову Кам'янецького повітвиконкому, штаб повітдільниці прикордонників та ДПУ. Це свідчення про поведінку фактично окупаційних сил, які з допомогою примусу споюють керівників місцевої влади, збиткуються з місцевих чиновників, на їх очах гвалтують і калічать мирних людей. Але особливо страшним є навіть не ці злочини, а висновки голови волвиконкому, який бідкається, що такі дії зривають продовольчу кампанію [3, 148-149] (Додаток Е).

Якщо рядові міліціонери та чекісти просто бучно святкували заборонені радянською владою релігійні свята, нехтували своїми обов'язками або перетворювались фактично на бандитів, то керівні кадри активно освоювали далеко не пролетарське заняття – торгівлю. Масштаб цього явища серйозно стурбував відділ управління Подільського губвиконкому, який 22 січня 1922 року розіслав у повіти циркуляр №38 із рекомендацією утриматись від надання дозволів на право торгівлі дружинам і членам сімей співробітників міліції [2, 3] (Додаток Ж). Мимоволі напрошуються аналогії з днем сьогоднішнім.

Унікальним документом, який дозволяє об'єктивно оцінювати стан міліції є “Відомість про склад міліції Новоушицького повітвиконкому на 1.06.1922г.” [8, 23] (Додаток З). З неї постає жаклива картина – лише 40% міліціонерів мали форму, жоден не отримував жалування в строк, лише 30% вважались надійними для влади... [8, 23]. Ще сумніша картина постає з доповіді призначеного в серпні 1922 року начальника Новоушицької міліції Старостіна (Додаток К) Оцінюючи стан прийнятого господарства, він зазначав, що приміщення міліції не витримує жодної критики: брудне, дах протікає, казарма потребує ремонту, конюшні тісні й брудні, діловодство перебуває в занедбаному хаотичному стані, кінні міліціонери в переважній більшості не знайомі з елементарними правилами їзди та догляду за кіньми. Міліція загалом, на його думку, вкрай дезорганізована, а карний розшук взагалі поводить себе як окреме відомство і майже бездіяльний [8, 28-28зв.].

Аналізовані документи свідчать, що місцева влада всіляко намагалася надавати правоохоронним органам всебічну матеріальну допомогу. Зокрема, практикувалась конфіскація коней у спекулянтів для потреб міліції [4, 6,13], видача міліції муки, жирів і м'яса [6, 247зв.], грошей та сукна на форму для співробітників політбюро [5, 24,51]. Крім того, ухвалювались спеціальні рішення, спрямовані на виплату жалування співробітникам ДПУ та на оплату секретної оперативної роботи, безкоштовного виділення дров, сіна та кількох десятин лісу для паші коням [6, 220-220зв.]

Особливо масштабна робота по допомозі проводилась під час проведення “тижня червоного міліціонера”. Згадка по такий захід міститься в матеріалах усіх повітвиконкомів. Але лише протоколи засідання Романівського волвиконкому Полонського повіту розкривають механізм проведення цих тижнів (додаток Л і М). В їх рамках не лише вживались заходи по зміцненню матеріальної бази міліції, а й організовувались загони сільських караульних [9, 35, 46зв.-47]

Проте що ні музики, ні постійна допомога з боку влади не дуже допомагала свідчить протокол №10 від 24 січня 1923 року засідання

Красносільського волвиконкому Полонської волості. На ньому, після розгляду скарг громадян на вчинення насилля волнаглядцем та всією міліцією, ухвалили: “Просити Повітвиконком Красносільського волнаглядча тов. Яновського зі всією міліцією відкликати в розпорядження Повітміліції й дозволити Волвиконкому організувати волміліцію на розсуд Волвиконкому з незаможних селян. Всі матеріали по безчинствах, творимих волміліцією направити в Повітвиконком” [9, 93].

Таким чином, аналіз матеріалів та документів фондів повітвиконкомів Поділля та Південно-Східної Волині неспростовно доводить, що радянська влада з перших кроків по створенню правоохоронних органів у регіоні керувалась виключно класовими підходами та інтересами. Захист власне правопорядку розглядався як важлива, але наступна мета. Об’єктивне вивчення всіх сторін історії становлення та розвитку правоохоронних органів у радянський час, яке базуватиметься зокрема і на матеріалах фондів повітвиконкомів потребує окремого дослідження.

---

1. Честь. Справедливість. Закон. Сторінки історії та сьогодення / В. Гаврилук (шеф редактор), В. Семенюк (редактор), В. Коверзюк, І. Проник, Ю. Гринь та ін. – Хмельницький, ТОВ “Поліграфіст”, 2006. – 166 с.;

2. Державний архів Хмельницької області – ФР.336 – Оп.1, – Спр. 81;

3. Там само – Оп. 3, – Спр.6;

4. Там само – ФР. – 1010, – Оп.1, – Спр.6

5. Там само – Спр. 15;

6. Там само – Спр. 19;

7. Там само – Спр. 112;

8. Там само – Спр. 351;

9. Там само – ФР. – 1386, – Оп.1, – Спр.12.

ДОДАТКИ*

Додаток А

Штаты

**Ново-Ушицкого Уголовного Розыска Отделения Уездной милиции,
утвержденных президиумом Уисполкома лт 4-го Апреля 1921 года
протокол №8**

1. Начальник Уездного Уголовного розыска 1
2. Помощник начальника 1
3. Делопроизводитель 1 разряда 1
4. Делопроизводитель 2 – " – 1
5. Машинистка 1
6. Журналист 1
7. Конторщиков 2
8. Зав. Столом привода и антрометрией 1
9. Фотограф 1
10. Зав. хозяйственной частью
кладовой и казной 1
11. Дрессировщик собак 1
12. Проводников собак 1
13. Разсылных 1
14. Сторожей 1
15. Заведующих районами 8
16. Агентов I-го разряда 19
17. Агентов II-го разряда 19
18. Агентов III-го разряда 19

ПРИМЕЧАНИЕ: Агенты распределены по одному каждого разряда на каждую волость и на г.г. Н-Ушицу Ст. – Ушицу, Вербовец и Дунаевцы.

Начальник Ушицкого Уездного Уголовного Розыска /подпись/
Делопроизводитель Н. Хмеленкова
ФР. – 1010, – Оп.1, – Спр.112, – Арк. 101.

Додаток Б

У.С.С.Р.
21 января 1922 г.
№ 290
г. Каменец-Под

Т. Заведующему отделом
Управления
Начальник Камуездсовмилиции
Каменецкого У. Исполкома

---

* Додатки подаються мовою та орфографією оригіналу.

РАПОРТ

Согласно новых штатов, при Каменецкой Совмилиции положена Пешая Стрелковая рота с тяжелым пулементным взводом и кавалерийским отрядом по борьбе с бандитизмом и дезертирством, в числе 236 человек, которой необходимо расквартироваться, сосредоточив в одно помещение в г. Каменце.

Единственным годным и удобным помещением является здание бывш. Казначейства.

В виду больших заданий, возложенных на формирование отряда, который уже имеет людей в полном составе – 236 человек и в виду того, что эта работа должна нести караульную службу в городе, взамен милиционеров от районов, прошу распоряжения об оказании срочного содействия о представлении для роты здания бывш. Казначейства, так как расселение роты является отсутствием дисциплины и не дает возможности поставить в боевой вид и выполнить возложенные на нее задания.

Начсовмилиии

Підпис

Начхоз

Підпис

Делопроизводитель

Підпис

ФР. – 336, – Оп.3, – Спр. 6, – Арк.38-38зв.

Додаток В

Протокол №4 заседания Ново-Ушицкаго Увоенсовещания от 24 января 1922 г.

3. О Милиции Начальнику Милиции поручить до 5 февраля (док. тов. Лобанцов). увеличить штат милиции в г. Новой-Ушице до 100 штыков и 50 сабель, Дунаевцах до 30 штыков и 10 сабель, Воньковцах до 30 штыков и 10 сабель, Мурованных Куриловцах до 10 штыков и 10 сабель и Старой Ушице до 10 штыков и 10 сабель. Начальнику Гарнизона возстановить охрану города и постановку в городе ночных патрулей на должную высоту, собирать рапорты у караульных начальников и ежедневно рапортом доносить Увоенсовещанию о состоянии постов.

ФР. – 1010, – Оп.1, – Спр.19, – Арк.240

ВЫПИСКА из ДОКЛАДА Г.П.У.

**Уполподгуботдела ГПУ Ново-Ушицкого уезда о деятельности
за июль месяц 1922 года**

1/ Реорганизация Полит Бюро фактически происходила в средних числах июля, когда и были получены соответствующие инструкции с Центра по проведению реорганизации, вместо существующих ранее групп по различным отраслям преступлений, ныне сформированы 4 отделения, совокупающие в своей работе следующие роды преступления.

Функции в 1 отд. входят: Обслуживание частей Красной Армии и Воинских учреждений.

2 отд.: Борьба с Антисоветскими партиями как то: Эс-эрами, Эс-деками, укопистами, существующими Антисоветскими группировками.

3 отд.: Борьба с Контр-революцией, бандитизмом, шпионажем, контрабандой, переход границы и группировкой духовенства.

4 отд.: Совокупляет агентурно-разведывательный и осведомительный аппараты, кроме того выполняют работу чисто техническую по обслуживанию других отделений. Настоящая структура аппарата Г П У безусловно оздоровит работу и при наличии хорошаго по своему качеству штата, аппарат Госполитуправлений можно будет создать гибким и безусловно отвечающим своему важному Государственному назначению.

2/ За отчетный реорганизационный месяц велась исключительно текущая агентурная разработка дел, активных массовых операций не было произведено никаких.

3/ В борьбе с появившимся в уезде бандитизмом Г П У Ново-Ушицкого принимает активное участие во всех отношениях. К данной работе, каковая считается ударной и находится в периоде организации /усиления/ т.к. до принятия мною, таковой находится в состоянии малосильнаго, как в количественном и качественном отношениях. Проводится ряд организационных мероприятий, можно отметить что виды на работоспособность падает. Работа прямого назначения агентразведывательнаго аппарата производится по мере его налаживания – укрепления.

4/ С уисполкомом и его отделами за отчетный период времени никаких разногласий-конфликтов не было. Работа протекала нормально. Взаимоотношение хорошее.

Уполподгуботдела Г П У

Подпись

ФР. – 1010, – Оп.1, – Спр.351, – Арк.166.

Телефонограмма № 38
 Предуисполкома т. Буценко
 штабуездучастка и Г.П.У.

Доводу до Вашего сведения что 31го октября в 12 часов дня Пограничный отряд 1го Кавескадрона 1-го взвода стоящий в м. Дунаевцы ехали из границы и первым делом все пьяные до основания, комвзвод со своими двумя подчиненными заехали в Волисполком и поставили на стол бутылку спирту и заставили меня предволисполкома т. Киселева выпить и секретаря комячейки т. Мостового где мы вынуждены были выпить после чего таковые направились в м. Дунаевцы, где сейчас же по дороге в м. Балин встретили зав. Райналогбюра т. Сошникова и завконта т. Гоника где командовали им стой бляди давай обменимся документами и один из отряда в красной фуражке в красных штанах и два золотых зуба поймал одну женщину или барешню которой личность еще не выяснена и под помещением господар. Союз изнасиловал в присутствии т.т. Сотникова и Гоника и т. Лайпера после чего уехали дальше где по дороге выезжая из Балина под лесом Залесецким они встретили крестьян с. Воробеевка Рыхновецкой волости Мельника Григорья и Авксентия Никиту и еще несколько подвод везущих продналог и выше указанный в красной фуражке и штанах золотыми зубами шашкой порубил все мешки и порасыпал зерно и шашкой разрубил голову одной лошади и одной женщине Анастасии Березюк сказал что она жидовка и разрубил ей плечо и еще нискольким граж. порубили голову и плечи, причем совокупаю что выше указанный отряд неоднократно проделывая таковые темные дела и каждый раз проводя контрабанду под стражей в м. Дунаевцы со спекулянтами при чем прошу Вашего распоряжения об аресте таковых, как таковые подрывают продовольственную кампанию и совласть фамилия комвзвода Артемов. Там же отрядом в д. Балине у Секретаря Сальсовета было забрана хромовая тужурка на меху.

Предволисполкома

Киселев

Секретарь

Мостовой

1.XI. 22 г.

ФР. – 336, – Оп.3, – Спр. 6, – Арк.148-149.

Циркуляр № 38

Всем уотдуправам Подолии, копии Уисполкомам

В последнее время наблюдаются случаи ходатайств со стороны членов семей сотрудников милиции о выдаче им разрешений на право торговли.

Принимая во внимание роль Милиции в борьбе с нарушениями торговых правил, а также основываясь на инструкции Наркомвнутрдел о порядке выдачи разрешений на право торговли от 14-го июня – 1921 г. за № 1514, отдел Управления Подольского Губисполкома ПРЕДЛАГАЕТ всем Уотдуправам воздержаться от выдачи разрешений на право торговли женам и членам семей сотрудников Милиции, особенно принадлежащи к комсоставу.

Завгуботдупра /Ракитов/
 Зав. Админ. П /отделом/ /Глинский/
 Юристконсулт /Павлов/
 № 723
 22-го января (1922 р.)
 гор. Винница
 ФР. – 336, – Оп. 1, – Спр.81, – Арк.3

Додаток З

**Ведомость о составе милиции Ново Ушицкого Уисполкома
на 1 июня.1922 г.**

Н-Уш	комсостав	конных	старшин	младших	канцеляр. сотрудников	винтовон	револьверов	шашек	пулеметов	Обмундиров.	необмундиров.	получают типовой паек	непол. тип. паек	получ. жалованье в строках	непол. жал. в строках	лошадных	лош. госуд.ных
	17/20	18	17	134	5	221	45	24	-	40%	60%	11	203	-	все	6	28

раб очи х	селя н	крас ноар м	слу ж в пол ици ии бел ых	% наде жны х	% нена деж ных	обще е кол. мили ции имею щих при себе семьи	-''- не имею щих сем ьт	общ ее кол. мест них	общ ее. кол. неме ст.	коли во пере меще нные х из одно го р на в друг ой	коли во посел ений с одним мили ционе ром	коли чест во учас тков или ройо нов	кол во пост ов	кол во пеш резе рва	кл во конн ого резе рва	комму нистов
28	132	54	4	30	70	34	180	160	54	-	-	4	40	148	19	5/2

Безпартийных сочувствующих	Безпартийных равнодушных	Контр-револю ционеров
207	-	-

Ф. Р-1010. – Оп.1. – Спр.351. – Арк. 23.

Додаток К

У.С.С.Р Управление Ушицкой
Уездной Милиции Авг. 1922 г. г. Н.-Ушица

В Подгубмилицию Копия Президиуму
Уисполкома и ОТДЕЛУ Управления

ДОКЛАД 10/8

Принявши 5 Августа, согласно постановления Президиума Уисполкома от за №.. Ново-Ушицкую Уездную Милицию долгом службы почитаю доложить о том положении в котором я получил Умилицию после работы в ней б. Начумилиции т. Войтовецкаго.

а/ Помещения

Здание где помещается Управление Уездмилиции не выдерживает никакой критики: грязное, тесное с протекающей во время дождя крышей и потолком – нуждается в серьезном ремонте. Склад Умилиции находится в складе Уисполкома в отдельном помещении в погребе благодаря чему многие предметы быстро портятся. Арестное помещение находится на другом конце города – грязное и вполне отрицательное в санитарном отношении. Казарма Резерва Милиции покосившееся с трещинами здание наполовину вышибленными окнами, разрушенными печами и дверями – нуждается в капитальном ремонте. Конюшни тесны и грязные, равно как и очищавшиеся вероятно давно отхожее место.

б/ Постановка дела в Управлении. Бумаги на половину расгруппированы по делам и производствам, а на половину хаотическом беспорядке переселяются с одного стола на другой; встречаются довольно таки залежавшиеся бумажки. В канцелярии масса людей сверх штата но вполне квалифицированных спецов канцеляристов нет; обязанности каждого канцеляриста не разграничены и естественно, продуктивности в работе канцелярии Управления почти не видно. Полное отсутствие бумаги, канцелярских принадлежностей; неправильно и не все заведены книги. Остановливаясь на Хозяйственном столе необходимо указать что Завхоз Павлов совершенно не соответствует своему назначению; никакой хозяйственности, никакой заботливости об улучшении хозяйственного быта нет; даже засеянное Милицией поле благодаря отсутствию хотя бы относительной обработки и надзору за ним не принесло никакой пользы а полный убыток; собравши урожай не хватит внести даже 30 % того семенного займа ссудил Уземотдел. Конский состав и транспорт в отрицательном состоянии: 2/3 лошадей со

сбитыми и спаренными спинами, нагнетами, загнанны, истощены, надзора за конкой никакого фуража почти не выдается и лошадей содержат на соломе да на подножном корму, но последний в связи с развившимся в уезде бандитизмом, почти отсутствует, так как милиции приходится нести гарнизонную службу в городе Н-Ушице где пастбища отсутствуют. Все повозки разбиты и нуждаются в ремонте. Конные милиционеры в подавляющем большинстве своем совершенно незнакомы даже с самыми элементарными правилами езды и ухода за лошастью, а занятый на эту тему никто и не думал производить. Люди как пешие так и конные почти раздеты, довольствуются плохо. Оружие в небрежном виде. Такая небеспеченность милиционера естественно отражается на воспитании милиционера как в специальном так и в политическом отношении и вызывает дезертирство среди них. Комсостав развинчен и расхлябан, нуждается в длительном и умелом инструктировании и сменах.

в/ Несение службы

Остановившаяся на деятельности Милиции приходится сказать что работы ее положительной не видно. Милиция в частности окарауливает Г.П.У., несет еженочно сторожевую службу вокруг города (т.к. в уезде бандиты), развозит пакеты, но больше этого ничего не делает. Если принять во внимание что бандитизм в уезде разрастается, что Милиция должна принять самое активное участие в борьбе с бандами если не вооруженной силой то по крайней мере неослабной и постоянной разведкой, что в данном случае приходится констатировать, что Ушицкая Милиция в данный момент совершенно расхлябана, дезорганизована и почти никакого участия в борьбе с бандитизмом не проявляет. Еще хуже в этом отношении обстоит дело с Угрозыском усвоенным себе тенденции отдельного ведомства и почти есть бездействующим.

Закончивши анализ состояния вверенной мне Милиции после поверхностного наблюдения какое я успел сделать за сутки считаю необходимым просить Президиум Уисполкома: 1/ Предложить Комиссии по закреплению зданий за учреждениями закрепить за Управлением Уездмилиции здание ныне занимаемое Собезом имея в виду, что последнем уделится разместить и иметь под постоянным наблюдением и руководством Управление Уездмилиции с Отделением Угрозыска склад, арестное помещение. 2/ Поручить немедленно выдать Милиции ассигнованный постановлением Президиума Уисполкома от за №... один миллиард рублей. 3/ Выдать 10 пудов бумаги для заведения делопроизводства по Милиции; 4/ освободить Милицию от обязанностей ее напрасно отвлекающей от прямых обязанностей как то развозки пакетов, выгонка подвод и т.п.

Независимо сего присовокупляю, что все меры для приведения Милиции и Угрозыска в надлежащее состояние, а также восстановлению ее деятельности в полном объеме, мною приняты и неуклонно вводятся самым срочным и настойчивым порядком.

Дальнейшая эволюция в преобразовании Милиции буду освещать в своих последующих докладах.

Начуездмилиции Старостин Подпись

ФР. – 1010, – Оп.1, – Спр.351, – Арк.28-28 зв.

Додаток Л

ПРОТОКОЛ

Заседания Романовского Волостного Исполнительного Комитета Сов. Раб. и Красноармейских депутатов Полонского уезда. 17-го декабря 1922 года.

Присутствовали: Предукомпомголода т. ЛЕВИТИН

Начальник Полонской Умилиции МАЗУРКЕВИЧ, Помощник начальника КОКУРИН, Предволисполкома ВИВЧАРИК, члены: КОРСУН, КУЧЕРУК и за секретаря НАЗАРЕЦ.

Повестка дня:

1, опроведении недели красного милиционера

2, об организации селькараульных

4, о приобретении верховых лошадей и конского снаряжения для Волмилиции.

С л у ш а л и:

Доклад Начальника Милиции т. Мазуркевича о положении милиции, а также Указ Полонского Уисполкома за № 26 о проведении недели достояния красного милиционера.

Егоже доклад о создании по селам института сельских караульных и задания и цель, а также выгодность и пользу караулов для местных граждан, причем заслушано обязательное постановление Уисполкома №30

П о с т а н о в и л и :

местных торговцев м. Романова обложить в 150000 руб. каковых предложить домкомам разложить немедленно. Предложить местным кожевенным артеям внести добровольные пожертвования. Остальным гражданам сел Романовской волости через сельсоветы и Волнадзирателя взыскать посемейное обложение в 100 руб. за исключением членов профсоюза и незаможников, каковые могут произвести добровольный сбор. Кампанию по выкачке посемейных обложений закончить не позже 1-го января, деньги давать в Волисполком для отправки в Уфимотдел для зачисления на текущий счет Умилиции.

В основу обязательного постановления за №30 Президиум Волисполкома постановил предложить сельсоветам выделить сельских караульных, руководствуясь вышеупомянутым постановлением. Организацию сельских караульных закончить не позже 1-го января. На всех выделенных сельских караульных представить Волисполкому списки в 3-х экземплярах заверенных сельсоветами. После организации предложить Волнадзирателю созвать с'езд караульных для информирования о их здачах и обязанностях, после окончания с'езда каждому караульному выдать документы за подписью своей и Волисполкома. О ходе организации селькараульных доносить Уисполкому и Умилиции согласно § 5 и 7 обязательного постановления Уисполкома.

Заслушав доклад т.Начмилиции Мазуркевича президиум постановил: при первой возможности произвести закупку лошадей для милиции по штату, предварительно послав копию сего постановления в Уисполком для утверждения.

Подлинный подписали:

Предволисполкома

За секретаря

ФР. – 1386, – Оп.1, – Спр.12, Арк.35

Вивчарик.

Назарец

Додаток М

**Протокол №7
Заседания Красносельского Волисполкома
от 31-го декабря 1922 г.**

3. О проведении “Недели Красного Милиционера”

Считать «Неделю достояния Красного милиционера» ударной. Начав ее кампанию с 3-го января 1923 г. Все поступления считать неприкосновенным фондом исполкома исключительно для нужд милиции.

4. О введении сельских Караулов

Кампанию по введению сельских караульных считать делом политической важности и приступить к немедленной организации их, руководствуясь обязательным постановлением и инструкцией Уисполкома. Организацию закончить не позже 15-I-23 г. Волнадзирателю предложить созвать с'езд сельских караульных для инструктирования последних и выдачи удостоверений

Ф. Р-1386, – Оп.1. Спр.12. – Арк.46 зв.-47.

Юрій Олійник

Документи ДАХМО як джерело дослідження гітлерівського окупаційного режиму в Хмельницькій області

Розсекречення документів, які зберігаються в архівних установах України сприяло активізації досліджень істориками заборонених радянською ідеологією тем, до яких слід віднести і події періоду окупації. За останнє десятиріччя дослідники в науковий обіг ввели сотні невідомих документів. Археографічна спадщина поповнилася довідниками фондів періоду гітлерівської окупації, оглядами джерел [1], [2]. Однак архівісти та історики уникнули регіонального дослідження питань збору, упорядкування та формування документів періоду окупації, а також опису їх складу та змісту. Тому нашою метою є з'ясування процесу формування фондів періоду окупації та спроба розширити відомості про їх кількість та зміст.

Друга світова та її складова Велика Вітчизняна війни були одними з найжачливіших по кількості злочинів і злодіянь та найдраматичніших по перебігу подій воєн в історії людства. Дослідження подій 63 річної давності стало можливим завдяки невтомній праці архівістів, які з перших днів війни почали зберігати документи воєнної доби. Передбачаючи значущість документів окупаційного періоду та війни для країни письменники, історики: В. В. Максаков, П. Г. Софінов та О. М. Толстой виступили в 1943р. перед радянськими та партійними з ініціативою створення архіву Великої Вітчизняної війни. Їх ідею в цьому ж році підтримали на конференції історики-архівісти. Однак, через політичні догми єдиного архівного центру по збереженню документів війни та окупації влада не дозволила створити. Архівні документи цього періоду було розпорошено по центральних, галузевих та обласних архівах.

Архівні установи через окупацію країни гітлерівцями, їх евакуацію в республіки Середньої Азії фондували переважно офіційні матеріали та звіти командирів партизанських загонів. В міру звільнення території України від гітлерівських загарбників, працівники архівних установ розпочали збір документів періоду нацистської окупації, яка в різних регіонах республіки тривала з 1941 по 1944 рр.

У інтенсивному зборі, формуванні та упорядкуванні архівних документів пережитої країною війни, були зацікавлені не тільки науковці, але й радянсько-партійні органи та спецслужби. Адже вони містили чимало компрометуючої інформації та підтвердження складу злочину на

осіб, які працювали в установах німецької цивільної адміністрації, органах української допоміжної влади, „Просвітах”, в засобах масової інформації та у поліції. Перераховані верстви населення Комуністична партія віднесла до зрадників Батьківщини на яких по закінченню війни очікувало суворе покарання, тому без негайного впорядкування документів та їх формування у фонди, непокараними могли залишитися чимало зрадників. Поділ суспільства на „своїх” та „чужих” з якими бореться влада, на думку російського історика-архівіста Т. Хорхордіна, призвів до закриття та засекречення на довгі десятиріччя одного з найпотужніших документальних масивів – окупаційного. Таким чином, радянська влада через заборону, приховала від дослідників близько 1млн справ окупаційного періоду, які зберігалися у спецфондах центральних та обласних державних архівах України [3,10].

Радянська історична наука в такий спосіб майже на п'ятдесят років зосередила головну увагу дослідників на темах про руйнування, звірства та злодіяння окупантів, радянський рух опору на території України.

Не менш вагомою причиною впорядкування документів періоду нацистської окупації була потреба радянської пропаганди у формуванні нового ідеологічного міфу про події періоду Великої Вітчизняної війни, який вона розпочала створювати ще в ході війни. Він успішно замінив міф „Великої Жовтневої революції”. Канадський історик українського походження Р.Сербин вважає, що міф „Великої Вітчизняної війни” став головним консолідуючим міфом радянської держави та об'єднуючим культом радянського народу [4, 6].

Зібрання документів окупаційного періоду на територіях, що перебували під гітлерівськими загарбниками узаконила та вивела в ранг першочергових постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 31 квітня 1944р. „Про заходи по створенню документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни та упорядкуванню архівного господарства УРСР” [5, 2]. Виконуючи розпорядження уряду, партії та правоохоронних органів, місцева влада активно включилася в кампанію по збору документів окупаційного періоду. Так, одним з перших рішень новоствореного Кам'янець-Подільського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих було рішення „Про зібрання та зберігання документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти німецьких окупантів” [6, 494]. Депутати обласної ради зобов'язали керівників установ, організацій, підприємств, міські, районні, сільські ради збирати документи, які залишилися від органів німецької цивільної влади і української допоміжної адміністрації та передавати їх на зберігання архівам. За невиконання рішення та за знищення документів

на порушників очікували адміністративні покарання.

Які ж види та типи документів радянська влада внесла до розряду окупаційних? Зібранню підлягали всі без виключення діловодні документи установ, організацій та підприємств; всі види листів; видання нацистської пропаганди: плакати, фотографії, фото-, кіноплівки та негативи [7, 6].

Завдання по впорядкуванню та формуванню документів у фонди на території області було покладено на співробітників обласного архіву. Працівники районних та міських архівних установ виявляли, збирали та довозили документи в обласний архів.

Працівники Кам'янець-Подільського обласного архіву крім впорядкування документів проводили їх виявлення. Так, з квітня по грудень 1944р. ними зібрано на вулицях, подвір'ях та на смітниках м. Кам'янця-Подільського 85 кг документів. Вони мали наступний вигляд „...порваної, залитої мінеральними мастилами та дощами паперової маси” [8, 219].

Плідно архівісти по збору та впорядкуванню окупаційних фондів працювали в 1945р. Ними було систематизовано 4377 одиниць зберігання документів періоду війни. За звітний період обласний архів прийняв від установ, організацій та підприємств для систематизації наступний об'єм документів: Демшинської сільської управи – 33 од.зб.; Проскурівського (1791 од.зб.) та Шепетівського (180 кг) міських архівів; військових шпиталів (2466 од.зб.) [9, 8].

В цьому ж році в обласний архів було привезено додатково з Шепетівського району та м.Шепетівки ще 2432 одиниць зберігання документів окупаційного періоду, які перебували в розсіпі [10,16].

Роботу банківських установ, які окупанти активно використовували в економічному пограбуванні представляють здані Кам'янець-Подільським відділенням держбанку 69 од. документів банків та кас, з них за 1941р. – 1 одиниця зберігання; за 1942р. – 46; за 1943р. – 22 [11, 16].

Архівісти направляли свої зусилля також на збір нацистської пропаганди: листівок, газет, книг, що друкувалися або завозилися в регіон в роки окупації. Лише протягом 1945 р. було зібрано 834 номери газет на українській та російській мовах, що склало 34 назви газет та 28 номерів німецькомовних періодичних видань (915 назв); 115 назв різного виду нацистської друкарської пропаганди (286 примірників на російській та українській мовах); 34 назви книг (51 примірник).

Не обминули архівісти тематики оstarбайтерів. З метою накопичення джерельної бази ними в 1945р. зібрано на території області в осіб, що прибули з фашистської неволі 19757 листів та 832 спогади [12,9].

Крім документів на паперовій основі архівісти взяли на зберігання 211 фотографій періоду нацистської окупації [13,9].

Кам'янець-Подільський обласний виконавчий комітет депутатів трудящих постійно тримав на контролі питання впорядкування документів цього періоду та через рішення не раз наголошував нерадивим керівникам про „...важливість збереження документального масиву періоду Великої Вітчизняної війни” [14, 401].

Процес зібрання документів окупаційного періоду розтягнувся у часі і тривав також у 1946-1948 рр. Так, в 1947 р. архівісти переглянули, упорядкували та оформили наступні фонди: районні управи: Шепетівська (476 од.зб.), Старокостянтинівська (12 од.зб.), Михалпільська (2 од.зб.); Проскурівська міська управа (54 од.зб.); п'ять фондів сільських та районних споживчих товариств (21 од.зб.); дев'ять фондів лікарень та амбулаторій (56 од.зб.); Шепетівське інспекторське лісове управління (97 од.зб.); 32 фонди сільських управ (51 од.зб.); окружні управи: Шепетівська (22 од.зб.), Дунаєвецька (1 од.зб.); гебітскомісаріати: Старокостянтинівський (97 од.зб.), Шепетівський (162 од.зб.); шість фондів допоміжної поліції (7 од.зб.); 13 дрібних фондів (52 од.зб.); Кам'янець-Подільська пожежна команда; українська допоміжна управа Поділля 29 од.зб.). Всього в 1947 р. архівістами Хмельниччини було опрацьовано 42051 од.зб. документів окупаційного періоду [15, 3].

Систематизація окупаційних документів у фонди надала можливість архівістам взяти на облік та скласти в 1947 р. картки на 7752 осіб запідозрених у співпраці з гітлерівцями в таких галузях: співробітники каральних та розвідувальних органів – 1439 осіб; старости сільуправ та керівники громадських господарств – 603 особи; секретарі міських та районних управ – 1247 осіб; співробітники українських установ та підприємств – 1983 особи; співробітники німецької цивільної адміністрації – 427 осіб; фольксдойче – 163 особи; духовенство – 48 осіб тощо [16,3].

Титанічна праця архівістів по збору та опрацюванню документів окупаційного періоду принесла плідні результати. Так, в 1948р. на зберіганні у секретному відділі Кам'янець-Подільського обласного архіву перебувало вже 195 фондів періоду нацистської окупації загальною кількістю 7237 одиниць зберігання, з них систематизованих та описаних 193 фонди (5448 одиниць зберігання) та два фонди (1789 одиниць зберігання) неописаних.

Працівники обласного архіву прийняли в цьому ж році 60 кг документів розсипу періоду нацистської окупації краю на німецькій мові.

Крім того архівні фонди поповнилися 89 спогадами громадян, що повернулися з фашистської неволі та 575 учнівськими творами на

тематику нацистської окупації краю [17,3].

Від правоохоронних органів в обласний архів передано на зберігання 94 списки-довідники на осіб, що працювали в органах окупаційної влади та 23 списки підприємств, установ та організацій, які діяли в роки нацистської окупації.

Упорядковані архівні документи, книги, періодичні видання, пропагандистські листівки при необхідності передавалися обласним архівом правоохоронним установам та в управління державними архівами НКВС УРСР. Так, в 1945р. обласним архівом відповідно до розпорядження НКВС УРСР в управління державними архівами НКВС УРСР було передано періодичні видання ОУН: „Голос”, „Нове слово”, „Зоря” [18,7].

Таким чином, натхненна та самовіддана праця архівістів далеких 40-х років ХХ ст. принесла плідні результати. В Державному архіві Хмельницької області на даний час зберігається 313 фондів періоду окупації, з них 310 – фонди органів німецького цивільного управління та української допоміжної адміністрації, організацій, підприємств, які здійснювали окупаційний режим або працювали під контролем окупаційної влади; один фонд репрезентує радянський партизанський рух; один – надзвичайну комісію по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників державним установам, організаціям та підприємствам, а також громадянам; один – представляє колекційні зібрання архіву.

Розсекречення документів в тому числі і періоду окупації розпочалося відповідно до рішення колегії Головархіву України від 18.05.1989р. “Про роботу держархівів республіки про розширення доступу до документів ДАФ СРСР”. За період 1991-1993рр. архівістами передано на загальне зберігання 101130 од.зб. (439 фондів) та 66 підшивок періодичних видань часів окупації.

Розсекречення документів періоду окупації в архіві тривало аж до 2002 р.

Крім того в 90-х роках в архів управлінням УСБУ в Хмельницькій області передано понад 218 тис. фільтраційних справ на подолян-остарбайтерів.

Фонди окупаційного періоду поділяються на такі групи фондів: органи німецької цивільної влади – генеральний комісаріат Волині-Поділля, гебітскомісаріати; органи української допоміжної адміністрації – окружні, районні, волосні та сільські управи, громадські господарства та фонди інших установ і організацій.

Найвищим органом німецької цивільної адміністрації документи якої зберігаються в облархіві є фонд “Генеральний комісаріат Волині-

Поділля”. Однак, в ньому зберігається лише один документ. Слід зазначити, що згаданий фонд краще представлений у Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВОУ).

Документи органів німецької цивільної влади репрезентують фонди гебітскомісаріатів. Нажаль з дев'яти гебітскомісаріатів, які діяли на території області, документально представлені лише п'ять: Кам'янець-Подільський (Р-418), Летичівський (Р-3014), Проскурівський (Р-2146), Старокостянтинівський (Р-4119) та Шепетівський (Р-420). Роботу інших чотирьох: Дунаєвецького, Ярмолинецького, Антонінського, Заславського (Ізяславського) науковці дослідити не зможуть. Використавши порівняльний метод, можна відтворити лише адміністративну вертикаль та штатний розпис.

Інформаційно насиченим є фонд Шепетівського гебітскомісаріату (222од.зб.). Оскільки гебітскомісаріати були органами німецької цивільної влади, то частина документів велася німецькою мовою, що ускладнює їх дослідження. У фонді зберігаються документи, які відображають заходи німецької цивільної влади щодо втілення в життя планів депортації цивільного населення у німецьку неволю, пограбування колективних та індивідуальних господарств через накладання на них непосильних контингентів, податків та штрафів; статистичні дані про склад, чисельність та рух населення в межах гебіту; статистичні дані про відновлення та роботу закладів освіти Шепетівського району.

Документний масив цих органів містить також чималу кількість особових справ педагогів, списки вчителів, фольксдойче, військовополонених, медпрацівників, працівників та службовців установ, підприємств, організацій.

Гітлерівські загарбники з пропагандистських міркувань дозволили роботу органів українського місцевого самоврядування. У своїй діяльності вони керувалися, наказами, розпорядженнями органів німецької цивільної влади та їм підпорядковувалися. В Державному архіві Хмельницької області вони представлені фондами 4 окружних, 6 міських, 22 районних, 10 волосних та 101 сільських управ.

За кількістю документів та по цінності інформації затребуваними дослідниками є наступні фонди: Шепетівська окружна управа (Р-425, 560 од.зб.), Кам'янець-Подільська міська управа (Р-434, 2081 од.зб.) та Кам'янець-Подільська районна управа (Р-426, 250 од.зб.). Документи органів місцевого самоврядування в повному обсязі характеризують мету, завдання та шляхи реалізації гітлерівцями колоніальних планів та участь українських органів влади у їх здійсненні.

Крім розпоряджень, наказів, інструкцій фонди багаті на особові справи, анкети, характеристики, автобіографії працівників, службовців та

керівників місцевих органів влади.

Соціальну політику цивільної влади відображають бухгалтерські документи на виплату зарплати робітникам, службовцям, працівникам підприємств, установ та організацій, а також заяви про надання матеріальної допомоги. Політику винищення населення підтверджують списки комсомольців, військовополонених та комуністів, які проживали у регіоні, а також перепис єврейського населення. Залучення населення до обов'язкової праці та трудової повинності – списки жителів мобілізованих на роботи у Німеччину, Київщину та Західну Україну, а також списки спеціалістів в розрізі населених пунктів Славутського та Антонінського районів.

Чільне місце в загарбницьких планах нацистів посідало сільське господарство України. Пограбування колишніх колгоспів та перетворення села в економічного банкрута відображають 87 фондів громадських господарств. Нищення подільського села підтверджують численні розпорядження, зобов'язання населення щодо здачі податків.

На території області гітлерівський режим допомагала втілювати розгалужена сітка карально-репресивних органів влади: поліцейських підрозділів та судових установ. Українська допоміжна поліція в архіві представлена дев'ятьма фондами, які містять списки шуцманів, протоколи засідань працівників поліції, тижневі звіти поліцаїв, їх особові справи та характеристики.

Судові функції на території області здійснювали суди, які працювали відповідно до приписів німецького законодавства. Гітлерівці докорінно змінили радянську судову систему, створивши суди нового типу. Судові установи представлені десятьма фондами, які зберігають реєстри карних справ мирового та присяжного судді Солобковецького району за 1942 р., судові кримінальні та цивільні справи заведені на жителів області за 1942-1944 рр., а також листування по питанню накладення адміністративного стягнення на громадян.

Гітлерівські загарбники активно грабували лісове господарство краю, для цього вони радянські лісгоспи реорганізували у надлісництва, які підпорядковувалися керівництву гебітскомісаріату. В архіві зберігаються фонди 15-ти надлісництв. Документи цих установ містять розпорядження рейхскомісаря “України” Е.Коха, генерального комісара Волині-Поділля Шене про вивезення лісу, інформаційні повідомлення про хід виконання планів заготівлі лісу та лісоматеріалів тощо.

Робота закладів охорони здоров'я представлена 11 фондами лікарень та медпунктів.

Освітні заклади області репрезентовані п'ятьма фондами: Кам'янець-Подільською чоловічою та жіночою гімназіями, Проскурівською

школою №1, 3 та Кам'янець-Подільською торговельною школою. Навчальний процес цих установ відображено наступними документами: кошторисами витрат, класними журналами обліку успішності та відвідування тощо.

Фонди окупаційного період змістовно доповнюють періодичні видання, які зберігаються у бібліотеці архіву: „Подільнин” (орган Кам'янець-Подільського окружного комісаріату), редактор Корбутяк; „Український голос” (часопис для міста та села), редактор О.Кравчук., відповідальний редактор М.Ліщинський; „Нове життя” (орган Старокостянтинівської окружної управи), редактор Д.Шуляк, „Вісті”(орган Миньковецької районної ради), редактор Л.Карандашов, „Світлий промінь”(орган Антонінського повіту), редактор К. Боярчук, „Вірним шляхом” (орган Ярмолинецького окружного комісаріату), редактор С. Савицький; „Лятичівські вісті”, редактор В.Бачинський, „Урядові Дунаєвські вісті” (орган Дунаєвського гебітскомісаріату), редактор К. Білецький.

Слід зазначити, що всі періодичні видання були україномовними.

Роздрібна ціна номера газет в кожному гебіті була різною: номер „Вістей” коштував 20 коп., „Лятичівських вістей” – 1 крб., „Український голос” коштував 80 коп., „Нове життя” – 30 коп., „Подільнин” – 60 коп., а в серпні 1942р. – 1,50 коп.

Газети виходили з періодичністю раз, а „Подільнин” – двічі на тиждень, різним накладом. Найбільший наклад мала газета „Український голос”. Він сягав 13 тисяч примірників. Перший номер газети надруковано накладом 10 тис. примірників [19,4].

Титульний листок газет містив заголовок українською мовою та переклад німецькою. Під ним друкувалася черговість виходу газети, адреса редакції, номер газети та рік видання. Із всіх газетних видань оригінально оформленими були лише номери „Нового життя” (часопис Старокостянтинівської окружної управи). З 1941 по березень 1942 рр. в заголовку містився зліва відтиск німецької свастики, а зправа - українського тризуба, між ними розміщувалася назва газети. Над заголовком друкувався надпис „З нами бог” та „Слава Україні” [20,4].

Періодичні видання розповсюджувалися шляхом передплати по пошті та через вільну торгівлю в друкарнях редакцій та в кіосках. Передплата „Українського голосу” в серпні 1942 р. складала 8 крб. на місяць.

Таким чином, зібрання та упорядкування документів окупаційного періоду розпочалося з перших днів звільнення області від гітлерівських загарбників. Органи радянської влади приділили цьому питанню значну увагу. За невиконання урядових розпоряджень на

порушників очікували адміністративні стягнення. Архівісти області протягом декількох повоєнних років зібрали та сформува­ли 313 фондів періоду окупації. Однак їх інтенсивне вивчення та опрацювання науковцями, дослідниками через ідеологічну заборону було недоступне. Розсекречення документів розпочалося з 1989 р. На даний час розсекречено всі 313 фондів періоду окупації та газетний матеріал, які активно використовуються дослідниками для написання наукових робіт та вивчення історії краю.

-
1. Державні архіви Хмельницької області: Путівник. Видання друге перероблене і доповнене /за ред. П.Я.Слободянюка. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2001. – 473с.
  2. Архіви окупації 1941-1944 /упоряд.Н.Маковська.–К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. -870с.
  3. Там само – С.10.
  4. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті //Український історичний журнал.– 2004. –№5. –С.6.
  5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). –Ф.Р-1530. –Оп.2. – Спр.15. –Арк.2.
  6. Там само. – Ф.Р.1211. –Оп.1. –Спр.301. – Арк.494.
  7. Там само. – Ф.Р1583.– Оп.1. –Спр.1. – Арк.6.
  8. Цит.за: Олійник Ю.В. Фонди німецьких цивільних органів влади як джерело вивчення нацистського окупаційного режиму на Хмельниччині: Літопис Хмельниччини – 2007: Краєзнавчий збірник. /ред.рада: Л.В.Баженов, О.М. Брицька, С.Е.Баженова –Хмельницький, 2007. – С.219.
  9. ДАХМО. – Ф.Р.1530.– Оп.5. – Спр.2. – Арк.8.
  10. Там само. –Ф.Р.1583.– Оп.2. – Спр.15. – Арк.16.
  11. Там само.–Арк.16.
  12. Там само. –Спр.2. –Арк.9.
  13. Там само. –Спр.2. –Арк.9.
  14. Там само.–Ф.Р.338. –Оп.15. –Спр.338. –Арк.307.
  15. Там само.–Ф.Р.1530. –Оп 5. –Спр.7. –Арк.3.
  16. Там само.– Спр.7. –Арк.3.
  17. Там само.–Арк.3.
  18. Там само. – Ф.Р.1530. –Оп.2. –Спр.15. –Арк.7.
  19. Український голос.– 1942.–13 вересня. – Арк.4.
  20. Нове життя.–1941.–18 листопада.– Арк.4.

Василь Кислий

Статистика переселенсько-депортаційних процесів в українському середовищі Холмщини, Надсяння і Лемківщини: шлях до радянської України (1944-1951 рр.)

Український народ у своїй новітній історії пережив немало трагічних і важких моментів – жовтневу революцію 1917 року, першу світову, громадянську, Велику Вітчизняну війни, голодомор 1933 року, голодні 1924 і 1946 роки. В одному ряду із цими подіями стоять антиукраїнські переселенсько-депортаційні акції радянської влади 1944-1946, 1948, 1951 років на території Надсяння, Лемківщини і Холмщини, у результаті яких до радянської України було примусово переселено понад 500тис. українців.

Дане питання певною мірою висвітлене у сучасній історіографії, опубліковано цілий ряд досліджень істориків. Серед них праці І.Біласа [1:432], М.Бугая [2: 40], Є.Пастернака [3:298]. На особливу увагу заслуговує 3-томний збірник “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр..Документи, матеріали, спогади”, виданий у Львові у другій половині 90-х років.

Мета нашої статті – аналіз статистики переселених українців до радянської України з території Холмщини, Надсяння і Лемківщини у розрізі окремих повітів і населених пунктів за результатами переселенсько-депортаційних акцій 1944-1946, 1948, 1951 років.

На момент початку примусового переселення українців (кінець жовтня – початок листопада 1944р.) у всіх регіонах компактного проживання українського населення у теперішній Польщі під егідою Ради Народних Комісарів УРСР був створений інститут районних уповноважених. Основне його завдання – проведення перепису і здійснення обліку усіх українців на відповідній території (перший етап) та організація їх відправлення до радянської України (другий етап).

Відповідно до цих завдань складалася і документація, яка з часом опинилася у Державному архіві Львівської області. За видами документів це посімейні списки, описи майна переселенців, заяви голів двору про нібито добровільне переселення, поешелонні списки. Перші три види документів склалися на початковому етапі, тобто за місцем проживання людей, поешелонні списки оформлялися на залізничних станціях при формуванні переселенських ешелонів.

Відзначимо, що поряд із Державним архівом Львівської області подібні документи зберігаються у Національному архіві Республіки

Білорусь. Відмінність цих двох комплексів документів лежить у суто географічній площині. Документальні матеріали районних уповноважених на Холмщині, Надсянні і Лемківщині були передані до України, а матеріали районних уповноважених, які працювали на території сучасної Польщі вздовж польсько-білоруського кордону, опинилися у Білорусії.

У даній статті проведено аналіз документів районних уповноважених, переданих спочатку до Києва, а потім до Львова. За кількістю районних уповноважених відклалося і стільки ж описів – 18. За аналогією із адміністративно-територіальним поділом радянської України уповноважені називалися “районними”, хоча призначалися здебільшого на якийсь один повіт. Тому у подальшому ми будемо використовувати термін “повіт”.

Стосовно кількісного складу примусово переселених українців найповніша інформація міститься у посімейних списках, які склалися переписувачами, що працювали від імені районних уповноважених у місцях компактного проживання українців. Інформація із по-ешелонних списків практично ідентична даним посімейних списків. Незначні розходження стосуються років народження, імен тощо окремих осіб. Виняток становлять поешелонні списки переселенців Томашівського повіту, в яких з невідомих нам причин були внесені здебільшого тільки повнолітні члени родин. На архівному зберіганні перебувають також алфавітні списки голів двору, які склалися на основі посімейних, поешелонних списків та описів майна. Алфавітні списки складені у двох варіантах: перший – у межах повіту; другий – у межах окремої букви алфавіту. Ці списки є документами вторинного обліку. Посімейні, поешелонні списки, описи майна, заяви про нібито добровільне переселення слід вважати документами первинного обліку, тобто такими, від яких склалися будь-які узагальнені дані.

Підрахунок кількості переселених у 1944-1946 роках здійснено згідно посімейних списків окремих повітів: Ярославського (Державний архів Львівської області

(далі – ДАЛО), ф.Р-3229, оп.1, спр.24, арк.1-266; там само, спр.25, арк.1-559; там само, спр.26, арк.1-542; там само, спр.27, арк.1-302; там само, спр.28, арк.1-218); Томашівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.2, спр.31, арк.1-161; там само, спр.32, арк.1-241;

там само, спр.33, арк.1-151; там само, спр.34, арк.1-254; там само, спр.35, арк.1-304); Володавського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.3, спр.23, арк.1-164; там само, спр.24, арк.1-161; там само, спр.25, арк.1-174; там само, спр.26, арк.1-212); Грубешівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.4, спр.50, арк.1-184; там само, спр.51, арк.1-220; там само, спр.52, арк.1-133; там само, спр.53, арк.1-208; там само, спр.54, арк.1-156; там само, спр.55,

арк..1-165; там само, спр.56, арк..1-98; там само, спр.57, арк..1-194; там само, спр.58, арк..1-131; там само, спр.59, арк..1-197; там само, спр.60, арк..1-228; там само, спр. 61, арк.1-115); Перемишльського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.5, спр.58, арк..1-217; там само, спр.59, арк..218-380; там само, спр.60, арк.381-502; там само, спр.61, арк.528-728; там само, спр.62, арк..729-998; там само, спр.63, арк..999-1064; там само, спр.64, арк..1065-1192; там само, спр.65, арк..1193-1455; там само, спр.66, арк.1456-1658; там само, спр.67, арк..1659-1754; там само, спр.57, арк.395-425); Білгорайського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.6, спр.15, арк..1-192; там само, спр.16, арк.1-217); Холмського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.7, спр.62, арк..1-273; там само, спр.63, арк.1-219; там само, спр.64, арк..1-217зв.; там само, спр.65, арк..1-323зв.); Саноцького (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.8, спр.44, арк..1-269; там само, спр.45, арк.1-145; там само, спр.46, арк..1-101; там само, спр.47, арк.1-134; там само, спр.48, арк..1-144; там само, спр.49, арк.1-121; там само, спр.50, арк..1-155; там само, спр.41, арк.1-150; там само, спр. 42, арк.1-122; там само, спр.43, арк..1-158); Лісківського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.9, спр.18, арк..1-213; там само, спр.19, арк.1-226; там само, спр.20, арк.1-266; там само, спр.21, арк..1-291); Ново-Сончського (ф.Р-3229, оп.10, спр.14, арк..1-160; там само, спр.15, арк.1-222; там само, спр.16, прк.1-306; там само, спр. 17, арк..1-117); Горлицького (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.11, спр.12, арк..1-164; там само, спр.13, арк..1-132; там само, спр.14, арк..1-160); Любачівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.12, спр.19, арк..1-144; там само,спр.20, арк..1-92; там само, спр.21, арк..1-167; там само, спр.22, арк.1-143; там само, спр.23, арк.1-117; там само, спр.24, арк..1-90; там само, спр.25, арк..1-175; там само, спр.26, арк..1-122;там само, спр.27, арк..1-302); Замостівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.13, спр.26, арк..1-147); Ясловського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.14,спр.9, арк..1-157); Красноставського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.15, спр.11, арк..1-176); Любартівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.16, спр.5, арк.1-27зв.); Радзинського (ДАЛО, ф.р-3229, оп.17, спр.3, арк..1-146); та посімейних списків переселенців по м.Любліну (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.18, спр.2, арк..1-159).

Джерельна база примусового переселення 1948 і 1951 років має незначні відмінності порівняно із архівними документами акції 1944-1946 років. Переселенські процеси 1948 і 1951 років в архівних документах відклалися у вигляді посімейних списків, описів майна переселенців та у формі актів прийому-передачі нерухомого майна державної, колгоспно-кооперативної, приватної форм власності, які були складені спеціальними урядовими комісіями і завірялися двома печатками радянською і польською сторонами.

Примусове переселення 1944-1946 років у розрізі повітів виглядає наступним чином [4:Підраховано автором]:

№ з/п	Назва повіту	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Ярославський	8735	34081
2.	Томашівський	11758	42867
3.	Володавський	7863	25471
4.	Грубешівський	18848	68354
5.	Перемишльський	16222	64506
6.	Білгорайський	4415	16846
7.	Холмський	8917	32969
8.	Саноцький	9584	42378
9.	Кросненський	3402	12364
10.	Березівський	1342	5163
11.	Лісківський	8681	39211
12.	Ново-Сончський	4343	19785
13.	Горлицький	4190	17772
14.	Любачівський	9366	41242
15.	Замостівський	1392	4878
16.	Красноставський	967	2979
17.	Ясловський	1808	7643
18.	Радзинський	84	549
19.	Любартівський	408	1482
20.	М.Люблін	-	758
21.	Красниківський	243	927
22.	Ланцутський	925	3838
23.	Лежайський	190	626
24.	Жешівський	71	234
25.	Пшеворський	79	318
26.	Ново-Торгський	509	1960
27.	Тарновський	20	89
28.	Ніський	6	24
29.	Бельський	20	40
30.	Бенденський	1	3
31.	Краківське воєводство	188	462
	Всього	124577	489819

Отже, за 1944-1946 роки із Надсяння, Холмщини і Лемківщини було примусово переселено 489819 осіб (124577 сімей). Примусового переселення або як іноді зазначено в джерелах “евакуації” зазнали українці із 29 повітів, м. Любліна та Краківського воєводства. Із м. Любліна були примусово переселені здебільшого так звані одиночки, тобто особи, які їхали в одиночному порядку, без сім’ї як колишні оstarбайтери і поверталися із Німеччини, тому у графі “кількість сімей” стоїть прочерк.

Левову частку переселених українців із Краківського воєводства

складають особи, виселені із м. Кракова (242 чол.), м. Катовіце (46 чол.), Сосновиці (161 чол.) [4: Підраховано автором].

Із 29 повітів (без Краківського воєводства і м. Любліна) було примусово переселено

488599 українців (124389 сімей). У Бенденському повіті виселили лише 3 особи, у Бельському, Ніському, Тарновському повітах – декілька десятків осіб, у Пшеворському, Жешівському, Лежайському, Радзинському, Красниківському повітах – декілька сотень осіб. Кількість примусово переселених у решті повітів коливалася від однієї до декількох десятків тисяч. Згідно таблиці, місцями компактного проживання українців слід вважати 20 повітів (Ярославський, Томашівський, Володавський, Грубешівський, Перемишльський, Білгорайський, Холмський, Саноцький, Кросненський, Березівський, Лісківський, Ново-Сончський, Горлицький, Любачівський, Замостівський, Красноставський, Ясловський, Любартівський, Ланцутський, Ново-Торгський)

Найбільше українців було примусово переселено із: Грубешівського повіту – 68354 (18848 сімей), Перемишльського – 64506 (16222 сім'ї), Томашівського – 42867 (11758 сімей), Саноцького – 42378 (9584 сім'ї), Любачівського – 41242 (9366 сімей), Лісківського – 39211 (8681 сім'я). Вище наведені підрахунки зроблено на основі посімейних списків сімнадцяти районних уповноважених та уповноваженого по м. Любліну. Зауважимо, що подібні узагальнені дані у розрізі повітів містяться у підсумковому звіті головного уповноваженого уряду УРСР по евакуації українського населення з території Польщі М. Ромаценка від 14 лютого 1947 року. Але методика підрахунку наша і та, що у звіті, суттєво різняться. Якщо ми брали за основу для підрахунку кількості виселених у повіті місце фактичного проживання особи, то у звіті наведено дані про кількість виселених із повітів згідно мережі радянських районних уповноважених. У нашій таблиці фігурує 29 повітів, Краківське воєводство і м. Люблін, у підсумковому звіті вказано тільки 17 повітів і графа «інші райони». По-друге, підсумкові цифри кількості примусово переселених дещо різні: 489819 осіб (124577 сімей) – за нашими підрахунками і 482880 осіб (122622 сім'ї) – згідно підсумкового звіту [5: 176-177].

В оцінці залишеного майна серед районних уповноважених був значний елемент суб'єктивізму. Приблизно одні і ті ж будівлі у різних повітах оцінювалися по-різному. Найгірше було тим переселенцям, у кого на момент перепису нерухоме майно (хата, стодола і інше) було знищене. У таких випадках одні переписувачі записували та оцінювали знищене майно зі слів голови двору, інші переписувачі в описі майна записували: «спалено під час війни» або «спалено польською бандою» і не оцінювали

його зовсім.

В архівних документах ніде не зустрічаються терміни «примусове переселення», «депортація». Натомість всюди є терміни «переселення» або «евакуація». Наприклад, офіційна посада керівника акції 1944-1946 років з радянської сторони звучала так: «Главный уполномоченный правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории Польши».

Як ми вже зазначали, зберігся цілий комплекс документів, складений винятково із заяв голів двору. Усі заяви були уніфікованої стандартної форми. У них зазначалося прізвище, ім'я, по-батькові заявника, його місце проживання і стандартне речення: «Я бажаю добровільно переселитися до радянської України разом із своєю сім'єю у складі .... чоловік «Насправді ніхто (за винятком незначної кількості осіб, обдурених радянською пропагандою) добровільно не збирався покидати обжиті місця, землю своїх предків. Тому окрім пропаганди у хід ішли інші методи. Перший – залякування, коли представники радянської влади говорили, що в разі відмови на переселення усю сім'ю вивезуть до Сибіру. Другий – метод терору. Він використовувався у разі небажання добровільно покинути свої домівки. За сприяння радянської сторони цим методом активно користувалися польські військові націоналістичні формування. Населені пункти, жителі яких не бажали переселятися до радянської України або активно підтримували воїнів УПА, польські військові націоналістичні формування палили, багатьох людей катували і вбивали. Так, у 1944 – 1946 роках тільки в одному Перемишльському повіті були повністю спалені 32 села. Сумний приклад білоруської Хатині повторило село Павлукома Перемишльського повіту, в якому польськими бандитами було знищено усе українське населення [5: 187].

В архівних документах зафіксована повна відсутність описів майна у багатьох голів двору, що зумовлено рядом причин. Перша – населені пункти повністю або частково були спалені польськими військовими націоналістичними формуваннями. Друга – люди, побоюючись репресій, самовільно покидали свої домівки або переховувалися у лісах і були переселені не зі свого основного місця проживання. Масового характеру ці явища набули у Кросненському, Березівському, Саноцькому, Перемишльському та інших повітах. За далеко неповними даними, у результаті бандитського терору у Надсянні, Холмщині і Лемківщині у 1944 – 1946 роках загинуло 4370 українців, у селах згоріло 5616 господарств, було пограбовано 2669 осель [5: 184-185].

Третій метод так званого « добровільного» переселення – розміщення у непокірному населеному пункті радянських військових спецчастин, які допомагали жителям « усвідомити « необхідність

виселення із своїх домівок.

Після прибуття на залізничну станцію із числа переселенців формувалися ешелони для відправлення Через погану організацію цей процес іноді розтягувався на декілька тижнів а то і місяців. Такі випадки набули масового характеру у Томашівському, Холмському, Любачівському, Ново-Сончському, Грубешівському та інших повітах.

Керівним документом для районних уповноважених була «Інструкція по осуществлению Соглашения между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР» [7: 296-308]. За задумом організаторів примусового переселення, «Інструкція...» передбачала, що голови двору на новому місці проживання отримають грошову компенсацію або господарські будівлі на еквівалент суми залишеного майна. Це були нереальні, фантастичні речі, про які організатори цього бузувірського, злочинного заходу не могли не знати. Адже рівень життя більшості переселенців на попередньому місці проживання був значно вищий, аніж у сірій, зубожілій, колгоспній радянській дійсності. Від 1,5 до 10 і більше гектарів землі, уходжені хати, господарські будівлі, домашня птиця, худоба, своя церква, свій священник, рідна земля своїх предків на попередньому місці проживання і розвалені хати, напівземлянки без господарських будівель, клаптик землі від 0,3 до 0,5 гектара, без худоби і птиці, без товарів домашнього вжитку, босі, голодні і холодні – ось як зустрічала радянська Україна новоприбулих українців Особливо тяжко було українцям з Лемківщини, які звикли до гірської місцевості, а їх часто вивозили до Кіровоградської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Одеської областей у голий степ під палюче південне сонце. Тому гарно виписані положення «Інструкції...» насправді були обманом і для переселенців і для світової громадськості. Наприклад, пункт 2 гласив : «Эвакуация является добровольной и никакое принуждение не может быть применено ни прямо, ни косвенно». Або пункт 3 : «Эвакуированные на территорию Украинской ССР размещаются согласно их желания в городах, совхозах, колхозных хозяйствах или наделяются землей для ведения индивидуального хозяйства». [6: 296-297].

Стосовно порядку вивозу майна переселенцями, у пункті 24 «Інструкції...» зазначалося : «В соответствии со статьей 3 пункта 2 Соглашения, эвакуируемым разрешается вывозить одежду, обувь, белье, постельные принадлежности, продукты питания, сельхозинвентарь, упряжь и др. общим весом до 2-х тонн на одну семью.

Кроме этого, эвакуируемым разрешается вывозить лошадей,

крупный рогатый скот, свиней, овец, коз и птицу» [7: 302]. Реальність виявилася зовсім іншою. Ніхто не цікавився думкою людей про їх бажання переселитися чи не переселитися. Навпаки, апарати районних уповноважених переймалися відсотком переселених (в деяких документах записано : «евакуйованих») від загальної кількості облікованих. Ніхто не питав переселенців про їх бажання переїхати у місто чи село, отримати індивідуальний земельний наділ чи працювати у колгоспі. Коней, худобу, кіз, овець змогла взяти лише незначна кількість сімей, оскільки через погану організацію переселення на залізничних станціях відчувалася катастрофічна нестача вагонів, через що постійно не дотримувався раніше узгоджений графік вивозу переселенців.

Згідно даних підсумкового звіту 1947 року, кількість переселенців скерованих до радянської України у розрізі областей виглядала так [5: 176]:

№з/п	Назва області	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Ворошиловградська	1555	6782
2.	Дніпропетровська	6205	23088
3.	Запорізька	9402	34242
4.	Кіровоградська	2428	10250
5.	Миколаївська	4024	14612
6.	Одеська	7234	25945
7.	Полтавська	1868	7947
8.	Сталінська	3110	12490
9.	Сумська	526	2116
10.	Харківська	1068	4557
11.	Херсонська	4634	16982
12.	Волинська	6498	22346
13.	Дрогобицька	8073	33614
14.	Львівська	14955	57470
15.	Рівненська	4682	17102
16.	Станіславська	5158	19749
17.	Тернопільська	41105	173360
18.	Інші області	97	228
	Всього	122622	482880

Отже, до південних і східних областей радянської України скерували 159011 осіб (42054 сім'ї), до шести західних областей – 323641 особу (80471 сім'ю). Таким чином, у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській, Станіславській і Рівненській областях було зосереджено 67,02% усіх переселенців. Найбільше їх було у Тернопільській, Львівській і Дрогобицькій областях – понад 264 тисячі

(54,7% від загальної кількості).

Саме соціально-економічні і побутові умови були головною причиною подальшої міграції переселенців з південно-східних районів радянської України до західних областей. Ця міграція відбувалася всупереч всіляким приписам сталінських інструкцій і законів і проходила на протязі багатьох років. Так, у доповідній записці міністра внутрішніх справ УРСР Строкача від 7 травня 1947 року вказувалося : «По данным УМВД Днепропетровской области, из 5637 семей переселенцев из Польши на 15 мая с.г. осталось всего лишь 903 семьи, по Сталинской области из расселенных в 1945 году 3044 семейств осталось 1117 хозяйств, по Кировоградской области из 2812 семейств осталось только 444» [5: 243]. Зазначимо, що дані вище вказаних обласних управлінь МВС не співпадали із цифрами підсумкового звіту головного уповноваженого уряду УРСР по евакуації українського населення з території Польщі від 14 лютого 1947 року. Травневі дані у Дніпропетровській і Сталінській областях були нижчими від даних лютневого звіту. Ця різниця складала у Дніпропетровській області 568 сімей, у Сталінській області – 66 сімей Це означає, що 634 сім'ї, скеровані до Дніпропетровської і Сталінської областей у 1945 році не прибули до місця свого призначення. Із тих 11493 сімей, які прибули до Дніпропетровської, Сталінської і Кировоградської областей у 1945 році, на 7 травня 1947 року залишилося тільки 2464 господарства (21,44%). Через спротив населення, діяльність у районах переселення УПА, погану організацію на залізниці дата завершення переселення неодноразово переносилася і завершилася не на початку 1945 року як спершу планувалося, а лише у другій половині 1946 року.

Мусимо відзначити, що після майже 500-тисячного примусового переселення 1944-1946 років у зв'язку із вбивством генерала Сверчевського польський уряд у 1947 році вирішив масово виселити усіх українців із Жешівського і Люблінського воєводств і звернувся до СРСР з пропозицією прийняти на свою територію усіх бажаючих, а решту переселити на територію колишньої Східної Пруссії. У відповідь на це міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський у листі до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича зазначав: «Для Вашего сведения сообщая, что 9 сентября 1944 года между правительствами УССР и Польши было заключено соглашение об эвакуации украинского населения с территории Польши и польского населения с территории Украины.

Указанное соглашение неоднократно продлевалось с той целью, чтобы предоставить возможность переселения всем желающим. От переселения отказалось и осталось в Польше, главным образом, украинское население, зараженное бандитизмом.

В настоящее время массовое переселение из Польши нами закончено и аппарат по переселению распущен. Кроме того, мы не располагаем сейчас необходимым жилищным фондом, где бы можно было разместить 15-20 тысяч переселенцев. Поэтому предлагаю ответить..., что правительство УССР в связи с окончанием работ по репатриации не может принять одновременно указанное количество переселенцев». [5: 205]

Як відомо, після цього у результаті операції «Вісла» усі українці Жешівського і Люблінського воєводств опинилися на Помор'ї.

Переселенсько-депортаційні процеси на західних теренах України не вщухали і після 1944-1946 років. У 1948 році із прикордонної зони Львівської і Дрогобицької областей було примусово переселено 9152 особи (2378 сімей). Переважна більшість переселенців була скерована до своїх же областей. Виселені із Добромільського, Медиківського, Мостиського, Нижанковицького, Нижньо-Устрицького і Хирівського районів осіли у Дрогобицькій області. Переселенці Краковецького, Немирівського і Рава-руського районів були направлені до Львівської області. Акція 1948 року зачепила 17 населених пунктів Дрогобицької області та 5 населених пунктів Львівської області. У розрізі населених пунктів це виглядає наступним чином [7: Підраховано автором]:

№ з/п	Населений пункт	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Військо	164	635
2.	Квасенина	169	828
3.	Папотно	124	631
4.	Медика	656	1894
5.	Селиська	178	568
6.	Яксманичі	268	867
7.	Ковалики	17	74
8.	Обшари	4	25
9.	Старява	34	151
10.	Мальговичі	71	256
11.	Рожубовичі	152	580
12.	Сірокізці	169	682
13.	Воля Мацькова	58	321
14.	Лобізва	68	312
15.	Солино	32	153
16.	Устянова	109	591
17.	Ліскувате	20	108
18.	Чепляки	26	131
19.	Запуст	18	80
20.	Сопіт	22	131
21.	Дев'ятир	19	73
22.	Село	11	61
	Всього	2378	9152

Як видно із таблиці, основна маса українського населення була виселена із прикордонної смуги Дрогобицької області (8736 осіб), решта – із 5 сіл Львівської області (416 осіб). Окремі із 22 населених пунктів, що зазнали примусового переселення у 1948 році, подібний процес пережили і у 1945-1946 роках (села Військо, Яксманичі, Дев'ятир). Деякі населені пункти були невеликими, через деякі проходив кордон. Тому там не було великомасштабних переселенських акцій. Масове переселення відбулося у 12 населених пунктах, у кожному з яких виселили від 256 до 1894 осіб.

Переселення 1948 року офіційно звучало як відселення в зв'язку з демаркацією державного кордону між Союзом РСР і Польською Республікою.

Відзначимо, що акція 1948 року залишилася майже непоміченою серед українських істориків та політиків. Якщо примусово переселені українці 1944-1946 та 1951 років отримали від держави статус учасника Великої Вітчизняної війни, то переселенці 1948 року такими пільгами здебільшого не користуються.

Порівняно із 1948 роком більш масовий характер мало примусове переселення 1951 року. Правовою підставою його був договір та протокол до нього між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 року про обмін ділянками державних територій.

Згідно договору, Радянський Союз у порядку взаємного обміну віддавав ділянку у 480 км² у Дрогобицькій області і отримував ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві Польської Республіки. Кожна зі сторін, за договором, разом із територією передавала у цілісному вигляді і все нерухоме майно, яке там перебувало (житлові і господарські будівлі, церкви, залізниці, засоби зв'язку тощо).

Результати примусового переселення – виселено 32072 особи (7159 сімей), передано Польській Республіці 45 населених пунктів із прикордонних районів Дрогобицької області. Переселення 1951 року відбувалося із Нижньо - Устрицького, Стрілківського, Хирівського районів Дрогобицької області. Майже увесь тодішній Нижньо-Устрицький район (37 населених пунктів на чолі із районним центром) були передані польській стороні. Взамін Україна отримала окремі населені пункти у Грубешівському повіті Польщі, які увійшли до складу Сокальського району Львівської області.

Відзначимо, що у таких населених пунктах як Лобізва, Устянова, Ліскувате переселення відбувалося і у 1948 і у 1951 роках. Так, у Лобівці у 1948 році виселили 312 осіб, у 1951 році – 572 особи, в Устяновій відповідно 591 і 1117 осіб, у Ліскуватому відповідно 108 і 1436 осіб [7: Підраховано автором; 8: Підраховано автором].

Повна картина примусового переселення 1951 року у Дрогобицькій області, згідно договору про обмін ділянками державних територій, мала такий вигляд [8: Підраховано автором].

№ з/п	Населений пункт	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Бандрів	224	1140
2.	Вільховець	86	458
3.	Видрине	56	276
4.	Гошів	122	524
5.	Гошівчик	150	712
6.	Дашівка	133	614
7.	Дверничок	31	147
8.	Долішні Береги	223	1055
9.	Задвір'я	53	272
10.	Жолобок	66	305
11.	Журавин	128	581
12.	Кривка	90	397
13.	Лобізва	121	572
14.	Лодино	181	822
15.	Мочари	113	577
16.	М. Нижні Устрики	538	1650
17.	Панищів	230	1180
18.	Поляна	254	1265
19.	Рівня	233	1035
20.	Росолино	48	247
21.	Росохате	57	240
22.	Рябе	115	528
23.	Середне	53	284
24.	Скородне	223	1136
25.	Смільник	114	556
26.	Соколе	89	440
27.	Соколова Воля	107	502
28.	Стрв'яжик	55	246
29.	Телешниця Ошварова	196	983
30.	Устрики	122	546
31.	Устянова	252	1117
32.	Хміль	86	444
33.	Хревт	107	536
34.	Чорна	553	2313
35.	Шевченково	247	1044
36.	Ялове	63	328
37.	Ясень	193	808
38.	Бистре	98	490
39.	Лип'є	122	526
40.	Михновець	217	906
41.	Коростенко	453	1799

42. Ліскувате	332	1436
43. Наново	130	605
44. Стебник	91	414
45. Смільниця	4	16
Всього	7159	32072

Принагідно відзначимо, що в інформації Дрогобицького обкому КП(б)У заступнику завідуючого сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У про хід переселення з колгоспів Дрогобицької області від 14 червня 1951 року містилася окрема відомість про відселення сімей з ділянки державної території, що відійшла до Польщі. [5: 332-333]. У сумарній кількості переселенців між нашими підрахунками та інформацією від 14 червня 1951 року є незначні розходження (відповідно 32072 та 32066 осіб). Більш істотним слід вважати розходження у кількості населених пунктів, що передавалися Польщі. За нашими підрахунками, це 45 сіл і міст, за інформацією від 14 червня 1951 року – 42 населених пункти. В останній інформації виявилися відсутніми 3 села . Це Задвір'я (272 особи), Уст рики (546 осіб) та Смільниця (16 осіб). В інформації від 14 червня 1951 року є цифрові відмінності від наших даних по окремих населених пунктах.

Основними районами, до яких відбувалося переселення 1951 року, були Миколаївська, Одеська, Сталінська, Херсонська області. У кількісному виразі стосовно вище наведених областей це виглядало так [8:332-333] :

№ з/п.	Область переселення	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Одеська	2180	10282
2.	Сталінська	2276	10036
3.	Херсонська	1113	5060
4.	Миколаївська	1052	5044
	Всього	6621	30422

Примітка : вище наведені дані подано без м. Нижні Устрики, населення якого примусово переселили до багатьох областей України.

Слід відзначити, що на відміну від примусового переселення 1944-1946 років переселенці 1951 року були розміщені здебільшого компактно. І зараз у названих вище областях східної і південної України є цілі села, що складаються із переселенців 1951 року. Незначна кількість переселених у 1951 році була скерована до Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Дніпропетровської, Харківської областей. Із числа переселенців у Дрогобицькій і Львівській областях були залишені здебільшого медичні працівники, вчителі, кваліфіковані робітники.

Згідно статті 3 протоколу до договору, вартість залишеного майна не підлягала компенсації з боку держави, яка отримувала відповідну територію. Тому усі витрати, пов'язані із примусовим переселенням у Дрогобицькій області, мав нести Радянський Союз. Це зумовило у майбутньому майнову і фінансову колізію, оскільки належного еквіваленту на новоприбулій території переселенці фактично не отримали.

Висновки. Основний комплекс архівних документів стосовно примусового переселення 1944-1946 років зосереджений у Державному архіві Львівської області та у Національному архіві Республіки Білорусь. За видами документів це посімейні, по- ешелонні та алфавітні списки, описи залишеного майна, заяви голів двору.

Основою для підрахунків кількості примусово переселених були посімейні списки. Наш підрахунок, здійснений за посімейними списками, має істотні відмінності методологічного і чисто математичного характеру від даних підсумкового звіту головного уповноваженого від 14 лютого 1947 року.

«Инструкция по осуществлению Соглашения между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР» 1944 року на практиці не виконувалася і мала декларативний характер.

Голови українських родин під тиском військових та апаратів районних уповноважених змушені були підписувати заяви про нібито добровільне переселення.

В оцінці залишеного майна примусово переселеними у 1944-1946 роках був значний елемент суб'єктивізму.

Переселенська акція 1944-1946 років супроводжувалася масовим грабiжництвом, наругою над переселенцями, численними вбивствами українського населення, спаленням цілих українських сіл.

Умови відправлення переселенців 1944-1946 років були жахливими – по дорозі із дому до залізниці часто у супроводі військових, проживання на залізничних станціях в антисанітарних умовах, при поганому харчуванні, відсутності належного медичного обслуговування, без найнеобхідніших речей; переїзд у не підготовлених, а то і вантажних вагонах; відправлення сформованих ешелонів із затримкою на декілька тижнів, а то і місяців.

Результатом примусового переселення українців у 1944-1946 роках стало виселення 489819 осіб (124577 сімей).

Переселенці 1944-1946 років, скеровані до південно-східних

областей, через мовні, релігійні, етносоціальні проблеми та погані побутові умови на новому місці проживання масово поверталися до західних областей України. Цей процес тривав багато років.

Примусове переселення 1948 року було здійснене у порівняно невеликих масштабах і не мало значного суспільного резонансу. За незначним винятком усі примусово переселені у 1951 році були скеровані до південних і східних областей радянської України. Переселенці 1951 року як і виселені у 1944-1946 роках до південно-східних областей України у подальшому зазнали значного впливу російськомовного середовища.

У трьох переселенсько-депортаційних акціях 1944-1946, 1948 і 1951 років було примусово переселено понад 531 тисячу українців.

Основною причиною усіх переселенсько-депортаційних процесів стала, на нашу думку, недовіра з боку партійно-радянського керівництва СРСР до українського населення як вороже настроєного елемента до радянської влади, інфікованого бацилами націоналізму та активного прихильника Української повстанської армії.

Ліквідація матеріальної і соціальної бази УПА – друга причина переселенсько-депортаційних процесів 40-50-х років ХХ століття.

І, нарешті, третя причина усіх примусових переселень – асиміляція і «перевиховання» найбільш свідомої частини українців у чужому, часто іншомовному середовищі.

---

1. Білас І. Репресивно- каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн.1 – К.: Либідь - Військо України. – 1994.- 432с.

2. Бугай М. За повідомленнями НКВС СРСР ... (Про депортацію населення України у 30-40-х роках).-К.- 1992

3. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи).- Вінніпег- Торонто.- 1989

4. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО) – Ф.Р-3229. – Оп. 10. – Спр. 17. – Арк.. 120 -134

5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т.2. – 1946 -1947. – Львів : Видавництво Інституту українознавства НАНУ. – 1998. – 536с.

6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т.1. – 1939 – 1945. – Львів : Видавництво Інституту українознавства. – 1996. – 750с.

7. ДАЛО. – Ф.Р-3229. – Оп.71. – Спр. 1. – Арк.. 3 – 233зв.

8. Там само. – Оп. 72. – Спр. 175. – Арк.. 2 – 403

9. Там само. – Спр. 179. – Арк.. 1 - 109

Підрахунок кількості переселених у 1944-1946 роках здійснено згідно посімейних списків окремих повітів: Ярославського (Державний архів Львівської області

(далі – ДАЛО), ф.Р-3229, оп.1, спр.24, арк.1-266; там само, спр.25, арк.1-559; там само, спр.26, арк.1-542; там само, спр.27, арк.1-302; там само, спр.28, арк.1-218); Томашівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.2, спр.31, арк.1-161; там само, спр.32, арк.1-241;

там само, спр.33, арк. 1-151; там само, спр.34, арк.1-254; там само, спр.35, арк.1-304); Володавського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.3, спр.23, арк.1-164; там само, спр.24, арк.1-161; там само, спр.25, арк.1-174; там само, спр.26, арк.1-212); Грубешівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.4, спр.50, арк.1-184; там само, спр.51, арк.1-220; там само, спр.52, арк.1-133; там само, спр.53, арк.1-208; там само, спр.54, арк.1-156; там само, спр.55, арк.1-165; там само, спр.56, арк.1-98; там само, спр.57, арк.1-194; там само, спр.58, арк.1-131; там само, спр.59, арк.1-197; там само, спр.60, арк.1-228; там само, спр. 61, арк.1-115); Перемишльського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.5, спр.58, арк.1-217; там само, спр.59, арк.218-380; там само, спр.60, арк.381-502; там само, спр.61, арк.528-728; там само, спр.62, арк.729-998; там само, спр.63, арк.999-1064; там само, спр.64, арк.1065-1192; там само, спр.65, арк.1193-1455; там само, спр.66, арк.1456-1658; там само, спр.67, арк.1659-1754; там само, спр.57, арк.395-425); Білгорайського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.6, спр.15, арк.1-192; там само, спр.16, арк.1-217); Холмського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.7, спр.62, арк.1-273; там само, спр.63, арк.1-219; там само, спр.64, арк.1-217зв.; там само, спр.65, арк.1-323зв.); Саноцького (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.8, спр.44, арк.1-269; там само, спр.45, арк.1-145; там само, спр.46, арк.1-101; там само, спр.47, арк.1-134; там само, спр.48, арк.1-144; там само, спр.49, арк.1-121; там само, спр.50, арк.1-155; там само, спр.41, арк.1-150; там само, спр. 42, арк.1-122; там само, спр.43, арк.1-158); Лісківського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.9, спр.18, арк.1-213; там само, спр.19, арк.1-226; там само, спр.20, арк.1-266; там само, спр.21, арк.1-291); Ново-Сончського (ф.Р-3229, оп.10, спр.14, арк.1-160; там само, спр.15, арк.1-222; там само, спр.16, арк.1-306; там само, спр. 17, арк.1-117); Горлицького (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.11, спр.12, арк.1-164; там само, спр.13, арк.1-132; там само, спр.14, арк.1-160); Любачівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.12, спр.19, арк.1-144; там само, спр.20, арк.1-92; там само, спр.21, арк.1-167; там само, спр.22, арк.1-143; там само, спр.23, арк.1-117; там само, спр.24, арк.1-90; там само, спр.25, арк.1-175; там само, спр.26, арк.1-122; там само, спр.27, арк.1-302); Замостівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.13, спр.26, арк.1-147); Ясловського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.14, спр.9, арк.1-157); Красноставського (ДАЛО, ф.Р-

3229, оп.15, спр.11, арк.1-176); Любартівського (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.16, спр.5, арк.1-27зв.); Радзинського (ДАЛО, ф.р-3229, оп.17, спр.3, арк.1-146); та посімейних списків переселенців по м.Любліну (ДАЛО, ф.Р-3229, оп.18, спр.2, арк.1-159).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 17

Технічний редактор В. Вільчанський, Х. Похитун
Художній редактор,
оригінал макет В. Вільчанський

ISBN 966-02-3570-4 (серія)

ISBN 966-7872-64-9 (Т.17)

Здано до друку 9.12.2008 р. Підписано до друку 11.12.2008 р.
Формат 60x84/16. Папір офс.
Умовн. друк. арк. 23,01
Замовлення 769. Тираж 300

Віддруковано Хмельницьким центром науково-технічної і економічної
інформації.

29000, м. Хмельницький, вул. Свободи, 36
Свідоцтво про державну реєстрацію ХЦ 001 від 27.04.2000 р.